

THE ATHLYE SANSKRIT-GUJRATI SERIES

Editor,

TRIBHUVANDAS KALLIANDAS GAJJAR,

M A , B Sc ,

Assisted by

MANILAL NABHUBHAI DVIVEDI,

B A

Rao Bahadur Y. V. Athalye, M. A., LL. B., late Naib Dewan, Baroda State, was a representative man of culture. He combined in himself all the qualities of a sound large-minded critic and an erudite scholar of Sanskrit literature and philosophy. If he was competent to take rank with any Indian S'astree he was no less entitled to the respect of western orientalists. Deep study of Sanskrit literature and philosophy had rendered him alive to the importance of western criticism; for, he was convinced, the treasures of native learning will never appear in their true colour but in the light of that criticism. He devised numerous plans for inducing native Pandits to approach each his own subject in the spirit of western oriental scholarship. It was only through his exertions that the large yearly outlay on the encouragement of Sanskrit learning has been brought under some intelligent system at Baroda. He devised the plan of translating rare Sanskrit works of Law, History, Philosophy, Fiction, Art, in the Vernaculars of the country; he remodelled the whole system of giving life annuities for competency in certain departments of Sans-

krit learning But before these and similar plans could be matured, death removed that pioneer of Eastern learning and Western culture, from the field of action

I had had the good fortune, while I was Principal of the Kala Bhavan at Baroda, to enjoy the intimate friendship of this erudite scholar I had also the rare privilege of discussing ways and means with him to realize some of his most cherished dreams I think it a sacred duty towards the deceased, no less than towards the cause of Sanskrit literature and original research he had most at heart, to be able, however imperfectly to thus sow the first seeds of a cause likely to bear much fruitful result

Bombay,
27th October 1896

}

T K. GAJJAR

The Sarvadarśan-Saṅgraha, the first number of the Athalya Sanskrit-Gujrati Series, is a short History of Indian Philosophy by the well-known scholar and philosopher of the fourteenth century, Madhavaśhārya, popularly known as Sāyana, minister of the King of Vijayanagar. He has written commentaries on all the four Vedas, and on several of the subsidiary works necessary for a complete study of the Veda. His literary activity does not embrace only spiritual and philosophic literature, for, he is reported to be the author of several other works, chief among them a standard work on the Diagnosis of disease.²⁴⁶

In afterlife he turned a Sannyasin and as one in charge of the soul of man he devoted his energies to a brief history of the principal doctrines of the well-known philosophic schools of his time. His work deals with fifteen different philosophies and the arrangement admirably leads the reader from one school to another in the logical order of mental and philosophic development. He opens with Materialism and ends with Idealism—the sixteenth philosophy to which, for its bulk and comprehensiveness, the author has devoted a separate work, viz. the Panchadaśī. The passage from Materialism to Idealism, through all the varied

phases of Nihilism, Theism, Logic, Analytic, Grammer, Spiritual communion and the like is indeed interesting and instructive. With clear demonstration of the true basis of belief is bound up the highest moral and spiritual welfare of man and an epitome like the present would be useful for more than mere curiosity. And what most conduces to the merit of his labours is the unbiased impartiality with which Madhavá an Idealist, has condensed within a short space, the opinions of his rivals. The book has been rendered into English by Gough and Cowell and is published as a number of Trubner's Oriental series.

It is impossible in the brief space of an introduction to give any satisfactory abstract of a work which is already an abstract of several larger works. I have had opportunities to look into the present translation now and then and test its correctness. I think the Gujarati reader will derive much benefit from a careful perusal of the following translation.

Nadiad,
21st October 1896. }

M. N. DVIVEDI.

THE ATHLYE SANSKRIT-GUJRATI SERIES, NO. 1.

The Sarva-Darsana-Sangraha
OF
Madhvacharya.

TRANSLATED

BY

MANISHANKAR HARGOVIND BHATTĀ, B. A.

‘Poorna-Chandrodaya Press.’

BARODA.

1896.

Price Rupees 5.

श्री आठल्येसंस्कृतगुजराती भाषान्तरमाला.

प्रकाशक

त्रिभुवनदास कल्याणदास गज्जर,

एम. ए., बी. एससी.

साहाय्यकृत्

मणिलाल नभुभाई द्विवेदी, बी. ए.

श्री आठल्येसंस्कृतगुजराती भाषान्तरमाला.

प्रथमांक.

श्रीमाधवाचार्यप्रणीत

सर्वदर्शनसंग्रह.

तेनुं

गुजराती भाषांतर उपोद्धात अने विवरण सहित

कर्ता

मणिशंकर हरगोविंद भट्ट, बी. ए.

चडोदरा ' पूर्णचंद्रोदय ' मुद्रालयमां मुद्रित.

सन १८९६.

अनुक्रमणिका.

अनुक्र- मांक.	विषय.	पृष्ठ.
१	उपोद्घात.	१
१	चार्वाकदर्शन.	१
२	बौद्धदर्शन.	९
३	आर्हतदर्शन.	३१
४	रामानुजदर्शन.	५४
५	पूर्णप्रज्ञदर्शन.	७४
६	नकुलीश पाशुपतदर्शन.	८९
७	शैवदर्शन.	९७
८	प्रत्यभिज्ञदर्शन.	१९९
९	रसेश्वरदर्शन.	११८
१०	औलुक्पदर्शन.	१२५
११	अक्षपाददर्शन.	१३७
१२	जैमिनिदर्शन.	१५०
१३	पाणिनिदर्शन.	१७०
१४	सांख्यदर्शन.	१८६
१५	पार्तजल्यदर्शन.	१९५

अनुक्र- मांक	विषय.	पृष्ठ.
१	चार्वाकदर्शनननुं विवरण.	१
२	बौद्धदर्शनननुं विवरण.	१४
३	आर्हतदर्शनननुं विवरण.	३१
४	रामानुजदर्शनननुं विवरण.	४३
५	पूर्णप्रज्ञदर्शनननुं विवरण.	५५
६	नकुलीशपाशुपतदर्शनननुं विवरण	६२
७	शैवदर्शनननुं विवरण.....	६४
८	प्रत्यभिज्ञदर्शनननुं विवरण.	६८
९	रसेश्वरदर्शनननुं विवरण.	७३
१०	औलुक्पदर्शनननुं विवरण.	७५
११	अक्षपाददर्शनननुं विवरण.	८५
१२	जैमिनिदर्शनननुं विवरण.	९६
१३	पाणिनिदर्शनननुं विवरण.	१०८
१४	साह्यदर्शनननुं विवरण.	११२
१५	पातंजलदर्शनननुं विवरण.	११२

ॐ श्री.

मंगलं मंगलात्मानं मंगलायतनं शिवम् ।

मंगलाशक्तिसंयुक्तं नृसिंहं सद्गुरुं नमः ॥ १ ॥

उपोद्घात.

वर्तमान काल विचारकाल कहेवाय છે. પોતાની મેઝે પોતાને માટે નિશ્ચય કરવો, પરપરાગત સિદ્ધાન્તના યાથાતથ્યનું બનતે પ્રયાસે શાસ્ત્રીય અને તાર્કિક રીતિએ પરીક્ષણ કરવું, અને ન્યાયસિદ્ધ પ્રમાણોની કસોટીએ કસાયેલી વાર્તા માત્ર સ્વીકારવી એ વર્તમાન બુદ્ધિનું વિશેષ લક્ષણ છે. સામાજિક, રાજકીય, નૈતિક, કે ધર્મવિષયક વંધારણ માનનીય છે કે નહિ તેનો, સ્વતંત્ર વિચારથી નિશ્ચય કર્યાબગર સ્વીકાર કરવો એ મનુષ્યની વિચારશક્તિને અપમાન આપ્યા બરોबर ગણાય છે. ટુંકામા કહીએ તો વર્તમાન શિષ્ટવર્ગને જે કંઈ અભિમાનનીય છે તે વિચાર-સ્વાતંત્ર્ય છે. એટલુંજ નહિ પણ વિચારસ્વાતંત્ર્યના સેવકોની તેના પ્રતિ એટલી બધી તો પૂજ્યબુદ્ધિ છે કે તેને માટે તેઓ પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પણ કરતા પણ અચકાતા નથી. સમાજ નિંદા કરો, રાજકીય સત્તા શિક્ષા કરો, કે ઝભય સંસ્થા અનેક પ્રકારનાં દુઃખ આપો, તો પણ, જે સામાજિક, રાજકીય, નૈતિક, કે ધર્મ-વિષયક વંધારણ વિચારસ્વાતંત્ર્યના સમયને પ્રતિકૂળ હોય તેનો વિનાશ કરવાને ધર્મ્યુદ્ધ કરવામા વિચારસ્વાતંત્ર્યના મત્તો પોતાનું ધીરત્વ માને છે. મનુષ્યબુદ્ધિના નિરતર બદલાતા સ્વરૂપનું સૂક્ષ્મતાથી અગ્લોકન કરનારને આ વાત અજ્ઞાત નથી; અને તાર્કિક રીતિએ કાર્યકારણસંબંધ શોધનારને આ આવિર્ભાવ સકારણ સમજવો અશક્ય નથી.

વિચારસ્વાર્તાઙ્યના વર્તમાન સ્વરૂપનો આધિર્ભાવ યુરોપમાં આ ચાલતા શતકના આરંભમાં થયો છે, જો કે તેને માટેનાં કારણોનો વ્યાપાર બે ચાર શતકથી ચાલતો આવ્યો છે. શિત દેશોમાં જીવનપ્રવૃત્તિ ચલાવવાનાં સાધનો ઘણાં જોઈએ છીંએ તેમજ તે કષ્ટસાધ્ય હોય છે. મનુષ્યવર્ગની જેમ જેમ સંખ્યામાં વૃદ્ધિ થતી જાય છે તેમ તેમ આ સાધનો વધારે ને વધારે કષ્ટ સાધ્ય થતાં જાય છે. આથી આજ પ્રસંગોમાં મનુષ્યનું મન ઘણે ભાગે નિર્વાહક સાધનો પ્રાપ્ત કરવામાં અને જે કંઈ ઇચ્છ્ય હોય તેમાંથી તેમને ઘડી કાઢવામાં વ્યાપૃત રહે છે. પ્રયત્ન અને પ્રયોગનો ઉપયોગ આ કાર્યને માટે વધતો જવાથી મનુષ્યની શૃતિમાં યાંચલ્ય વધતું જાય છે. સુખ સર્વને અર્પીટ હોવાથી, શૃત્તિચાલ્ય સુખનું વિરોધી હોવાથી, શૃત્તિના ક્ષોભની શાંતિમાં સુખની પ્રતીતિ ધર્તી હોવાથી, અને નૂતનતાની પ્રાપ્તિમાં શૃત્તિને એક પ્રકારનો સતોષ મળતો હોવાથી નૂતનતાની પ્રાપ્તિ અને કૃતિ એ ઉક્તસ્થિતિનાં મનુષ્યોની પ્રવૃત્તિનો મુખ્ય પ્રિય ધાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો નૈસર્ગિક સૃષ્ટિમાંથી નવા નવા પદાર્થ શોધી કાઢવા અને તેમની ભિન્ન ભિન્ન રચના જ્યસ્થા કે યોગ કરીને તેમને અપૂર્વ રૂપમાં લાવવા એ ઉક્તસ્થિતિનાં મનુષ્યોનું કર્તવ્ય ધાય છે. જેમ જેમ નૂતનતાના આનંદનું પ્રહણ કરવામાં શૃત્તિ હીક્ષ્ણ થતી જાય છે તેમ તેમ નૂતનતા આપવાની કલામાં પણ તે અધિકાવિક પરિચિત અને પ્રીણ થતી જાય છે; અને જે પદાર્થોને નૂતનતા આપવાની હોય છે તેઓનું એક બીજાથી સંપૂર્ણ ભિન્ન તત્ત્વોમાં પૃથક્કરણ કરવા રૂપ, અને પૃથક્કૃત તત્ત્વોનો ધારેલો દેતુ પાર પડે એવા પ્રકારનો યોગ કરવા રૂપ, શાસ્ત્ર અને કલાનો ઉત્કર્ષ એ આ પ્રીણતાનું ફળ છે. પુણતન ઉપર પ્રીતિ એ આ પ્રકારની શૃત્તિને વિરોધી હોવાથી તે ઘટ્યા માંડે છે. આ પ્રમાણે નૂતનતામાં રાગ અને પુણતનમાં અપ્રીતિ એ બે તત્ત્વોનો

પ્રસંગવશાત્ મનુષ્યવૃત્તિમાં દૃઢીભાવ થાય છે. આવે વચ્ચે વંધુ-
 કના દારુ જેવા પદાર્થનો શોધ થવાથી જ્યારે શૌર્ય, વીરત્વ અને
 તેઓના આધારભૂત મનાયલાં જાણાભિમાન અને કુલાભિમાન, એ
 પ્રાયશઃ નિર્રથક જેવાં થઈ પડે છે, ત્યારે પુરાતન સંસ્થા ઉપર રહે-
 લો ભાગ્યો દૂટયો ભાવ પણ મમ્મ થઈ જાય છે. મુદ્રણકલાના
 શોધથી સાક્ષર વર્ગ વિશાલ થાય છે ત્યારે અંચના નિશ્ચયો અને
 વચનો ઉપર શ્રદ્ધા રાખવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી, અને ધર્મશિક્ષકો-
 ના પરસ્પરના કલહ અને વિવાદનું પરિણામ એ થાય છે કે પરંપરા-
 ગત ધર્મસંસ્થા પણ પરીક્ષાને પાત્ર મનાય છે. જુદા જુદા દેશો
 સાથેના વ્યાપાર વધવાથી નિર્વાહ અને સુખનાં સાધન ઓછાં કષ્ટ-
 સાધ્ય થતાં અને પ્રજાઓમાં શાંતિ પ્રવર્તતાં મનુષ્યવૃત્તિનાં ચાંચ-
 લ્યનો કેટલોક ભાગ માનસિક અને હૃદયવિષયક આનંદનાં
 સાધનો શોધના તરફ ઝેંચાય છે અને તત્ત્વશોધના વિચાર અને સા-
 હિત્ય નવા રૂપમાં પ્રકાશીત થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે થવાથી અનુકરણ
 કરવાની વૃત્તિ નિરુપયોગી થતાં વિનષ્ટ થાય છે, અને નવો માર્ગ
 શોધનામાં સ્વાતંત્ર્યની આવશ્યકતા હોવાથી તેનો ઉદય થાય છે.
 આ સર્વનું સમુચિત પરિણામ એ થાય છે કે વિચારસ્વાતંત્ર્યની સત્તા
 અને પ્રતાપ નર્વર સુજાત અને સંમાનનીય થાય છે.

હવે કોઈ શંકા કરશે કે વિચારસ્વાતંત્ર્યના આ વિર્ભાવનાં
 કારણો માત્ર ઉપર કહ્યાં તેજ હોઈ શકે કે અન્ય પણ હોઈ શકે ?
 મહારું કહેવાનું તાત્પર્ય એવું નથી કે માત્ર ઉપરના પ્રસંગો આવી
 મળે તોજ વિચારસ્વાતંત્ર્યનો ઉદય થાય. વિચારસ્વાતંત્ર્યના વર્ત-
 માન સ્વરૂપના ઉદયને માટેનાં કારણોમાંનાં માત્ર કેટલાંક મેં ઉપર
 જણાવ્યાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ભારતભૂમિમાં પણ એક વચ્ચે વિ-
 ચારસ્વાતંત્ર્યની સત્તા પ્રવર્તતી હતી એમ માન્યા વગર ચાલતું
 નથી, અન્યથા બૌદ્ધ, જૈન, સાંલ્ય, યોગ શ્યાદિ દર્શનોનો ઉદ-
 યજ સંભવતો નથી. અહીં કંઈ ઉપર કહ્યાં તેજ સર્વ કારણો

આવી મંજૂરિ હતાં એમ ધારણું નિર્ણયક છે. મહોર કહેવાનું તત્ત્વ માત્ર એટલુંજ છે કે શારીરિક, માનસિક, કે હૃદયવિપ-
યક સુખના સાધનોની જેમ જેમ આવશ્યકતા વધતી જાય છે તેમ તેમ વિચારસ્વાતંત્ર્યનો ઉદય પણ અનિવાર્ય થતો જાય છે, અને આ પ્રમાણે હોવાથીજ વિચારસ્વાતંત્ર્ય આટલા ઘણા માનનું અને આટલી વધી પૂજ્યવૃદ્ધિનું પાત્ર છે.

ઉપર કહ્યું કે ભારતભૂમિમાં પણ એક વખત વિચારસ્વા-
તંત્ર્યની સત્તા મનાતી હતી, પણ કાલક્રમમાં આવી મલેલી વિરોધી, બલોના કાર્યની શેરી અસરથી તે નષ્ટપ્રાય થઈ ગયું. આપણી એવી દશા થઈ કે આપણે આપણી રાજકીય સ્વતંત્રતા ઓછી બેઠા, પરદેશીઓ અને પરધર્મીઓને શરણ થયા, આત્મસં-
રક્ષાને માટે સ્ત્રીઓની પેઠે પારકા ઉપર આધાર રાખવા લાગ્યા, ઘરેલુધાના કુદ્ર મોહમાં શુદ્ધિનો સર્વ વ્યાપાર શમાવી દીધો, અને પેટ ભરાતાં પાટણ ભરાયું માનવા લાગ્યા. આવે વખતે આપણે કહીએ કે હમારામાં વિચારસ્વાતંત્ર્ય છે તો તે સરેલર મિથ્યાભિમાન સીવાય અન્ય કંઈજ નથી. દિવસે દિવસે આપ-
ણામાં વિચારસ્વાતંત્ર્યનો ઉદય થતો જાય છે તે દયાલુ બ્રિટિશ-
સત્તાનો પ્રતાપ છે. આપણે જ્ઞાતિમાં આવ્યા; આપણાં મન અને શુદ્ધિઓ લીધે એવાં વિદ્યાદિ સાધન આપણને પ્રાપ્ત થયાં; આપ-
ણા પૂર્વજોના અગાધ શ્રમનાં ફલ—આપણા શાસ્ત્રો—જેને ઓછેઈ ઓછે જતી હતી તેનો ઉદ્ધાર કરવાને આપણે સમર્થ થયા; અને થોડા વખત ઉપર આપણે આપણાં ઘરમાં નાશી આવેલા પર-
દેશી ચોરનાં પેઠે ગુપ્તગુપ્ત ફરતા હતા તે હવે આપણે પોતાનાં ઘરમાં સ્વતંત્રતાથી ફરતા હોઈએ એવો અનુભવ કરવા લાગ્યા એ સર્વમાં પ્રતાપ બ્રિટિશ સત્તાનો છે.

હવે આપણે પાઠ્ય પ્રસ્તુત વિષય ઉપર આવીએ. આપણે જોયું કે વિચારસ્વાતંત્ર્યનો ઉદય ઉન્નતિ સાથે છે, એટલુંજ નહિ

પણ ઉન્નતિનો આધાર. પણ વિચારસ્વાતંત્ર્ય ઉપરજ છે. વિચાર-
સ્વાતંત્ર્યનો અર્થ એવો નથી કે જેનાં તેનાં સંબંધમાં શંકા કરવી
અને કોઈનો પણ સ્વીકાર ન કરવો. ચાલતી આવતી પ્રત્યેક
સંસ્થાના સંબંધમાં શાસ્ત્રીય અને તાત્ત્વિક રીતિએ અવલોકન કર-
વા, શંકાઓ પણ કરવી, અને હંસટ્ટચિથી ક્ષીરનું પ્રહરણ કરવું.
માત્ર ઉદયનાચાર્યનો નિયમ ધ્યાનમાં રાખીએ કે 'પ્રવૃત્તિના વ્યા-
પ્તાતના અવધિ સુધી આશંકા કરવી' તો ન્યાયપૂર્વક સ્વતંત્ર
વિચાર કરવાથી કદાપિ પણ હાનિ થવાનો સંભવ નથી; સામુ
આવા પ્રકારની ચર્ચાઓ અને વિવાદોથી તો પ્રત્યેક સંસ્થાની
ઉન્નતિજ થવાનો સંભવ છે. ઘાદનું ફલજ તત્ત્વનિર્ણય છે અને
'વાદે વાદે જાયતે તત્ત્વબોધઃ' એમ વિદ્વજ્જનો કહી ગયા છે.

પણ શું ત્યારે મનોવાણીથી અગોચર એવા ईश्वर અને ધ-
ર્મના સંબંધમાં પણ સ્વતંત્ર વિચાર કરવા? પ્રાથમિક દૃષ્ટિથી
જોતાં તો આમ બનવું અશક્ય લાગે છે, પરંતુ જો તેમજ હોય,
જો ईश्वર અને પરલોકના સંબંધમાં જ્ઞાન આપનાર ધર્મ કેવળ
અંધ શ્રદ્ધાથી માનવામાં આવે, અને તેમાં સ્વતંત્ર વિચાર અને
વાદવિવાદને નિરવકાશ માનવામાં આવે, તો વાદથી તત્ત્વબોધ
ધાય એ જ શિષ્ટ જનોનાં વાક્ય છે તે નિરર્થક થાય, અને વે-
દાન્તમે આદિ હઈ સર્વદર્શનના પ્રવર્તકોના શ્રમ કેવળ જલ-
તાંડનવત્ ગણાય. એ તો ખરું છે કે વિચારનો વિષય પ્રાકૃત-
પદાર્થો માત્ર હોઈ શકે, અપ્રાકૃત ન હોઈ શકે. ईश्वર અપ્રાકૃત
છે અને તેના સંબંધમાં પદાર્થવિજ્ઞાન કે રસાયનશાસ્ત્રની પેઠે
પ્રયોગસિદ્ધ જ્ઞાન મેળવવું અશક્ય છે. પરિમિત અને સાપેક્ષ
બુદ્ધિથી અંપરિમિત અને નિરપેક્ષ ईश्वરનું સ્વરૂપે સમજાવજે મહિ,
અને ધર્મ માત્ર શ્રદ્ધાનૈજ વિષય માનવો પડે. આ વાત ખરી છે,
પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયનશાસ્ત્રમાં જે પદ્ધતિથી તત્ત્વનિર્ણય
કરવામાં આવે છે તે પદ્ધતિ ધર્મતત્ત્વનો નિર્ણય કરવામાં પાછેજ

નહિ એમ તો માનવું પડે છે; પણ તેથી કંઈ એમ ન કહેવાય કે મનુષ્યજ્ઞાન કેવળ પરિમિત છે અને તે પ્રાકૃતપદાર્થોની સીમાના વહારના વિષયનું ગ્રહણ કરવાને કેવળ અસમર્થ છે. નેત્રાદિથી જેનું ગ્રહણ નથી થતું તે મનુષ્યજ્ઞાનને ગમ્ય નથી, અને દિક્ષાલાદિથી અવચ્છિન્ન વસ્તુઓની સીમાનું અતિગ્રમણ કરવાને વિચાર અસમર્થ છે એમ જો કહેવામાં આવે અને માનવામાં આવે તો તત્ત્વનિર્ણયને માટેનો શ્રમ કરનારા મૂર્ખ ગણાય, ઇટલુંજ નહિ પણ તત્ત્વનિર્ણય શશશંગમત્ થઈ જાય. એ તો ભૂલ કે સહસ્રાવધિ વિચારોનો શ્રમ આ સ્થળે નિરર્થક ગયો છે, પ્રત્યેક દેશનાં અને પ્રત્યેક પ્રજાના મહાબુદ્ધિમાન મનાતાં મનુષ્યોનાં મન આ ફલ હેવાને દોઢ્યા છે અને શ્રાન્ત થઈ પાછાં પડ્યા છે, તો પણ તેથી એમ ન કહેવાય કે કોઈને પણ તત્ત્વપ્રાપ્તિ થઈ જ નથી. મહાપુરુષોનાં મન આ વિષય પ્રતિ આકર્ષ્યા છે ઇટલા ઉપરથીજ તેનું મહત્ત્વ સિદ્ધ થાય છે, અને ફલપ્રાપ્તિ અધિક કઠિન હોવાથી તેને માટે અધિક શ્રમની અપેક્ષા છે એમ નિશ્ચય વધાય છે.

ધર્મવિચાર અને ધર્માચારમાં શ્રદ્ધા આવશ્યક છે એ વાત તો સ્પષ્ટ છે પણ તેનું (શ્રદ્ધાનું) સ્વરૂપ સમજવું કઠિન છે. ઉપદેશક કહેશે કે સોમના નાકાગાથી સાત હાથી નિકાળી ગયા અને છેલ્લાનું પુંછડું માહે ભરાઈ રહ્યું તો પણ શ્રવણ કરનારાઓએ હાજી હા કહેવું અને પ્રાનાણસ્તરન્તિ (પથર તોરે છે) જેવા વાક્યોને (જુઓ પૃ. ૧૪૪ અને વિવરણ) અક્ષરસઃ સત્ય માનવા એનું નામ જો શ્રદ્ધા કહીએ તો મનુષ્યની ચિત્તશક્તિ અને દૃષ્ટને આધારે અદૃષ્ટનું જ્ઞાન કરાવનારી પ્રમાતૃશક્તિ એ વનેને મહોટું અપમાન આપ્યું ગણાય. એ તો નિર્વિવાદ છે કે વિચારનું ફલ પણ શ્રદ્ધાજ છે. પ્રાકૃત વિષયોમાં પણ વિચારથી નિશ્ચય કર્યા પછી પ્રવૃત્તિ તો શ્રદ્ધાને આધારેજ કરવામાં આવે છે. પોતાનો-અથવા પોતાને વિચાર-

સિદ્ધ જણાતો પરનો નિશ્ચય એકવાર પ્રાપ્ત થયો એટલે પઠી વિચારનું પ્રયોજન રહેતું નથી. આ પ્રમાણે જોતાં શ્રદ્ધા જ્યારે વિચારનું ફલ છે ત્યારે ફલનેજ ન વઢગી રહેતાં શાલાદિનું અવલંબન શા માટે કરવું જોઈએ ? આ કહેવું યથાર્થ છે. કેટલાક ઈશ્વરના લાઠીલા એવા પણ છે કે જેઓની અંતર્ગતિ વિષયથી ઉપરક્ત થઈ ગઈ નથી, આવા પુરુષોને પ્રયાસ વગર પણ મનુષ્યમાત્રના અંતર્મ સાક્ષાત્પ્રતીત થઈ શકે એવું અપરિમિત અનંત નિરપેક્ષ અનવચ્છિન્ન અને શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ સમજાય છે—અનુભવાય છે. આથીજ નૈ-પા તર્કેણ મતિરાપનેપા ઇત્યાદિ શ્રુતિવાક્યોમાં શ્રદ્ધાનું શુષ્ક તર્કની અપેક્ષા પ્રાધાન્ય ગણેલું છે, આથીજ ગુરુ અને ઈશ્વરના પ્રસાદનો પ્રાપ્તિ આવશ્યક મનાય છે, અને આથીજ નમસ્કારાદિ સ્તુત્યાત્મક ઉપાસનાથી દૃષ્ટપ્રતિ આભારવૃત્તિ જળાવવી સપ્રયોજન ઠરે છે. આમાં મનુષ્યો પ્રતિ સર્વ દેશમાં અને સર્વ કાલમાં જનસમૂહનો આદર, માન, યુદ્ધિ અને ભાવ, આકર્ષાયો છે. પણ આથીજ સિદ્ધ થાય છે કે આવાં મનુષ્ય ઘણાંજ ધોડાં હોય છે; અને ધર્માચાર અને ધર્મ વિચારની આવશ્યકતા સર્વ મનુષ્યને છે એમ માનીએ તો જે માત્ર કેટલીક વ્યક્તિઓમાં હોય તેને ધર્મતત્ત્વજ્ઞાનનું સાધન માનવું એ એક પશ્ચાત્તી જોતાં યથાર્થ લાગતું નથી. વઢી શ્રદ્ધા અને વ્હેમ જો કે વસ્તુતઃ ભિન્ન છે તો પણ તેઓનાં રૂપનું સામ્ય એટલું બધું છે કે શ્રદ્ધાલુ પોતાને પ્રસંગવશાત્ વ્હેમી માને અને વ્હેમી પોતાને શ્રદ્ધાલુ માની બેસે. કાલબલ જોતાં પણ માત્ર શ્રદ્ધાથી ધર્મતત્ત્વનો નિશ્ચય થાય છે એ સિદ્ધાન્તને ધર્માચાર્યો વઢગી રહે અને વિચારસિદ્ધ ઉપાયોથી જેઓને વિચાર કરવાનો પરિચય છે તેઓને ધર્મતત્ત્વનું સ્વરૂપ સમજાવવાનો પ્રયત્ન મિથ્યા માની તેનો ત્યાગ કરે તો તેમની આવશ્યકતા પણ ઓછી જણાય, એટલુંજ નહિ પણ તેમનું અસ્તિત્વ પણ નિષ્પ્રયોજન મનાય. એમ પણ અનુભવ થાય છે

કે વિચારથી સિદ્ધ થયેલી વસ્તુમાં જે શ્રદ્ધા રહે છે તે દૃઢ હોય છે અને સર્વ જોતાં શ્રદ્ધા તો તેનેજ કહેવી જોઈએ છીએ. એ તો સર્વ કે સર્વ મનુષ્યો પોતાને માટે વિચારથી નિશ્ચય કરવાને અસમર્થ છે અને સર્વ જોતાં તો પ્રત્યેક મનુષ્યને પોતાના નિશ્ચયની યથાર્થતા અન્યથી પરીક્ષિત કરાવવાની રહે છે, તો પણ પ્રત્યેક મનુષ્યની સ્થિતિ, વૃત્તિ, સ્વભાવ, આદિનું અવલોકન કરી મનુષ્યમાત્રને અર્પીત એવા ધર્મના તત્ત્વનું જ્ઞાન આપવાનાં પ્રતિવ્યક્તિએ અનુકૂળ ભિન્નભિન્ન સાધનોની યોજના કરનાર આચાર્યોનો સ્વીકાર કરતાં ઉક્ત શંકા અવતરતી નથી. આવા આચાર્યો-મહાપુરુષો-પરમાત્માઓ-વિરલ હોય છે અને તેની સ્તુતિ-કરી તેમને શરણ રહેવું એ પ્રત્યેક સવિચાર મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે.

પરિમિત ईश्वर પરિમિત મનાતા મનુષ્યજ્ઞાનનો વિષય થયાને શક્ય છે એટલું જ નહિ, પણ મનુષ્યજ્ઞાન અપરિમિત બ્રહ્મથી અ-
ભિન્ન છે, અને ભેદબુદ્ધિ જતી શક્ય છે એટલું જ નહિ, પણ તે
જતી એ મનુષ્યને અમીષ્ટ છે એમ જણાવ્યું તે ધર્મની આવશ્ય-
કતા જણાવી કહેવાય. દુઃખનો અત્યંતોચ્છેદ અને પરમાનન્દ-
પ્રાપ્તિ એ મનુષ્યને અમીષ્ટ અને આવશ્યક છે એમ માનીએ, અને
ધર્મતત્ત્વનું અંત્યતમ પરિણામ—તેનું કેવલ સ્વરૂપ તે ઉક્ત ઉચ્છેદ
અને પ્રાપ્તિ છે એમ હર્ષીએ, તો ધર્મ આવશ્યક છે એમ સિદ્ધ કર્યું
કહેવાય. નોતિનો માર્ગ સુઘને માટે અમીષ્ટ હોવાથી તે જેમ
આવશ્યક ગણાય છે તેમ અપરિમિત અને કેવલની પ્રાપ્તિમા જી-
વની સર્વ પ્રકારની ઇચ્છાઓ પર્યવસાન પામે છે એમ દર્શાવ્યું તે
ધર્મની આવશ્યકતા સિદ્ધ કરી કહેવાય.

પણ જીવાત્માનો સ્વીકાર કરનામા આપે તોજ તેનો પર-
માત્માસાથે યોગ સમયે અને ત્યારેજ ધર્મની આવશ્યકતા માનના-
માં આવે. પૂર્વકાલમા ચાર્વાકજેનાના અને વર્તમાનમા જડવાદીઓ-
ના સિદ્ધાન્ત એવા છે કે જડપરમાણુના એક પ્રકારના યોગથી
જીવાત્મા ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે જોતા જડનું પરિણામ જી-
વાત્મા છે અને તેથી તેનો ईश्वરસાથે યોગ સમયતોજ નથી વઢી
ईश्वરનું અસ્તિત્વ માનવાને પણ કારણો નથી માટે ય્યાસુધી વિ-
ચારથી એમ સિદ્ધ કરવામા ન આવે કે જીવાત્મા જડનું પરિણામ
નથી અને ય્યાસુધી શાસ્ત્રીય અને તાત્ત્વિક રીત્યા ईश्वરનું અસ્તિ-
ત્વ સિદ્ધ કરવામાં ન આવે ત્યાસુધી ધર્મના સવધમા જેટલું કહેવું
તેટલું મિથ્યા છે. આટલાસારું આ સ્થળે જડવાદીઓના સિદ્ધા-
ન્તોનું પરીક્ષણ કરવાનો અને ईश्वરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવાનો
પ્રયત્ન કરવો ઉચિત ધારવામાં આવે છે.

જડવાદીઓ એમ માને છે કે બુદ્ધિશક્તિ જેવું કંઈજ છે
નહિ, અથવા છે તો તે જડપરમાણુઓનો વ્યાપારવિશેષ છે,

હૃદય, પ્રકાશ, વિદ્યુત્, ચુંબકત્વ ઇત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓ જેમ એકજ શક્તિનું પરિણામ છે તેમજ બુદ્ધિશક્તિ પણ તેજ શક્તિનું પરિણામ છે. હૃદય અને પ્રકાશ જેમ અણુઓની એક પ્રકારની ગતિ છે તેમ બુદ્ધિશક્તિ પણ છે. આ પ્રમાણે જ્યારે જડશાસ્ત્રોના નયથી જડથી ભિન્ન જગત્તાં હૃદયોના સોપાનિકાં છુટાસો થઈ શકે છે તો આગળ જતાં બુદ્ધિશક્તિનો પણ સોપાનિકાં છુટાસો જડ શાસ્ત્રોનાજ નયથી થઈ શકશે. વલનાં અનેક રૂપાન્તર થાય છે એ સિદ્ધાન્તને આધારે મનુષ્યમાં જે જ્ઞાન મેલવવાની અને જ્ઞાનને સંપ્રતી રાજાની બુદ્ધિશક્તિજેવું કંઈક જોવામાં આવે છે તે પણ વલનું રૂપાન્તર છે એ સિદ્ધ થવું શક્ય ધારવામાં આવે છે. યાંત્રિક વલનું રસાયનિક વલનું રૂપાન્તર થતું જોવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે યાંત્રિકવલનું અથવા રસાયનિક વલનું ચેતનમાં રૂપાન્તર થાય છે એ માનવામાં અને ઈન્દ્રિયબોધ, ઇચ્છા, તુલના કરવાની શક્તિ, કલ્પનાશક્તિ, વિચારશક્તિ એ સર્વ જીવાત્માના ધર્મો પણ ચેતનનાં રૂપાન્તર છે એ માનવામાં કંઈ અડચણ નથી.

આ પ્રમાણે જડવાદીઓનો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે શક્તિનું મૂળ જડમાં છે. પણ આ પ્રમાણે માનવામાંજ તેઓ બુદ્ધિશક્તિનો સ્વીકાર કરી છે છે, એટલુંજ નહિ પણ તેનો સ્વીકાર કર્યાબગર તેમને ચાલતું નથી. બુદ્ધિશક્તિ જડમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે એ સિદ્ધ કરવામાં અને સમજવામાં બુદ્ધિનો વ્યાપાર આવશ્યક છે એમ તો માનવુંજ પડે છે, અને તેથી પ્રથમજ તેનું ગ્રહણ કરી પછી તે જડમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે એમ કહેવું તે માથું નાંચે અને પગ હાંચે રાખી હમાં રહેવાનો પ્રયત્ન કરવા વગેરે છે. ઘાણ પદાર્થો—જડ-પરમાણુઓ—નો વિચાર તેમને કેવળ બાહ્ય રહેને થઈ શકતોજ નથી, અને તેથી બુદ્ધિશક્તિ જડમાંથી પ્રાદુર્ભૂત થઈ એમ બુદ્ધિશક્તિ વગર અન્ય કોઈ જોવાને સમર્થ નથી. એ તો નિર્ધારિત સિદ્ધ છે કે ગમે તો જડ પરમાણુઓનું અસ્તિત્વ હોય તો પણ તેમનું અ-

સ્તિત્વ આપણને જણાય છે—તે આપણા વિચારનો વિષય થાય છે—
તે બુદ્ધિશક્તિવગર થવું અશક્ય છે. જો બુદ્ધિશક્તિ જડ પર-
માણુઓમાંથી પ્રાદુર્ભૂત છે એ સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ કરવો હોય તો બુદ્ધિ-
શક્તિ ઉપર આધાર ન રાખતા તેને સિદ્ધ કરવો જોઈએ; પણ
આમ થવું અશક્ય છે. વાહ્ય વિશ્વને સત્ય અને જ્ઞાનથી વ્યતિ-
રિક્ત માનવું એ મનુષ્યના સહજ અજ્ઞાનનું એક પરિણામ છે. આ
અજ્ઞાન ઓછું થવું અને અત્યંત નિર્મૂલ થવું શક્ય છે એમ જગત્નો
અનુભવ આપણને જણાવે છે. અસંસ્કૃતમતિ મનુષ્યના વિચારમાં
આવતુંજ નથી કે આ પદાર્થોની મને “પ્રતીતિ થાય છે”, તે તો
એમજ સમજે છે કે આ પદાર્થો “છે”. જેઓની મતિ થોડી ઘણી
સંસ્કૃત થઈ હોય છે તે એમ જાણે છે કે જેને આપણે વાહ્ય પદા-
ર્થો કહીએ છીએ તે દ્રષ્ટાની વેદનશક્તિની અપેક્ષાએજ અસ્તિત્વ
મા છે. આના મનુષ્ય પણ વાહ્ય પદાર્થને તે જેના રૂપમાં પ્રતીતિ
થાય તેના રૂપમાંજ માને છે, અને તેમના પરસ્પરના સંબંધોનો
વિચાર કરવાને તેમના ધ્યાનપૂર્વક અવલોકનને આવશ્યક માને
છે. આથી વધારે સંસ્કાર પામેલી મતિવાળા મનુષ્યો એમ અનુભવે
છે કે વાહ્ય પદાર્થોમાં જે રૂપ, રંગ, વિસ્તાર, આદિ જોવામાં આવે
છે તે તે વસ્તુઓના ધર્મ નથી, પણ આપણે તેઓના ઉપર તે તે
ધર્મનું આરોપણ કર્યું છે. એકનો એકજ પદાર્થ એકને રાગનો
અને ઘીજાને દૂધનો હેતુ જોવામાં આવે છે સ્વારે સંવિચાર મનુષ્ય
એમ માને છે કે પદાર્થના અતર્ગત ધર્મને લીધે પદાર્થોની અમુક
વિશિષ્ટ પ્રકારની પ્રતીતિ થતી નથી, પણ તે વિશિષ્ટ પ્રકાર ગમે
તે કારણોથી આરોપિત છે. આવા મનુષ્યને પણ આ આરોપ
શાથી છે તે સમજાતા નથી પણ તે છે એમ તે માને છે આ પ્રમાણે
જોતા એવું પણ મનુષ્ય હોઈ શકે કે જેને વિશ્વમાત્ર પોતાથી અ-
વ્યતિરિક્ત છે એવો અનુભવ થયો હોય પણ આ સંબંધમાં વધારે
બોલવાનું પ્રયોજન આ સ્થળે નથી.

ઉપર આપણે જોયું કે બાહ્ય પદાર્થોનું અસ્તિત્વ સમજવાને માટે બુદ્ધિશક્તિનો સ્વીકાર કરવો પડે છે; આટલુંજ નહિ પણ જડવાદીઓ બાહ્ય પદાર્થોના ઉત્પત્ત્યાદિ ક્રમને માને છે અને તેમ કરતાં પણ બુદ્ધિ જેને તેઓ જડમાંથી ઉત્પન્ન થઈ એમ કહે છે તેનો સ્વીકાર પ્રથમથીજ કરી છે છે. અમુક અમુક પ્રાકૃતિક કારણો ઉપર પ્રાકૃતિક બળનો વ્યાપાર થવાથી અમુક અમુક પ્રાકૃતિક કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એ સમજવું અર્થાત્ બળના સ્વરૂપનું અને તેના વ્યાપારનું જ્ઞાન હોવું એ બુદ્ધિનોજ વિલાસ છે, અને આ પ્રમાણે જોતાં બુદ્ધિશક્તિ બળનું રૂપાન્તર છે એમ માનવા કરતાં બળનું અસ્તિત્વ બુદ્ધિશક્તિને માટે અને બુદ્ધિશક્તિદ્વાર છે એમ માનવું વધારે સ્વાયત્ત છે. ઘડી નૈસર્ગિક સૃષ્ટિનાં સર્વ કાર્યોમાં સનિયમતા અને એકરૂપતા જેવું કંઈ છે એમ માન્યાબગર જડવાદીઓને પણ ચાલતું નથી. હવે બાહ્ય પદાર્થોની રૂપરેખા પ્રતીતિઓ થાય છે એમજ માનીએ અને બુદ્ધિશક્તિ ન માનીએ તો આ એકરૂપતા અનુપપન્ન થઈ પડે છે. જુદા જુદાં જ્ઞાન અથવા પ્રતીતિઓના સંતાનને એક ઘીંજાસાથે સંબંધ રૂપમાં સમજવા માટે તે સર્વની નોંધ લેનાર તે સર્વનો સંબંધ સમજનાર—કોઈ સંતાની માનવોજ પડે છે. (જુઓ પૃ. ૩૨) પરિણામ અથવા વિકારનો વિચાર કોઈ પણ નિલચસ્તુના સંબંધમાંજ થઈ શકે છે. આ પ્રમાણે જોતાં બુદ્ધિશક્તિ, જે પ્રતીતિઓ અથવા અનુભવ નથી પણ તેઓનો સંબંધ જોનાર છે, તે જડપરમાણુઓના વ્યાપારવિશેષથી પરિણત નથી, પણ ઉક્ત વ્યાપાર સમજવા માટે આપણે તેનો સ્વીકાર પ્રથમથીજ કરી લેવો પડે છે. હવે કોઈ યસ્તુનું અસ્તિત્વ છે એમ જો તે બુદ્ધિશક્તિના વ્યાપારનો વિષય હોય તોજ કહી શકાય છે, અને તેથી નૈસર્ગિક બળનું અસ્તિત્વજ બુદ્ધિશક્તિને અધીન માનવું પડે છે. ઘડી જડથી માંડીને તે ચૈતન્ય અને સ્વયંવેદન સુધીના સર્વ વસ્તુઓનું સ્વરૂપ જડવાદીઓ માત્ર યાત્રિક બળના વ્યાપારને કારણભૂત માને

સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે એ પણ નિર્દોષ નથી. તેઓ એમ
 કહે છે કે રાસાયનિક કાર્યો અણુઓના પ્રાકૃતિક કાર્યો-
 નું રૂપરેશો છે, ચૈતન્યકાર્યો રાસાયનિક અને આણ્વિક કાર્યોની
 સ્થિતિવિશેષ છે, અને इन्द्रियगोध, वृत्तिઓ, इच्छा
 इत्यादि सर्व जीवात्माना धर्म पण, जीवात्मा पोતેज जडनु रूप-
 विशेष होवायी, जड यात्रिक बलनां भिन्नभिन्न रूपो છે. जो•के
 आ प्रमाणे सिद्ध થયું નથી તો પણ जडवादीઓ आशा राखे છે
 કે आगळ जता ते सिद्ध થई शकશે. हवे आपणे जोईए के
 जडवादीओनो आ सिद्धान्त केटलो सबल છે. प्रथम तो केवल
 रासायनिक घटकोना योगयी जीव उत्पन्न थगानु एक पण उदा-
 हरण मळतु नधी. बळी सेंद्रिय पदार्थोंनो अत्यंतम घटक 'प्रथम-
 रूप' (प्रोटोप्लॅझम) जेना बडे पोपण, वर्धन, बगेरे क्रियाओ
 थाय છે ते पण केवल रासायनिक संयोग नधी. जीवतू अने
 मृत 'प्रथमरूप' जा रासायनिक घटको सरखा जोवामा आवे
 છે तो पण तेओना व्यापार भिन्न भिन्न होय છે, અને आ प्रमाणे
 जोता पोपण वर्धन અને उत्पादन आदि व्यापारनो आधार तद्रूप
 रासायनिक तत्त्वो उपर नधी पण कोई बीजाज उपर છે. निरि-
 द्रिय पदार्थો અને सेंद्रिय पदार्थोंना जे स्वरूप आपणने પ્રतीત
 थाय છે तेमा पण एटलो बધો ફેર છે કે જે कारणो અને निय-
 मोधी निरिद्रिय पदार्थसंबंधी बनावो समजावी शकाय तेज
 कारणो અને नियमोधी सेंद्रिय पदार्थसंबंधी बनावो समजावना
 अशक्य છે. निरिद्रिय पदार्थोंमा आपणने एकरूप अखडत्वનો
 अनुभव धतो नधी. पत्थर अथवा माटीनु डेफु भागीशु तो
 तेना वे कडका थशे, અને ते बने कडका अक्केको पत्थर अथवा
 माटीनु डेफु रहेशे. आ प्रमाणे भागनायी आ प्रकारना पदार्थना
 अखडत्वमा बीजी कई पण हानि न थता मात्र तेना महाना रूप
 थशे. सेंद्रिय पदार्थोंमा आधी उलट्टु जोवामा आवे છે. आवा

પદાર્થના બે કડકા થતા તેમાના પ્રત્યેકમા અલ્પહત્વ રહેતુ નથી. એક સેન્દ્રિય પદાર્થ તે તેના ભાગોનો સમૂહ નથી, પણ તેના ભાગોના સમૂહ કરતા કંઈક વધારે છે; અને જો તેને વિભક્ત કરવામા આવે તો તેના અલ્પહત્વનો નાશ થઈ જાય છે. હવે વિચાર કરતા સ્પષ્ટ જણાશે કે નિરિન્દ્રિય અને સેન્દ્રિય બને પ્રકારના પદાર્થોના પ્રતીત થતા સ્વરૂપોનો યાત્રિક બલના વ્યાપારથી છુટાતો કરવાનો પ્રયત્ન કેવલ નિર્થક છે.

વઢી સેન્દ્રિય પદાર્થો પોતાની મેળે વૃદ્ધિ પામતા અને સ્વરૂપમા આવતા જોવામા આવે છે. વીજમા સહકારીઓ મળતાં વૃક્ષરૂપ ધરાનો ધર્મ રહેલો હોય છે તેનો નિરિન્દ્રિય પદાર્થોમાં રહેલો જોવામા આવતો નથી. મનુષ્યકૃતિ જે ઘર તેના સર્પ પથ્થર ઇટ ઇત્યાદિ પદાર્થોમાં પોતપોતામા કોઈ એવો ધર્મ નથી કે અમુકે અમુક કાર્યજ કરવુ. મનુષ્ય તેમનો ઉપયોગ કરી તેમને કૃત્રિમ એકરૂપતા આવે છે. સેન્દ્રિય પદાર્થોમા આવી ડહાંધુ થાય છે. આ પદાર્થોના સમૂહમા તેઓને અમુકરૂપ આવુ એવી યોજના કોઈ વાદ્ય સ્થાનમાથી થતી નથી. અમુકરૂપમા આવુ એવી યોજના તેમા પોતામાંજ રહેલી છે. યાત્રિક વનાવોમા ગત્યાદિ બલ જેને આપણે કારણ માનીએ છીએ તે કાર્ય (સ્પ્રિંગાદિ) માં હીન થઈ જાય છે, રાસાયનિક સયોગોમા ઘટકોના પોતપોતાના ધર્મ નરા ઉત્પન્ન થતા પદાર્થના ધર્મમાં હીન થઈ જાય છે; પણ સેન્દ્રિય પદાર્થમા તો કારણનો કાર્યમાં લય થતો નથી પણ તે તેમા (કાર્યમા) રહે છે, એટલુજ નહિ પણ તે તેમાં પોતાને પોતાના રૂપમાં રાસી શકે છે. આ પ્રમાણે રાસાયનિક અને યાત્રિક કાર્યોમા કાર્ય કારણથી ભિન્ન થાય છે અથવા કારણ કાર્યથી ભિન્ન હોય છે, પણ સેન્દ્રિય પદાર્થોમાં તો કાર્ય અને કારણ એકજ હોય છે, કારણજ કારણને કારણ રહી કાર્યરૂપ થાય છે— કાર્યવે જણાય છે. પણ આપણે ક્યારે શુદ્ધિશક્તિ અને સ્વપ્રવેદનના

કાર્યોપ્રતિ દ્રષ્ટિ કરીએ છીએ ત્યારે તો ત્યાં જે વૈચિત્ર્ય અને જે
 ગુચવણ જોવામા આવે છે તે આપણને છૂઠ્ઠા કરી નાંખે છે. અહીં
 જે કાર્ય થાય છે તે તેના પ્રાકૃતિક પૂર્વગતિઓથી સર્ગાંશે ભિન્ન છે.
 પ્રાકૃતિક પદાર્થોનું અસ્તિત્વ તેમને પોતાને માટે નથી પણ આ-
 પણે જે તેના દ્રષ્ટા જ્ઞાતા છીએ તેને માટે છે, તે પદાર્થો દ્રષ્ટાને
 માટે દૃશ્ય છે, પણ રૂચ્ય, વૃત્તિઓ, વિચાર, સ્વયંવેદન, રૂચ્યોદિ
 તો દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય બને છે. નિરિન્દ્રિય પદાર્થોમા પરમાણુ, દ્વયણુક,
 સયોગ, રૂચ્યોદિ જોવામા આવે છે, અને તેઓના અગ્ર (ભાગ)
 એક વીજાને નિરપેક્ષ હોય છે, કોઈ પણ પ્રાણીનું શરીર તેના
 સર્વ અંગોનો સમૂહ છે એટલું જ નહિ પણ તે પોતાના અંગોને પોતે
 જાણે છે એટલો તેમા વિશેષ છે, અને બુદ્ધિના સ્વરૂપનો વિચાર
 કરતા તો આપણને તેમા એક સંપૂર્ણ અલ્પહત્વ લાગે છે. અહીં
 એવો કોઈ પણ ભાગ જોવામા આવતો નથી કે જેમાનો એક કાર્ય
 થઈ શકે અને વીજો કારણ થઈ શકે વાદ્ય બલ બુદ્ધિનું કારણ
 થઈ શકતું નથી, કારણ કે વાદ્ય બલનું અસ્તિત્વજ બુદ્ધિને અધીન
 છે, અને તે 'છે' એ સમજનામાજ બુદ્ધિનો સ્વીકાર કરી લેવો
 પડે છે તેમજ બુદ્ધિમા પોતામા પણ એના કોઈ ભાગ નથી કે જે
 માનો એક કારણ થઈ શકે અને અન્ય કાર્ય થઈ શકે. આ પ્રમાણે
 જોતા, નિરિન્દ્રિય જડ, સેન્દ્રિય પદાર્થ, અને બુદ્ધિ અથવા સ્વયંવેદન,
 એ ત્રણે એક વાજાર્થી સંપૂર્ણ વિલક્ષણ છે જડ પદાર્થોની સ્થિતિ
 વાદ્ય કારણો ઉપર આધાર રાખે છે, સ્વયં જોતા તો તે વાદ્ય
 (પોતાથી વ્યતિરિક્ત) પદાર્થોના સમૂહ માત્ર છે, અને અહીં
 જે કાર્યકારણવ્યાપ્તિ છે તે સાદી અને સરળ છે, સેન્દ્રિય
 પદાર્થોમા વાદ્ય અને આત્મર જેનું છે સ્વયં પણ વાદ્ય આન્તરને
 અધીન વર્તે છે, અને તેમા કઈ એવું તત્ત્વ રહ્યું છે કે જે પોતેજ
 અમુક રૂપમા આવવાની પોતાની મેલે પ્રથમથીજ યોજના કરી
 મુકે છે બુદ્ધિ અને સ્વયંવેદન તો આ સર્વથી ભિન્ન છે વાદ્ય

પદાર્થોનો તેના ઉપર આધાર નથી કે તેનો વાહ્ય પદાર્થો ઉપર આધાર નથી. તેમજ તેનો અને તેનો તેના અને તેના ઉપર આધાર પણ નથી. તે એક, સ્વયં, અલંબ, તત્ત્વ છે. હવે આપણે વિચાર કરીએ તો જણાશે કે જડ પરમાણુઓની ગતિવિશેષ તે ચેતન અને ચેતનના જ્ઞાનાદિ ધર્મનું કારણ અથવા મૂળ સ્વરૂપ છે એ કહેવું કેટલું ઘડું સદોષ છે. જડ પદાર્થો અને તેઓના સંબંધ જોનાર બુદ્ધિ તે જડ પદાર્થો અને તેઓના સંબંધનું પરિણામ છે એમ કહેના કરતા જડ પદાર્થો અને તેના સંબંધોના અસ્તિત્વની આપણને જે પ્રતીતિ થાય છે તે બુદ્ધિનું તદ્દૃષ્ટ પરિણામ છે એમ કહેવું કેટલું ઘડું ઘડારે ન્યાયપૂર્વક છે ?

આ પ્રમાણે બુદ્ધિ અથવા જ્ઞાન જે આત્માનો ધર્મ અથવા સ્વરૂપ છે તે જડમાંથી ઉત્પન્ન થયું એ કહેવું ન્યાયવિરુદ્ધ છે એમ જણાવ્યા પછી આપણને કહેવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી કે આત્મા જેવું કંઈ તત્ત્વ છેજ. પદાર્થમાત્ર મૂળ કોઈ સૂક્ષ્મ રૂપમાંથી આધિર્ભૂત થાય છે એવો સિદ્ધાન્ત હોઈએ તો પણ જ્યારે તે અમુક રૂપમાંજ આધિર્ભૂત થાય છે એમ માનીએ ત્યારે ત્યાં યોજના પ્રથમથીજ છે એમ માનવું પડે છે. યોગ્યતમ માત્ર અવશિષ્ટ રહે છે એ નિયમ જોતા પણ યોગ્યતમ થવાનો પ્રયત્ન કરનાર કોઈ વિચારક તત્ત્વ હોવું પડે છે, અને આત્મસંરક્ષણને હેતુ હોઈને યોગ્યતમ થવાનો પ્રયત્ન કરાતો હોવાથી આત્મતત્ત્વ—અહંતા—પોતાપણુ—સ્વીકાર્યાબગર ચાલતું નથી. પોતાની મેલે પોતાનું પોષણ સ્વયંવર્ધન અને ઉત્પાદન કરનાર ‘પ્રથમરૂપ’ ને પરમાણુઓનો યોગ માનીએ તો પણ આ યોગ અમુકરૂપનો થવાને માટેજ પરમાણુઓનો સંબંધ થયો છે અને તેથી તેઓમા કંઈ પણ એવું રહ્યુંજ હોય છે કે અમુક સ્થલે જવું અને અમુક કાર્ય કરવું. આ પ્રમાણે વાહ્ય પદાર્થોને કેવલ વાહ્ય હોઈને વિચાર કરીએ તો પણ તેમાં કોઈ પ્રકારનું પોતાપણું માનવારૂપ તત્ત્વ રહેલું છે એમ

માન્યાવગર ચાલતું નથી. હવે આ આત્મતાત્ત્વ (હું પોતે એવું માનનાર જે કંઈ એક તે)માં એવું શું રહ્યું છે કે જેથી તે અનંત અને અપરિમિત રૂપમાં જ્ઞાને સતત ઘટન કરે છે તેનો નિષ્કાર કરવાનો રહે છે.

પ્રથમ આપણે જડ અને ચેતન બન્ને જે વિલક્ષણતા બતાવી ત્યાં જોયું કે ચેતનમાં 'હું પોતે' એવો વિચાર રહેલો છે. પણ હું પોતે એ વિચાર જેમ જેમ શુદ્ધ રૂપમાં આવતો જાય છે તેમ તેમ હું એ સંજ્ઞાથી જે જે સમજવામાં આવે છે તેમાં ફેર પડતો જાય છે. ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓમાં અહંતા તેઓનાં સ્થૂલ શરીરમાંજ પરિબદ્ધ થઈ રહી હોય છે. હું તે શરીર અને શરીર તે હું એ વિચાર તેઓમાં ઘટલો બધો દૃઢ હોય છે કે શારીરિક સુખ દુઃખ તેમને ઘણાંજ સ્પર્શ લાગે છે. ઉચ્ચ પ્રજા-રનાં પ્રાણીઓમાં અહંતાનો વિષય જરા વિસ્તીર્ણ હોય છે. પ્રીતિ, દ્વેષ, ક્રોધ, આદિ વૃત્તિઓનો તેઓમાં પ્રાદુર્ભાવ થયો હોય છે તેથી તેઓના સંતોષને માટે તે પોતાના શરીરને જોખમમાં નાખતા ઢરતાં નથી. સિંહણ જ્યારે પોતાના વચ્ચાના રક્ષણને માટે પોતાનો જીવ આપે છે ત્યારે તેની અહંતાનો વિષય માત્ર તેનું સ્થૂલ શરીર ન રહેતાં જોઈને તે પોતાનું ગળે છે તે પણ થયું હોય છે. મનુષ્યમાં આ કરતાં પણ અધિક જોવામાં આવે છે. દયા, સ્વદેશાભિમાન અને વીજી કેટલાંક મનુષ્યવૃત્તિઓ આ પ્રાણીમાં ઘટલી બધી સ્ફુટ થઈ હોય છે કે તેને હાથે તે પોતાના પોતાપણના વિષયને, વ્યક્તિમાત્રપરિમિત પ્રદેશનું અતિક્રમણ કરાથી ઘણોજ વધારી દે છે. આ પ્રમાણે પોતાપણું જેમ વધારે સ્ફુટ થતું જાય છે તેમ તેનો પ્રદેશ પણ વધારે વિસ્તીર્ણ થતો જાય છે. બાહ્ય પદાર્થ અને મનુષ્યાત્મા બંને પરિમિત દેખાય છે એ વાત સરી છે પણ સમયની પરિમિતતા જુદી જુદી હોય છે. બાહ્ય પદાર્થોનાં સ્વરૂપ આપણને તેના બાહ્યગત દિકા હાદિના સંબંધે કરીને સમજાય છે અને તેથી તેમનું ગ્રહણ અવ-શ્ચિન્ન રૂપમાં થાય છે, પરંતુ બુદ્ધિનું અવચ્છેદક બુદ્ધિથી બાહ્ય

નથી, બુદ્ધિજ પોતાનું ગ્રહણ કરવાને પોતે સમર્થ છે. પ્રાથમિક દૃષ્ટિથી જોતા મનુષ્યજ્ઞાન બાહ્ય પદાર્થો, અનતિનમ્ય બાહ્ય વસ્તુ, અને બાહ્ય નિયમોથી પરિવેષિત જોવામાં આવે છે, આટલું જ નહિ પણ ‘પોતે’ એ વિચારની સાથે જ ‘બાહ્ય’ એ વિચાર સમ્બંધ કરીને રહેલો જણાય છે, અને હમયની વચ્ચેપ્રાણ પ્રાહકતા રહેલી છે એમ આપણે જાણીએ છીએ, તો પણ મનુષ્ય જ્ઞાનનો વિચાર કરતાં તેમાં રહેલી એક પ્રકારની વિશેષતા આપણને જણાય છે, અને આ વિશેષતા ત્રીજા મનુષ્ય જ્ઞાનનું અવગિચ્છ્ય પદાર્થો સાથે વૈષમ્ય છે એમ આપણે નિશ્ચય કરી શકીએ છીએ. આપણે ઉપર જોયું છે કે વેદન અથવા બુદ્ધિમાં એક એવું તત્ત્વ રહેલું છે કે જેને લાગે તે પોતાથી બાહ્ય વસ્તુમાં પોતાને જોવાનું સતત ઘડળ ધરાવે છે જડવાદીઓની ભાષામાં કહીએ તો ‘અજ્ઞાતને જાણવું’ અને ચેતનશ્રદ્ધાઓની ભાષામાં કહીએ તો ‘પોતાની મેલે પોતાનો પ્રથમ પોતાથી બાહ્યનું જણાતા પદાર્થોમાં અનુભવ કરવો’ એ બુદ્ધિ અથવા જ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે. મનુષ્યસ્વભાવનું અગ્રલોકન કરતાં આપણને જણાય છે કે જ્ઞાન મેલ્ડવામાં અને સારા થવા માં નિરતર આગઢ વધવાની યોગ્યતા અને શક્તિ મનુષ્ય પ્રાણીમાં રહેલી છે, અને તે સાથે હમયનાં પોતે ગમે તેટલું આગઢ વધે તો પણ તેની પ્રેરકશક્તિ-તેમાં રહેલું કોઈ એક પ્રેરક વસ્તુ-પરિસતુષ્ઠ થતું નથી આપણે જાણીએ છીએ કે આપણું જ્ઞાન પરિમિત છે તો પણ વિચાર કરતાં આપણા જ્ઞાનની સીમા આપણને જણાતી નથી આપણને સ્પષ્ટ સમજાતું નથી કે અમુક લીટીથી આપણું જ્ઞાન આગઢ વધવાનું જ નથી. આપણે જાણીએ છીએ કે આપણે ક્રોધમોહાદિને ઇટલાવધા વશ્ય છીએ કે આપણાથી સંપૂર્ણ નીતિચાલ્યા થઈ શકાતું નથી તો પણ તે સાથે આપણને આપણા દોષનું જ્ઞાન હોય છે અને તેથી આપણાથી કહી શકાતું નથી કે આપણાથી આટલે સુધીજ નાતિમાં આગઢ વધાશે. આ પ્ર

માણે જણાય છે કે મનુષ્યમાં આગલ વધવાની નિર્વાહિત અને નિ.સીમ યોગ્યતા અને શક્તિ રહેલી છે; વળી તે સાથે તેનામા ઉચ્ચતાનો વિચાર ઇટલો વધો ઉત્કૃષ્ટ છે કે જેટલું જેટલું આગલ વધાયું તેટલું તેટલું તેને ઓછું પડે છે; આ યુગ્મવૃત્તિઓનું પર્યવસાન માત્ર સંપૂર્ણ નિર્દોષત્વ, કેવલશુદ્ધત્વ, સર્વજ્ઞત્વ અને સર્વ શક્તિમત્ત્વમાં થાય છે. જ્યારે કંઈજ પ્રાપ્તવ્ય કર્તવ્ય રહેતું નથી ત્યારેજ આ મનુષ્યવૃત્તિઓનું વાંચલ્ય શાંતિ થાય છે; અને જ્યારે ત્રિવિશેષ આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારેજ તેને કર્તવ્યપ્રાપ્તવ્ય રહેતું નથી અને ત્યારેજ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ: પ્રવર્તે છે. આ પ્રમાણે જોતાં મનુષ્યમાં મૂળથીજ ‘હું પોતે’ એ વિચારની સાથેજ સર્વજ્ઞત્વ અને સર્વશક્તિમત્ત્વના નિચાર રહેલા છે, અને ‘આ (જેય)’ અને ‘હું (જ્ઞાતા)’ ના પોતપોતાના પ્રદેશોની સીમાઓ અનુક્રમે ઘટતાં અને વધતાં પહેલું અંશતઃ પળ રહેતું નથી અને બીજું કેવલ એક અદ્વૈત રહે છે. ‘હું (જ્ઞાતા)’ એ જ્યારે ‘આ (જેય)’ ની અપેક્ષા એ છે ત્યારે એક જતું રહેતા ઉભયનો હય ઉભયનું પરિણામ (જો આપણે પરિણામ શબ્દ વાપરીએ તો) જે જ્ઞાન તેમા થઈ જાય છે, અને આજ વલ્લે પરમતત્ત્વવિત્ પુરોષોના ઉદ્ધાર થાય છે કે “હું નહિ, તું નહિ, તે નહિ,તોય છે.—” પ્રત્યભિજ્ઞાનવાદીઓ જીવને ईશ્વરનું જ્ઞાન અનાદિયી છે એમ સ્વીકારે છે એ જોતા આ નિચાર વધારે સ્પષ્ટ થશે. (જુઓ પ્રત્યભિજ્ઞાદર્શન).

આપણે ઉપર જોયું કે આપણે અપૂર્ણ છીએ એવું આપણને માન છે; પણ આ માન જો આપણામા સંપૂર્ણનો વિચાર ન હોય તો થવું અશક્ય છે. કોઈ એમ પણ કહી શકે કે આપણે અપૂર્ણ છીએ એમ આપણા કરતા ઓછા અપૂર્ણની અપેક્ષા આપણે કહી શકીએ છીએ અને તેથી સંપૂર્ણનો નિચાર આપણામા છે એમ છેવાનું પ્રયોજન નથી. આ પ્રમાણે કરેનારને ઇટલુંજ કહેનાય કે

આપણી અપૂર્ણતા પ્રથમ કરતાં ઓછી થઈ તોપણ આ વીજીસ્થિ-
તિ પણ અપૂર્ણ છે એમ આપણને માન થાય છે અને એ પ્રમાણે
અંત્યસુધી થયાજ કરે છે. હવે જો કોઈ એક નિત્ય સંપૂર્ણનો વિ-
ચાર આપણામાં ન હોય તો આ પ્રમાણે આપણા આગલ ધધણાના
પ્રત્યેક ક્રમમાં આપણને અપૂર્ણતાનું માન થયા કરે છે તે થાય
નહિ. જે માનદંડથી આપણને જે જે પ્રાપ્ત થાય તેનું માન
કરીએ છીએ અને તે સર્વ અપૂર્ણ ઠાગે છે તે માન દંડનો વિચાર
આપણને પ્રથમથીજ હોવો જોઈએ. વળી કોઈ વસ્તુ છે એમ આ-
પણાથી તે વસ્તુના જ્ઞાનથી કહી શકાય છે. આપણને કોઈ
વસ્તુ જણાય તે પૂર્વે તેનું અસ્તિત્વ મળે હોય, પણ તેનું અસ્તિત્વ
આપણે માટે તો તે જ્યારે જ્ઞાત થાય છે ત્યારેજ સમજાય છે,
ત્યારેજ શક્ય છે. વીજા શબ્દમાં કહીએ તો અસ્તિત્વ અને જ્ઞાતત્વ
(સત્ અને ચિત્) એકવીજાથી અભિન્ન છે. હવે ‘હું છું’ એનો
અર્થ સમજવા માગીએ તો ‘હું જ્ઞાત છું’ એવો ધરો અને વિચાર-
થી પૃથક્કરણ કરતાં આપણને સમજાશે કે જેનો ‘હું’ માં સમા-
વેશ થાય છે એવો જે ‘હું’ તેનો ‘જ્ઞાત’ માં સમાવેશ થાય છે,
અર્થાત્ ‘હું’ વ્યાપ્ય છું અને ‘જ્ઞાત’ વ્યાપક છે. આ પ્રમાણે ‘હું જ્ઞાત છું’
હતાં કોઈ ‘જ્ઞાતા’ ની અપેક્ષા રહે છે, અને જ્યાંસુધી જ્ઞાતા અને
જ્ઞાતના એકત્વનો વિચાર નથી આવ્યો ત્યાંસુધી ‘હું’ મને જ્ઞાત
છું’ એમ કહીએ તોપણ ‘મને’ પદથી સુચિત જ્ઞાતા ‘હું’ કર-
તાં કંદક વધારે ને વધારે છે એમ માન રહે છે; હવે ઉપર આપણે
કહ્યું કે વેદનશક્તિ તેના અંત્યત્તમ સંપૂર્ણ રૂપમાં આવે ત્યાં-
સુધી વિસ્તીર્ણ થવાને શક્ય છે; અને વેદનશક્તિ અને ‘હું’
પર્યાય માત્ર હોવાથી જેને જ્ઞાતા છીયો તે કોઈ કેવલ અને સં-
પૂર્ણ હોવો જોઈએ એમ સમજાય છે. આ પ્રમાણે જ્યાંસુધી હું અલ્પજ્ઞ
‘હું’, હું અમુક ‘હું’ इत्यादि વિચાર છે ત્યાંસુધી હું તત્તદ્રૂ-
પમાં કોઈને જ્ઞાત છું. આ ‘કોઈ’ ‘હું’ થી ભિન્ન રૂપમાં સમજી

શકાય તેમ નથી, કારણ કે જ્ઞાતા અને જ્ઞેય બને એક મીજાને ભિન્ન રૂપમાં સમજવાને અશક્ય છે; તોપણ તેઓની ભિન્નતાનું નિર્વિકલ્પ રૂપ અન્યથી લક્ષ્યમાં આપી શકાય છે. ‘હું’ ‘આ’ ને જાણુ છું એમ કહેતાં ‘હું’ ‘આ’ અને ‘આનું જ્ઞાન’ એ ત્રણે કોઈ એક, નિત્ય, સત્, અને ચિત્તની અપેક્ષા કરે છે. આયો જે ‘જ્ઞેય હું’ નો ‘સચ્ચિદાનંદ જ્ઞાતા હું’ તે પ્રથમથીજ ‘હું’ માં છે અને તેથીજ રામાનુજાચાર્ય ‘હું’ પદવાચ્ય જીવને ‘કેવલ હું’ પદવાચ્ય વ્રત્તનું શરીર કહે છે.

આ વિચાર મેં મહારાજ ભાગી દુટી ભાષામાં જણાવ્યા છે અને મને ભય રહે છે કે મારાથી સ્પષ્ટ રીતે જાણવાનું છે તે કહી શકાયું નથી. પણ આ વિચાર એવો છે. વાચકને મહોરે એટલુંજ કહેવાનું છે કે જ્યારે ‘હું પોતે’ એ વિચારની સાથેજ પોતાની વ્યક્તિની સીમાનું અતિક્રમણ કરવાની વૃત્તિ રહેલી છે, અને જેને તે પોતાથી ચાલ ગણે છે તેને જાણવાનું અપના તો તેમાં પોતાને જોવાનું તે મરત વળણ ધરે છે, અને જ્યારે વ્યક્તિરૂપ હું ના સાથે સમષ્ટિરૂપ હું નો વિચાર મૂલથીજ રહેલો છે ત્યારે સંપૂર્ણ, કેવલ, નિત્ય, નિર્વિશેષ, અદ્વૈત, સચ્ચિદાનંદ એ જેનું અન્યતમ સ્વરૂપ છે એનો ધર્મ ધીજ રૂપે મનુષ્યમાં ન જૂદો પડે એના રૂપમાં રહેલો છે એમ માનવાને સંપૂર્ણ કારણ છે. જેમ કુધા સ્વભાવત ટાંગે છે અને અન્ન તેની શાન્તિને માટે આવશ્યક છે તેમ સ્વભાવત જ્યારે વ્યક્તિરૂપ હનું વચ્ચળ સમષ્ટિરૂપ હુમાં જવાનું છે ત્યારે તે વળણને સતુષ્ટ કરવું એ આવશ્યક છે. આ સતુષ્ટ કરવાના ઉપાય તે ધર્માચરણ અને ફલ તે ધર્મ અથવા જ્ઞાન છે.

ઉપર આપણે મનુષ્ય સ્વભાવમાં જેવે વૃત્તિઓ કહી તેનો વધારે વિચાર કરતાં ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

પરિમિત અને અવચ્છિન્નની સીમાનું અતિ ક્રમણ કરી અપરિમિત અને અનવચ્છિન્નમાં પર્યવસાન પામવું—ત્યાં વિશ્રાંત થઈ જવું એવી આપણી વૃત્તિ છે એજ ईश्वरનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરી આપે છે. આપણે જે વાહ્ય વિશ્વ પ્રપંચનો અનુભવ કરીએ છીએ તે આપણને ક્ષણિક, મધ્યવ્યસ્ત, અને અસ્વતંત્ર જણાય છે. આપણી અંતર્દૃષ્ટિ—બુદ્ધિશક્તિ—આ વાહ્ય પ્રપંચનું કારણ શોધવાનો પ્રયત્ન કરે છે તો તે તેને તેમાંથી જડતું નથી અને જ્યારે તે કોઈ નિત્ય અના-દ્યનંત અને સ્વતંત્ર વસ્તુપ્રતિ જાય છે ત્યારેજ તેને વિશ્રાન્તિ મળે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે આપણી દુષ્ટતાનું જ્ઞાન યતાંજ અને તેથી અસંતોષ યતાંજ તે દૂર કરવાના ઉપાય શોધવા પ્રતિ આપણી વૃત્તિ જાય છે અને તે મળે છે ત્યારે જ શાંતિ થઈ જાય છે; આપણે જાણીએ છીએ કે આપણી અપૂર્ણતાનું ભાન યતાં અને તેથી આપણામાં અસંતોષ યતાં આપણને સંપૂર્ણતા (જે આપણામાં છેજ અને જેને હીંચે આપણને અપૂર્ણતાનું ભાન થાય છે તે) પ્રાપ્ત કરવાની વૃત્તિ થાય છે અને તેની પ્રાપ્તિમાંજ પરમ સંતોષ મળે છે. આજ પ્રમાણે આપણને વિશ્વના ક્ષણિકત્વનું, પ્રયોજ્યત્વનું, અને પારતંત્ર્યનું ભાન યતાં (અને આ ભાન યવામાં હેતુ આપણામાં ગુપ્ત રહેલો નિત્યત્વાદિનો વિચાર છે) વૃત્તિને જ્યારે કોઈ નિત્ય પ્રયો-ક્ત અને સ્વતંત્ર તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારેજ ત્યાં તે પરમ વિ-શ્રાન્તિ પામે છે. આ પ્રમાણે ઘણા પ્રાચીન કાલથી યતું આવ્યું છે. સચિચાર મનુષ્યની આ ઇન્દ્રિયાનુભૂત વિશ્વથી અસંતુષ્ટ રહેનારી અને ઉચ્ચતમના અવધિ સુધી નિરંતર ઉચ્ચતર અને ઉચ્ચતર પ્રતિ ગમન કરનારી વૃત્તિ નેતિ નેતિ કહેવામાં પોતાનો અસંતોષ જણાવી ગઈ છે. આથી યંઈ ईश्वર અભાવ રૂપ ઠરતો નથી; મનુષ્ય જ્ઞાન અથવા વેદનશક્તિને જેનો જેનો અનુભવ થાય છે તેને તેને તે, પોતે જેની પ્રાપ્તિનેમાટે પ્રયત્ન કરે છે તે નથી એમ કહે છે, તેથી જેનો તેના મનમાં વિચાર છે તે કેવળ નિષેધનો વિષય છે

એમ સમજનાનું નર્થી—એમ સમજીજ શકાતું નર્થી. જો તે કેવળ અત્યંતાભારરૂપ હોય તો તેનો પ્રવૃત્તિ કરાવી શકે એવો વિચારજ મનુષ્યમાં સ્વભાવથી સમરતો નર્થી. ગોપાંગનાઓ ગાડી ઘેલી ધર્મ 'કૃષ્ણ' 'કૃષ્ણ' કરતી શ્રમણ કરે છે અને અન્ય કોઈ પણ વસ્તુથી તેમને સતોષ થતો નર્થી. એક આજ મનુષ્યવૃત્તિનું રૂપક છે. આ પ્રમાણે સર્વ વાદ્ય વિશ્વપ્રપચ આ વૃત્તિરૂપ ગોપાંગનાને લુલ્હો ઢાગે છે અને જેનું સ્વરૂપ પોતાના હૃદયમાં રહેલું છે તેની પ્રાપ્તિ થતાં તેની સાથે સરધમાં આવતાં, અને પ્રેમ કરનાર અને પ્રેમનો વિષય, હમયનો પ્રેમમાં હય થતાં, માત્ર કેવળ પ્રેમ એજ એક અવશેષ રહેતાં, તેને પરમસતોષ મળે છે. આપણા ન્યાયના વિદ્વાનોને આ હાસ્યજનક ઢાગે સો મળે ઢાગો, પણ આ સહજસિદ્ધ ન્યાયને આધારે તો ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થયા ધગર રહેતું નર્થી.

આપણે કાતુ કે વિશ્વપ્રપચ ક્ષણિક પ્રયોગ્ય અને પરત્ર અનુભવાય છે અને તેથી કોઈ નિત્ય પ્રયોક્તા અને સ્વત્ર મનાતો ઈશ્વર સિદ્ધ થાય છે. પરતુ આ પ્રમાણે સમજાતો ઈશ્વર વિશ્વપ્રપચના ધર્મના અભાવવાળો સમજાય છે તે છે એમ અતૃપ્તિમાં તેના વિચાર હોવાથી કહેવું પડે છે તો પણ આ લક્ષણથી તેનું ભાવાત્મક સ્વરૂપ અન્યને સમજાવી શકાતું નર્થી. વળી વિશ્વપ્રપચ ક્ષણિક છે તો પણ તે કઈક છે. અથવા તો જેના ક્ષણિક અને પરત્ર આદિ ધર્મ છે એવું કઈક છે, તે કેવળ શૂન્ય નર્થી. યોદ્ધોના શૂન્યતાદના સધધમાં વિચાર કરતા શકારાચાર્યે આ વિશ્વને બ્રહ્મનો વિરત કહે છે અને શાંકર મતનું હાર્દ નહિ સમજનારાજ વિશ્વને શશશ્ચગત્ કહી હડાગી દે છે. આ સ્થલે મહારે આ વિષયમાં વિશેષ બોલવાનું નર્થી પણ ઇટલુજ કહેવાનું છે કે ક્ષણિકાદિ ધર્મ જેના છે એવું વિશ્વ કઈક છે, અને એ શું છે ? શાથી છે ? ક્યાથી છે ? એ વિચાર આપણને સહજ થાય છે. આ જાણવાની ઈચ્છાથીજ ન્યાયવાળા

જગત્ને જણાય છે તેવા રૂપમાં સત્યમાની તેમાં સવિચાર રચના જોઈ ईश्वरના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ કરવાને દોરણા છે. પણ આ પ્રમાણે ईश्वરને વિશ્વનો રચનાર અથવા ગોઠવનાર માનીએ તો તેને રચવાનાં અથવા ગોઠવવાનાં દ્રવ્ય-ઉપાદાનકારણ ઉપર આધાર રાખવાનો રહે છે. જો કે આ દ્રવ્યો કરતાં તે વધારે શક્તિમાન છે તો પણ તેની સંપૂર્ણતામાં જે સંપૂર્ણતા આપણો માન-દંડ છે તેને આધારે વાધ આવે છે. શાંકરભાષ્યના પ્રથમાધ્યાયના ચતુર્થપાદના સપ્તમ અધિકરણમાં ईश्वરના ईक्षापूर्वक કર્તૃત્વનો (ईश्वરના કેવલ નિમિત્તકારણત્વનો) નિષેધ કર્યો છે તે જોતાં ईश्वરને કેવલ ઉપાદાન કારણથી વ્યતિરિક્ત માની તેને કર્તા અથવા રચયિતા માનતાં જે જે અડચણો અને વિરોધ આવે છે તે સમજાશે. જો ईश्वરને વિશ્વપ્રપંચનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત બંને પ્રકારનું કારણ હોઈએ તો તેમ હોઈ શકવું શક્ય છે; અને આ સ્થળે આ વાલ્ય વિશ્વ (જ્યારે તે કંઈ છે સારે) કોઈ પણ કારણ વગર થયું નથી એમ જણાવી, તેનું ઉપાદાન તેમજ નિમિત્ત કારણ એકજ છે એમ જણાવી, આ સમયરૂપ કારણ તે ईश्वર છે એમ હોઈ ईश्वરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવાને હું કંઈક પ્રયત્ન કરું છું.

વિશ્વપ્રપંચ કંઈજ નથી અર્થાત્ તે અસત્ છે એમ કહી શકાતું નથી, કારણ કે તે દૃશ્ય છે એવું મને દ્રષ્ટાને માન રહે છે. યદ્દી જો તે ઇન્દ્રિયથી જ્ઞાત થતાંજ અસ્તિત્વમાં આવતું હોય તો મને તે ઇન્દ્રિય જ્ઞાત થયું તે પૂર્વે તે ન હોતું એમ કહેવું પડે. એ તો ચ્છન્ન છે કે જ્ઞાતત્વ અને અસ્તિત્વ પરસ્પર અભિન્ન છે, પણ વૈશ્વિક અસ્તિત્વ અને વ્યક્તિવિષયક જ્ઞાતત્વ અભિન્ન છે એમ કહી શકાતું નથી. જ્યારે હું તેનો દ્રષ્ટા છું અને જ્યારે આ દૃશ્ય છે સારે હું દ્રષ્ટા અને આ દૃશ્ય એ બંને હુંથી, તેમજ આ દૃશ્યથી, મિત્ત નહિ એવા કોઈ અન્ય જ્ઞાતાને જ્ઞાત છોઈ. આ

પ્રમાણે ડ્યારે વિશ્વપ્રવેચનું અસ્તિત્વ વ્યક્તિવિપયક હુંધી નિરપેક્ષ જ્ઞાત છે ડ્યારે તે સત્ પળ છે. પળ જો આપણે તેને ફેવલ સત્ કહીએ તો તેમાંજ આપણી નિચ સન્નિદાનંદની પ્રાપ્તિને માટે પ્રયત્ન કરતી વૃત્તિને પરમ સંતોષ થયો જોઈએ; પળ તે પ્રમાણે થતું નથી. આમ હોવાથી આપણે તેને અસત્ પળ કહેવું પડે છે. આ પ્રમાણે આ વિશ્વ સદસદ્ ઇભયાત્મક છે. પળ તેથી તે શશશંગવત્ છે એમ કહેવાય નહિ. જો અભાવને આપણે કોઈ ભાવરૂપ ઈએ તોજ આપણાથી આ વિશ્વને અભાવરૂપ કહેવાય અને રામાનુજાચાર્ય અને શંકરાચાર્યના વિરોધનું મૂલ જો તપાસીએ તો એક વિશ્વને ભાવરૂપ કહે છે અને અન્ય તેને અભાવરૂપ કહે છે તેમાં ભાવરૂપ કહેનાર અભાવને અભાવરૂપ માને છે અને અભાવરૂપ કહેનાર અભાવને ભાવરૂપ માને છે તે છે. અભાવને ભાવ કેશીરીતે કહેશે એ વાત જુડી છે; પળ અભાવને ડ્યારે ભાવ માનવામાં આવે અને તેમ માનીને વિશ્વને અભાવરૂપ કહેવામાં આવે તો તેમ કહેતાં તે શશશંગવત્ (વો-પારોપકના શબ્દોર્થ) થઈ જતું નથી. આ પ્રમાણે ડ્યારે આ વિશ્વ કંઈ પળ છે ડ્યારે તેનું વારણ શું ! તે વ્યાપી થયું ! ઇત્યાદિ જાણવાની અપેક્ષા રહે છે.

- હવે દૃષ્ટને આધારે અદૃષ્ટનું અનુમાન કરી શકાય છે એ ન્યાયથી આપણે દૃષ્ટ સૂટ્રિનું અનલોકન કરી ત્યાં જે નિયમ પ્રવર્તે છે તે શોધી કાઢીએ. થીજમાંથી વૃક્ષ થતું જોવામાં આવે છે; ઘરનો બાંધનાર જેમ તેને માટેનાં દ્રવ્ય લાવી, તેના ઘાટ ઘડી, તેમને પોતાનાં મનમાં પ્રયમથી કરેલી યોજનાનુસાર મોઢવી, ઘર તૈયાર કરે છે તેમ સેન્દ્રિય પદાર્થોમાં થતું જોવામાં આવતું નથી. અહીં કોઈ કર્તા અથવા રચયિતા તે જે દ્રવ્યનું બનેલું છે તે દ્રવ્યથી-પૃથક્ જણાતો નથી. પોતાને અમુક રૂપમાં આવેલું છે એવો વિચાર અથવા યોજના જાણે તેના પ્રત્યેક અંગમાં

પ્રથમથીજ રહેલી હોય તેમ થતું જણાય છે. જે સૂક્ષ્મ પરમાણુઓ ' પ્રથમરૂપો ' અથવા પેશીઓનું તે બનેલું છે તેમાં કોઈ અંતર્ગત બળ રહેલું જણાય છે, અને આ બળ કેવળ યાંત્રિક નથી પણ અમુક પ્રકારનું સંપૂર્ણ અલંકૃત્ય પ્રકટ કરવું છે એવી યોજનાના વિચારવાળું જણાય છે. આદિથી અંત્યસુધીમાં તે પોતાની મેઢેજ પોતે ઘડાય છે—અમુકરૂપ યુક્ત થાય છે, અને પોતાની મેઢેજ પોતે પ્રકટ થાય છે. થઢી ડાર્વિનનો સિદ્ધાન્ત જોતાં પણ સ્વયનો વિચાર અને સ્વતઃ સ્વયંની ઉત્પત્તિ ં નૈસર્ગિક સૃષ્ટિનાં મૂલ છે ંમ સમજાય છે. સેન્દ્રિય પદાર્થોનો સૂક્ષ્મતમ ભાગ (પ્રથમરૂપ) જે પરમાણુઓનો બન્યો છે તે પરમાણુઓ અમુકરૂપ અને અમુક પ્રમાણમાજ ંકઠાં મઢે છે. અને કેવળ યાંત્રિક અથવા રાસાયનિક બલના વ્યાપારથી આ પ્રમાણે થાય છે ંમ છઁ ંઈ, તો ' પ્રથમરૂપ ' મા જે જીવનવ્યાપાર—પોતાની મેઢે પોતાનું પોષણ વર્ધન અને ઉત્પાદન કરવાની ક્રિયા—જોનામાં આવે છે તે સોપપત્તિક સમજાવી શકાય તેમ નથી. થઢી જીવન ચલાવવાની મારામારીમાં યોગ્યતમ હોય છે તેજ થઢી શકે છે (Survival of the fittest) ં નિયમ ંઢી નથી કે સેન્દ્રિય પદાર્થોનું અસ્તિત્વ અનસ્તિત્વ કેવળ તેને શરણ હોય. સેન્દ્રિય પદાર્થો કોઈ અજ્ઞ જડવસ્તુની પેઢે આ નિયમના રમકઢાં નથી, તેઓ આ નિયમને પોતાનો કરી છઁ તેનો લાભ લે છે. પોતે પોતાને અર્માષ્ટ ંયુ સ્વસરક્ષણ તેને માટે પોતાને યોગ્યતમ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ પ્રમાણે ' હુ ' ં વિચાર સૂક્ષ્મતમ તત્ત્વમાં પણ રહેલો છે; આ વિચારથી થતું બલ કેવળ યાંત્રિક અથવા રાસાયનિક બલ જેનું નથી પણ તે કરતાં મઢ્કાં વિરલ—લઘતર પ્રકારનું છે, અને પાછલ જણાવ્યા પ્રમાણે આ સર્વ ભિન્ન ભિન્ન ' હુ ' ને અધિકરણ જે ંકઠ કેવળ નિસ ' હુ ' તેને આધારે—તેને લક્ષીને—તે સર્વ પ્રયત્ન છે ંમ જોતાં સૃષ્ટિનું

उपादान तेमज निमित्त कारण एक છે. એ સિદ્ધાન્ત સમજવો દુર્ઘટ નથી. દૃશ્ય પ્રપંચ અને ईश्वर વચ્ચે કુંડલ અને ફનકના જેવો સંબંધ છે અને ईश्वर અને जीव વચ્ચે સૂત્ર અને મળકાના જેવો સંબંધ છે. એમ કહેનાર રામાનુજાચાર્યના સિદ્ધાન્તોનું વિચાર-પૂર્વક અગ્લોકન કરતાં આ વિચાર વધારે સ્પષ્ટ થશે. અને જ્ઞાતત્ત્વ અને અસ્તિત્ત્વ સમાનાધિકારણ છે એમ જોતાં આ ત્રણે તત્ત્વ પ્રથમ જે ભિન્ન ભિન્ન લાગે છે તે પરસ્પર અભિન્ન થઈ જશે અને કેવલ એક રહેશે. પણ આ સંબંધમાં આ સ્થળે વધારે કહેવું નિષ્પ્રયોજન છે.

આપણા અત્યારસુધીના વિચારનું પરિણામ શું છે તે આપણે જોઈએ. સ્વયંવેદન જડ પરમાણુનું પરિણામ નથી પણ તે જડ પરમાણુનિરપેક્ષ છે એમ આપણે જોયું; વ્યક્તિવિષયક સ્વયંવેદન (जीवात्मा) ના અધિકારણરૂપે રહેલા કોઈકેવલ સમાધિવિષયક સ્વયંવેદનનું અસ્તિત્ત્વ માનવું પડે છે એમ આપણને લાગ્યું, પરિમિત સ્વયંવેદનને અપરિમિત સ્વયંવેદનનું માન છે અને તેની પ્રાપ્તિને માટે—યોતે તદ્રૂપ થયામાટે—તે પ્રયત્ન કરે છે એમ આપણને સમજાયું; અને આ પ્રાપ્તિ તે ધર્મનું ફલ છે, અને પ્રયત્ન તે ધર્માચરણ છે, એમ આપણે ધર્મ અને ફલનાં સ્વરૂપ બાંધ્યાં. વઝી આપણે જોયું કે આ પ્રયત્ન કરવાની શક્તિ સહજ છે, પ્રયત્ન અમીષ્ટ ફલને ઉદ્દેશીને હોવાથી અમીષ્ટ છે, અને તેથી ધર્મ સહજામીષ્ટ છે. હવે કોઈ પૂછે કે જો ધર્મ સહજામીષ્ટ છે તો તત્ પ્રતિ સર્વ મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ. પણ જગત્માં કંઈ એમ જોવામાં આવતું નથી. આમ હોવાનું કારણ શું? મનુષ્યમાં એવું શું છે કે જે તેને ધર્માચરણથી દૂર કરે છે? વઝી ધર્માચરણનું વ્યાવહારિક સ્વરૂપ શું છે? આ સ્થળે મહારો વિચાર આ વિષયમાં હતરવાનો છે, અને ટુંકામાં મહારો જે કહેવાનું છે તે સમેટી લઉં છું.

મનુષ્યસ્વભાવનુ અવલોકન કરનારને તેમાં બે તત્ત્વ રહે-
 ળા જણાય છે, એક પશુત્વ અને બીજું મનુષ્યત્ત્વ. આહાર નિદ્રા-
 મય મૈથુન ક્રિયાદિ પ્રકારનાં ઇન્દ્રિયસુખ મેળવવામાં અને તેમને
 અનુભવવામાં મનુષ્ય અને પશુ સાધારણ રીતમાં સમાન ગણાય છે.
 પણ મનુષ્યમાં જે બીજું તત્ત્વ રહેલું છે તેને ઊંધે તેનું ક્ષુદ્ર પ્રાણી-
 ઓ પરત્વે આધિક્ય છે. આ તત્ત્વ તે સંવિચારત્ત્વ મનુષ્યત્ત્વ કે
 ધર્મવૃત્તિ છે, અને આજ તત્ત્વનો આશ્રયતર પ્રેરણાથી તે પરિમિત
 ની સીમાનુ અતિક્રમણ કરી, પોતાને જેનું માત્ર છે અને જેની
 ઉચ્ચતમતાનો પ્રથમાવધારિત વિચાર તેને ઉચ્ચતરથી ઉચ્ચ-
 તર સ્થિતિમાં ગમન કરાવવાના હેતુરૂપે છે. એવા અપરિમિતની પ્રા-
 પ્તિપર્યંત સપ્રવણ રહે છે. વળી આ તત્ત્વને ઊંધે તેને પોતાની
 આહારાદિ વૃત્તિઓ-વિષયવાસનાઓ-કામનાઓ પોતાથી ભિન્ન
 રૂપમાં સમજાય છે, અને તેનામાં જે પરમ સુખની કલ્પના છે તે
 સાથે સરલાવતા આ ઇન્દ્રિયજન્ય સુખ તેને ક્ષુદ્રવત્ લાગે છે.
 આમાંનું એક તત્ત્વ સુખનો તાત્કાલિક અનુભવ કરાવનાર છે અને
 બીજું કોઈ માની મહોટા સુખના સ્વરૂપનો વિચાર બધાની આ
 સુખને નહિવત્ જેનું સમજાવનાર છે. આ પ્રમાણે મનુષ્યમાં આ બે
 તત્ત્વોનું દ્વિયુદ્ધ ચાલ્યા કરે છે અને એકનો બીજાઉપર સંપૂર્ણ
 વિજય થયો નથી ત્યાંસુધી આ યુદ્ધ પણ શાંત થતું નથી. હવે એ
 તો સ્વાભાવિક છે કે સંવિચારત્ત્વની ઇન્દ્રિયસુખવાસનાદિ સાથે
 તુલના કરતાં તે ઘણુંજ પ્રબલ લાગે છે, અને આમ છે તો સંવિ-
 ચારત્ત્વનો વિજય થતાં વાર લાગે તેમ નથી. પણ ઇન્દ્રિયસુખવાસ-
 નાદિ મનુષ્યમાં સંવિચારત્ત્વસાથે યુદ્ધ ચલાવતા સંવિચારત્ત્વના
 ધર્મોનું પ્રહણ પટલે સુધી કરે છે કે તેથી તે પણ અપાર થઈ દ-
 શારિયને શક્તિમત્ થાય છે અને જ્યારે મહારામાં રહેલા સંવિ-
 ચારત્ત્વમાં મહારી વાસનાવૃત્તિઓનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે આ વાસ-
 નાવૃત્તિઓ પોતાના મૂળ રૂપમાં ન રહેતા મહારીસાથે એક પ્રકારના

એક્યમાં રહે છે. આ વૃત્તિઓનો સંતોષ તે હું મહારોજ સંતોષ ગણું છું. વિવેક વળજારાની પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ સ્ત્રીઓમાંની પ્રવૃત્તિનો જ્યારે વિવેકવળજારો પોતે પક્ષ કરે છે—જ્યારે તે તેને પોતાની પ્રિયતમા માને છે—જ્યારે જો કે નિવૃત્તિસાથે તુલના કરતાં તેનામાં કંઈ પણ વધારે નથી, તો પણ તે નિવૃત્તિ સ્ત્રી પોતાનો દોર ચલાવી શકે છે. સ્વયં કહીએ તો આહાર નિદ્રા મય આદિ સહજ વૃત્તિઓ છે. મનુષ્યવ્યતિરિક્ત પ્રાણીઓમાં પણ તેમનું પ્રાવલ્ય જોવામાં આવે છે, અને તેમને સંતુષ્ટ કરવી એવી અંતર પ્રેરણા છે. તેમના સંતોષમાં એક પ્રસારનો સુહાનુભવ થાય છે; અને આ સંતોષ તેના સ્વાભાવિક રૂપમાં નિષ્કળ અથવા અનિષ્કળ નથી; કોઈ પણ કહી શકશે નહિ કે સહજવૃત્તિઓને સંતોષ પામાડનાર પશુ સારું કરે છે અથવા ખોટું કરે છે. ભોરે પદાર્થનું નીચે પડવું, પાણીનું સરણી સપાટીએ રહેવું, ધૂમ અને યાજ્ઞ જેવા વાયુ કરતાં હલકા પદાર્થોનું વાયુમાં ડેંચે ઉડવું, ઇયાદિ જેમ સ્વાભાવિક નિયમ—બહ છે, તેમ સહજવૃત્તિઓનો તેના તેના વિષયની પ્રાપ્તિથી સંતોષ થવો એ નૈસર્ગિક નિયમ છે. પણ આજ સહજવૃત્તિઓ સવિચાર મનુષ્ય સાથે સંબંધમાં આવતાં પોતાના સહજ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રહેતી નથી. ક્ષુદ્ર પ્રાણીમાં સહજવૃત્તિનો ઉદય થતાં તેના વિષયની પ્રાપ્તિને માટે તે પ્રયાત્ન કરે છે અને તે પ્રાપ્ત થતાં આ સહજવૃત્તિ સંતુષ્ટ થઈ જાણે નિવૃત્ત થતી હોય તેમ થાય છે. ગાયને ખૂણ લાગતાં તે ચાવાનું ઓળે છે અને તે પેટપૂર મળ્યું પડે તેને સંતોષ થાય છે. મનુષ્યમાં સહજવૃત્તિઓ આર્થિક ચિલ્લક્ષણ રૂપમાં પ્રતીત થાય છે. અહીં તેમની સ્થિતિનો કાલ માત્ર વિષયના અવધિ સુધી ન રહેતા વધે છે. મને જેમ મહારૂં પોતાનું માન અનિચ્છિન્ન રૂપમાં રહે છે તે પ્રમાણે આ વૃત્તિઓ મહારી છે અથવા હું એ વૃત્તિઓથી અભિન્ન છું એવું માન પણ અનિચ્છિન્ન રૂપમાં રહે છે. મહારી સ્વાભાવિક આહારવૃત્તિને તેની શાંતિને

મોટે જોડે જે તેટલું મહ્યું તેથી તે સંતુષ્ટ થતી નથી. તેમા મે મહારા નિત્યત્વનો આરોપ કર્યો છે તેને હીધે તેના અસતોપમા પણ એક પ્રકારનું કૃત્રિમ નિત્યત્વ આવ્યું હોય છે, અને મને જ્યાંસુધી સ્વર પડતી નથી કે આ નિત્યત્વ કૃત્રિમ છે ત્યાંસુધી મહારૂ પેટ ભર્યું હોય તોપણ મહારો આહારપ્રાપ્તિનો પ્રયાન શાત પડતો નથી અને મને ધનનો સમ્રહ કરવાનું મન થાય છે. લોક નિંદા કરે, શરીરને હાનિ થાય તાત્કાલિક ટુંક પડે, તો પણ આ ધનસમ્રહ કરવાની વૃત્તિની પ્રેરણાથી હું તે સર્વની ઉપેક્ષા કરૂ છું. આ પ્રમાણે લોભ એ સ્વરૂ જોતા આહાર પ્રાપ્ત કરવાની સહજ વૃત્તિનું પરિણામ છે, તોપણ સહજવૃત્તિની જે નિર્દોષતા તે તેમા નથી; તે દોષરૂપ છે. આ પ્રમાણે મૌઘ, મોહ, મત્સર, વ્યભિચાર, ક્રોધાદિ જે જે મનુષ્યમાં દોષ જોવામા આવે છે તે સનિર્દોષ સહજવૃત્તિઓના, મનુષ્યના સત્ત્વિચારત્ત્વને હીધેજ—મનુષ્યના ‘હું પૂર્વપાર એક નિત્ય છું’ એ પ્રકારના ભાનને હીધેજ—ધર્મનાં પરિણામવિશેષ છે. દુકામા કહીએ તો જેને હીધે મનુષ્ય ધાર્મિક થવાને શક્ત અને યોગ્ય છે તેનેજ હીધે તે અધાર્મિક છે.

હવે આપણને સમજાશે કે મનુષ્ય પ્રાણીમાં સહજવૃત્તિઓ દોષરૂપ પરિણામને પામે છે ત્યારે તે તેના સત્ત્વિચારત્ત્વ જેટલીજ ચલતી થાય છે, અને તેથી સત્ત્વિચારત્ત્વનો વિજય દુઃપ્રાપ્ય થઈ પડે છે. જોકે સત્ત્વિચારત્ત્વ અને ત્રિપયસના—ધર્મવૃત્તિ અને અધર્મવૃત્તિ—એ બંને પ્રકાશ અને અધકારના જેવા પરસ્પર વિલક્ષણ છે તોપણ હું, ‘હું તેઓનો દ્રષ્ટા છું’ એના ભાન ધરાવતો દ્રષ્ટા, મને પોતાને ઉભયની સાથે એક અને અભિન્ન સમજું છું. સત્ત્વિચારત્ત્વ મને ત્રિપયસનાની નિર્મલ્લિપ્તા દેખાડે છે ત્યાં હું કે જે ત્રિપયસનાથી મને પોતાને અભિન્ન સમજું છું તે મહારી પોતાનીજ નિર્મલ્લિપ્તા જોઈું છું. યોગદર્શનનો સિદ્ધાંત છે કે હું ‘પુરુષ’ તો વમલપત્રવત્, નિર્મલ

હું પણ સત્ત્વનું પરિણામ જે બુદ્ધિ તે તાપક રજસ્ (રાગાદિ) થી તપે છે અને તમસ્ (અજ્ઞાન) થી હું મને પોતાને બુદ્ધિથી અભિન્ન સમજું છું તેથી હું પણ તપતો હોઈ એનો અનુભવ કરું છું.

પણ આ સવિચારત્વ અને ઇન્દ્રિયસુખ ભોગવવાની શક્તિનો ખાલતો કલહ શી રીતે શાંત પડે? આ પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર આપતાં આપણને ધર્માચરણની આવશ્યકતા લાગે છે. ઉક્ત કલહ જે ક્લેશાદિનું મૂળ છે તે યોગશાસ્ત્રના શબ્દોમાં કહીએ તો અભ્યાસ વૈરાગ્ય અને ઈશ્વરપ્રાણિધાનથી સમૂલ નાશ પામે છે. વ્યાવહારિક શબ્દોમાં કહીએ તો અર્હિસા સત્ય ધૃતિ દયાઆદિ છોકિત્ર નીતિ, અને અપરિમિત સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરને ઉદ્દેશાને પરિમિતની સીમાનુ અતિક્રમણ, અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો પોતાને જેના સ્વરૂપનું અસ્ફુટ પણ વાસ્તવિક જ્ઞાન છે તેની પ્રાપ્તિ,—પોતે તેથી અભિન્ન છે એ વાતનો અનુભવ—એ આ કલહને શાંત કરનાર છે. પણ આ પ્રમાણે કહેવું તેના કરતાં આ કલહ શાંત કરવાના ઉપાયોનું નિરૂપણ જુદા જુદા કાલમાં અને જુદા જુદા દેશમાં ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા મહાપુરુષો—ધર્મશિક્ષકો—આચાર્યોએ કેવી રીતે કર્યું છે તેનું તાર્કિક અને શાસ્ત્રીય રીત્યા અવલોકન કરવાને કહેવું એ વધારે સારું છે ઘણા પુરાતન કાલથી મનુષ્યો કોઈ ગુણ બલની પ્રેરણાથી આ સંબંધમાં વિચાર કરતા આવ્યા છે; અને ધર્મસંસ્થાઓ સ્થપાઈ છે; દુઃખમાત્રની નિવૃત્તિ અને પરમાર્નદની પ્રાપ્તિ જે મનુષ્યને સદાસર્વદા અમોઘ છે તેના ઉપાયોને જણાવનાર અનેક ગ્રંથો થયા છે. રુદ્ધ વિચાર કરનારા, ઉત્તમમુક્તિવૈભવવાળા, અને સત્ત્વશોધનમાં નિરંતર સત્પર આ પુરુષોના વિચાર વસ્તુતઃ સત્ય હોવા જોઈએ અને સત્ય એક હોવાથી તે પણ એકરૂપ હોવા જોઈએ એમ આપણને પ્રાથમિક દૃષ્ટિથી જોતાં લાગે છે, પણ તે પ્રમાણે ઊપર ઉપરથી જોનારને જણાતું નથી. આ પ્રમાણે નહિ જણાવાનું

કારણ માત્ર વિચાર જે જે સાધનોથી જળાગ્રાના છે તે તે સાધનોના, વિચારોને તેઓના યથાર્થ રૂપમાં જળાગ્રા જેટલા સામર્થ્યના અભાવને લીધે અને વિચારનું ગ્રહણ કરનારની શક્તિની પરિમિતતાને લીધે છે. પૃથ્વીઉપર અત્યારસુધીમાં જેટલાં જેટલા ધર્મના સ્વરૂપ થયા છે તે સર્વે એક છે એમ મહારાજ કહે-
 ચાનું પ્રયોજન નથી, પણ દેશ કાલ પ્રસંગ इत्यादि રૂપાંતરોથી નિરપેક્ષ રૂપમાં તપાસતા જે જે ધર્મો છે તે સર્વેમાં એક અવિચ્છિન્ન સત્ય રહેલું છે. આ સત્ય શોધવાને માટે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોનું તાત્વિક અને શાસ્ત્રીય રીત્યા અન્તરલોકન કરવું આવશ્યક છે અને તેથી આપણા દેશમાં તેમજ અન્ય દેશોમાં ધર્મના ઇતિહાસ લખાયા છે. એ તો સ્પષ્ટ છે કે જે અર્થમાં આપણે ઇતિહાસ શબ્દ હમણાં સમજીએ છીએ તે અર્થમાં તે કદાચ ભારતવર્ષીય ધર્મ-ઇતિહાસ કોને નહિ સમનાવો હોય તોપણ તેઓએ આ દિશામાં પ્રયત્ન કર્યો છે. બ્રહ્મસૂત્ર જોતા આપણને જણાય છે કે ઘણા પ્રાચીન કાલમાં પણ પોતાને અનુકૂળ નહિ જણાતા એવા ચાલતા ધર્મોનું અન્તરલોકન થી વ્યામાચાર્ય જેમણે કર્યું છે. શ્રી માધ્વાચાર્ય પ્રણીત સર્વદર્શનસંગ્રહ પણ એક આ પ્રકારનો ગ્રંથ છે અને ના ભાગી નામના ભક્ત હિંદી ભાષામાં ભક્તમાલ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે તે પણ આ વર્ગમાં મુકવો જોઈએ.

ધર્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાવવાને—ધર્મતત્ત્વનો નિશ્ચય કરવાને ધર્મના ઇતિહાસનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. આપણા પૂર્વે ધર્મ સંબંધી વિચારો કરનારા જે જે પુરુષો થયા તેઓનાં તેના સર્વ ધર્મો શાં મત છે તે જાણતા આપણે તેમાંથી તરત્ત શોધી શકીએ છીએ. એ તો સ્પષ્ટ છે કે આ મત કેવળ છે તેનાં જાણતાં એ વડે તત્ત્વનિશ્ચય નથી, તેઓનાં સંધારણ સ્વરૂપ સમજારો એ તત્ત્વ નિશ્ચયને માટે આવશ્યક છે. સૃષ્ટિમાં જે કંઈ વ્યક્તિ છે તેમુ સંધારણ સ્વરૂપ સમજાવવાને આપણને તેના સર્વધર્મો પૂર્વે પુરુ

પોનું માનવું શું હતું તે જાણવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી, યુગોલ કે મૂળોલવિદ્યાના સંબંધમાં પૂર્વ પુરુષોના વિચાર કેવા હતા તે જાણ્યાબગર પણ આપણે પોતાની મેલે પોતાને માટે અવલોકન કરવાથી, અને પોતાની મેલે પોતાને માટે એ અવલોકનનોના સંબંધોનો વિચાર કરવાથી, તેઓને શાસ્ત્રના રૂપમાં સમજી શકીએ છીએ. પરંતુ જેમાં કાલક્રમાનુસાર ફેર પડતો જાય છે, જેમાં કોઈ પણ પ્રકારનું વંધારણ વંધાતું આવ્યું છે, અને જે કોઈ પણ એક સ્વરૂપમાં આવ્યા પહેલાં અનેક સ્થિતિઓમાં સ્થિત થયું છે, તેનું સ્વરૂપ સમજવાને આપણને આ ભિન્નભિન્ન સ્થિતિઓ જાણવાની આવશ્યકતા રહે છે. નીતિના સંબંધમાં, રાજકીય વ્યવસ્થાના સંબંધમાં, વ્યવહારના સંબંધમાં, અને ધર્મના સંબંધમાં મનુષ્યના કેવા કેવા વિચારો છે તે તાત્કાલિક રીતે સમજવા માટે અમુક મનુષ્યના કે જનસમૂહના મહોટા ભાગના વર્તમાનમાં તત્સંબંધી શા વિચાર છે તે માત્ર જાણવાથી આપણે કૃતકૃત્ય થતા નથી. આ વિચાર આ રૂપમાં આવ્યા તે પહેલાં તેનાં કેવાં કેવાં સ્થિત્યન્તરો થયાં તે જાણવાથીજ, અને આ ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિઓના પરસ્પર સંબંધોના વિચાર કરવાથી આપણને યુક્ત પ્રકારના વિચારોમાં જે તરાર્ય રહ્યો હોય છે તે જણાય છે. મનુષ્યના ધર્મવિચારની આ ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિઓ, તે ભિન્ન ભિન્ન દેશમાં અને ભિન્ન ભિન્ન કાલમાં સ્પષ્ટપણે ધર્મ-સંસ્થાઓ છે. અને ય્વાંસુધી આ સર્વ સંસ્થાઓનાં સ્વરૂપ સમજાયાં નથી ત્યાંસુધી એક અમુક વિચાર સત્ય છે એમ આમહી માની રહેવાથી મનુષ્યના મનમાં ધર્મતરવ જાણવાની જે આંતર અભિલાષ છે તે તૃપ્ત થતી નથી. ભારતભૂમિની નૈસર્ગિક સ્થિતિ જોતાં જે ધર્મ સંબંધી વિચાર આ ભૂમિમાં થયા છે તે સામાન્ય-રીતે સકલ જનસમૂહના ધર્મવિચારોના પ્રતિરૂપક છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. ભારતવર્ષની રસાલ ભૂમિ, મધ્ય પર્વતો, વિશાલ નદીઓ, હરપને શાંત કરે એવી લીલોતરીવાટી

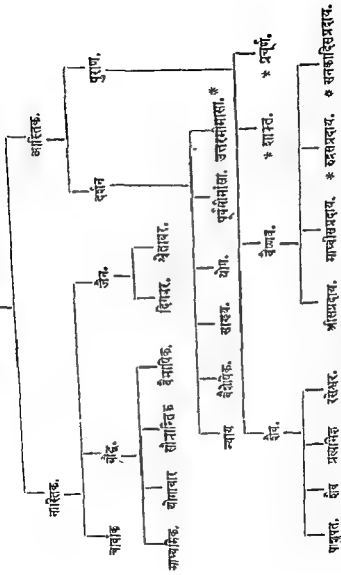
લોળો, જીવનવૃત્તિનાં સર્વ તૈઆર સાધનોનાં મોટાં અને ઉપવ-
નની ઘરોબરી કરે એવાં નદીઓના ઉપકંઠ ઉપર આવેલાં અરણ્યો,
અને જીવનવૃત્તિ ચલાવવાને જ્ઞાણનાં સાધનો ન જોઈયે એવી હવા,
૫ સર્વનો યોગ બુદ્ધિવૈભવમાં અન્ય પ્રજાથી અધિક એવા આ-
ર્યોને મળતાં તેઓની સર્વ શક્તિઓનો વ્યાપાર માનસિક અને
આધ્યાત્મિક સુખ મેલવવા પ્રતિ જાય એ સ્વાભાવિક છે. વળી ૫.
વાર્થ. નામનો ફ્રેંચ વિદ્વાન્ છેલે છે કે જ્યારે દૂર દેશોમાં
નૂતન વિચારોની વિકારી અસરથી પુરાતન ધર્મમત કેવલ નષ્ટ-
પ્રાય થઈ ગયાં છે અથવા અર્યંત વિકૃતિને પામી ગયાં છે ત્યારે માત્ર
ભારતભૂમિમાં વિકારના સર્વ હેતુઓ હોવા છતાં પણ તે તેનાં રહ્યાં
છે. ઇટલુંજ નહિ પણ આ મતોના સ્પષ્ટીકરણ અને પુષ્ટિને અર્થે
રચાયેલા અનેક અને ભિન્ન ભિન્ન ગ્રંથો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે
કે ધર્મના મૂળ ધીજનો નિર્વાધ અને સતત વૃદ્ધિગત ઉદય આજ-
સુધી ભારતભૂમિમાં થતો આવ્યો છે.

આ પ્રમાણે અનેક વિદ્વત્પુરુષોના ભારતભૂમિની ધર્મસંસ્થા-
ઓના સંબંધમાં અભિપ્રાયો છે, અને તેથી આ સંસ્થાઓનું અવલો-
કન કર્યું કે ધર્મતત્ત્વનો નિશ્ચય કરનારને આવશ્યક છે. આમાંની
ઘણી ઘણી સંસ્થાઓના સ્વરૂપ માધવાચાર્યે પોતાના સર્વદર્શનસં-
ગ્રહમાં આપ્યા છે અને મહારાજ ગુજરાતી વાંચકોને આ અપૂર્વ અને
અમૂલ્ય ગ્રંથના વિષયનો લાભ મળે માટે તેનું ગુજરાતી ભાષાતર
હું તેમની સેવામાં મુકું છું. પણ આ સ્થળે મહારે તેમને નમ્રતા-
પૂર્વક વિજ્ઞાપિત કરવાની છે કે આ ગ્રંથ અને અગાધ સમૃદ્ધમાં
પ્રવેશ કરતા પહેલાં તેનો આલેખના રૂપમાં ઉપર ઉપરનો દે-
ખાવ તેમણે જોઈ લેવો. આટલા માટે આ સર્વ દર્શનોનો ટું-
કસાર હું આ સ્થળે આપું છું.

ભારતગર્ભીય સર્વ ધર્મોના મુખ્ય બે વર્ગ થઈ શકે છે:—
૧. આસ્તિક-અથવા વેદને માનનારાઓનો; અને ૨. નાસ્તિક

અથવા વેદને નહિ માનનારાઓનો. નાસ્તિકમાર્ગમાં ચાર્વાક, બૌદ્ધ અને જૈન ઇઓનો સમાવેશ થાય છે. આસ્તિકમાર્ગોના પળ બે ભાગ પડે છે; દર્શનધર્મ અને પુરાણધર્મ. દર્શનધર્મોમાં છ દર્શન આવી જાય છે, અને પુરાણધર્મોમાં શૈવ, વૈષ્ણવ, શાક્ત, અને પ્રચૂર્ણ ૫ રીત્યા ચાર ગણી શકાય છે. સર્વદર્શનસંગ્રહમાં શૈવધર્મના ચાર મુખ્ય ભાગ આપવામાં આવે છે, (૧) પા-
શુપત, (૨) શૈવ, (૩) પ્રત્યભિજ્ઞ અને (૪) રસેશ્વર. વૈષ્ણવધર્મના પદ્મપુરાણને આધારે ચાર સંપ્રદાય છે; (૧) શ્રીસંપ્રદાય, (૨) માધ્વીસંપ્રદાય, (૩) રુદ્રસંપ્રદાય અને (૪) સનકાદિસંપ્રદાય. માધ્વાચાર્ય આમાંના માત્ર બેજ, શ્રી-
સંપ્રદાય અને માધ્વીસંપ્રદાયનું નિરૂપણ કરે છે, કારણ કે રુદ્રસંપ્રદાય અથવા પુષ્ટિમાર્ગ અને સનકાદિસંપ્રદાય અથવા નિ-
વાદિત્વનો માર્ગ ૫ માધ્વાચાર્ય પછીથી થયા છે. શાક્તસંપ્રદાયના દક્ષિણાચાર અને વામાચાર ૫ બે ભાગ છે પણ તેના સંબંધમાં સર્વદર્શનસંગ્રહમાં કંઈજ કહેવામાં આવતું નથી. પાતંજલદર્શન આપતાં તાંત્રિક મંત્રોના સંબંધમાં કંઈ કહેવામાં આવે છે અને શાક્તમાર્ગનું મૂળ તંત્રોમાં છે તેથી માધ્વાચાર્યે કદાચ તેનો સ-
માવેશ પાતંજલ યોગમાં કર્યો હોય. પ્રચૂર્ણધર્મોમાં ગાણપત્ય, સૌરપત્ય, ઇત્યાદિ આવે છે પણ તે ઇટલા વધા પ્રચલિત ન હો-
વાથી માધ્વાચાર્ય તેના સંબંધમાં કંઈ આપતા નથી. બૌદ્ધના ચાર ઝર્ગ પડે છે; માપ્યમિક, યોગાચાર, સૌત્રાન્તિક અને વૈ-
ભાષિક. જૈનના બે વર્ગ છે; શ્વેતાંવર અને દિગંવર. વગરે સ્પ-
ષ્ટીકરણને માટે આ સર્વ ધર્મોની વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે કરી ગ-
ણાય છે:

भारतवर्षीय धर्म.

* आनु चिन्ह इरेला दर्शन माधवाचार्ये लीपा वयो.

(૧) ચાર્વાક:—આમતવાદીઓને લોકાયત અને વાહસ્પત્ય નામ પણ આપવામાં આવે છે. તેનો સ્થાપનાર વૃહસ્પતિ કહેવાય છે, અને કોઈ કોઈ સ્થળે ચાર્વાકને વૃહસ્પતિનો પુત્ર ગણેલો છે. (કદાચ દેવગુરુ વૃહસ્પતિનું હાસ્ય કરવાને પણ આ લોકોએ પોતાના મૂલ પુરુષને વૃહસ્પતિ કહ્યો હોય). આ લોકો જ્ઞાનના સાધનને માટે કેવલ પ્રત્યક્ષને માને છે; અને અનુમાન અને શબ્દ પ્રમાણનો નિષેધ કરે છે. ईश्वर અને પરલોક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણસિદ્ધ ન હોવાથી તેમનો તે નિષેધ કરે છે, અને આત્મા અથવા શરીર-વિશિષ્ટ ચેતન તે કેવલ જડનું પરિણામ છે એમ તેઓ કહે છે. સૃષ્ટિ સ્વભાવથીજ છે અને તેથી કોઈ કર્તા નથી; દેહવ્યતિરિક્ત આત્મા ન હોવાથી દેહસુખ તેજ પુરુષાર્થ છે; અને આત્મોચ્છેદ અથવા શરીરોચ્છેદ તે મોક્ષ છે. વૈદના આચાર વિચાર ધૂર્તોના ઢાંગ છે અને શ્રાદ્ધાદિક કર્મ કેવલ મૂર્ખ લોકોનો મિથ્યા શ્રમ છે. આ લોકોના સિદ્ધાન્તોનું સંગ્રાહક કોઈ પણ પુસ્તક અથવા પદ્ધતિ જોવામાં આવતી નથી. કેટલાક પૌરાણિક સંસ્કૃતમાં લખેલા શ્લોક માત્ર જોવામાં આવે છે પણ તે આ મતના મૂલ સ્થાપનારના નથી એમ જણાય છે. આ મત કોઈવાર પણ મતના રૂપમાં માની શકાયું હોય એમ ધારવામાં મને તો શંકા રહે છે. સર્વ દેશમાં અને સર્વ કાલમાં પ્રચલિત સંસ્થાની વિરુદ્ધ બોલનારા ધર્મા છે અને આ વર્ગ તેનો હોઈ શકે. ચૂરું કહીએ તો ચાર્વાક-દર્શન કોઈ ભાવરૂપ ધર્મ નથી પણ ધર્મનો અભાવ છે.

થોડા વર્ષોપર કોઈ રાજા દયારામના આશ્રિત વહ્તાવર નામના પુરુષે હિંદીભાષામાં શૂન્યસાર અથવા શૂનીસાર નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. પ્રોફેસર વિલ્સન પોતાના “હિંદુઓના ધર્મો” એ નામના પુસ્તકમાં આમાંથી કંડ કંડ માગ આપે છે, અને તે ઉપરથી જોતાં તેમાં સર્વ શૂન્ય છે એ આ માર્ગનો સિદ્ધાન્ત જણાય છે.

ચરું જોતાં આ માર્ગની ગણના શૂન્યવાદી બૌદ્ધોમાં થવી જો-
ઈએ છીએ.

(૨) બૌદ્ધ:-પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ આ ધર્મના સંબંધમાં ઘણો
શોધ કર્યો છે અને તેના સંબંધમાં જે લઘુગણ થયું છે તે એટલું
ઘણું વિસ્તીર્ણ છે કે તેનો સાર માત્ર આપતાં પળ આવાં આવાં બે
પુસ્તક ભરાય. આ સ્થલે માત્ર આ ધર્મના સ્થાપનારનો ટુંકક ઇતિ-
હાસ અને તેના સિદ્ધાન્તોનું દિગ્દર્શન કરાવી તેના માધવાચાર્યે
જે ભેદ આપ્યા છે તેનાં ટુંકામાં સ્વરૂપ આપવાનો મહારો
વિચાર છે. બૌદ્ધ ધર્મ યત્નમાન કાલમાં ભારત ભૂમિમાંથી નિર્મૂલ
થઈ ગયો છે તો પળ ટીબેટ, ચીન, જાપાન, સીડોન ઘેરે દેશોમાં
તે હજુ પળ મનાય છે, અને આજી પૃથ્વીઉપર મનુષ્યની જે સંખ્યા
છે તેનો લગભગ ત્રીજો ભાગ બૌદ્ધધર્મ માનનારાઓનો છે એમ ક-
હેવાય છે. બૌદ્ધાવતારને વિષ્ણુનો ચોવીસમો અવતાર માન્યો છે
અને જગન્નાથજી એ બૌદ્ધરૂપે વિષ્ણુનું સ્વરૂપ છે એમ કહેવામાં આવે
છે. ચરું જોતાં બૌદ્ધધર્મ ભારતવર્ષમાંથી નિર્મૂલ થતાં તેનો જે
અવશેષ રહ્યો તે જગન્નાથજી છે, પળ બ્રાહ્મણધર્મ માનનારાઓએ
તેને એવું રૂપ આપ્યું છે કે આ બૌદ્ધના દેવ છે એમ શંકા આવવી
પળ ભારે થઈ પડે છે. બૌદ્ધ ધર્મનો સ્થાપનાર કપિલનસ્તુના ગૌ-
તમકુલના શાક્યરાજા શુદ્ધોદનનો પુત્ર સિદ્ધાર્થ છે, અને તેની
માતાનું નામ માયાદેવી છે. પિતા તેને રાજપુત્રને યોગ્ય એવો
વિશામ્યાસ કરાવે છે અને પરણાવે છે પળ તેની વૃત્તિઓ નિરંતર
વૈરાગ્યપ્રતિ આકૃષ્ટ રહે છે અને એક પ્રસંગે તે છાનામાનો નાશી
જાય છે. આ પછી તે બ્રાહ્મણોનીપાસે ધર્મશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે
છે પળ તેઓના સિદ્ધાન્તોથી અસતુષ્ટ રહેતાં વનમાં જઈ તપશ્ચર્યા
કરે છે. તપશ્ચર્યા કેવળ કષ્ટરૂપ સમજતા તેનો ત્યાગ કરી દૃશ્ય
વિશ્વપ્રપંચનું કારણ શોધવામાં તે રોકાય છે, અને પછી વેતાને
જે તત્ત્વ જણાય છે તેનો ઉપદેશ કરવાને તે નિકળી પડે છે.

તેણે જે સિદ્ધાંત બાંધ્યા તે જાણવાનું આપણને સાધન નથી પણ માધવાચાર્ય બૌદ્ધ સિદ્ધાન્ત આપે છે તે આ પ્રમાણે છે:—

બૌદ્ધો પ્રલયકષ અને અનુમાન વે પ્રમાણનો સ્વીકાર કરે છે. પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ ચાર માવનાઓથી—ચારપ્રકારનો વારંવાર વિચાર કરી નિશ્ચય કરવાથી થાય છે. આ ચાર માવનાઓ આ પ્રમાણે છે: (૧) સર્વ ક્ષણિક છે; (૨) સર્વ દુઃખ છે; (૩) સર્વ-સ્વલક્ષણ છે (એકના જેવું અન્ય નથી—પોતે પોતાનાજેવું ન છે; અને (૪) સર્વશૂન્ય છે. આ ચાર માવનાઓથી સકલ વાસનાઓની નિવૃત્તિ થતા શૂન્યરૂપ પરનિર્વાણનો આત્મિર્ભાવ થાય છે. ચર્મ તથા કમંડલું ધારણ કરતા એ વગેરે (જુઓ પૃષ્ઠ ૩૦.) બૌદ્ધ ભિક્ષુઓનો આચાર છે. યોગ અને આચાર એ શિષ્યનાં કર્તવ્ય છે. અજ્ઞાતના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે પૂછવું તે યોગ અને ગુરુએ કહેલા અર્થનો અંગીકાર તે આચાર. ભાવમાત્ર સત્ પણ નથી, અસત્ પણ નથી, સદસત્ નથી તેમ સદસત્ નથી એમ પણ નથી. તે અનિર્વચનીય અને નિઃસ્વભાવ છે. તેઓનું જેમ જેમ ચિંતન થાય છે તેમ તેમ તે વિશીર્ણ થાય છે, અને એકના એક પદાર્થમાં ભિન્ન ભિન્ન મનુષ્યોની ભિન્ન ભિન્ન કલ્પનાઓ હોવાથી પદાર્થમાત્ર કેવલ શૂન્યરૂપ છે. જે ઠોકો આ પ્રમાણે સર્વ શૂન્યત્વનો અંગીકાર કરે છે તે માધ્યમિક કહેવાય છે. (પૃષ્ઠ ૧૯). યોગાચાર બૌદ્ધો માવનાચતુષ્ટયને નિર્વાણનો હેતુ માને છે અને વાહ્ય પદાર્થને શૂન્ય માને છે પણ આંતર અર્થ—સ્વયંવેદન—નો સ્વીકાર કરે છે. અનાદિ મિષ્ટા વાસના—અજ્ઞાન—ને લીધે સ્વયં-વેદન—(બુદ્ધિ)—જે વસ્તુતઃ મેઘમેદકાન્નારહિત છે, તે ભિન્ન-યત્ માસે છે અને તેથી બુદ્ધિથી અભિજ્ઞાન થવા વાલ્ય અર્થ જાણે ભિન્ન હોય એવા જણાય છે. સૌત્રાન્તિક બૌદ્ધો વાહ્યવસ્તુને કેવલ શૂન્ય માનતા નથી પણ તેને અનુમેય માને છે. વાહ્યપદાર્થનો ઉદ્દેશ—જ્ઞાન—નિરંતર થયા કરતું નથી પણ કદાચિત્ થાય છે

તેથી તે કદ પળ છે. આ લોકો આ પ્રમાણે આલયવિજ્ઞાન અને પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાન વનેનો સ્વીકાર કરે છે. વૈભાષિક વૈદ્યો વાહ્ય અર્થને પ્રત્યક્ષ માને છે વહ્ની તે સવિકલ્પ જ્ઞાનને અપ્રમાણ માને છે અને નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનને પ્રમાણ માને છે.

(૩) જૈનમત આપણા પ્રાતમા મહોટા ભાગમા માનનામા આવે છે અને તેથી તેના સવધમા જરા વધારે લલ્લવુ યોગ્ય ધારવામા આવે છે આ ધર્મમા કેટલાક સારા વિદ્વાન્ આચાર્યો થઈ ગયા છે અને તેઓએ ભિન્ન ભિન્ન ત્રિપયોડપર અનેક પ્રયો લલ્લ્યા છે ત્રાસળોના પુરાણ જેમા આ લોકોમા પળ આદિપુરાણ, ઉત્તર પુરાણ, ચામુડરાયપુરાણ વિગેરે કેટલાક પુરાણો છે અને તેમા કેટલાક પ્રચૂર્ણ ત્રિપયો સાથે તીર્થંકરોના ચરિત્ર આપનામા આવે છે. આમાના ઘળાલ્લરા પુરાણો વાલીના રાજા અમૌઘર્ષના ગુરુ જિનસેનાચાર્યના લલ્લેલા વહેવાય છે પુરાણોને મલ્લતા જિન દત્તરાયચરિત્ર, પૂજ્યપાદચરિત્ર વેગેરે ચારેત્ર પળ લલ્લવાયા છે. આ ઉપરાત જૈનધર્મના આચાર વિચાર સિદ્ધાન્ત અને આગમ જેમા, વ્યાકરણ ન્યાય યોગ કલ્યાદિ ત્રિપયના, અને લગોલ, ગળિત વેગેરના, અનેક પુસ્તકો જૈન લોકોના પોતાના જોવામા આવે છે આ પ્રયોમાના કેટલાક માગધી ભાષામા અને કેટલાક સલ્લુત ભાષામા છે ગુજરાતના રાજા કુમારપાલના વલ્લતમા હેમ ચદ્ર ધવા તેમળે જૈન ધર્મને ઘળો લીપાલ્લ્યો છે અને પોતે અનેક પ્રયો લલ્લી જૈનસાહિત્યના મલ્લેલમા અમૂલ્ય વધારો કર્યો છે

જૈનો વેદને પ્રમાણ માનતા નથી, કેટલાક પુરુષો આ ચરણનો ક્ષય કરી સર્વજ થઈ ગયા તેઓને તે દેવલોક કરતાં પળ અધિક માને છે, અને જીનમાત્ર ઉપર દયા કરતી એ મુલ્ય ધર્મ સમજે છે જે સર્વજ પુરુષોને તેઓ માને છે તેમાના ચોવીસ અઘસર્પિળી કાલમા થઈ ગયા છે, ચોવીસ ચાલતા કાલમા ધવા છે, અને ચોવીસ ઉત્સર્પિળી કાલમા ધવાના છે ચાલતા કાલ.

મા જે ચૌવીસ પુરુષો થયા તેમના પ્રથમ જ્ઞાપમદેવ, તેવીસમા પાર્શ્વનાથ અને ચૌવીસમા મહાવીર છે, અને જૈન 'હેરાસરો' મા છેલ્લા બેની મૂર્તિઓ ને પ્રધાન સ્થાન આપવામા આવે છે. આ સર્વજ્ઞોને જગત્પ્રભુ, ક્ષોણકર્મ, અવીશ્વર, દેવાધિદેવ इत्यादि વિશેષણો આપવામા આવે છે.

ચાલતા કાલના છેલ્લા તીર્થંકર મહાવીર સ્વામીનો પૃથ્વી ઉપર કુમારપાલની પહેલા ૧૬૬૯ વર્ષ ઉપર, છેલ્લો જન્મ થયો તે પહેલા તેમના અનેક જન્મ થયા છે, અને તે સર્વના સંબંધમા વોલનુ આ સ્થંભે અશક્યનેવું છે. આ છેલ્લો જન્મ ભરતક્ષેત્રમા શુરૂપક્ષની ત્રયોદશીને દિવસે થયો છે. યુગારસ્થામા આવ્યાપછી મહાવીરના સમરર્ષાર્ણવી પુત્રો યશોદાસાથે હન્ર થાય છે અને તે મને પ્રિયદર્શના નામની પુત્રી થાય છે. મહાવીરનું વય અઠાવીસ વર્ષનું થતા સિદ્ધાર્થ અને ત્રિશલાનું મરણ થાય છે અને તે પછી તે ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરી યતિના ધર્મ રીતીકારે છે. બે વર્ષ સુધી સ્વસ્થાનમા રહી, યતિના ધર્મનું ઉત્તમ પ્રકારે પાલન કરી, ધીતરાગવૃત્તિ રહી, મહાવીર યાત્રાને માટે નીકળી પડે છે. યાત્રાનાં પ્રથમ છ વર્ષમા ઘણોલ્લસ વલત તે ઉપાસમા, નાસિકાના અગ્ર ઉપર દૃષ્ટિ રાખી ધ્યાન કરવામા, અને મૌન ધારણ કરવામાં કાઢે છે, અને શ્રદ્ધાની આશાથી સિદ્ધાર્થ નામનો યક્ષ નિરતર તેમનું રક્ષણ કરતો પાસેનેપાસે રહે છે. રાજગૃહની પાસે આવેલા નાલન્દા ગામમાં તેમને એક ગોશાલ નામનો માળસ મળે છે અને તે તેમનો શિષ્ય થાય છે. બુદ્ધચરિત્રમા માર જેમ બુદ્ધને હલચાલવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેમ મહાવીરના સંબંધમાં પણ થાય છે, પણ તે પોતાના નિશ્ચયમા બહુજ દૃઢ રહે છે. આ પ્રમાણે તે વાર વર્ષ કાઢે છે અને પછી જેમ સર્પ કાઢી ઉતારી નાખે છે અને જગત્પ્રભુ જેમ છોડા હાડી જાય છે તેમ મહાવીરના કર્મ-

બંધ છૂટી જાય છે અને ઋજુ પાટિકાના ઉત્તર કંઠ ઉપર શાલ-
વૃક્ષની નીચે તેમને કેવલની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તે કેવલી
થાય છે. સર્વ પ્રકારનાં આવરણનો વિલય થતાં ચેતનસ્વરૂપનો
આવિર્ભાવ થાય છે તે કેવલ કહેવાય છે અને કેવલ જેને પ્રાપ્ત
છે તે કેવલી કહેવાય છે. આ પછી ઇન્દ્રાદિ દેવથી નિરંતર સેવા-
તા મહાવીર અપાવ પુરી પ્રતિ જાય છે, અને ત્યાં પોતાના ધર્મનો
ઉપદેશ કરે છે. જ્યારે મહાવીરની કીર્તિ ઘણી પ્રસારે છે ત્યારે
મગધ દેશના અનેક વિદ્વાન્ મ્રાત્રણો તેમની સાથે વાઢધિવાદ
કરવાને જાય છે પણ તે સર્વે હારી જઈ અર્હત્ ભગવાન્ (મહાવીર)
ને શરણ થઈ જાય છે અને તેના ગણધર થઈને રહે છે. એમ કહે-
વાય છે કે મહાવીરની સાથે આ વચ્ચે ચૌદ સહસ્ત્ર સાધુ,
છત્રીસ સહસ્ત્ર સાધ્વી, ત્રણસો શ્રમણક, એક સહસ્ત્ર અને ત્રણસો
અધિષ્ઠાનીઓ, સાતસો કેવલી, પાંચસો મનોવિત્, એક લક્ષ
અને પચાસ સહસ્ત્ર શ્રાવક, અને ત્રણ લક્ષ અને એંસીસહસ્ત્ર શ્રાવિ-
કાઓ, ઇટલાં હતાં. મહાવીર જ્યારે શરીરનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે
શક્રાદિ ઇન્દ્રો તેના દેહનું દહન કરે છે, અને દતાદિ જે ભાગનું
દહન થતું નથી તે ભિન્ન ભિન્ન દેવો હઈ જઈ પોતાની પાસે રાખે
છે. આ પ્રમાણે મહાવીર ચરિત્રનો સારાંશ છે.

હવે આપણે જૈન સિદ્ધાન્તોનું દિગ્દર્શન કરી જઈએ. ફ-
ર્મફલપ્રદાતા અને જગતનું નિલય મૂલ કારણ જે ઈશ્વર તેમનો
જૈનો સ્વીકાર કરતા નથી; પ્રત્યક્ષ અનુમાન અને શબ્દ ત્રણ પ્ર-
માણ માનવામાં આવે છે, પણ શબ્દ પ્રમાણમાં વેદ નહિ પણ તેમ-
નાં પોતાનાં આગમ માનવામાં આવે છે. આ આગમ સર્વજ્ઞના
શબ્દ છે અને મનુષ્ય સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન, અને સમ્યક્
ચારિત્રથી આવરણનો ક્ષય કરી સર્વજ્ઞ થઈ શકે છે. (માપાન્તર
પૃષ્ઠ ૩૮, ૪૦, ૪૧ માં આ ત્રણ ઉપાયનાં સ્વરૂપ આપ્યા છે).
આ મતમાં મુલ્ય બે તત્ત્વ છે, જીવ અને અજીવ; અને તે બંને અ-

નાદિ અને અનંત છે. કૈટલાક પદાર્થની વ્યવસ્થા નવ પ્રકારે કરે છે; જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આસ્ત્ર, સંવર, નિર્જરા, વંધ, અને મોક્ષ, (જીવના સ્વરૂપને માટે જુઓ ભાષાન્તર પૃષ્ઠ ૪૧.) અજીવના આકાશાસ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાય, કાલ, - અને પુ-
 દ્ગલ ૯ મુખ્ય અને બીજા અપાન્તર ભેદ છે. સુખહેતુ પુણ્ય અને દુઃખહેતુ પાપ છે, અને તેના પણ અનેક ભેદ છે. આસ્ત્ર, સંવર, વંધ અને મોક્ષનાં સ્વરૂપ ભાષાન્તરમાંથી જોઈ લેવાં. જૈનોની જાણવાજેશી પ્રક્રિયા સત્તમંગાનય છે અને આ સત્તમંગીઓનો સ્વીકાર કરવાથી તેઓ સ્યાદ્વાદીઓ કહેવાય છે. જે જૈનો સંસાર ત્યાગ કરે છે તે યતિ કહેવાય છે અને જેઓ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહે છે તે શ્રાવક કહેવાય છે. જૈનોના દિગંબર અને શ્વેતાંબર બે મુખ્ય વર્ગ છે. જો કે દિગંબરનો અર્થ નમ્ર છે અને ગોશાલના વર્ધનસૂરિ સાથેના ઘાદવિવાદમાં “વસ્ત્રાદિસંગ્રહિતો નિરપેક્ષો વ પુણ્યપિ” इत्यादि શબ્દોમાં દિગંબરનું વર્ણન કરવામાં આવે છે, તેમજ બ્રાહ્મણો તેમને નમ્ર અને વિવસન સંજ્ઞા આપે છે, તો પણ હાલમાં કંઈ દિગંબર સાધુઓ નમ્ર ફરતા નથી. એમ કહેવાય છે કે જાતી વાળને આ લોકો પોતાનાં વસ્ત્ર વેગળાં મુકે છે અને ધો'રતી વાળે ઉપરનું વસ્ત્ર આંત્રું કરે છે. આ બે વર્ગમાં સાતશો ભેદ છે અને તેમાં ચૌર્યાસી મુખ્ય ભેદ છે. શ્વેતાંબરો સુનર્ણ રત્નાદિ અલંકારથી તીર્થકરની મૂર્તિઓને શામાવે છે પણ દિગંબરો કંઈ તે પ્રમાણે કરના નથી. શ્વેતાંબરો વાર સ્વર્ગ અને ચૌસટ ઇંદ્રને માને છે અને દિગંબરો સોઠ સ્વર્ગ અને સો ઇંદ્રને માને છે. શ્વેતાંબર યતિઓ વાસણમાં ખાય છે અને દિગંબર યતિઓ ધો'રતી વાળે જે કંઈ જાનાનું આપનામાં આવે છે તે પોતાના હાથમાં લે છે. શ્વેતાંબરો રજોહરણી અને કમંડલુને યતિને માટે આવશ્યક ગણે છે પણ દિગંબરો તેમ ગણતા નથી. શ્વેતાંબરો એમ માને છે કે અંગ (શાસ્ત્રો) તીર્થકરના સાક્ષાત્ શિષ્યોનાં રચેલાં છે પણ દિ-

મંત્રો એમ માને છે કે તે પછીના આચાર્યોનાં લેખે છે. શ્વે-
તાંત્રો એમ માને છે કે છીને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે પણ દિગં-
થો તેમ માનતા નથી.

(૪) રામાનુજ:—પદ્મપુરાણમાં લેખે છે કે ‘ જે મંત્રો
સંપ્રદાય વિહીન છે તે નિષ્ફળ છે, માટે કલિયુગમાં ચાર સં-
પ્રદાય થશે. આ ચાર સંપ્રદાયમાંનો પ્રથમ શ્રીસંપ્રદાય છે અને
તેના મુખ્ય પ્રવર્તક રામાનુજાચાર્ય છે. માર્ગવપુરાણમાં રામાનુ-
જને શેષનો અવતાર કહ્યા છે. દિવ્યચરિત્રને આધારે જોતાં રા-
માનુજાચાર્યના પિતાનું નામ શ્રી કેશવાચાર્ય અને માતાનું નામ
ભૂમિદેવી છે. રામાનુજાચાર્ય પ્રથમ કાંચીપુરીમાં રહી સર્વ શા-
સ્ત્રોનું અધ્યયન કરી થોડો વયે શ્રી રંગનાથમાં રહે છે અને
પછિ દિગ્વિજય કરવા નીકળે છે. અનેક પાપંદીઓનો વિજય
કરી શ્રી રંગનાથ પાછા આવ્યા પછી ત્યાંના ચૌલરાજા કેરિકાલ
સાથે અળયનાથ થતાં રામાનુજ મહીસૂરના જૈન રાજાનો આશ્રય
છે છે અને તેની પુત્રીના અંગમાંથી ત્રણરાક્ષસ.કાઢી રાજાને ઘે-
ળાવ કરે છે. કેટલાંક વર્ષ મહીસૂરમાં રહી ચૌલરાજાનું મરણ
થતાં રામાનુજ શ્રી રંગનાથ પાછા જાય છે અને ત્યાંજ રહી આ-
યુષ્મનો શેષ ઈશ્વરોપાસનામાં વ્યતીત કરે છે.

રામાનુજ સંપ્રદાયને માનનારા લક્ષ્મી અને વિષ્ણુનું પૂ-
જન કરે છે, કંઠમાં તુલસીની માલાઓ પહેરે છે, બાહુમૂલમાં
શંક્ષચક્રાદિનાં છાપાં કરે છે અને લલાટમાં ઝરૂપુંડૂ કરે છે
તથા વચ્ચે કક્કુની લમી છીટી કરી શ્રી કરે છે. વ્યાસસૂત્ર ઉપરનું
રામાનુજનું શ્રીભાષ્ય, ગીતાભાષ્ય, વેદાર્થસંગ્રહ, વેદાન્તપ્રદીપ,
વેદાન્તસાર, અને વેંકટાચાર્યપ્રણીત સ્તોત્રભાષ્ય અને શતદ્રુ-
પિણી એ આ સંપ્રદાયના પ્રમાણગ્રંથ છે. નારદપાંચરાત્ર અને
વિષ્ણુપુરાણ, નારદીયપુરાણ, ગારુડપુરાણ, પદ્મપુરાણ, વારાહ-
પુરાણ અને શ્રીમદ્ભાગવત એ પણ પ્રમાણગ્રંથ ગણાય છે.

રામાનુજ સપ્રદાયનાલા વાસુદેવને બ્રહ્મ કહે છે વાસુદેવ જગત્નુ ઉપાદાન તેમજ નિમિત્ત કારણ છે. અને તે જીવોનો નિયામક છે. જો કે તે જગત્થી મિત્ર નથી તો પણ તે નિર્ગુણ નથી, તે સર્વ શોભન ગુણથી યુક્ત છે કારણરૂપે બ્રહ્મ તે વાસુ દેવ છે અને કાર્યરૂપે બ્રહ્મ તે જગત્ છે એમ માનવામા આવે છે, વાસુદેવ સગુણ માનવામા આવે છે તેથી આ મત વિશિષ્ટા-દ્વૈત કહેનાય છે ત્રિષ્ણુની ઇચ્છાથી જગત્ વયુ છે વિષ્ણુ મૂળ એક છે પણ તે ઇચ્છા કરે છે કે 'હુ એક છું, હુ બહુ થાઉં' આ પછી ત્રિષ્ણુના જે સ્થૂળ તત્ત્વ છે-વિષ્ણુનો ચતુર્થ-ભાગ જે જડ છે-તે મહાભૂતના રૂપમા આરિર્માવિને પામે છે રામાનુજ ચિત્ અચિત્ અને ર્દેશ્વર અથવા ભોગ્ય, ભોક્તા, અને નિયામક એ રીત્યા ત્રણ તત્ત્વોનો સ્વાકાર કરે છે કેવલાદ્વૈત વાદીઓ અનાદિ, માનરૂપ અને જ્ઞાનનિવૃત્ત્ય અવિચાને માને છે તેની અવિચાનો (અજ્ઞાનનો) આ લોકો સ્વીકાર કરતા નથી, તેઓ એમ માને છે કે અજ્ઞાન અનાદિ માનરૂપ નથી પણ તે જ્ઞાનનો અભાવ છે અને જ્ઞાન આ માનો ગુણ છે સસારચક્રનુ કારણ અનૃત્ત એટલે અજ્ઞાન નથા પણ અનૃત્ત એટલે અલ્પ ફલનાલુ કર્મ છે ગાયા એટલે અનાદિ અવિચા નહિ પણ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ છે પરમકારુણિક મત્તવસંહ વાસુદેવ ભગવાન્ સ્વમત્કોના અ-નુગ્રહને માટે સ્વલીલાથી અર્ચાદિસ્વરૂપે અસંસ્થિત છે (જુઓ ભાષાંતર પૃષ્ઠ ૬૬) અભિગમનાદિ (પૃષ્ઠ ૬૭) પાંચ પ્રકારની ઉપાસનાથી એકઠા થયલા વિજ્ઞાનપડે દ્રષ્ટા અને દર્શનનો ભેદ જતા રહેતા મત્તવસંહ ભગવાન્ પેતાના ઉપાસકોને સ્વપદ આપે છે. વિષ્ણુપદની પ્રાપ્તિનો ઉપાય ભક્તિ (પૃષ્ઠ ૭૧) છે, અને તે પ્રિયકાદિથી સિદ્ધ થાય છે

રામાનુજના શિષ્ય દેવચાર્ય થયા છે, અને દેવચાર્યના શિષ્યવાનદ અને તેના રામાનંદ થયા છે રામાનંદે રામાનંદી પથ

સ્થાપ્યો છે અને ગુજરાતમાં સાધારણ રીતે પ્રત્યેક ગામમાં રામા-
નંદી સાધુનું મંદિર જોવામાં આવે છે, વઢી કવીર, નાનક,
દાદુ ઘોરે અનેક પંથ જોવામાં આવે છે તે સર્વે પણ રામાનં-
દમાંથી નીકળ્યા છે.

(૧) માધ્વી સંપ્રદાય (બ્રહ્મ સંપ્રદાય અથવા પૂર્ણપ્રજ્ઞ
સંપ્રદાય):—મગ્ધ, પૂર્ણપ્રજ્ઞ અથા આનંદતીર્થના નામથી ઓઢાયા
છે. આ મતના પ્રવર્તકનો જન્મ વારમા શતકના અંતમાં થયો છે
એમ કહેવામાં આવે છે. તેના પિતાનું નામ મધિજ મદ્દ છે.
આનંદતીર્થ વાયુનો અવતાર મનાય છે અને હનુમાન્ અને મીમ
એ તેના પૂર્વ અવતાર છે. તેણે પ્રથમ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ અનંતે-
શ્વરમાં કર્યો અને નવ વર્ષનું વય થતાં વૈષ્ણવદીક્ષા લીધી. તેણે
હ્યુવયમાં મગધદ્રોતા ઉપર માધ્ય કર્યું અને તે વદ્રિકાશ્રમમાં
જઈ વ્યાસ મગધાનુને દેખાડ્યું. વ્યાસ તેના ઉપર ઘણા પ્રસન્ન
થયા અને તેને ત્રણ શાલગ્રામ આપ્યા. વદ્રિકાશ્રમમાંથી આવ્યા
પછી તેણે મિત્રમિત્ર સ્થલે વિષ્ણુમંદિર સ્થાપ્યાં અને પોતાના
ધર્મનો ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. આનંદતીર્થે સાઢત્રીશ ગ્રંથ લખ્યા
છે અને તેમાંના મુખ્ય સૂત્રમાધ્ય, ગીતામાધ્ય, જગ્માધ્ય, દશો-
પનિપદ્માધ્ય, અનુવાકાનુનયનિવરણ, અનુવેદાન્તરસપ્રકરણ,
ભારતતાત્પર્યનિર્ણય, મગધવતતાત્પર્ય, ગીતાતાત્પર્ય, કૃષ્ણામૃત-
મહાર્ણવ, તન્ત્રસાર, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ છે. અગત્યાશી વર્ષનું વય થતાં
તે વદ્રિકાશ્રમમાં જઈને રહે છે. આ ઉપરાંત ચાર વેદ મહાભારત,
મૂલરામાયણ, અને પાંચરાત્ર એ આ સંપ્રદાયમાં પ્રમાણ મનાય છે.

શ્રી સંપ્રદાયવાઢા ગોપીચંદનું જેવું ડર્દ્ધપુંડ્ર કરે છે
તેવું આ સંપ્રદાયવાઢા પણ કરે છે પણ તેમાં ફેર એ છે કે શ્રી
સંપ્રદાયવાઢા વચ્ચે કુંકુની ડમી લીટી કરીને શ્રી કરે છે તેવી
આ નથી કરતા પણ તેને વદલે વાઢેલા સોપારીની ડમી લીટી
કરે છે અને તેને છેઢે હઢ્ઢરનો ચાહો કરે છે. વઢી આ

લોકો તત્સમુદ્રા ધારણ કરે છે (પૃષ્ઠ ૭૮). અને તેને માટે ઉપનિષદ્ સુધીના પ્રમાણો આપે છે. સપ્રદાયનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત એ છે કે નારાયણ એજ પરબ્રહ્મા છે અને તે જ્યારે બ્રહ્મા કે શકર ન હોતા ત્યારે પણ હતા એમ કહે છે, અને તેના પ્રમાણને માટે ‘ એકો નારાયણ આસીન્ન બ્રહ્મા ન ચ શકરઃ ’, ‘ આનંદ એક એવાન્ આસીન્નારાયણ પ્રભુ ’ इत्यादि વાક્યો લાવે છે. સર્વ જગત્ આ નારાયણ (વિષ્ણુ) ના દેહમાર્થી થયું છે, અને વિષ્ણુ સ્વતત્ર નિર્દોષ અને અશેષસદ્ગુણ છે. સ્વ-તત્ર અને અસ્વતત્ર એવા બે તત્ત્વમાનવામાં આને છે, તેથી આ લોકો દ્વૈતનાદી કહેવાય છે. તેઓ એમ માને છે કે જેમ પક્ષી અને સૂત્ર, નદીઓ અને સમુદ્ર, પુરુષ અને વિષય એક ઘીજાથી ભિન્ન છે તેમ જીવ અને ईश्वर પણ સર્વદા પરસ્પર વિલક્ષણ છે, અને તેથી તેમનું એક્ય ધનુ અસ્તભવિત છે. વિષ્ણુના પ્રસાદથી મનુષ્યનું સસારમાથી મુક્ત થઈ વૈકુઠમાં વિષ્ણુના સામીપ્યમાં જઈને રહેતું તે મોક્ષ છે, અને આ પ્રસાદ વિષ્ણુના ગુણોત્કર્ષના જ્ઞાનથી થાય છે અમેદના જ્ઞાનથી નથી થતો. હું રાજા છું એમ કહેનારને રાજા દહાડ આપે છે પણ જે તેના ગુણોત્કર્ષ બોલે છે તેના ઉપર તે પ્રસન્ન થાય છે તે પ્રમાણે જે કોઈ પોતાને ईश्वरથી અભિન્ન ગણે છે તે ईश्वરનો દ્વેષ વરનારા છે. અકન, નામકરણ અને ભજન એ રીતે તેના ઋણ પ્રકારની છે. તત્સમુદ્રા (શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મના ચિન્હ) ધારણ કરવા તે અકન; પુત્રા-દિનું નારાયણ ઘેરે નામ ધાડતું તે નામકરણ, અને મન વાળી અને શરીર વડે દયા સત્ય અને દાનાદિ કરવાં તે ભજન. જગત્ માયા માત્ર છે એટલે ईश्वરની પ્રજ્ઞા જે માયા તેથી તે મિત (જ્ઞાત) અને ત્રાત છે. (મા=મિત, ત્ર=ત્રાત). અત્માતત્ત્વ-મસિ એ વાક્યનો અર્થ આત્માઽતત્ત્વમસિ વાક્ય લઈને કરવામાં આવે છે. ‘ મહાને જાણે છે તે મહાજ થાય છે ’ એનો અર્થ ત્ર-

હવત્ થાય છે એમ લેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે આ મત શા-
કરમતને સર્વોંશે વિરુદ્ધ જણાય છે.

રુદ્રસંપ્રદાય અથવા વલ્લભાચાર્યનો પુષ્ટિમાર્ગ અને નિંદ્રા-
ર્કનો સનકાદિ સંપ્રદાય એ બંને માધ્વાચાર્ય પછી થયેલા હો-
વાથી તેના સંબંધમાં સર્વદર્શનસંપ્રદામાં કંઈ કહેવામાં આવતું નથી,
પણ આ બંને માર્ગ ગુજરાતમાં જોવામાં આવે છે તેથી તેમના
સંબંધમાં આ સ્થળે કંઈ કહેવું યોગ્ય ધારવામાં આવે છે.

પુષ્ટિમાર્ગમાં વાલ્મીકીના પ્રેમભક્તિ એ મુખ્ય સિદ્ધાન્ત
છે અને આ સિદ્ધાન્તનું પ્રથમ સ્વરૂપ શ્રીધનાર વિષ્ણુસ્વામી ક-
હેવાય છે. વિષ્ણુસ્વામી પછી જ્ઞાનેશ્વર, જ્ઞાનેશ્વર પછી નામદેવ
અને ત્રિલોચન અને તે પછી વલ્લભાચાર્ય થયા છે. વલ્લભાચાર્ય
તૈલંગાબ્રાહ્મણ લક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર છે અને તે વિષ્ણુનો અવતાર મ-
નાય છે. તેમણે સંસ્કૃતમાં અનેક ગ્રંથ લખ્યા છે અને તેમાં મુખ્ય
શ્રીમદ્ભાગવત ઉપર સુશોધિની નામની ટીકા, વ્યાસસૂત્રભાષ્ય
(અણુભાષ્ય), સિદ્ધાન્તરહસ્ય, ભાગવતલીલારહસ્ય, એકાન્ત-
રહસ્ય, इत्यादि મુખ્ય છે. વલ્લભાચાર્ય પછી તેમના પુત્ર શ્રીચિટ્લ
નાથ થયા છે અને તે અને તેમના ધંધાજો શ્રીગોસાંઈજી કહે-
વાય છે. શ્રીચિટ્લનાથજીના શ્રીગિરિધરરાયજી આદિ સત્પુત્ર
થયા છે અને તેમની સાત માદીઓ થઈ છે; મહેડી માદી શ્રી-
નાથજીની છે.

આ સંપ્રદાયમાં વિષ્ણુનો શૃંગાવતાર પૂર્ણાવતાર મનાય
છે અને તેમાં પણ એકાદશ વર્ષ અને છ માસ સુધી શ્રીશૃંગ
ગોકુલમાં રહ્યા તેટલો વય સર્વોત્તમ મનાય છે. મહાભારતના
યનપર્વમાં અવાન્તર પ્રલયનું વર્ણન આવે છે તે વચ્ચે માર્કંડેય
મુનિ વિષ્ણુને જોઈને જેમ મુરનાટ્ટા વાલકના રૂપમાં જુએ છે
અને ત્રિકાલજ્ઞાની હોવા છતાં પણ તે તેના સ્વરૂપને યથાર્થ
ચેત્તા જાણી શકતા નથી એવી આશ્ચર્યપૂર્ણ છે. શ્રીમદ્ભાગવત.

માં વસુદેન ચાલકૃષ્ણને શલ્યગદાદિ આયુધથી પુક્ત, ચતુર્ભુજ, કમલનયન, શ્રીચંસલાહન इत्यादि रूपમાં જુએ છે, અને યશોદા ચાલકૃષ્ણના મુખમાં સર્વ વિશ્વને જુએ છે એવી કથાઓ છે. આ સર્વ ઉપરથી જોતા ચાલકૃષ્ણ વિष्णુનો પૂર્ણારતાર માનવામાં આવે છે તે સપ્રમાણ ઠરાવી શકાય છે. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણને આધારે કૃષ્ણનું સ્થાન ગોલોક છે અને તે ત્રણ જગત્થી પણ ઉપર છે. ઋક્સાહિતામાં પણ ‘

यत्रगानो भूरिशगा अयास
अत्राह तदुहगापस्य कृष्ण परमपदमभाति भूरि’ આ મંત્ર વિ-
ष्णુનું પરમપદ (સ્થાન) જે ગોલોક તેનું સૂચન કરે છે. વિष्णુનું વૈકુઠ અને શિવનો કૈલાસ ૯ ગોલોકથી પંચાસ સહસ્ર યોજન નીચે છે. સર્વ વિશ્વનો પ્રલય થાય છે પણ ગોલોકનો થતો નથી. ગોલોકના મધ્યમાં મેવ જેના હ્યામ શ્રી-
ચાલકૃષ્ણ હાથમાં વીણા હાથે અલ્પ રામ કર્યા કરે છે. સર્વ સત્ચરાચર વિશ્વની ઉત્પત્તિ શ્રીચાલકૃષ્ણથી માનવામાં આવે છે. તેમના દક્ષિણ અગમાંથી નારાયણ, વામ અગમાંથી મહાદેવ, હ-
સ્તમાંથી મલ્લા, इत्यादि इत्यादि અગમાંથી જુદા જુદા દેવ થયા છે.

સર્વ વિશ્વ શ્રીચાલકૃષ્ણથી ઉત્પન્ન થયેલું માનવામાં આવે છે તેથી આ મત અદ્વૈત છે અને પુષ્ટિ માર્ગચાલક તેને શુદ્ધાદ્વૈત કહે છે. ચોરાસી વૈષ્ણવની વાર્તામાં એક ઠેકાણે લખે છે કે શ્રી આચાર્યજીએ શ્રી ઠાકોરજીને પુષ્ટ્યું કે જીવનો સ્વભાવ જ્યારે દોષવત્ છે ત્યારે તેનો આપના સાથે સત્ત્વ (બ્રહ્મસત્ત્વ) શી રીતે થઈ શકે? ત્યારે શ્રી ઠાકુરજી કહે છે કે તમે જે જીવનો બ્રહ્મ સત્ત્વ કરશો તેનો હું અગીકાર કરીશ. આ ઉપરથી જોતાં આ માર્ગમાં જીવનો બ્રહ્મસાથે સત્ત્વ માનવામાં આવે છે, પણ મધ્યની પેઠે જીવ ઈશ્વરને વેચી ભિન્ન માનવામાં આવતા નથી. વર્તમાન-
માં શ્રીદેવકાંનદનાચાર્ય અને શ્રીગટુલાલજી પુષ્ટિ માર્ગને દીપા-
વાને પ્રશસ્ય પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, અને તેથી થોડા વચ્ચેમાં

આ પંથના તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથ ઘણાના જાણવામાં આવે એવા રૂપમાં આવશે એવી આશા છે. શુદ્ધાદ્વૈતવાદીઓ અને કેવલાદ્વૈત વાદીઓમાં કેટલો વાસ્તવિક પ્રિયોધ છે તે જાણવાનું મને કંઈ સાધન ન મળ્યાથી તેના સત્રધમાં મહારાથી કંઈ પણ કહી શકાતું નથી.

સનકાદિ સપ્રદાય અથવા નિર્વાર્ક સપ્રદાય ગુજરાતમાં ઘાટે છે એ વાત પ્રથમ મહારા જાણવામાં દશક્રોડ તાલુકાના વહેલાઠા ગામમાં આવી. અહીં અને પાસે આવેલા ભૂગાલડી નામના ગામમાં મહારા જ્ઞાતિના કેટલાક રાયકરાઠ બ્રાહ્મણ મક્તને નામે ઓઢલાય છે અને તેઓ કઠોઓ વાધી વૈષ્ણવ ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે. આમાંના કેટલાક સાથે વાત કરતાં મહારા જાણવામાં આવ્યું કે તેઓ નિર્વાર્ક સપ્રદાયના છે.

નિર્વાર્કનું નામ માસ્કરાચાર્ય છે અને તે સૂર્યનો અવતાર મનાય છે. પોતાના ચતુર્થાશ્રમમાં તે યુદાવન આગળ રહેતા હતા તે-વામાં કોઈ યતિનું ત્યાં આવવું થયું અને ઘનૈનો વાદનિગાદ થતાં સૂર્યને અસ્ત થવાનો વખત થયો. હવે સૂર્યાસ્ત પડી ભોજન ન-કરાય એવો યતિનો સમય હોવાથી તેને જ્યારે માસ્કરાચાર્યે ભોજનની તૈયારી કરવાનું કહ્યું ત્યારે તેણે સંલેદ જણાવ્યું કે આજ મને ઉપવાસ પડશે. આ ઉપરથી માસ્કરાચાર્યે તેને કહ્યું કે હજી સૂર્યને અસ્ત થવાની વાર છે માટે તમે પેલા નિવૃત્ત નીચે પાત્ર તૈયાર કરો અને જો તે પહેલાં સૂર્યાસ્ત થઈ જાય તો ભોજન ન કરશો યતિજી આ વચનનો સ્વીકાર કરી પાત્રનો આરમ્ભ કર્યો અને માસ્કરાચાર્યે પોતાના પ્રભાવથી સૂર્યને નિવૃત્તે યતિ જમી રહે ત્યાં સુધી સ્તંભાવી રાખ્યો. આથી તેનું નામ નિર્વાર્ક કે નિગાદિય પદ્યું નિગાદિયને માટે એમ કહેવાય છે કે તેણે સંસ્કૃતમાં કેટલાંક પુસ્તક લખ્યાં છે પણ તે મટતાં નથી તેનું કારણ એ છે કે ઔરંગઝેબે તે સૂર્યને મથુરામાં બાંધી મુશ્કો. આ

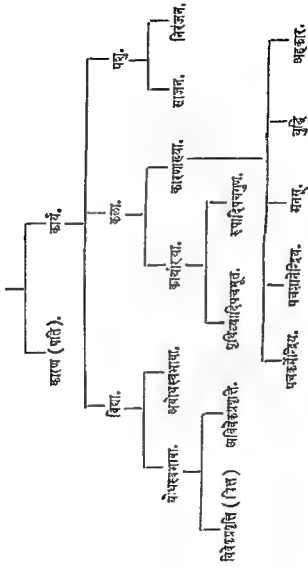
સપ્રદાય ઘણો જુનો હોવાથી અને પદ્મપુરાણ અને ભક્તમાલમાં તેના સ્તવમાં કહેવામાં આવે છે તેથી આ ધર્મમાં સારા ગ્રંથો હશે એમ માનવાને કારણ રહે છે. ગુજરાતમાં મેં જે ઉપર કહ્યા તે નિવાદિત્વના અનુયાયીઓ—વહેલાઢ અને મુગાલડીનાઢા ભક્તો, ભાગવત, પુરાણ, ભક્તમાલ, રામાયણ, રૂઝ્દાદિને પ્રમાણ માને છે, વિષ્ણુની ભક્તિ શ્રેયસ્કર માને છે; દ્વૈતાદ્વૈતની ચર્ચામાં ઉત્તરવું નિર્ણયક માને છે, અને ભજન કીર્તનમાં આનંદ માને છે. મુખ્ય ત્વે કરીને અમદાવાદ જિલ્લાના પાટીદાર લોકોનો મોટો ભાગ આ ભક્તોની કઠીઓ વધારી શિષ્ય થાય છે તેઓ ગોપીચંદનના ડાઘા પોહોઢા અને નાકની ઢાઢી સુધી અને આ તિલક કરે છે અને તુલસીની લાગી લાગી માઢાઓ પહેરે છે.

(૬) પાશુપત:—આ મતના સ્થાપનાર નરુઢીશ કહેવાય છે અને તેમણે પાશુપત શાસ્ત્ર નામનો સૂત્રગ્રંથ લખ્યો છે. પદ્મપુરાણમાં લખે છે કે શિવે નમુષિ આદિ દૈત્યોને શિક્ષા કરતા માટે કૌશલ્ય નામનું પાપડમત ચલાવવાને પાશુપત શાસ્ત્ર લખ્યું છે. શકરદિગ્વિજયમાં શૈવ, શૈવ, ઉગ્ર, ભક્ત, જગમ અને પાશુપત એ ડ શૈવ માર્ગોના વર્ણન આવે છે અને તેમાં પાશુપત ઢલાટ ડાઢી નામિ અને વાહુમૂલમાં શિવલિંગનું ચિન્હ કરનારા વર્ણવ્યા છે. યોગને અને પાશુપત શાસ્ત્રને નિષ્કટ સત્ત્વ જણાય છે અને શૈશ્વપ્રાપ્તિ એ વેદના અમાટ અને શક્ય ગણનામાં આવે છે. વૈષ્ણવપુરાણને આધારે જોતાં શિવે હિમાલય ઉપર રહી મનુષ્યને યોગ શિક્ષણ્યો છે અને તેમાં તેમના ચાર મુખ્ય શિષ્યોના અને તેઓના અઢારીસ શિષ્યોના નામ આપ્યા છે. નરુઢીશ તેમાં છેલ્લા શિષ્ય ગણાય છે. મત્સ્યેન્દ્રનાથ જે મોટા યોગી ગણાઈ ગયા છે તે પાશુપતમતને માનનારા હતા અને શિવ પાર્તિતને યોગ શીખવતા હતા ત્યારે તેમણે મત્સ્યના વડરમાં રહીને તેનું જ ન પ્રાપ્ત કર્યું એવી વૃત્તાંત આપે છે. આનંદ

ફટા જોગીઓ પાશુપત મતને માનનારા છે એમ ધારવામાં આવે છે. પાશુપત શાસ્ત્ર, પચાર્થભાષ્ય, પચાર્થભાષ્યદીપિકા, આદર્શ, રૂપાદિ આ મતનાં શાસ્ત્ર છે અને નકુલીશ હરદત્ત વગેરે તેમાં આચાર્ય થઈ ગયા છે. હઠયોગને અને આ મતને સંબંધ હોય તેમ લાગે છે અને આ મત માનનારાઓની કેટલીક લોકાતીત ધર્મોઓ જોતા તેનો કાપાલિક અને અઘોરીસાથે સંબંધ હોય એમ અનુમાન થાય છે.

લાભાદિ આઠ પંચક (પૃષ્ઠ ૯૦) અને મૈત્ર્યાદિ ઘ્ર્ણ ધૃત્તિઓને જાણનાર અને તેનું અન્યને જ્ઞાન કરનાર ગુરુ આ દર્શનમાં આવશ્યક મનાય છે. મિથ્યા જ્ઞાનાદિ પંચમલ પશુલ્લ (જીવાત્મ)નાં મૂલ છે અને વાસચર્યાદિથી અને ગુરુજન આદિ દેશથી જ્ઞાનાદિફલ, અનુક્રમે લબ્ધ કરીને અને તેને વૃદ્ધ કરીને કૃતકૃત્ય થયું એ દ્રષ્ટ છે. મિક્ષામાર્ગને લાવું કે છાંદેલું લાવું કે રસ્તે પડેલું લાવું એથી મિથ્યાજ્ઞાનાદિ મલ લવું થાય છે. ક્રિયા-લક્ષણ અને ક્રિયોપરમલક્ષણ યોગથી આત્મા અને ईશ્વરનો સંબંધ થાય છે. જપ ધ્યાનાદિ ક્રિયાલક્ષણયોગ છે અને સર્વિદ્ ક્રિયોપરમલક્ષણ યોગ છે. યોગની સિદ્ધિને માટે વ્રત અને દ્વાર એ બે પ્રકારની ધર્મો આવશ્યક છે. ભસ્મજ્ઞાન, ભસ્મશયન, હાસ્યાદિ (૯૩-૯૪) વડે સેવન, એ વ્રત છે અને હધ્યાગર હવેલાના જેવા ચિન્હ દેલાદિ, શરીર કપાગુ, નિંદ્રા કર્મ કરવાં, નિંદ્રા શબ્દ વોલગા રૂપાદિ પ્રત્યનાદિ (૯૪) દ્વાર છે. દુઃખનો હરોડ અને રેશ્મપ્રાપ્તિ એ બે આ શાસ્ત્રમાં ફલ છે. ધીશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ એ બે પ્રકારનું રેશ્મ (સિદ્ધિ) છે. (૯૧-૯૨) આ મતમાં ईશ્વર કર્મનિરોધક માનવામાં આવે છે અને તત્ત્વવ્યવસ્થા આ પ્રમાણે છે

तत्त्व.

(૭) શૈવઃ—આ મત મારતનર્પમા ઘણા પુરાતનકાલથી ચાલતુ આવે છે. વિપ્રાણાં દૈવત શમુ એવુ મનુનુ વાક્ય કહેવાય છે, અને શિવ, રુદ્ર ઇત્યાદિ નામગ્રાહ્યા અનેક સ્તુતિગ્રાહ્યો વેદ બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદ્માંથી પણ મળી આવે છે. મુસલમાનો આવ્યા તે પહેલા દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગ આ ભૂમિમા સુપ્રસિદ્ધ હતા એમ ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે અને અનેક પુરાણ તત્ર આગમ રહસ્ય અને સ્તોત્રાદિના વિસ્તીર્ણ ગ્રંથો જોવામા આવે છે તેથી આ મતની લોકપ્રિયતા સમજાય છે. આગલ જતા વૈષ્ણવ મત માનનારાઓનો અને શૈવ મત માનનારાઓનો મોટો કલ્હ જોવામા આવે છે અને પદ્મપુરાણ જેવામા શિવની સ્તુતિ કરનારને પાપહ માનવામા આવ્યા છે. આમ છતા પણ હજુસુધી બ્રાહ્મણવર્ગનો મહોટો ભાગ શૈવ મતને માનનારાઓનો છે, અને એક પણ ગામ એવુ અભાગ્યેજ જોવામા આવશે કે ડ્યા મહાદેવનુ સ્મન નહિહોય. માવનાચાર્ય જે શિવદર્શન આવે છે તે રૂપમા શિવમત મનાતુ આપણે અહીં જોવામા આવતું નથી અને તે જે જે ગ્રંથોનાં નામ

કૃત્ય ગણાય છે શિવતત્ત્વની પ્રાપ્તિ એ પરમ પુરુષાર્થ છે અને તેને માટે દીક્ષા એ સર્વોચ્ચ ઉપાય છે આ દીક્ષાનો વિધિ ક્રિયાયોગ અને ચર્યા છે અને તેથી પાશનો ક્ષય થતા શિવતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. મલ, કર્મ, માયા, અને રોધ પાંચ પાશ છે. જીવના સ્વાભાવિકી અશુચિ તે મલ છે, ફલાર્થી મનુષ્યથી જે કરાય છે તે કર્મ છે અને વીજ અને અનુરની પેઠે તે પ્રવાહરૂપે અનાદિ છે જેમાં સર્વ જગત્ પ્રલય વચ્ચે સમાઈ જાય છે (માતિ) અને જેમાંથી સૃષ્ટિ વચ્ચે પાટુ આવે છે (યાતિ) તે માયા છે રોધશક્તિ તે પુરુષનું તિરોધાન કરનારી શક્તિ છે, અને તિરોમાય એ શિવના પચકૃત્યમાનું એક હોવાથી તે વસ્તુત પાશ નથી તો પણ તે પાશ મલ કર્મ અને માયા) ના અધિગ્રાનથી તિરોધાન કરે છે માટે લાક્ષણિક રીત્યા પાશ કહેવાય છે.

(૮) મત્સ્યમિહ્નઃ—આ મતને માનનારા આપણા પ્રાતમા જોવામાં આવતા નથી પણ તે શાકત્ત્વેદાન્તને ઘણે અંશે મળ્યું આવે છે સૂત્ર, વૃત્તિ રૂપાદિ (પૃષ્ઠ ૧૦૯) આ મતના શાસ્ત્રો છે અને તેમાં અભિનવગુપ્તાચાર્ય, હદયનરનો પુત્ર ઉત્પલ, સોમાનદનાથ, વસુગુપ્તાચાર્ય વગેરે આચાર્યો થઈ ગયા છે આ મતનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત એ છે કે જીવ શિવની ભિન્ન નથી અને દ્વય જગત્ શિવનો અવમાસ છે—અર્થાત્ શિવ સ્વેચ્છાથી અને સ્વાક્રિયાથી જગદ્ગ્રે અવમાસે છે પ્રમેય અને પ્રમાતા એક વીનાથી ભિન્ન નથી પણ અનાદિ અજ્ઞાન (અવિદ્યા) થી પ્રમાતા પોતાને પ્રમેયથી ભિન્ન જુએ છે અને તેથી અજ્ઞાનનિવૃત્તિની કર્તવ્યતા રહે છે. વેદાંતશાસ્ત્રમાં અને આ દર્શનમાં આ પ્રમાણે અનાદિ અજ્ઞાન માનવામાં આવે છે અને અનેક સપિચાર પુરુષોને શકા થાય છે કે શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ આમાનો અજ્ઞાન સામે યોગ શી રીતે થયો? આ શકા વર્તમાન વિચારકોને થાય છે એટલું નહિ પણ પૂર્વમાં પણ એવી શકાઓ કરનારા થઈ ગયા છે. તદનન્ય

ત્વમારંભણશબ્દાદિભ્યઃ (૨-૧-૧૪) એ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરતાં શ્રી શંકરાચાર્ય આ શંકા લાવી તેનું સમાધાન કરે છે. તેમજ સુરેશ્વરાચાર્યની નૈષ્ક્રમ્યાસિદ્ધિના દ્વિતીય અધ્યાયમાં પણ આ વિષયના સંબંધમાં ઘણું કહેવામાં આવે છે. અહીં સર્વત્ર કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે વસ્તુતઃ આત્મા અને અજ્ઞાનનો યોગજ નથી પણ આ યોગ કેવલ પ્રાતીતિક છે. શાસ્ત્રની વ્યવસ્થા કરવાને માટે પ્રથમતો આપણને પદાર્થો જે સ્થિતિમાં જણાય તે સ્થિતિમાં તેમને સત્ય માની પછી તેમનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ. ‘હું કોણ?’ ‘આ પ્રતીત થતું વિશ્વ શું?’ એ પ્રશ્નોના સમાધાનને માટે શાસ્ત્રપ્રવૃત્તિ છે અને હું અને આ વિશ્વ એ બેને પૃથક્ માની પછી આપણી પ્રતીતિ યથાર્થ છે કે નહિ તેનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ. અહીં ‘આપણે’ અથવા ‘હું’ શબ્દ બે ભિન્ન ભિન્ન અર્થમાં સમજાય છે. હું જોનારો અને હું વિચાર કરનારો. આ હું-પદવાચ્ય ડગલ પદાર્થ વસ્તુતઃ એક છે, પણ મુલ્યવૃત્તિ અને ગૌણવૃત્તિથી છેતાં તે બે જેવા જણાય છે. હવે વિચાર કરતાં આ વિશ્વ મને જે રૂપમાં પ્રતીત થાય છે તે રૂપમાં નથી એમ સમજાય છે. આ પ્રમાણે માત્ર વિશ્વનું અભાવવિશિષ્ટ જ્ઞાન થતાંજ આપણો વિચાર વિરમીજતો નથી પણ વાસ્તવિક વિશ્વ પ્રાતીતિક વિશ્વ નથી ત્યારે તે છે શું એમ આપણને જાણવાનું રહે છે. યથાર્થ વિચાર થતાં વિચાર્ય તે વિચારક પોતેજ છે એમ જણાય છે. આ કંઈ પ્રતીતિ નથી પણ નિશ્ચય છે; અને આ વિચાર્ય-વિશ્વ વસ્તુતઃ હું વિચારક છું એ નિશ્ચયની સાથે પૂર્વના પ્રાતીતિક અનુભવની તુલના કરતાં આ પ્રાતીતિક અનુભવ તે અજ્ઞાન (ભાવરૂપ, અભાવરૂપ નહિ) જન્ય છે એમ નિશ્ચયના સત્યત્વની અપેક્ષાએ અન્યથે કહેવામાં આવે છે, અને આ કહેવાનું જ્યારે નિશ્ચય થાય છે ત્યારેજ રહે છે,

૧. શ્રીમહાશાલમા નૈષ્ક્રમ્યસિદ્ધિનુ માયાન્તર કરાવાનો ઉપક્રમ મેં કર્યો છે.

(અન્યથા તુલનાના વિષયનો અસંભવ રહે). શુદ્ધ બુદ્ધ મુક્ત સ્વરૂપ જે હું તેમાં અજ્ઞાન ક્યાંથી આવ્યું એમ પ્યારે હું શુદ્ધ બુદ્ધ મુક્ત છું એવો નિશ્ચય થયો હોય ત્યારેજ આપણાથી જાણી શકાય, પણ આવો નિશ્ચય થતાં અજ્ઞાનના વિચાર્યત્વની હાનિ થઈ જાય એટલે પછી ‘હું પ્રથમ અજ્ઞાન યુક્ત હતો અને પછી મહારું અજ્ઞાન ગલિ-ત થઈ ગયું’ એમ વિચારવાનુંજ રહેતું નથી. અન્ય જિજ્ઞાસુને બદ્ધ અને મુક્તનું સ્વરૂપ સમજાવતાં તેની પ્રવૃત્તિને માટે વસ્તુસ્વરૂપ પ્રથમ કહેવું પડે માટે તત્ત્વગતિ કહેવાનું રહે, અને તત્ અને ત્વમ્ નાં સ્વરૂપ તેને સમજાવવા માટે ‘અનાદિ અજ્ઞાનયુક્ત ત્વં તે વસ્તુતઃ તત્ છું એમ કહેવાય.’ આ પ્રમાણે જોતા આત્મા કંઈ એક પ્રાકૃતિક પદાર્થ નથી અને અજ્ઞાન કંઈ યીમો પાશ્વતિક પદાર્થ નથી, અને જેમ કે પ્રાકૃતિક પદાર્થોનો યોગ થાય તેમ આત્મા અને અજ્ઞાનનો યોગ થતો નથી કે જેથી ‘આત્મામાં અજ્ઞાન ક્યાંથી આવ્યું’ એવું પુછવાનું રહે. મહારી ઇચ્છા પ્રમેયવિવરણસંગ્રહનું ભાષાતર કરવાની છે તે શ્રી સદ્ગુરુ પરમાત્માની કૃપાથી પાર પડતાં હ્યાં આ વિષયના સંબંધમાં વિશેષ કહેવામાં આવશે. આ સ્થલે માત્ર દિગ્દર્શન કરાવી હું મહારા પ્રસ્તુત વિષય ઉપર જાડું છું.

ઉપર આપણે જોયું કે પ્રયત્નભિજ્ઞાદીઓ જીવ અને શિવનું એકત્વ માને છે, ભેદબુદ્ધિ અનાદિ અજ્ઞાનનું કાર્ય છે, અને આ ભેદબુદ્ધિ ગલિત થઈ જાય ત્યાંમુઠી પ્રત્યાભિજ્ઞાનની અપેક્ષા રહે છે. આ દર્શનનો સિદ્ધાન્ત માત્ર આટલોજ છે.

(૨) રસેશ્વર દર્શન — રસેશ્વરવાદીઓના સંસ્કૃત-માં અનેક મંથ છે. શ્રી શાન્તરુદિગ્નિજયમા સિદ્ધોપાસકોનું વર્ણન આપે છે અને તેઓ અપમૃત્યુઆદિને દૂર કરવાને રસપાનની પ્રશંસા કરે છે. આ દર્શનનો સિદ્ધાન્ત એ છે કે શરીર એ આયુષ્ય-સાધન છે અને પારદાદિના વિવિધ પાનાદિથી આ અને આ શરીરમાં અજરણ અને અમરતાની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. પારદને

મારવો, તેને મૂર્છિત કરવો, તેને વાંધવો, इत्यादि क्रियाओंनुं आशास्त्रमा स्वल्प जणावी तेनो उपयोग जणाव्यो छे. आ शास्त्र केवल धातुवादने माटे नहीं पण मोक्ष ए एतुं परम प्रयोजन छे. वळी पारदना दर्शन, भक्षण, दान अने पूजनधी पण अनेक फलनी प्राप्ति मानयामां आवे छे. पारदना शिवलिंगनुं माहात्म्य काशीआदिनां लिंग करतां पण अधिक छे अने रस (पारद) निंदा करनार महापातकी गणाय छे. रसोवैभक्त ए श्रुति वाक्य पण रसनुं माहात्म्य जणावे छे.

हवे आपणे पङ्कदर्शनना संबंधमां घोळवानुं छे. पूर्वे मीमांसा अने उत्तर मीमांसा, सांख्य अने योग, अने न्याय अने वैशेषिक ए पङ्कदर्शन कहैवाय छे. माधवाचार्य आमांना पांच दर्शन आपे छे अने पाणिनिदर्शनने अने पूर्व मीमांसाने निकट संबंध होवाधी ते पण आपे छे. उत्तर मीमांसा शांकरदर्शनने नामे प्रमेयविवरणसंग्रहमां आपवामां आवे छे. आ स्थळे आपणे माधवाचार्य आ दर्शनो जे क्रममां लींथां छे तेज क्रममां छई तेओनो सार मात्र जोईये.

(१०) औलूक्य (औलूक्य) अथवा वैशेषिकदर्शनः—आ दर्शनना स्थापनार कणाद कहैवाय छे. कणादनुं धीजुं नाम कणभक्त आपवामां आवे छे अने साधारण रीतिए आ शब्दनी व्युत्पत्ति कण (दाणा=परमाणु) अने अद (खायुं) शब्दधी करवामां आवे छे. कणाद एटळे परमाणुने कारण माननार (खानार). वळी कणनो अर्थ कागडो थाय छे अने तेथी कणाद एटळे काकभक्त अर्थात् उलूक (धुवड) छे. वैशेषिक शास्त्रनुं नाम औलूक्यदर्शन (माधवाचार्यना सर्वदर्शनमां औलूक्य शब्द आप्यो छे ते पण आ विशेषनाम (संज्ञा) होवाथी साधु छे, जेग के गंगादत्त अने गंगादत्त; कालीदास अने कालिदास,) आपवामां आवे छे ते आ कार-

ળથી છે. આ દર્શનમાં વિશેષને પદાર્થ માનવામાં આવે છે તેથી તે વૈશેષિક કહેવાય છે. કળાદનું વીજું નામ (કુલનામ) કાશ્યપ છે.

આ દર્શનના મુખ્ય સિદ્ધાન્ત આ પ્રમાણે છે: દુઃખનું માન સર્વને છે અને સર્વ તેની નિવૃત્તિ ઇચ્છે છે માટે તે નિવૃત્ત્ય છે. આ નિવૃત્તિ ईश्वरसाक्षात्कारથી થાય છે અને ईश्वरसाक्षात्कार શ્રવણ મનન અને નિદિધ્યાસનથી થાય છે. મનન કરવામાં અનુમાન આવશ્યક છે, અનુમાન વ્યાપ્તિ (નિયતસંબંધ) થી થાય છે, અને વ્યાપ્તિ પદાર્થવિવેકની અપેક્ષા કરે છે. આ પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાન ઇટલે પદાર્થવિવેક પ્રાપ્ય હોવાથી તેના સંબંધમાં શાસ્ત્ર વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. આ શાસ્ત્રવ્યવસ્થા ઉદ્દેશ લક્ષણ અને પરીક્ષા ઉપર આધાર રાખે છે. જેને જેને નામ છે તે પદાર્થ છે. ઉદ્દેશ ઇટલે તેમનાં વિભાગે કરીને નામકરણ. પદાર્થ (અભિધેય) ના મુખ્ય બે વર્ગ થાય છે, ભાવ અને અભાવ. વીજી રીતિએ વ્યવસ્થા કરતાં પદાર્થના સત્તા અને ઉપાધિ (સન્સ્કૃત્સ અને કન્દિશન) યા બે ભાગ થાય છે. ભાવપદાર્થમાં દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમઘાય આવે છે, અને અભાવમાં પ્રાગભાવ, પ્રત્યંસાભાવ, અત્યંતાભાવ અને અન્યોનાભાવ આવે છે. આ સર્વનાં લક્ષણ અને તેઓના અવાન્તર વિભાગ ભાષાંતરમાં આપ્યા છે. આત્યંતિની દુઃખનિવૃત્તિને આ દર્શનમાં મોક્ષ માનવામાં આવે છે.

(૧૧) મૌર્યમદર્શન (ન્યાયદર્શન) :—વૈશેષિક, સાંશ્ય, યોગ, ઇત્યાદિ સૂત્રગંધોમાં પ્રથમ સૂત્ર અઘાત : થી આરમ્ભ થાય છે તે પ્રમાણે આ સૂત્રપ્રંયમાં થતું નથી તેથી કેટલાક એમ ધારે છે કે આ પ્રંથ પાછઝથી ચપો છે. આ દર્શનમાં પ્રમાણાદિ સોઝ પદાર્થના સંબંધમાં કહેવામાં આવે છે. આ દર્શનનો સિદ્ધાન્ત આ પ્રમાણે છે:—દેહાદિ જનાતમ વસ્તુમાં આતમચુદિ-

રૂપ અજ્ઞાનથી રાગ, દ્વેષ, મોહ, આદિ દોષોનો આધિર્ભાવ થાય છે. આ દોષોથી પાપરૂપ અથવા પુણ્યરૂપ પ્રવૃત્તિ થાય છે. પ્રવૃત્તિથી ધર્માધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. ડ્યારે કોઈ પૂર્વ પુણ્યના પ્રમાણથી આચાર્યને પ્રાપ્ત કરી તદુપદેશ વડે કરીને ‘ આ સર્વ દુઃખનું સ્થાન છે અને દુઃખથી અનુપક્ત છે ’ એમ જાણે છે ત્યારે અજ્ઞાનથી આરંભી દુઃખ સુધીના સંસાર ચક્રને તે હેય ગણે છે. ઘઠી આ સર્વનું મૂળ અજ્ઞાન છે એમ જણાતાં તે તેની નિવૃત્તિનો ઉપાય જે તત્ત્વજ્ઞાન તેને માટે પ્રયત્ન કરે છે, અને તેની પ્રાપ્તિ થતાં ગિર્યાજ્ઞાન, દોષ, પ્રવૃત્તિ, જન્મ અને દુઃખનો અનુક્રમે નાશ થાય છે. આ દર્શનમાં દુઃખની નિવૃત્તિ તેજ મોક્ષ છે, સુખની પ્રાપ્તિનો સ્વીકાર કરવામાં આવતો નથી; અનુમાનથી ईશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે; અને ईશ્વરપ્રસાદ મોક્ષને માટે આવશ્યક માનવામાં આવે છે.

૧૨. જૈમિનિદર્શન:—આ દર્શન પૂર્વ મીમાંસા અથવા કર્મમીમાંસા પણ કહેવાય છે. વેદના કર્મકાંડનાં મિત્ર મિત્ર વાક્યોની પૂર્વાપર સંગતિ જણાવથી એ આ દર્શનનું મુખ્ય પ્રયોજન છે. કર્મમીમાંસાનાં સૂત્રોના કર્તા જૈમિનિ છે. આ સૂત્રોનાં વ્યાખ્યાન શંકરસ્વામી અને કુમારિલભટ્ટે કરેલાં છે. આ દર્શનમાં વેદ અપૌરુષેય (પુરુષ-ईશ્વરથી નહિ થયેલા પણ અનાદિ-અનંત અને નિલ) માનવામાં આવે છે, અને આ અપૌરુષેયત્વ શબ્દના નિલત્વને આધારે સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. ઘઠી ધર્મના સંબંધમાં વેદ સ્વતઃ પ્રમાણ છે એમ મીમાંસકો માને છે.

૧૩. પાણિનિદર્શન:—આ દર્શનને ષટ્દર્શનમાં ગણતા નથી તોપણ સ્ફોટાદ્ય શબ્દ નિલ છે એ પૂર્વ મીમાંસાના વિષયને વૈયાકરણોએ સારી રીતે ચર્ચ્યા છે માટે માધ્વાચાર્ય તેનો પણ સંપ્રહ કરે છે. આ દર્શનનો સિદ્ધાન્ત એ છે કે વ્યાકરણ વેદનું મુખ્ય અંગ છે માટે તેનું અધ્યયન આવશ્યક છે; સ્ફોટ સક્ષક

નિત્ય નિરવયવ શબ્દ તેજ બ્રહ્મ છે; અને શબ્દમાં રૂપભેદ જોવામાં આવે છે તે ઉપાધિવશાત્ છે.

સાંખ્યદર્શન:—કપિલ, પંચશિખ, આસુરિ, ईश्वरચંદ્ર અને ગૌડપાદ એ આ દર્શનના મુખ્ય પ્રવર્તકો ગણાય છે. સાંખ્ય-વાદ પરિણામવાદ કહેવાય છે. આ દર્શનમાં પ્રકૃતિ, વિકૃતિ, ઉભયાત્મક, અને અનુભયાત્મક એ રીત્યા ચાર પ્રકારના પદાર્થ માનવામાં આવે છે, અને તેમાં પુરુષ છે તે અનુભયાત્મક છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આત્મ વાક્ય એ ત્રણ પ્રમાણ છે. સાંખ્ય-વાદીઓ સત્કાર્યવાદી કહેવાય છે, કારણ કે તેઓ કાર્યને ઉત્પત્તિની પૂર્વે સત્ માને છે. કાર્ય કારણથી ભિન્ન ન હોઈ શકે માટે સુલ્લદુઃખમોહાત્મક જગત્તું કારણ ત્રિગુણાત્મક પ્રધાન માનવામાં આવે છે. પ્રધાન અચેતન છે તોપણ પુરુષના મોક્ષરૂપ પ્રયોજનને લીધે તેની પ્રવૃત્તિ ઉપપન્ન છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિનો સંબંધ આંધળા અને પાંગલાના જેવો છે. આ દર્શનમાં પુરુષ અને પ્રકૃતિના અન્યત્વનું જ્ઞાન તે મોક્ષ માનવામાં આવે છે.

યોગદર્શન:—આ દર્શનમાં ईश्वરનો અનુગ્રાહકરૂપે સ્વીકાર કરવામાં આવે છે માટે તે સેશ્વર સાંખ્ય કહેવાય છે. યમાદિ આઠ યોગનાં અંગ છે. આ દર્શનના સંબંધમાં સાર આપવાનું કામ મને દુર્ઘટ લાગવાથી હું વાચકની ક્ષમા માગું છું.

આ સર્વદર્શનસંગ્રહનો સંસ્કૃત ગ્રંથ પ્રથમ મહારા જોવામાં મહારા સદ્ગુરુ પરમાત્મા શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય ભગવાન્ના મંદિરમાં આવ્યો છે. આ ગ્રંથની ઉપયોગિતાના સંબંધમાં જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી છે. તે વાચતાંજ મહારા હૃદયમાં એવી વૃત્તિ થઈ આવી કે આ પુસ્તક મહારા ગુજરાતી વાચકોના હાથમાં અપાય તો ઘણુંજ સારૂ. વર્તમાનમાં ગુર્જરી માયામાં અનેક

વેદાંતાદિ શાસ્ત્રીય વિષયોને ચર્ચનારા ગ્રંથ થયા છે અને મુર્જરી પ્રજામાં આયા ગ્રંથ વાંચવાની પ્રશસ્તનીય અભિરુચિ દિન પ્રતિ-
 દિન અધિકાધિક વલવત્તર થતી જાય છે એ જોતાં આ ભાષા-
 ન્તર કરવાનું કાર્ય મને અસ્થાને ન લાગ્યું. વઢી મહારી માતૃ
 ભાષાની સેવા વજાવવામાં મહારામાં જે શક્તિ હોય તેનો મહારે
 ઉપયોગ કરવો એ મહારો ધર્મ સમજી આ શ્રમસાધ્ય કાર્ય માથે
 લેવાને હું સોસ્તાહ થયો, અને આ ભાષાન્તર ઉપાધિ વાધક
 વર્ગથી પ્રતિષ્ઠાપિત થયેલા શ્રી મહાકાલમાં થોડે થોડે આપ-
 ઘાના વિચારથી તેનો કેટલોક ભાગ મેં છછી વહાડ્યો. પણ
 આ વિચાર મહારે તરતજ ફેરવવો પડ્યો. શ્રી મહાકાલમાં અનેક
 વિદ્વાનો તરફથી જ્યારે ઉત્તમ નૂનત વિષય ચર્ચાય છે ત્યારે તેનું
 સ્થાન ભાષાન્તરથી રોકવું મને યોગ્ય લાગ્યું નહિ, તેમજ આ વિ-
 સ્તીર્ણ ભાષાન્તર ઘણાક વર્ષ જતાં પણ સંપૂર્ણરૂપમાં આપનાનું
 કામ મને પ્રાયશઃ અશક્ય જેનું લાગ્યું મહારા હૃદયમાં એવી રૂચિ
 થઈ કે આ પુસ્તક સ્વતંત્ર રૂપમાં પ્રસિદ્ધ થાય તો ઘણું સારું
 પણ મહારી સ્થિત્યાદિનો વિચાર કરતાં આ રૂચિ માત્ર આશા
 જેત્રી જળાના લાગી કોઈ વિદ્યાવિનોદી સદ્ગૃહસ્થનો આશ્રય મળે
 તોજ મહારી આ રૂચિ પાર પડે એમ વિચાર થતાં મહારુ ધ્યાન
 વડોદરાના માર્જી નાયન દિવાન રાવજહાદૂર યશવંત ઘાનુદેવ
 આપણે સાહેબ પ્રતિ આકર્ષાયું. ચરણે મહારે આપણે સા-
 હેવ સાથે કઈ પરિચય હતો નહિ તોપણ વિદ્યાની વૃદ્ધિને
 માટેનાં અને લોકોપયોગી કાર્યોમાં આ પુરુષની સુપ્રસિદ્ધ ઉત્સાહ-
 વૃત્તિ અને ઉદારતા મને અજાત ન હોતાં વડોદરામાં સંસ્કૃત
 ભાષાનું અધ્યયન દાનશિલ મહારાજાઓના આશ્રયથી સારા પાયા
 ઉપર ધાતું હતું, પણ તેની શિક્ષણપદ્ધતિમાં ફેરફાર કરી આ
 નગરની સમૃદ્ધ પાઠશાળાઓને ધ્યાની અને ઘટ્ટવત્તાના સમૃદ્ધ
 પાઠશાળાઓના પાયા ઉપર ટાંચી મુજવાના મારે કાર્યનો આરંભ આ

પુરુષ તરફથી થયાનું જણાતાં મને તેમની સંસ્કૃત ભાષાના અધ્ય-
યનની ઉન્નતિ કરવા ઉપર અપાર પ્રીતિ છે એમ ધારવાને સંપૂર્ણ કારણ
મળ્યું. પરભાષાનુ અધ્યયન કરી તદ્વત ઉત્તમ વિચાર સ્વભાષામા જ-
ણાવી શકવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી અધ્યયન નિર્રથક છે
એમ આ પુરુષનો સિદ્ધાન્ત હતો એમ તેમનાં અનેક કાર્યાને આ-
ધારે મહારો નિશ્ચય થયો છે. સંસ્કૃત પાઠશાળાના ધોરણો અને
પરીક્ષાની પદ્ધતિઓના સંબંધમા તેમણે જે યોજના કરી છે તે જો કે
આરમ્ભક છે તો પણ તેમા ઉપરનો સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ રૂપે જણાઈ આવે
છે. આટલુંજ નહિ પણ દેશી ભાષાદ્વારા અંગ્રેજી શાસ્ત્રો અને
ફલાઓનું જ્ઞાન આપણમાં આવે તોજ દેશની ઉન્નતિ શક્ય છે
એમ આ પુરુષનો વિચાર હતો, અને તે વિચારને પાર પાડવા
માટે બનાવ્યુલર યુનિવર્સિટિનું પ્રથમ રૂપ-વડોદરાનું સુપ્રસિદ્ધ
કલામયન-સ્થાપવા માટે તેમણે મોરે ઉત્સાહવૃત્તિ દર્શાવી. આ
સર્વનો વિચાર કરતા આ પુરુષ તરફથી મને આશ્રય મળ્યો એમ
મેં ધાર્યું અને તદ્વારા ‘સર્વદર્શન સંગ્રહ’ પ્રસિદ્ધિમાં આવી શકશે
એવી આશાથી અર્ધ સુધીનો ભાગ લખી ફહાલ્યો. પણ ર્શ્વરેષ્ટ
આગત્ત કોઈનું ચાલતુ નથી. આપણે અનેક વિચાર કરીએ પણ
તે પાર પડ્યા ન પડ્યા ર્શ્વરી સત્તાને અર્ધીન છે. મનુષ્યની
આશાઓ એવી નિ સત્ત છે કે તેમનો ગમે તેટલો સમૂહ જામ્યો
હોય તો પણ તે ઉપર આધાર રાખી શકાતો નથી. મહારી
વંધાયેલી આશાઓ તરતજ મગ્ન થઈ ગઈ. આયલે સાહેબના
ફેલાસગસના શોકજનક સમાચાર જાણતાંજ મહારૂ હૃદય ઝિન્ન
થયું અને સર્વદર્શન સંગ્રહનો જેટલો ભાગ છપાવો હતો તેટલો
એક કોરે નાહી મુલ્યો.

આ પછી થોડે વગ્ગતે મહારા પ્રિયમિત્ર શાહ નરોત્તમદાસ
ક્ષેત્રચંદ્રે મને ફલામયનના પ્રિન્સિપાલ રા. સા. ત્રિભુવનદાસ
કન્યાણદાસ ગજર સાહેબનુ ઓઝ્ઝણ કરાવ્યુ. ગજર સાહેવ

સાથે મહારો પરિચય જેમ જેમ વધતો ગયો તેમ તેમ તેમની નિઃસ્વાર્થતા, સ્વદેશપ્રીતિ, ઉત્સાહ અને સદાગ્રહ મને એટલાં વધાં પ્રશંસનીય લાગ્યાં કે તેના સંબંધમાં હું ગમે તેટલી ચોકસાઈથી યથાર્થ બોલું તો પણ જેને આ વિદ્વત્પુરુષનો પરિચય નથી તેને મહારૂં કહેવું અતિશયોક્તિ મરેલું લાગ્યા વગર રહે નહિ. સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક, નૈતિક, અને વિદ્યાવિપયક ઉન્નતિને માટેના તેમના વિચાર અને યોજનાઓ મને એવી તો સુવ્યવસ્થિત, શક્ય, નિર્દોષ, અને સુગ્રાહ્ય જણાઈ કે માત્ર થોડાજ ધીર પુરુષો તેમને અમલમાં મુકવાને પ્રવૃત્ત થઈ જાય તો આ પડતી દશામાં આવેલી ભારતભૂમિ થોડા વચ્ચતનાં જાપાન કરતાં પણ વધારે સારી સ્થિતિએ પોંદોચી જાય. પ્રથમ મહારું માનયું એમ હતું કે ગઝરસાહેબ વ્યવહારી અને પાશ્ચાત્ય જડવાદીઓનાં શાસ્ત્રોને માનનાર છે અને તેથી તેમને હું સર્વદર્શન સંપ્રદાના સંબંધમાં કહું તો તે મને અને આ પ્રંથને 'આ-ઈડલ ટૉક' કહી હસી કાઢશે, પણ થોડાજ વચ્ચતમાં આ વિચાર ફેરવ્યો પડે એવા પ્રસંગ મને મળ્યા. ધર્મના સંબંધમાં એકવાર કેટલીક ચર્ચા કરતાં એમણે માનસ શાસ્ત્રના, ગ્રીકફીલસોફીના, અને આર્યધર્મશાસ્ત્રોના સંબંધમાં વિલ્સન, વાર્થ, વેબર, મૅક્સમુલર, વોગેરના લેલેલા કેટલાક પ્રંથનું સારું અવલોકન કર્યું હોય એમ મને જણાયું, અને યોરો વ્યવહારી તો પ્રાચીન કાલથી જેનાપ્રતિ ઉત્તમ વૃદ્ધિભવનાટ્ય પુરુષોનાં અતઃકરણ આકર્ષણીયાં છે એવા ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયનો અનાદર કોઈ ધાર પણ નજ કોર એમ મહારો નિશ્ચય થયો. મેં મહારું સર્વદર્શનસંપ્રહનું ભાષાંતર ગઝરસાહેબને દેખાડયું અને તેમણે તેને પ્રસિદ્ધ ધરામાં બહુ આનંદ જણાવ્યો. વઢી પ્રોફેસર મળિલાલ નમુભાઈનું ઓઢવાળ પણ મને તેમણેજ કરાવી આપ્યું, અને તેથી સર્વદર્શનસપ્રહ આ પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્નર આગઢ યાત્રી જઈ તેમણે કોઈ કોઈ ટેકાણે જે

ફેરફાર કરવાનો સૂચવ્યો તે કરવાનો મને યોગ મળ્યો. આ પુસ્તક આજ આ સ્થિતિમા આવ્યું તે ગર્જનસાહેબને લીધેજ છે.

આ પુસ્તકના વાચકોને મહોરે આ સ્થળે વે શબ્દ કહેવાના રહે છે. આ વિષય એવો ગંભીર અને આગત્યનો છે તેવોજ તે કદિન પણ છે. મેં જેમ વને તેમ તેને સમજાવે એવો કરવામાટે પુષ્કલ વિવરણ આપ્યું છે, તો પણ વિષયના કાઠિન્યથી અને હું એક સાધારણ શક્તિનો માણસ હોવાથી તે સર્વ વાચકોનો સહેલથી સમજાવે એવું કરવાને મહારથી વની શક્યુ નથી. વર્તી મનુષ્યકૃતિ સર્વદા નિર્દોષ જોવામા આવતી નથી, અને આ પુસ્તકમાં મહારથી અનેક દોષ થયા હશે. વિદ્વાજનોને અને વાચકોને મહારીનમ્રતાપૂર્વક વિશ્વસિ છે કે આ દોષોને માટે મને ક્ષમા આપવી. સમૃદ્ધ માયાનુ ગુણુ સારુ જ્ઞાન નહિ ધરાવનારા પણ સચિચાર અને બુદ્ધિમાન્ ધર્મતત્ત્વજિજ્ઞાસુઓની જિજ્ઞાસા આ પુસ્તકથી ઘણે અંશે પાર પડશે એમ હું આશા રાખુ છું અને દીનતાથી યાચુ છું કે શ્રી સદ્ગુરુપરમાત્મા મહારી આ આશા સફળ કરે. સપાસ્તુ.

વટપદ,
દ્વિતીય જેઠશુદ્ધ એકાદશી, } મણિશંકર હરગોવિંદ મદ.
સવત્ ૧૯૬૨.

सर्वदर्शनसंग्रह.

चार्वाकदर्शन.

१. नित्य ज्ञानना आश्रय अने कल्याणना निधि शिवने हुं बंदन कर छु. जेणे करी आ पृथिव्यादि उत्पन्न थया छे तेणे न करीने सर्व कर्तव्युक्त छे.

२. सकलदर्शन—समुद्रना पारने पामेला, आत्माना योग्य अर्थथी जेमणे सर्व लोकने वृत्तकृत्य कर्षा छे एना, शार्ङ्ग-पाणिना पुत्र अने सर्व शास्त्रने जाणनारा सर्वज्ञ पिप्पुगुरुनो हु आश्रय लउ छु.

३. श्रीमन् सायणप्रज्ञ—श्रीरसागरमा उत्पन्न थयेला ते-जस्वी कौस्तुभगणि—भार्यमाधव, सर्वदर्शननो सग्रह करे छे.

४. आ श्रीमन् सायणमाधव, पूर्वना विद्वज्जनोए रचेला अतिदुस्तर शास्त्रोनु सारी संत अवलोकन करीने सज्जननी प्रीतिने अर्थे आ उत्तम प्रथ लखे छे. ते हे सज्जनो! मसररहित मनशी श्रमण करो, विचित्र पुण्यो वडे गुथेली माला दोने प्रीतिकर नथी होती :

हने परमेश्वर वन्द्याणप्रद छे एव ग्री संते वहेयाय :
बृहस्पतिमतने अनुसरनार नालिकशिरोमणि चार्वाक तो तेनु रडन करे रे, अने चार्वाकना मननु गडन करु दुर्घट छे.
प्रथम तो साधारण संते गर प्रार्था

જીવાય ત્યાંસુધી મોજમજામાં જીવવું, મૃત્યુ કોઈને છોડનાર નથી, અને પાછ થઈ ગયેલો દેહ પાછો ક્યાંથી આવવાનો છે ?

इत्यादि लोक गाथाओंનો आश्रय करनार, नीति-अर्थ-शास्त्र, અને कामशास्त्रને अनुसार अर्थ અને कामने पुरुषार्थ माननार, पारलौकिक अर्थने नहि माननार, चार्वाकमतने अनुसरनार ज अनुभवमा आये છે, અને આ हेतुથી ज ते चार्वाक-मतनु लोकायत एवु सार्थक अपर नाम છે.

તે મતમા પૃથિવ્યાદિ ચાર ભૂતને તત્ત્વ માન્યા છે, અને તે જ જ્યારે દેહાકાર પરિણામને પામે છે ત્યારે યજ્ઞાદિમાથી જેમ મદશક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ તેમાથી ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેઓનો નાશ થયે તેનો પણ નાશ થાય છે.

કહ્યું છે કે —

તે ભૂતમાથી વિદ્વાનઘન પોતે ઉત્પન્ન થઈ તેની પછ પાડે નાશ પામે છે; મૃત્યુ પછી જ્ઞાનની સ્થિતિ રહેતી નથી.

માટે ચૈતન્યનિશિષ્ટ દેહ તે જ આત્મા, કારણ કે દેહન્યતિ-રિત્ત આત્માને માન્યા માટે કદ પ્રમાણ નથી. પ્રમાણ નથી એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તે કેવળ પ્રયક્ષપ્રમાણવાદી છે, અને તેથી અનુમાનાદિનો સ્વીકાર કરતા નથી. સુદર્શના આલિંગનાદિ-થી ઉત્પન્ન થતું સુખ તે જ પુરુષાર્થ તે દુઃખમિશ્રિત છે માટે પુરુષાર્થ જ નથી એમ ન માનવું, કારણ કે દુઃખ અવર્જનીય છે માટે પ્રાપ્ત દુઃખનો પરિહાર કરી સુખ માત્ર ભોગવવા યોગ્ય થઈ શકે છે તે આ પ્રમાણે કે જેમ કોઈ મસ્યાર્થી કટક સહિત તથા કોટલા સહિત મસ્યનું ગ્રહણ કરે છે ને તેમાથી લેગા જેટલું લઈ નિરુત્ત થાય છે, તેમ જ ધાન્યાર્થી પરાલ સહિત ધાન્ય લે છે, તેમાથી જેટલું લેગા તેવું હોય તેટલું લઈ વધ પડે છે. માટે દુઃખના ભયથી જીવિને અનુકૂળ લાગતું સુખ તજવું યોગ્ય નથી. દુઃખ ગાઈ જાય માટે ડાગર જ ન જાગવી અથવા મિથુનો મા-

ગત્રા આંત્રે માટે ચૂલા ઉપર તપેલા ન ચઢાવવાં એમ કરવું યોગ્ય નથી. જો કોઈ વીકળ દૃષ્ટિમુખને તજે તો તે પશુવત્ મૂર્ખ ગણાય.

કહ્યું છે કે:—

‘પુરુષોષ વિષયસંગથી ઉત્પન્ન થયેલાં સુખનો સ્વાગ કરવો, કારણ કે તે દુઃખમિશ્રિત છે’ આ વિચાર મૂર્ખનો છે. કયો દિતાર્થી પુરુષ સુદર શ્વેત ચોંચાના કળથી યુક્ત ડાંગરને છોડાંવાળી છે એમ કહી પેંકી દેશે ?

કોઈ શક્ત કરે કે પારલૌકિક સુખનો અભાવ હોય તો પુષ્કલ વિત્તવ્યય તથા શરીરગ્રમથી સાધ્ય અગ્નિહોત્રાદિમા રિચાદ્ધ પુરુષોની પ્રવૃત્તિ શાથી થાય ? તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં કહેવાનું કે એમ માનવામાં કંઈ પ્રમાણ નથી; કારણકે તે અમલ વ્યાધાર્ત અને પુનરુક્ત દોષથી દૂષિત છે, અને વેદને પ્રમાણ માનનારા ધૂર્તવકોર્ પોતે જ પરસ્પર કર્મકાંડને પ્રમાણ માનનારાઓ જ્ઞાનકાંડનું, અને જ્ઞાનકાંડને પ્રમાણ માનનારાઓ કર્મકાંડનું જાડન કર્યું છે, અને તેથી ત્રયો ધૂર્ત લોકોનો પ્રલાપ-માત્ર છે એટલે અગ્નિહોત્રાદિ માત્ર આજીવિકાના હેતુ માટે છે. તે પ્રમાણે જ આમાણક (કહેસ્ત) છે કે,

અગ્નિહોત્ર, ગ્રણ વેદ, ત્રિદંડ સંન્યાસ, મસ્તકધારણ ઇત્યેવ બુદ્ધિ અને પુરુષત્વ ઘગરના લોકોની આજીવિકા છે એમ મૃદસ્પતિ કહે છે

માટે જ કટકાદિજન્ય દુઃખ તે નરક, છોકસિદ્ધ રાજા તે પરમેશ્વર, અને દેહોચ્છેદ તે મોક્ષ. દેહાત્મગાદમા ‘હુ વૃષ્ણ હુ’ ‘હુ વૃષ્ણ હુ’ इत्यादि बोल्यो उपपन्न છે કારણ કે ‘વૃષ્ણ-ત્વાદિ’ અને ‘અહતા’ સમાનાધિકરણ છે. ‘મારુ શરીર’ इत्यादि ब्यवहार ‘राहुनु मस्तक’ એમ કહેતું એની પેઠે લક્ષ-ણિક છે.

આ સર્વનો આ પ્રમાણે સંગ્રહ કર્યો છે.

આ મતમાં પૃથ્વી, વાયુ, જલ, અને અગ્નિ, એ ચાર ભૂતનો સ્વીકાર કર્યો છે. તે ચાર ભૂતમાંથી ચૈતન્ય ડગ્ગે છે, જેમ કે યવાદિ એકમ કરવાથી મદશક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે.

‘હું સ્થૂલ હું’ ‘હું સૂક્ષ્મ હું,’ इत्यादि वाक्योंમાં ‘અ-હંતા’ અને ‘સ્થૂલ્યાદિ’ નું સામાનાધિકરણ્ય છે તેથી, અને સ્થૂલ્યાદિનો યોગ દેહ સાથે છે તેથી દેહ એ જ આત્મા છે, અન્ય નથી.

આ મ્હારો દેહ છે એમ જે યોડાય છે તે લાક્ષણિક છે.

પૂર્વપક્ષી કહેછે:—ઠીક, એમ હોય; જો અનુમાનાદિને પ્રમાણ રૂપે સ્વીકારવામાં ન આવે તો આ મનોરથ સફળ ગણાય; પરંતુ અનુમાનાદિ પ્રમાણ રૂપે સ્વીકારવાં પડે છે; નહિ તો અવિચ્છિન્ન ધૂમલેખા જોયા પછી આગ્નિ પ્રતિ સવિચાર પ્રાણીઓની પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે થાય? તેમ જ નદીને તીરે ફલ છે એમ સાંભળ્યા જ ફલાર્થી પુરપોની નદીતીરે પ્રવૃત્તિ થાય છે.

ધાર્મિક કહેછે:—આ કહેયું તે ફેવલ મનોરાજ્યનો ઉદય છે. અનુમાનને પ્રમાણ માનનારાઓ વ્યાપ્તિ^૧ અને પક્ષધર્મતા યુક્ત લિંગને^૨ ગમક માને છે. વ્યાપ્તિ તે ઘણે પ્રકારના ઉપાધિથી^૩ રહિત એો સમ્બધ છે. અને નેત્ર ધોરે જેમ પોતાના અસ્તિત્વમાત્રથી પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનો હેતુ છે તેમ આ સંબંધ પોતાના અસ્તિત્વમાત્રથી અનુમિતિનો હેતુ નથી તે જ્યારે જ્ઞાત થાય છે ત્યારે જ તે અનુમાનનું અંગ થાય છે. હવે તેનું જ્ઞાન શાથી થાય? પ્રથમનો પ્રત્યક્ષ હજી તો કયુ છે, બાહ્ય પ્રત્યક્ષ કે આંતર પ્રત્યક્ષ? બાહ્ય પ્રત્યક્ષ કહેવાય નહિ, કારણ કે તેનો જ્યારે સ્પર્શ સાથે સંપ્રયોગ^૪ થાય છે ત્યારે તે જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે અને એવા પ્રસંગમાં તેમ ધ્યાનો મમ્બધ છે; પણ ભૂત અને મધિષ્યન્ કાલમાં તેમ ધ્યાનો મંબધ નથી; અને તેથી વ્યાપ્તિ કે જે સાર્વકાલિક અને સાર્વત્રીયિક હોવી જોઈએ તે તો દુર્ઝાત રહેવાની. વ્યાપ્તિજ્ઞાન સામા-

ન્યગોચર છે એમ પણ માનવું જોડે નહિ, કારણ કે જે વ્યક્તિઓના અવિનાશભાવનો અભાવનો પ્રસંગ રહે છે. આન્તર પ્રત્યક્ષ પણ વ્યાપ્તિજ્ઞાનનો ઉપાય કહેવાય નહિ, કારણ કે અંતઃકારણ બહિર્નિદ્રિયને અધીન છે અને તેથી વાહ્ય અર્થનું પ્રહણ કરવામાં તેની સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ ઉપપન્ન નથી. કહ્યું છે કે, :—

નેત્ર ઘમેરેને કહ્યા તેવા વિષય છે પરંતુ વાહ્ય પ્રવૃત્તિ-પરત્વે મન પરતંત્ર છે.

અનુમાન પણ વ્યાપ્તિજ્ઞાનનો ઉપાય નથી કારણ કે વ્યાપ્તિજ્ઞાનમાં અનુમાન જોડે ને તેમાં વીજું અનુમાન જોડે એમ અનન્યતાદોષ આવે.

શબ્દ પણ વ્યાપ્તિજ્ઞાનનો ઉપાય નથી. કારણ કે કળાદમત પ્રમાણે અનુમાનમાં તેનો અંતર્ભાવ થાય છે. અન્તર્ભાવ ન હોય તો પણ તેથી જ્ઞાન થવામાં વૃદ્ધવ્યવહારરૂપે લિંગની અપેક્ષા રહે છે અને તેથી તે ઉપર કહેલાં દૂષણનું ઉલ્લંઘન કરવાને અર્પણ છે. અને ધૂમ અને અગ્નિ વચ્ચે અવિનાશાય છે એમ વચનમાત્રમાં મન્વાદિનાં વચન ઉપર જેમ વિશ્વાસ નથી, તેમ આ ઉપર પણ નથી. ઘડી કોડને ધૂમ અને અગ્નિનો અવિનાશાય છે એમ કહ્યા ઘર તેનાથી એક પદાર્થ (ધૂમ) જોડે વીજા પદાર્થ (અગ્નિ) ની અનુમિતિ કરી શકાતી નથી માટે સ્વાર્થાનુમાન તો માત્ર કહેવાનું જ રહે છે. ઉપમાનાદિ પ્રમાણને તો વેગળા જ કરવાનાં, કારણ કે તે સંજ્ઞા અને સંજ્ઞીના સંબંધાદિનાં બોધક છે કંડ ઉપાધિરહિત સંબંધનાં બોધક નથી. ઘડી ઉપાધિનો અભાવ પણ સમજાય તેમ નથી, કારણ કે ઉપાધિમાત્ર પ્રત્યક્ષ છે એવો કંડ નિયમ નથી અને જો કે પ્રત્યક્ષ ઉપાધિનો અભાવ પણ પ્રત્યક્ષ હોય તો પણ અપ્રત્યક્ષ ઉપાધિનો અભાવ તો અપ્રત્યક્ષ જ રહેવાનો અને જો તે સમજાવે અનુમાનાદિની અપેક્ષા કરી તો તેમાં ઉપર કહ્યા તેવાં દૂષણ નડવાનાં.

વઠી ઉપાધિનુ ‘ સાધર્મ્યનો અવ્યાપકો હોઈ સાધ્ય સાથે
જેની સમવ્યાસિ^{૩૩} છે તે ઉપાધિ ’ એવુ જે પ્રસિદ્ધ લક્ષણ તે
સ્વીકારવુ. કહ્યુ છે કે,

જે અવ્યાપ્ત સાધર્મ્ય હોય અને સાધ્ય સાથે જેની સમ-
વ્યાસિ હોય તે ઉપાધિ

શબ્દનુ અનિત્યત્વ સિદ્ધ કરવામા સર્વત્વકત્વ, ઘટત્વ, અને
અશ્રાવણતા, એ ત્રણ દોષ દૂર કરવાને અનુક્રમે આ ત્રણ વિશે-
ષણોનુ ગ્રહણ કર્યુ છે^{૩૪} માટે ઉપાધિનુ આ લક્ષણ શુદ્ધ છે અને
આર્થોર્થ પળ ‘ સમાસમાધિનાભાવો^{૩૫} ’ એ વાક્યથી આ અર્થનુ
સમર્થન કરે છે.

હવે વિધિનુ જ્ઞાન નિષેધના જ્ઞાન પહેલું હોવું જોઈએ.
અર્થાત્ ઉપાધિના ભાવનુ જ્ઞાન ઉપાધિના અભાવના જ્ઞાનની
પહેલુ હોવુ જોઈએ. માટે ઉપાધિનુ જ્ઞાન થયા પછી ઉપાધિના
અભાવથી રહિત છે સ્વરૂપ જેનુ એવી વ્યાસિનુ જ્ઞાન થાય, પણ
આપણે ઉપર કહ્યુ કે ઉપાધિના જ્ઞાનમા વ્યાસિજ્ઞાનની જરૂર રહે
છે. આ પ્રમાણે ઉપાધિજ્ઞાનને અધીન વ્યાસિજ્ઞાન અને વ્યાસિજ્ઞા
નને અધીન ઉપાધિજ્ઞાન, એમ પરસ્પરાશ્રયદોષ^{૩૬} વજ્રતેષ થાય છે
માટે અધિનાભાવ દુર્બોધ હોવાને લીધે અનુમાનાદિને અન-
કાશ રહેતો નથી. ધૂમાદિ જોઈ વગ્યાદિ પ્રતિ જે પ્રવૃત્તિ
થાય છે તે પ્રથમના પ્રલયક્ષને લીધે કે ભ્રાતિથી છે. કોઈવાર
ફલપ્રાપ્તિ થાય છે તે મણિ, મત્ર, અને ઓપાધિ આદિની પેઠે અક-
સ્માત્ છે. માટે અનુમાનાદિ વડે સિદ્ધ કરવાના જે અદૃષ્ટાદિ તે
પણ નથી. કોઈ કહે કે જો તમે અદૃષ્ટાદિને નહિ માનો તો જગ-
દ્વૈચિત્ર્યનુ કઈ કારણ મળશે નહિ, તો આ તેનુ માનવુ યોગ્ય
નથી, સ્વમાયી તેમ થઈ શકે એ વાત સમજાય એવી છે કહ્યુ
છે કે,

અગ્નિ સ્પર્શ છે, અલ સ્પર્શ છે, વાયુ સ્પર્શ છે

આ સર્વ વિચિત્રતા કોણે કરી? માટે આ સર્વ વ્યવસ્થા સ્વભાવથી જ થઈ છે.

આ સર્વ વૃહસ્પતિ પણ કહે છે.—

સ્વર્ગ પણ નથી અને મોક્ષ પણ નથી પરલોકગામી આત્મા પણ નથી. ઘર્ણાશ્રમાદિની ક્રિયાઓ કંઈ ફલને આપતી નથી.

અગ્નિહોત્ર, ઘ્રણ વેદ, ત્રિદંડ સંન્યાસ, મસ્મલેપન વગેરે થઈ અને પોરુષ પહિત પુરુષોને માટે તે રચનારાઓ આ-જીવિકા રચી છે.

જ્યોતિષોમમાં મારેલું પશુ જો સ્વર્ગમાં જતું હોય તો યજમાન પોતાના પિતાને શા માટે મારતો નથી?

મરણ પામેલા પ્રાણીઓને શાદ જો તૃતિયું કારણ હોય, તો આ લોકમાં પ્રવાસ કરનારાઓને માટે મારું કરવું નિર્વર્થક છે.

આ લોકમાં દાન કરવાથી સ્વર્ગમાં રહેલાઓ જો તૃપ્ત થતા હોય તો મહેલની અગાડી ઉપરતાને નીચે જમીન ઉપરથી કેમ આપી શકાતુ નથી?

જ્યાં સુધી જીવાય ત્યાં સુધી મુરો જીવ્યું, દેવું કરીને પણ ધી પાંતું, ઘઢીને સ્વાસ્થ થઈ ગયેલો દેહ પાછા ક્યાંથી આવવાનો છે?

જો આ દેહમાંથી નીકળેલો જીવ પરલોકમાં જતો હોય તો સગાંવહાલાંન્ય સ્નેહથી પીંડારને તે પાછો કેમ આવતો નથી?

માટે મરેલાની પ્રેતમિયા ઘમેરે કાચો દ્રાક્ષણોષ પેદ મરવા માટે કર્યા છે; યોનુ ફર સમજાતુ નથી

વેદના થર્તા મંડ, ઈર્ત, અને નિશાચર છે ઇટ્ટે “જર્જરો,” “તુર્જરી” इत्यादि पादितોનાં યજન સારાં થઈવાય!

અશ્વનું શિશ્ન પત્નીપ હાથમાં લેયું હત્યાદિ, તેમ જ અન્ય અગ્રાક્ષ્ય પદાર્થો તે મંદના ઠરાવેલા છે. માંસ ધાર્યું યયું એ વિધાન છે તે નિશાચરનું કરેલું છે.

માટે બહુ પ્રાણીના અનુગ્રહને અર્થે ચાર્વાકમતનો આશ્રય કરવો એ વાત યુક્ત છે.

बौद्धदर्शन.

आ स्थले बौद्धों कहे छे —कष्ट के अविनाभाव दुर्वोध छे ते ठीक नयी, कारण के तादात्म्य अने तदुत्पत्तिने लीधे अविनाभाव सुज्ञात छे कष्ट छे के,

कार्यकारणभावयी या नियामक स्वभावयी अविना-
भावनियम स्थित धाय छे अदर्शन के दर्शनयी यतो
मयी*

जो एम मानीए के अन्यै अने व्यतिरेकै ए अविनाभा-
वनो निश्चय करनार छे तो सार्थ्य अने साधर्ननो अव्यभिचार
समजाय नहि, कारण के मृत, भविष्यद, अने वर्तमान एवा
अनुपलभ्यमान अविनाभावमा व्यभिचारशकानु निवारण थइ
शके नहि**

हये कोइ कहेशे के जो एम गणीए तो तमार मतमा
पण व्यभिचारशकानो परिहार थइ शके नहि, तो तेने कहे-
वानु के एम कइ बोलो नहि कारण के कारण बगर पण कार्य
थइ शके ए शका पोतानी मेले ज निवृत्त धाय छे, कारण के
तेमा व्याघातदोष आये छे. शका तो एही करवी जोइए के
जेमा व्याघातादि दोष आने नहि.

कष्ट छे के, —

व्याघातना मयधि सुधी आशकां

माटे तदुत्पत्ति (कार्यकारणभाव) ना निश्चयधी अवि-
नाभावनो निश्चय करी शकाय. तदुत्पत्तिनो निश्चय कार्य अने
हेतुना प्रत्यक्ष उपलभ अने अनुपलभधी थयेला पांच कारणो
उपर आगर राखे छे. कार्यनो उत्पत्ति पहेला अनुपलभ, कारणनो
उपलभ, अने ते थता कार्यनो उपलभ, कार्यनो उपलभ थया पछी
कारणनो अनुपलभ थता कार्यनो पण अनुपलभ^३. आ पांच
कारणो वडे धूम अने अग्निना कार्यकारणभावनो निश्चय
करी शकाय छे. ए ज प्रमाणे तादात्म्यना निश्चय वडे पण
अविनाभावनो निश्चय करी शकाय छे. कारण के जो
शिशपा वृक्षत्वनो अतिपात करे तो तेनो पोतानो पण नाश
धाय, माटे जो कोइ शिशपा अने वृक्षत्वनी व्याप्तिनो
विपक्ष छावे तो तेमा बाध नडे.^४ परतु बाध न नइतो होय
अने बारवार शिशपा अने वृक्षत्वनो सहभाव जोवामा आवतो
होय, तोपण व्यभिचारनी शका धाय ते कौण निवारी शके ?
शिशपा अने वृक्ष वडे तादात्म्य छे एम निश्चय 'आ
वृक्ष शिशपा छे' एम उभयना सामानाधिकरण्यधी^५
थाय छे. वेमा अत्यन्त अभेद होय तो सामानाधिकरण्य समवे ज
नहि कारण के बे शब्द पर्याय होय तो तेनो साथे प्रयोग थाय
नहि. जो घनेमा अत्यन्त भेद होय तो पण सामानाधिकरण्य
समवे नहि कारण के गो अने अश्वनु सामानाधिकरण्य
आपणे जोता नथी. माटे कार्य अने आत्मा कारण अने आ
त्मानु अनुमान करवे छे एम सिद्ध थयु^६

अनुमानने प्रमाणरूपे न अगीउर करतो होय तेने
कहेवानु के अनुमान प्रमाण नथी एम जे तमे मात्र कहो रो
तेने सिद्ध कारणाने कइ साधन हावो ह्यो अथवा तो नथी
लाबता ? तेनाथी एम तो कहेवासे नहि के हु मात्र महोडे ज
कहु छु. कारण के एकली प्रतिज्ञा प्रतिज्ञातने साधती नथी एवो

મ્યાય છે. સાધન લાવીએ છીએ એમ પણ ન કહેવાય કારણ કે અનુમાન પ્રમાણ નથી એમ બોલતાં જ તમે અશિરસ્ક વર્ચન કહાડો છો અને તેથી સારી માતા વંચ્યા છે એમ કહેવામાં જેમ વ્યર્થાર્થ નહે તેવો જ અહીં પણ નહે છે. વઢી પ્રમાણ અને પ્રમાણાભાસેની વ્યવસ્થા તેઓની સમાનજાતીયતાને લીધે કરીએ છીએ એમ બોલતાં જ તમે સ્વમાવાનુમાન સ્વીકારી લો છો. વચનલિંગો કરીને પરગતવિપ્રતિપત્તિ માન્ય કરતાં તમે કાર્યાલિંગક અનુમાન સ્વીકારી લો છો.^૧ અનુપલબ્ધિથી તમે કોઈ અર્થનો પ્રતિષેધ કરતા હો તો તેમાં તમે અનુપલબ્ધિલિંગક અનુમાન સ્વીકારી છો.^૨ આ જ પ્રમાણે તથાગત (બુદ્ધ)નું પણ કહેવું છે.

પ્રમાણાન્તર સામાન્યની સ્થિતિ અન્યની બુદ્ધિમાં તે ઉતરે છે તેથી છે. કોઈપણે તેનો પ્રતિષેધ કર્યો છે તે ઉપરથી તેનો સદ્ભાવ સિદ્ધ થાય છે.

આ સંબંધમાં સૂરિઓએ વહુ લખ્યું છે; અને ગ્રન્થ વહુ મહોટો થઈ જાય તે ભયથી હમે બસ કરીએ છીએ.

આ બૌદ્ધો ચાર પ્રકારની ભાવના વડે પરમ પુરુષાર્થનું કયન કરે છે. અને તે માધ્યમિક, યોગાચાર, સૌમ્યાન્તિક, અને ધૈર્યાપિક એ ચાર સંજ્ઞાઓથી પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધો અનુક્રમે સર્વશૂન્યત્વે, વાહ્યશૂન્યત્વે, વાહ્યાર્થાનુમેયત્વે, અને વાહ્યાર્થ-પ્રત્યક્ષત્વે, એ ચાર વાદ માને છે. જો કે મગયાન્ બુદ્ધ એક જ ઉપદેશક હતા તો પણ શિષ્યોના બુદ્ધિભેદથી તેઓમાં ચાર ભેદ પડ્યા; જેમ કે સૂર્ય અસ્ત થયો એમ કહેતાં જાર, ચોર, અને વૈદિક બ્રાહ્મણ યોતપોતાના ઇષ્ટને અનુસાર વ્યભિચાર, ખોરી, અને સદાચરણનો સમય જાણે છે. ‘સર્વશ્રણિક ક્ષણિક છે.’^૩ ‘સર્વ દુઃખ દુઃખ છે.’^૪ ‘સર્વ સ્વલક્ષણ સ્વલક્ષણ છે.’^૫ અને ‘સર્વશૂન્ય શૂન્ય છે.’^૬ એ ચાર માવનાઓ કહી છે. ત્યાં નીલાદિ ક્ષણોનાં ક્ષણિકત્વનું અનુમાન તેઓના સર્વથી થઈ શકે છે. જેમ કે,

જે સત્ છે તે ક્ષણિક છે;

જેન કે જલધર પટલ.

આ સર્વભાવ સત્ છે

(માટે તે ક્ષણિક છે.)

અહીં હેતુ અસિદ્ધિ છે એમ કોઈએ માનવું નહિ; કારણ કે અર્થક્રિયાકારિત્વ છે લક્ષણ જેનું એવું સત્ત્વ નીલાદિ ક્ષણોને વિષે પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે. અને 'વ્યાપકતાની વ્યાવૃત્તિથી વ્યાપ્યની વ્યાવૃત્તિ થાય છે ' એ ન્યાયથી વ્યાપકતા પ્રાર્મ અને અક્રમની વ્યાવૃત્તિ થતાં અક્ષણિકતાથી સત્ત્વની વ્યાવૃત્તિ થાય છે એમ પણ સિદ્ધ છે. હવે જે અર્થક્રિયાકારિત્વ-સત્ત્વ છે તે ક્રમ અને અક્રમ એ બેથી વ્યાપ્ત છે. અને ક્રમ અને અક્રમ સિવાય બીજો કોઈ પ્રકાર છે નહિ કારણ કે

જ્યાં પરસ્પર વિરોધ હોય ત્યાં પ્રકારાન્તરની સ્થિતિ હોય નહિ અને એ વિરુદ્ધ પદાર્થો એક પળ ન હોય, કારણ કે વિરુદ્ધ કહેવામાં જ તે જૂદા ઠરે છે.

આથી જો પ્રકારાન્તરસ્થિતિ માનીએ તો વ્યાઘાત આવે. હવે આ ક્રમ અને અક્રમ એ બે અક્ષણિકતાથી વ્યાવૃત્ત કરીએ તો અર્થક્રિયા પણ વ્યાવૃત્ત થાય અને તેથી ક્ષણિક પક્ષમાં જ સત્ત્વ ઠરે એમ સિદ્ધ થયું.

કોઈ કહેશે કે અક્ષણિકને અર્થક્રિયાકારિત્વ શા માટે ન હોય? તો તેને કહેવાનું કે એમ ધારવું સુક્તિપુર.સર નથી, કારણ કે તેથી નીચેનો નિકલ્પ સહન થતો નથી; તે આ પ્રમાણે:—યત્સમાન અર્થક્રિયાકરણકાલમાં શું અતીત અને અનાગત અર્થક્રિયાનું સામર્થ્ય સ્થાયી(અક્ષણિક)માં છે કે નહિ? જો કહેશે કે છે તો (અતીત અને અનાગત) અર્થક્રિયાનું નિરાકરણ થઈ શકશે નહિ. કારણ કે જે (કાર્ય કરવાને) સમર્થ છે તેનો ક્ષેપ (સામર્થ્યરહિત્ય) થઈ શકશે

નહિ. જે ય્યારે જે કરવાને સમર્થ છે તે ત્યારે તે કરે છે જ. જેમ કે સામગ્રી સ્વકાર્યને કરે છે જ. હવે આ ભાવ છે તે સમર્થ છે એમ પ્રસંગાનુમાન રહે છે. જો કહેશો કે સ્થાયીમાં સામર્થ્ય નથી તો તે કોઈ કાલે પણ કરી શકશે નહિ, કારણ કે અર્થ-ક્રિયાકારિત્વ માત્ર સામર્થ્ય ઉપર આધાર રાખે છે. જે ય્યારે જે નથી કરતું તે ત્યારે તે(કામ)માં અસમર્થ છે, જેમ કે શિ-લાનો કડકો અંકુર ઉત્પન્ન કરવામાં; અને આ સ્થાયી વર્તમાન અર્થક્રિયાકરણ ચક્રતે અતીત અનાગત અર્થક્રિયાઓ કરતો નથી. આ પ્રકારનો વિપર્યય પણ નહે છે. જો કદી તમે એમ કહો કે અનુક્રમે આવતા સહકારીના લાભથી સ્થાયી અતીત અનાગતમાં અનુક્રમે સામર્થ્યપુક્ત થાય છે તો ત્યાં તમને આ પ્રમાણે હમે પૂછીએ છીએ:—શું સહકારીઓ ભાવ(સ્થાયી)ના ઉપકારક છે કે નહિ? જો ભાવના ઉપકારક નથી એમ કહો તો તે કંડ કરતા નથી માટે તેમની જરૂર પણ નથી. જો એમ કહો કે ઉપકારક છે તો હમે પૂછીશું કે તે ઉપકાર ભાવથી ભિન્ન છે કે નહિ? જો ભાવથી ભિન્ન છે એમ માનો તો તે આગન્તુક ઉપકાર કારણ થશે અને અશ્વણિકભાવ કારણ થશે નહિ. કારણ કે કાર્ય આગન્તુક ઉપકારના અન્વય અને વ્યતિરેકને અનુસરે છે. કહ્યું છે કે:—

ધ્યોમ(આત્મા)ને ચર્મા અને તાપયો શું ધવાનું છે? તેઓનું ફલ તો માય ચર્મ ઉપર છે. જો આત્મા ચર્મ જેવો હોય તો તે અનિત્ય ઠરશે; અને જો ચર્મ આત્મા જેવું હશે તો તેના ઉપર કશી અસર થશે નહિ.

જો તમે કહો કે માન તે સહકારીઓ સાથે યામ કરે છે એવો સ્વભાવ જ છે તો ઠીક; હમે કહીશું કે માય સહ-કારીઓને ત્યજશે જ નહિ; હલ્દું તે તેઓને જો નારી જના હશે તો ગાંઠે દોરહું બાંધીને કરવાનું કામ કરાવશે, કારણ કે

સ્વભાવનો નાશ થાય તેમ નથી. વઢી સહકારીથી ઉત્પન્ન થયેલો અતિશય વીજા અતિશયને આરંભે છે કે નહિ? ગમે તે પક્ષ સ્વીકારો તો પણ ઉપર કહેલાં દૂષણપાપાણનું શાપદું તમારા ઉપર પડશે. જો સહકારીથી ઉત્પન્ન થયેલો અતિશય વીજા અતિશયને આરંભે છે એ પક્ષ સ્વીકારો તો તમારે અનેક પ્રકારની અનવસ્યામાં જનું પડશે. જો અતિશય ઉત્પન્ન કરવામાં વીજા સહકારીની અપેક્ષા રહે તો આવા સહકારીઓ એક પછી એક અપાર થશે, એક તો આ અનવસ્યા. જેમ કે જલ પવન ઘોરે સહકારી પદાર્થો વડે વીજનો અતિશય થતાં વીજ ઉત્પાદક થાય છે એમ તમારે માનવું જોઈએ, નહિ તો જલ અને પવનના અભાવે પણ અતિશયનો પ્રાદુર્ભાવ થશે. વઢી અતિશયને લેનાર વીજ સહકારીની અપેક્ષાપૂર્વક જ તેને છે છે, નહિ તો ઉપકાર સાર્વકાલિક થતા અકુરનો ઉદય પણ સાર્વકાલિક થશે. તેથી અતિશયને માટે અપેક્ષિત સહકારીઓ વડે વીજમાં વીજા અતિશયનું આધાન કરવું પડશે. આ પ્રમાણે આ અતિશયનું આધાન કર્યા પછી પણ પૂર્વની પેઠે સહકારીની અપેક્ષા કરનાર વીજને ઉત્પાદક થયાને સહકારીથી સંપાદ્ય વીજગત અતિશયની અનંત પરપરા ચાલશે. આ પ્રમાણે પ્રથમ અનવસ્યા વ્યગ્રસ્થિત થઈ. વઢી હમે પૂછીશું કે ઉપકાર કાર્યને માટે અપેક્ષિત હોય તો પણ વીજાદિની અપેક્ષા વગર કાર્ય કરે છે કે અપેક્ષા વડે કાર્ય કરે છે? જો એમ કહો કે અપેક્ષા વગર તો વીજાદિ નિરુપયોગી થઈ જશે. જો કહેજો કે અપેક્ષા વડે તો અપેક્ષિત વીજાદિ વડે ઉપકારને ત્રિણે અતિશયનું આધાન કરવું પડશે. એમ જોતા વીજાદિથી ઉત્પન્ન થતા અતિશયમાં વીજો આવશે અને એમ અનંત પરંપરા થશે. આ પ્રમાણે વીજી અનવસ્યા સ્થિર થશે. તે જ પ્રમાણે અપેક્ષ્યમાણ ઉપકાર વડે વીજાદિ કે જે ધર્મી છે તેમાં વીજા ઉપકારનું આધાન થશે અને આ પ્રમાણે

રૂપકારથી આધેય વીજગત અતિશયના આશ્રયમા અતિશયાન્તર આવતા ત્રીજી અવસ્થા દૂર ન કરી શકાય એવી થશે. હવે ધારો કે ભાવથી અભિન્ન અતિશય, સહકારીઓ વડે ઉપજાવાય છે, તો પૂર્વનો ભાવ જે પોતે અતિશયરૂપ છે તે તદ્દન નિવૃત્ત થઈ જશે. અને વીજો અતિશયરૂપ ‘કુર્વદ્રૂપાદિ’ પદવાચ્ય ઉત્પન્ન થશે અને આ પ્રમાણે હમારુ પળ મથોરથવૃક્ષ ફલિત થશે^{૩૧}

માટે અક્ષણિક્તને અર્થક્રિયા દુર્ઘટ થાય છે. તઠ્ઠી અક્ષ-મથી પણ અક્ષણિક્તને અર્થક્રિયા ઘટતી નથી, કારણ કે નીચેનો વિકલ્પ સહન થતો નથી. તે આપ્રમાણે —એકદમ સકલ કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ તે માત્ર (અક્ષણિક્તભાવ) કાર્ય ઉત્પન્ન કર્યા પછી ઉત્તર કાલમા રહેશે કે નહિ? જો એમ કહો કે ઉત્તર કાલમા તે રહેશે તો તે કાલની પેઠે કાલાન્તરમા પણ તેનાથી તેનુતે કાર્ય ઉત્પન્ન થશે. જો નહિ રહે એમ કહો તો તેના સ્થાયિત્વની આશા ઉદરથી ભક્ષિત વીજાદિમાથી જનનની આશા જેની થશે.

જેમાં વિરુદ્ધ ધર્મનો આરોપ હોય તે નાના હોય. જેમ કે શીત અને હ્રિણ. અને આમા વિરુદ્ધ ધર્મનો આરોપ છે. એટલે જલધરને વિષે અક્ષણિક્ત્યના પ્રતિવધની સિદ્ધિ થાય છે. અને આ હેતુ અસિદ્ધ છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે સ્થાયીમાં કાલભેદ કરીને સામર્થ્ય અને અસામર્થ્ય ઉભયના અસ્તિત્વનો પ્રસંગ અને તેનો વિપર્યય સિદ્ધ છે. અસામર્થ્યને સિદ્ધ કરનાર પ્રસંગ તથા પ્રસંગવિપર્યય પાછઠ્ઠ કલા છે. હવે સામર્થ્યને સિદ્ધ કરનારા પ્રસંગ અને પ્રસંગવિપર્યય વિષે હમે ચોલીએ છીએ. જે જ્યારે એને ઉત્પન્ન કરવાને અસમર્થ હોય તે સ્વારે તે નથી વારતો; જેમ શિલાનો વાડનો અકુરને. આ માત્ર વર્તમાન અર્થક્રિયા કરતી યરને અતીત અનાગતની અર્થક્રિયાઓ કરવાને અસમર્થ છે.

આ પ્રમાણે પ્રસંગ સ્થિત થાય. જે ચ્યારે જે કરે છે તે ચ્યારે તે કરવાને સમર્થ છે, જેમ કે સામગ્રી પોતાના કાર્યમાં; આ ભાવ અતીત અનાગત કાલમાં તે કાલને લગતી ક્રિયાઓ કરે છે; આ પ્રમાણે પ્રસંગનો વ્યવય થવાથી વિપર્યય સ્થિત થાય છે.

માટે વિપક્ષે ક્રમ અને અક્રમની વ્યાવૃત્તિ વડે વ્યાપકનો અનુપલંભ નહિ થવાથી જેની વ્યતિરેકવ્યાસિતું જ્ઞાન થયું છે એવું, તથા પ્રસંગ અને તદ્વિપર્યયના વલ્લથી જેની અન્વયવ્યાસિતું ગ્રહણ થયું છે એવું સત્ત્વ માત્ર ક્ષણિકત્વ પક્ષમાં જ વ્યવસ્થિત થશે એમ સિદ્ધ થયું.*

જ્ઞાનશ્રી પણ કહે છે કે, :-

જે સત્ છે તે ક્ષણિક છે, જેમ કે જલધર, આ ભાવ માત્ર સત્ છે. પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે કે સત્ચાશક્તિ અર્થ-ક્રિયામાં છે, સિદ્ધ પદાર્થોમાં સિદ્ધ નથી. તે ઇકરૂપા પણ નથી, કારણ કે ઇકરૂપા હોય તો ઇકનાં ક્રિયાદિ અન્યથી થાય. માટે ઘે (ક્રમ અને અક્રમ) કારણોથી ક્ષણભંગ સંગત ઠરે છે અને સાધ્યમાં વિશ્રામને પામે છે.*

વઢી કણાદ અને ગૌતમના મતનો સ્વીકાર કરતાં ‘સત્તા સામાન્ય યોગિત્વ તે સત્ત્વ છે’ એમ માનવું જોઈએ નહિ, કારણ કે એમ માનતાં સામાન્ય, વિશેષ, અને સમવાયને અસત્ થવાનો પ્રસંગ રહેશે. વઢી ‘સત્’ એવો જે વ્યવહાર થાય છે તે તેતે વસ્તુને વિષે રહેલી સત્તાને લીધે થાય છે એમ પણ માનવું જોઈએ નહિ, કારણ કે તેમ માનતાં પ્રયોજકનું ગૌરવ થશે, અને અનુગતત્વ અને અનનુગતત્વથી ચતા વિકલ્પથી તેનું સંકટન થશે. વઢી ગણિમા સૂત્રની પેઠે, અથવા મૂતને વિષે ગુણની પેઠે પર્વત, સર્પેષ ઇત્યાદિ વિલક્ષણ ક્ષણોમાં તેનો પ્રતિ-ભાસ પણ થશે નહિ. વઢી હમે પૃછીશું કે સામાન્ય સર્વગત છે કે પોતાના સર્વ આશ્રયગત છે ? સામાન્ય સર્વગત છે એમ

स्वीकारशो तो सर्व वस्तुने सकर यवानो प्रसंग आवशे, अने तेथी अपसिद्धान्त थशे कारण के अक्षपादनु कहेवु छे के “ सामान्य पोताना सर्व निषयगत छे. ” जो कहेशो के सामान्य पोताना सर्व आशय गत छे तो हमे पूछीशु के आ विद्यमान घटमा रहेलु सामान्य अन्य स्थानमा उत्पन्न थना घट जोडे सन्ध करवा माटे आ घटमाथी आवी सबधाय छे के आव्या वगर ? जो आवीने जोडाय छे एम कहो तो ते द्रव्य ठरशे आव्या वगर जोडाय छे एम कहेशो तो सबध ज घटतो मथी बळी हमे पूछीशु के निनष्ट थयेला घटमा सामान्य रहे छे के नाश थाय छे के बीजा स्थानमा जाय छे ? जो कहेशो के रहे छे तो ते निरुधार थइ पडशे जो कहेशो के नाश थाय छे तो एने नित्य कहो छे ते अयुक्त थशे जो स्थानान्तरमा जाय छे एम कहेशो तो ते द्रव्य थइ जशे ए प्रकारना नूपणरूप पापप्रहोथी पीडित होवाने लीधे सामान्य प्रमाणरहित ठरे छे^{१२} बाबु छे के —

एक स्थानमा रहैनारनु ते स्थानमांथी चळ थया वगर अन्य स्थानमा उत्पन्न थवाने घतैवु ए अतियुचत्ता कहेवाय^{१३}

आ भाव (सामान्य) ज्यां रहे छे तेनी साथे ते जोडातो नथी अने ते स्थानमा रहेलान व्यापे छे आ एक अद्भुत छे^{१४}

ते (सामान्य) कइ जतु नथी, त्यां हतु पण नहि, पछीथी तेना विभाग पण थता नथी, बळी पूर्व आधारने त्यजतुं नथी, आ केयी अडचणीनी परपरा छे^{१५} ?

जो पूछे के अनुवृत्तिनी प्रतीतिनो आधार शो ? तो हमे फहीशु के ठीक अन्यनो अपोह ते ज तेनो आधार छे माटे तमारे सनोप मानरो^{१६} हमे बहु लबाण करता नथी.

સર્વ સંસાર દુઃખાત્મક છે એમ સર્વ તીર્થંકર માને છે. જો તેમ ન હોય તો તેની નિવૃત્તિ કરવાની ઇચ્છા વાઝા જે તે, તેમની નિવૃત્તિના ઉપાય પ્રતિની પ્રવૃત્તિ ઉપપન્ન થાય નહિ. માટે “ સર્વ દુઃખ દુઃખ છે ” એમ ભાવના કરવી.” જો કોઈ પૂછે કે કોની પેઠે ? તમારે દૃષ્ટાત આપવું જોઈએ તો હમે કહીશું કે એમ નહિ. પોતે જ પોતાનું લક્ષણ છે એવા ક્ષણોની ક્ષણિકતાને લીધે સમાનલક્ષણતાનો અભાવ છે અને તેથી ‘આના જેવું પેલું છે’ એમ બોલી શકાતું નથી. આ ઉપરથી ‘ સર્વ સ્વલક્ષણ છે ’ એમ ભાવના કરવી.” એજ પ્રમાણે ‘ સર્વ શૂન્ય શૂન્ય છે ’ એમ પણ ભાવના કરવી; કારણ કે ‘ સ્યમર્મા કે જાગ્રદયસ્થામાં આ રજતાદિ મેં જોયું નથી ’ એ પ્રકારના વિશિષ્ટ નિષેધનું આપણને ખ્યાલ છે. જો જે દૃષ્ટ હોય તે સત્ હોય તો તદ્વિશિષ્ટ દર્શન, હૃદંતાનું અધિષ્ઠાન, તેમા અવ્યસ્ત રજતાદિ, તેની સાથે સંબંધ રાખનાર સમનાયાદિ એ સર્વ સત્ થાય પણ આ કોઈ વાદીને ઇષ્ટ નથી. વઢી અર્ધજરતીય પણ ઉચિત નથી. કૂકડીનો એક ભાગ પાકને માટે અને બીજો ભાગ પ્રસવને માટે એમ કોઈ કલ્પના પણ કરતું નથી. માટે અવ્યસ્ત, અધિષ્ઠાન, તેઓનો સંબંધ, દર્શન, અને દૃષ્ટા એ સર્વની મધ્યે એક અથવા અનેક અસત્ થતાં સર્વ નિષેધનો વિષય થઈને ચઢાત્કારે અસત્ થશે જ.” આ પ્રમાણે ભગવાન્ બુદ્ધે ઉપદેશ કર્યો ત્યાં ઉત્તમ પ્રજ્ઞાવાઙ્મા એવા માધ્યમિકો આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા. ક્ષણમંગના અભિધાનદ્વારા સ્થાયિત્વ, અનુકૂલ્લવેદનીયત્વ, અને અનુગતસર્વસત્યત્વ, એ ત્રણ શ્રમના વ્યાપર્તનયી બુદ્ધના મતનુ પર્યવસાન મિશ્રુપાદપ્રસારણ ન્યાયે વારીને સર્વશૂન્યતામા જ થાય છે.” આ ઉપરથી સત્, અસત્, ઉભય, (સત્ અને અસત્) અને અનુભય (સત્ નહિ અને અનન્ત પણ નહિ) એ ચતુષ્કોટિથી વિનિર્મુક્ત શૂન્ય એજ તત્ત્વ છે. કારણ કે સત્ત્વ એ ઘટાદિનો સ્વભાવ

હોય તો કારકનો વ્યાપાર વ્યર્થ થશે. જો અસત્ત્વ એ સમાન છે તો તેમાં પણ પૂર્વનો જ દોષ આવશે.” કહ્યું છે કે:—

સત્ત્વને કારણની અપેક્ષા રહેતી નથી, જેમ કે વ્યોમ-
દિને; અસત્ત્વ કાર્યનો હેતુ અસંમવિત્ત છે. જેમ કે અસત્ત્વ પદ્મા-
સપુષ્પાદિનો. યાત્રીના એ પક્ષ વિરોધને લીધે અનુપપન્ન છે.

મગરાન્ બુદ્ધ લંકાનતારમાં કહે છે કે,

ચુદ્ધિથી વિવિધ થાય પણ પદાર્થોનો સ્વભાવ સમ-
જાતો નથી. અને તેટલા માટે તેમને અનિર્વચનીય અને નિ-
સ્વભાવ કહ્યા છે.”

કારણ કે હાથા માણસો કહે છે કે આ વસ્તુ ધલા-
સ્કારે આવે છે (પ્રકટ થાય છે) અને જેમજેમ પદાર્થોનું
ચિંતન થાય છે તેમતેમ તે વિશીર્ણ થાય છે.”

અર્થાત્ (ઉપરની ચતુષ્કોટિમાંના) કોઈ પણ પક્ષમાં
પદાર્થોનું વ્યવસ્થાન થતું નથી. દરેક પદાર્થોનો વ્યવહાર સ્વભ-
વ્યવહારની પેઠે સંવર્તન સાથે સંગત નથી.” માટે કહ્યું છે કે,

પરિમાદ્, કામુક, અને કુતરો એ ઘ્રણની રીતેના પક્ષ
જ શરીરમાં ઘ્રણ પ્રકારની કલ્પનાઓ હોય છે; શવ, કા-
મિની, અને મશ્ય.

તેથી એ પ્રમાણે ભાવનાચતુષ્ટયને લીધે સકલ વાસનાઓની
નિવૃત્તિ થતાં શૂન્યરૂપ પરિનિર્વાણનો આભિર્માવ થશે માટે હમે
કૃતાર્થ થયા છીએ, અને હમને કંઈ ઉપદેશ કરવાનું રહ્યું નથી.
શિષ્યે પ્રથમ યોગ અને ગાચાર એ કરવાં. આ અજ્ઞાતના જ્ઞાન-
ની પ્રાપ્તિને માટે પૂછવું તે યોગ, અને ગુરુએ કહેલ્ય અર્થનું અંગી-
કરણ તે આચાર. ગુરુનાં વચન અંગીકાર કરવાથી સત્ત્વ અને
પૂછવાનું કામ નહિ કરવાથી અધમ તેથી આ લોકો માધ્યમિક
એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. કેટલાકની યોગાચાર એવી સંજ્ઞા છે,
કારણ કે તેઓ ગુરુની કહેલી ભાવનાચતુષ્ટય અને માર્ગાર્થનું
શૂન્ય અંગીકૃત કરી પૂછતા ભગવાનનાં આગ્તર અર્થનું શૂન્ય

કેવી રીતે અંગીકૃત કર્યું? આ તેઓની પરિભાષા છે — સ્વયં-વેદન તો અગીવાર કરુ જોડે, અન્યથા આજુ જગત્ અથવાનો પ્રસંગ રહેશે”^{૪૪} ધર્મવીર્તિ કહે છે કે;—

જે કોઈ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનને સ્વીકારતા નથી તેઓના પક્ષમાં અર્થદષ્ટિ સિદ્ધ નથી.

નીચેના વિકલ્પને લીધે બ્રાહ્મગ્રાહ્ય ઉત્પન્ન નથી: જ્ઞાન-ગ્રાહ્ય અર્થ ભાવથી ઉત્પન્ન થાય છે કે નથી થતો? ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે ઉત્પન્ન થયેલાની સ્થિતિનો અભાવ છે. અનુત્પન્ન પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે જે અનુત્પન્ન છે તે અસત્ છે. હવે કોઈ એમ માને કે માત્ર અતીત અર્થ જ્ઞાન-ગ્રાહ્ય છે કારણ કે તે જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે તો તે પણ બાલકના બોલવા જેવું છે. કારણ કે તેથી વર્તમાનતાના અવમાસને વિરોધ નહે અને ઇન્દ્રિયાદિને પણ દૃશ્ય-થવાનો સમ્ભવ રહે, બઢી ગ્રાહ્ય અર્થ પરમાણુરૂપ છે કે અવયવિરૂપ છે? અવયવિરૂપ કહેવાશે નહિ કારણ કે તે આજો ગ્રાહ્ય છે કે એક દેશમાં ગ્રાહ્ય છે એ વિકલ્પ વગેરેથી તેના અવયવીપણાનું નિરાકરણ થાય છે. પરમાણુરૂપ છે તેમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે પરમાણુ અતીન્દ્રિય છે અને પટ્ટકની સાથે તેના એકદમ યોગને વાધ આવે છે. કહ્યું છે કે,

જો પરમાણુ પટ્ટકની સાથે એકદમ યુક્ત થાય તો તેમાં પડંશતા આવે. તેઓને એક જ દેશ છે એમ છદ્મ તો પિંડ અણુમાત્ર થાય.

માટે પોતાથી વ્યતિરિક્ત ગ્રાહ્ય નહિ હોવાને લીધે તદાગમિકા બુદ્ધિ પોતે જ પ્રકાશની પેઠે પોતાના રૂપની પ્રકાશક છે એમ સિદ્ધ થયું”^{૪૫} કહ્યું છે કે,

બુદ્ધિને કોઈ અનુભાવ્ય નથી. તેનો વીજો અનુભવ નથી. ગ્રાહ્ય અને ગ્રાહક ન હોવાથી પોતે જ પોતાને પ્રકાશે છે.

ઘડી પ્રાહ્યપ્રાહકનો અભેદ અનુમાનથી પણ સમજાય છે.^૬ જે જે વેદન વડે જણાય છે તે તેનાથી ભિન્ન હોતું નથી, જેમ કે જ્ઞાન વડે આત્મા. અને નીલાદિ તેઓના વેદન વડે જ જણાય છે. કારણ કે જો ભેદ હજી તો નિયમહેતુ જે તાદાત્મ્ય તેના અભાવને લીધે અને તદુત્પત્તિના અનિયામકત્વને લીધે અમુક વેદનનો અમુક અર્થ સાથે સંબંધ ઘટે નહિ. જે કંઈ પ્રાહ્ય અને પ્રાહકની સંવિત્તિ વચ્ચે પૃથક્ અવભાસ થાય છે તે એક ચન્દ્રમાં બેની પેઠે ભ્રમ છે. અહીં પણ (આ ભ્રમમાં પણ) અનાદિ અને અવિચ્છિન્ન પ્રવાહ વાળી ભેદવાસના નિમિત્ત છે. કહ્યું છે કે, :—

નીલ અને નીલચુદ્ધિ ય વેના સહોપલંભના નિયમને લીધે તે ઘેમાં અભેદ છે. જે ભેદ દેશાય છે તે ધ્યાંતિમય જ્ઞાન-થી છે, જેમ કે એક ચન્દ્રમાં બે દેશાય છે. ઘડી,

જો કે ધુદ્ધિરૂપ જે અવિભાગ છે તે પણ વિપરીત દર્શનને લીધે જાણે પ્રાહ્યપ્રાહકસંવિત્તિના ભેદ વાળો હોય પણ જણાય છે.

આ ઉપરથી એમ ન જાણું કે આશામોદકના અને ઉપાર્જિત (વાસ્તવિક) મોદકના રસ વીર્ય અને વિપાકાદિ સમાન હોય. કારણ કે વસ્તુતઃ વેદ્યવેદકાકારરહિત ચુદ્ધિ છે, તો પણ પોતે ગ્યનરતા છે એવા પરિજ્ઞાનને લીધે તે વિભિન્ન પ્રાહ્યપ્રાહકાકારસ્વ વાળી હોય તેમજેમ તિમિરોદિયી ઉપહત થયેલી દષ્ટિ વાળાને કેરા અને શ્દ્રનાડીના જ્ઞાનનો અભેદ જણાય છે તેમ અનાદિ મિથ્યા વાસનાના સામર્થ્યથી અહીં પણ વ્યવસ્થા થઈ શકે છે માટે શંકાનો અવકાશ નથી. કહ્યું છે કે.

જેમ વેદ્યવેદકાકારથી રહિત ચુદ્ધિ, ધ્યાન્ત પુરુષોને મિથ્યાજ્ઞાનયુક્ત દેશાય છે, તેમ વિભક્ત પ્રાહ્યપ્રાહકલક્ષ-

ળાકાર કેશાદિજ્ઞાનના ભેદની પેઠે તેની વ્યવસ્થા થતાં તે ગ્રાહ્યમાહકાકાર વાળી છે એવી શંકા રહેતી નથી.

માટે બુદ્ધિ જ અનાદિ વાસનાને લીધે અનેક આકાર વાળી માસે છે એમ સિદ્ધ થયું.^{૧૮} તેથી પાછળ કહેલી માવનાઓના પ્રચયથી સર્વ વાસનાનો ઉચ્છેદ થતા વિવિધ વિષયાકાર આતિ ગळી જઈ વિશુદ્ધ વિજ્ઞાનનો ઉદય થાય તે જ મહોદય (મોક્ષ) છે.^{૧૯} બીજા (સૌમાન્ટિક) એમ માને છે કે બાહ્ય વસ્તુ માત્ર નથી એમ કહેવું તે અયુક્ત છે, કારણ કે તેમ કહેવામા કઈ પ્રમાણ નથી. સહોપલંભનિયમ પ્રમાણ છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે સહોપલંભનિયમ કે જે વેદવેદકના અભેદનો સાધક છે તે અપ્રયોજક સૌઈ સંદિગ્ધ વિપક્ષમાંથી અવ્યાવૃત્ત છે. જો તમે કહો કે ભેદ પ્રહણ કરતા સહોપલંભ નિયમ એ જે સાધન તે સાધન જ ન થાય તો હમે કહીશું કે જ્ઞાનની અંતર્નુસૂતાને લીધે, ભેદ વડે તેની પ્રતિભાસમાનતાને લીધે, અને એકદેશત્વ અને એકકાલત્વ એ લક્ષણયુક્ત સહોપલંભનિયમના અસંભવને લીધે તમારું કહેવું મિથ્યા છે. વळી નીલાદિ અર્થ જ્ઞાનાકાર હોય તો અવ્યતિરેક પ્રતીતિને લીધે ‘ હુ ’ એ પ્રકારનો પ્રતિભાસ થાય, પરંતુ ‘ આ ’ એ પ્રકારનો પ્રતિભાસ થાય નહિ. વळી જો કહો કે નીલાકાર જ્ઞાનસ્વરૂપ છે પણ આન્તિથી બહિર્વત્ ભેદ કરીને પ્રતિભાસે છે અને તેથી ‘ અહ ’ એવો પ્રતિભાસ થતો નથી. કહ્યું છે કે —

જે માગ વીજા પરિચ્છેદ(માગ)થી બાહ્ય હોય
પ્રમ જણાય છે તે અર્થાત્ અભેદી જ્ઞાનનો ભેદપ્રતિભાસ એ
આન્તિ છે. અને

જે અંતર્જેય તત્ત્વ છે તે ચહિર્ હોય તેમ જણાય છે.

પરંતુ આ કહેવું અયુક્ત છે. કારણ બાહ્ય અર્થ ન હોય
તો તેની ઉત્પત્તિ નહિ હોયથી બાહ્ય જેવો એમ ઉપમાન કહેવું

તે અયુક્ત છે. કોઈ પણ પ્રેક્ષાવાન્ કહી શકશે નહિ કે વસુમિત્ર વંધ્યાપુત્ર જેવો દેખાય છે. ચઢી ભેદપ્રતિભાસ ભ્રાન્તિ છે એમ સિદ્ધ કરવામાં અભેદપ્રતિભાસનું પ્રમાણ લેવું. અને અભેદપ્રતિભાસને પ્રમાણ ઠરાવવામાં ભેદપ્રતિભાસ ભ્રાન્તિની છે એમ કહેવું એમ કરતાં પરસ્પરાશ્રયદોષ આવે છે. જગત્માં પણ આપણે એવી વ્યવસ્થા બોદી છીએ કે સંવિત્તિ કરનાર નીલાદિ વાહ્ય અર્થનું ઉપાદાન કરે છે અને આંતરની સંપેક્ષા કરે છે. એ પ્રકારે આ અભેદનો સાધક જે હેતુ તે ગોમયનુ પાયસાન્ન બનાવવાની પેઠે આભાસરૂપ છે. માટે વાહ્ય જેવું એમ કહેવા જતાં ‘વાહ્ય ગ્રાહ્ય છે જ’ એવી ભાવના કરવી પડે છે અને તે પ્રમાણે તમારું વાણ તમને જ ઘાગે છે.^૧

કોઈ કહેશે કે જ્ઞાનથી અભિન્ન કાલ વાહ્ય અર્થનું વાહ્યત્વ અનુપપન્ન છે, તો તેમ ધારવું એ જ અનુપપન્ન છે. કારણ કે દ્વિદ્રિયસંનિકૃટ વિષય ઉત્પાદજ્ઞાનમાં સ્વાકાર સમર્પણ કરે છે તેથી સર્માર્પિત થયેલા આકાર થડે તે અર્થનું અનુમાન કરી શકાય છે એ વાત સમજાય એવી છે.^૨ માટે પ્રશ્ન અને પ્રત્યુત્તરનો આ પ્રમાણે સંપ્રહ કર્યો છે.

‘જે પદાર્થ ગ્રાહ્ય છે તે બિન્ન શી રીતે હોઈ શકે!’
એમ જો કોઈ પૂછે તો કહેવાનું કે ગ્રાહ્યતા જણાય છે એ જ કારણ છે. અને વ્યક્તિનું હેતુત્વ તેના જ્ઞાનાકારનાં અર્પણથી શક્ય છે. તેમ જ જેમ પુષ્ટિથી મૌજનનું અનુમાન થઈ શકે છે અને જેમ માપાથી દેશનું અનુમાન થઈ શકે છે તે પ્રમાણે જ્ઞાનના આકારે કરીને શેષનું અનુમાન થઈ શકે છે. કહ્યું છે કે,

પદાર્થ અર્ધરૂપતાને ઊંડપા ઘગર અર્ધનો સાથે સંવિત્તિને ઘટે છે; માટે પ્રમેયની આધિગતિનું પ્રમાણ પ્રમેય-રૂપતા છે.

‘વિત્તિની સત્તા એ જ વિત્તિનું વેદન’ એમ ધારવું યુક્ત નથી કારણ કે વિત્તિસત્તા સર્વત્ર સમાન છે. વઢી વિત્તિસત્તા સારૂપ્યમાં આવે સારે જ વિત્તિવેદનને સરૂપ કરી શકે. વાહ્યાર્થના સદ્ભાવનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે. જે જેના હોવા છતાં પણ કદાચિત્ક હોય તે સર્વ તેનાથી અતિરિક્તની અપેક્ષા કરે છે; જેમ કે હું બોલવાની કે જવાની ઇચ્છા ન કરતો હોઉં તો બોલવાનો તથા જવાનો પ્રતિભાસબોલવાની અને જવાની ઇચ્છા કરનાર અન્ય પુરુષોની અપેક્ષા કરે છે. તે જ પ્રમાણે વિવાદાસ્પદ એવા પ્રવૃત્તિપ્રત્યયો આલયવિજ્ઞાન હોવા છતાં પણ કદાચિત્ જ નીલાદિનો હટ્ટેલ કરાવે છે. આલયવિજ્ઞાન ઇટલે અહં છે સ્થાન જેનું એવું વિજ્ઞાન, અને નીલાદિનો હટ્ટેલ કરાવનાર તે પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાન. કાણું છે કે,

જે અહંનો આશ્રય કરનાર તે આલયવિજ્ઞાન જે નીલાદિનો હટ્ટેલ કરાવે છે તે પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાન.

માટે આલયવિજ્ઞાનના સંતાનથી અતિરિક્ત, કદાચિત્ક, અને પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનનો હેતુ જે વાહ્ય અર્થ તે વાહ્ય છે જ, પરંતુ તે કદાચિત્ક ઉત્પન્ન થતો નથી, કારણ કે વાસનાપરિપાકપ્રત્યય કદાચિત્ક છે એ પ્રમાણે જાણવું જોઈએ.^{૧૩}

વિજ્ઞાનવાદિર્નયે પ્રમાણે વાસનાઓમાં એકસંતાનવર્તી આલયવિજ્ઞાનોની જૂદીજૂદી પ્રવૃત્તિને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે. અને તે(શક્તિ)નું સ્વકાર્યોત્પત્તિ પ્રતિ આમિમુલ્ય તે પરિપાક છે; તે(પરિપાક)નો પ્રત્યય ઇટલે કારણ તે સ્વસંતાનવર્તી પૂર્વક્ષણ એ સ્વીકારવામાં આવે છે. કારણ કે અન્ય સંતાન તેનું કારણ છે એમ અંગીકાર કરવામાં આવતું નથી. માટે પ્રવૃત્તિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર આલયવિજ્ઞાનવર્તી વાસનાના પરિપાક પ્રતિ સર્વ આલયવિજ્ઞાનવર્તી ક્ષણો સમર્થ છે એમ કહેવું જોઈએ, નહિ તો કોઈ પણ સમર્થ થશે નહિ, કારણ કે સર્વ આલયવિજ્ઞાનના સંતાનમાં જ રહે છે. સર્વ સમર્થ છે એ પક્ષમાં કાર્યક્ષેપ અનુપપન્ન છે

માટે કાદાચિક્ત્વના નિર્ગહને માટે શબ્દ-સ્પર્શ-રૂપ-રસ-ગંધ વિપયક તથા સુખાદિનિપયક છ પ્રત્યય ચાર પ્રત્યયને લઈને ઉત્પન્ન થાય છે. એ પ્રકારે ઇચ્છા ન હોય તો પણ પોતાના અનુભવનું, આચ્છાદન ન કરતા સ્વચ્છમતિના ચતુરે પરિચ્છેદ કરવો જોઈએ. તે આલ્સન, સમનન્તર, સહકારી, અને અધિપતિરૂપ ચાર પ્રત્યય પ્રસિદ્ધ છે.^૮ તેમાં જ્ઞાનપદથી ઓઢાણાતા નીલાદિ અવમાસની ચિત્તના નીલાલ્સનપ્રત્યયની નીલાકારતા થાય છે, પ્રાચીન કાલ જે સમનન્તરપ્રત્યય તેનાથી વૌઘરૂપતા થાય છે. આલોક જે સહકારિપ્રત્યય તેથી તમા અધિપતિપ્રત્યય જે નેત્ર તેની નિપયપ્રવહનની પ્રતીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. વિદિતજ્ઞાન જે રસાદિની સાથે સાધારણતા પામે છે તેનું નિયામક જે વશુ તે અધિપતિ થવાને યોગ્ય છે, વારણ કે લૈવમા જે નિયામક હોય છે તે અધિપતિ કહેવાયનો જ. એ પ્રમાણે ચિત્ત અને ચિત્તવિકારાત્મક સુષ્પાદિના ચાર કારણ જોઈ છે. એ પ્રમાણે ચિત્તચૈત્તાત્મક સ્કંધ પાંચ પ્રકારનો છે.^૯ રૂપ, વિજ્ઞાન, વેદના, સજ્ઞા, અને સસ્કાર. તેમાં નિપય જે વડે રૂપયુક્ત થાય છે તેમ જ રૂપણ થાય છે જેનાથી, એ વ્યુપત્તિ વડે કરીને પણ નિપય સહિત ઇન્દ્રિયો તે રૂપસ્કંધ, આલયવિજ્ઞાન અને પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનનો પ્રગાહ તે વિજ્ઞાનસ્કંધ; ઉપર કહેલા બે સ્વધના સત્ત્વથી ઉત્પન્ન થતો મુગદુઃખાદિપ્રત્યયનો પ્રગાહ તે વેદનાસ્કંધ; ગૌર્યાદિ શબ્દને સૂચનાર વિજ્ઞાનપ્રગાહ તે સજ્ઞાસ્કંધ; વેદનાસ્કંધ ઉપર આચાર રાજનાર રાગદ્વેષાદિ શ્રેણ, મદમાનાદ ઉપશ્રેણ, ધર્મ અને અર્થ, એ સસ્કારસ્કંધ, માટે આ સર્વે દુઃખ છે. દુઃખનું મ્થાન છે. અને દુઃખનું માધન છે એમ માનવા કરીને તેના નિરોધનો ઉપાય જે તત્ત્વજ્ઞાન તે સપાદન વશુ માટે કાલુ છે કે ‘આર્થ(સાધુ)ને માટેના દુઃખમુદાયના નિરોધના ચાર માર્ગ યુદ્ધનો માનેલો તરત છે’ તેમાં દુઃખ પ્રસિદ્ધ છે. મુદાય

ઘટલે દુઃખનું કારણ. તે બે પ્રકારનો છે. પ્રત્યયોપનિબંધન, અને હેતુપનિબંધન. તેમાં પ્રત્યયોપનિબંધન(સમુદાય)નું સંગ્રાહક સૂત્ર આ પ્રમાણે છે. ‘ આ કાર્ય પ્રતિ જે અન્ય હેતુઓ (આશ્રયને માટે) જાય છે ’ તે જનાર હેતુઓનો ભાવ તે પ્રત્યય; કારણનો સમુદાય તે માત્ર તેનું ફલ છે, કોઈ પણ ચેતનનું નથી. આ પ્રમાણે સૂત્રાર્થ છે.‘ જેમ કે વીજ છે હેતુ જેનો એવો અંકુર છ ધાતુના સમુદાયથી થાય છે; તેમાં પૃથ્વીધાતુ અંકુરનું કાઠિન્ય અને ગંધને ઉત્પન્ન કરે છે; જલધાતુ સ્નેહ અને રસને ઉત્પન્ન કરે છે; તેજોધાતુ રૂપ અને ઉષ્ણતાને ઉત્પન્ન કરે છે. વાયુધાતુ સ્પર્શ અને ચલનને ઉત્પન્ન કરે છે. આકાશધાતુ અવકાશ અને શબ્દને ઉત્પન્ન કરે છે. અને ઋતુધાતુ યયાયોગ્ય પૃથ્વી આદિનો યોગ ઉત્પન્ન કરે છે.

હેતુપનિબંધન સમુદાયનું સંગ્રાહક સૂત્ર આ પ્રમાણે છે. ‘ તથાગત(બુદ્ધ)ના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ ધર્મોની ધર્મતા, ધર્મસ્થિતિતા, ધર્મનિયામકતા, અને તેમની પ્રતીતિ અનુસાર સમુત્પાદની અનુલોમતા, એ સર્વ તેઓના ઉત્પાદથી કે અનુત્પાદથી સ્થિત છે.’ આ સૂત્રનો અર્થ:—તથાગત(બુદ્ધ)ના મત પ્રમાણે કાર્યકારણરૂપ ધર્મોની જે કાર્યકારણભાવરૂપ ધર્મતા તે ઉત્પત્તિ કે અનુત્પત્તિથી સ્થિત છે. જેના હોવાથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તે તે કારણનું કાર્ય છે એ પ્રકારે ધર્મતાનું વિવરણ છે. કાર્યકારણના અનતિક્રમે કરીને ધર્મની સ્થિતિ છે. કારણની કાર્ય પ્રતિ નિયામકતા તે ધર્મનિયામકતા. કોઈ પૂછે કે આ કાર્યકારણભાવ ચેતન વગર સમને નહિ, તો તેને માટે કહ્યું છે કે કારણ હોઈને તેને સમજીને ગ્રહણ કરીને ઉત્પત્તિમા જે અનુલોમતા અર્થાત્ અનુસારિતા એ જ ધર્મતા, તે ધર્મોના અનુત્પાદ અથવા ઉત્પાદથી સ્થિત છે. અહીં કોઈ ચેતન અધિષ્ઠાતાની ઉપલબ્ધિ થતી નથી; એ પ્રકારે સૂત્રાર્થ છે.‘ કારણની પ્રતીતિ

થયા પટ્ટી થનાર જે સમુત્પાદ તેમા હેતુપરપરા આ પ્રકારની છે. વીજમાથી અકુર, અકુરમાથી વાડ, વાડથી નાલ, નાલથી ગર્ભ, ગર્ભથી કલી, કલીથી પુષ્પ, પુષ્પથી ફલ. અહીં વાદ્ય સમુદાયમા વીજાદિ કારણને અને અકુરાદિ કાર્યને 'હુ અકુરને પ્રકટ કરું અને હુ વીજે કરીને પ્રકટ થાઉં' એ પ્રકારનું ચેતન્ય છે નહિ. એ પ્રમાણે આધ્યાત્મિક અર્થમા પણ બે કારણ સમજવા. હમારી આગલ પ્રમેયાલ્લિ છે પણ પ્રત્યનો વિસ્તાર થાય તે વીચથી હમે વિરમીએ છીએ. ઉપર કહેલા બે (દુઃખ અને દુઃખસમુદાય)નો નિરોધ અને તે પટ્ટી વિમલ જ્ઞાનનો હૃદય તે મુક્તિ. તે નિરોધનો ઉપાય તે માર્ગ. તે તત્ત્વજ્ઞાન છે, અને તે પ્રાચીન ભાવનાના વલ્લી થાય છે, એ પ્રકારે આ પરમ રહસ્ય જેઓએ સૂત્રનો અન્ત પૂછ્યો તેઓને કહેલું છે. અને તમે સૂત્રનો અન્ત પૂછો છો માટે સૌનાન્તિક વાઓ એમ મગવાનું બુદ્ધે કહ્યું તેથી તેઓની સૌનાન્તિક સજ્ઞા ઉત્પન્ન થઈ.

‘ગદાદિ વાદ્ય સ્કથ અને રૂપાદિ આન્તર સ્કથ હોવા છતાં પણ કેટલાક બૌદ્ધ તે ઉપરથી આત્મબુદ્ધિ સ્વસેડાવવા માટે “સર્વ શૂન્ય છે” એમ કહે છે,’ એમ મગવાનું બુદ્ધે પ્રથમના શિષ્યોને કહ્યું. વીજા જે વિજ્ઞાનમાત્ર ઉપર આપ્રહ રાખતા હતા તેઓને ‘વિજ્ઞાન એજ એક સત્ છે’ એમ કહ્યું. વીજા જેઓની આત્મા એવી હતી કે સમય સભ્ય છે તેઓને કહ્યું કે ‘વિજ્ઞાન અનુમેય છે.’ ‘આ પ્રકારની મગવાની ભાષા વિરુદ્ધ છે’ એમ જે કહેવા લાગ્યા તેઓ ધૈર્યાત્મિક સજ્ઞાથી પ્રસિદ્ધ થયા, તેઓની પરિભાષા આ પ્રમાણે છે. ‘વિજ્ઞેયાનુમેયત્વાદ પ્રમાણે કોઈ પણ પ્રત્યક્ષ અર્થના અભાવી વ્યાપ્તિના જ્ઞાન અને સ્થાનના અભાવને લીધે અનુમાનની પ્રવૃત્તિ નેહિ થવાથી સકલ લોકના અનુભવમા વિરોધ આવશે, માટે અર્થ બે પ્રકારના છે, શ્રાવ્ય અને અધ્યક્ષેય. તેમા પ્રહણ નિર્વિકલ્પસ્વરૂપ છે અને તે કલ્પનાથી રહિત છે માટે પ્રમાણ

છે. અધ્યવસાય સવિકલ્પકરૂપ છે અને તે કલ્પના હોવાથી અપ્રમાણ છે. કહ્યું છે કે —

જે કલ્પનારહિત અને આન્તિરહિત છે તે નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ છે વસ્તુના નિર્માસથી વિકલ્પ(કલ્પના) ઉત્પન્ન થાય છે, અને વસ્તુના અસવાદથી આન્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. ગ્રાહ્ય (પ્રત્યક્ષ) વસ્તુ પ્રમાણ છે. તેથી અન્ય પ્રકારનું જે ગ્રહણ તે વસ્તુ પણ નથી, અને શબ્દ, સાધન, અને હિન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થનાર પ્રમાણ પણ નથી”

કોઈ પૂછે કે સવિકલ્પ અપ્રમાણ હોય તો તેથી પ્રવૃત્ત યનારને અર્થપ્રાપ્તિ શી રીતે સમજે ? તો તેને કહેવાનું કે એમ ધાર્યું ટીક નથી. કારણ કે ‘મણિની પ્રમાણે વિપે મણિવિકલ્પ કરવો’ એ ન્યાયથી પરપરાઈ કરીને અર્થની પ્રાપ્તિ સમજે છે. અને એ પ્રમાણે અર્થપ્રાપ્તિ ઉપપન્ન છે” યાથીનું સોત્રાત્મિકના પ્રસ્તાવના વણુ છે માટે તે હમે અહીં કહેતા નથી. શિષ્યના આશય(પાત્રતા) પ્રમાણે ઉપદેશનો ભેદ રાખવો એ સાપ્રદાયિક નથી એમ ધારવું નહિ. ધોધચિત્તવિવરણમા કહ્યું છે કે,—

બુદ્ધનો ઉપદેશ શિષ્યના સત્ત્વ અને આશયને અનુસાર હોવાથી અનેક ઉપાયરૂપ ભેદથી તે અનેક પ્રકારનો લોકમાં પ્રચલિત છે

તે ઉપદેશ કોઈ ધાર ગમીર હોય છે ને કોઈ ધાર ઉપલબ્ધો હોય છે કોઈ ધાર ઉભય પ્રકારનો હોય છે. એ પ્રમાણે તે મિત્રમિત્ર છે અને અદ્વય છે લક્ષણ જેવું ઘણી શૂન્યતા પણ મિત્ર છે

દ્વાદશ આયતનની પૂજા શ્રેયસ્કર છે એમ બૌદ્ધ મતમા પ્રસિદ્ધ છે.

વહુ પ્રકારે અર્થનું ઉપાર્જન કરીને દ્વાદશ આયતનની સંપૂર્ણ રીતે પૂજા કરવી. યીજી પૂજાઓને શું કરવી છે ?

પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પંચ કર્મેન્દ્રિય, મનસ્ અને બુદ્ધિ અને ડાહ્યા માણસોપ દ્વાદશ આયતન કહેલાં છે.

ત્રિરૂપિણસમા બૌદ્ધ મત આ પ્રમાણે કહ્યો છે —

બૌદ્ધનો દેવ સુગત (બુદ્ધ) છે. તેમના મતમાં વિશ્વ ક્ષણભંગુર છે આર્યસત્ત્વ ૫ નામથી પ્રસિદ્ધ ચાર તત્ત્વ છે તે અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે

દુઃખ, આયતન, સમુદાય, અને માર્ગ. તેઓનાં લક્ષણ ક્રમવાર સાંભળો

દુઃખ સંસારીના સ્કંધ છે; તે પાંચ કહેવાયા છે; વિજ્ઞાનસ્કંધ, વેદનાસ્કંધ, સંસારસ્કંધ, સંસ્કારસ્કંધ, અને રૂપસ્કંધ.

પાંચ કર્મેન્દ્રિય, જ્ઞાનાદિ ૫૯ વિષય, મનસ્, અને ધર્માયતન (બુદ્ધિ) ૫ વાર આયતન છે.

તે જ્યારે મનુષ્યના હૃદયમાં ઉદયને પામે છે ત્યારે રાગાદિ ગણ થાય છે અને તે જ ‘આત્માનો આત્મીય સ્વમાય’ ધર્મી સંઘા પામે છે ત્યારે સમુદય કહેવાય છે.

સર્વ સસાર ક્ષણિક છે ધર્મી સ્થિર વાસના તે માર્ગ જાણવો, તે જ મોક્ષ કહેવાય છે

તે જ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન ૫ વે પ્રમાણ છે. યૌક્તિકા વેમાપિકાદિ નામના પ્રસિદ્ધ ચાર સમુદાય છે.

વેમાપિકા મુખ્યત્વે કરીને અર્થને જ્ઞાનાન્વિત માને છે સૌશ્રાન્તિક ઘટિર અર્થ પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય નથી ૫મ માને છે

યોગાચાર ૫મ માને છે કે બુદ્ધિ આવારસહિત છે, અને માધ્યમિક કેવલ સચિદ્ ને પોતે પોતામાં અવસ્થિત માને છે.

ચાર પ્રકારના બૌદ્ધ ઇમ માને છે કે રોગાદિના, શાન-
વૃત્તાનના, અને વાસનાના ઉચ્છેદથી મુક્તિ મળે છે.

ચર્મ તથા કમંડલુ^૧ ધારણ કરવાં, માથું મુંડાવવું,
ત્રીથણ પહેરવાં, પહેલે પહોરે ભોજન કરવું, સંગમાં રહેવું,
અને રક્ત વસ્ત્ર પહેરવાં એ બૌદ્ધ ભિક્ષુકોનો આચાર છે.

આર્હત દર્શન.

આ પ્રકારનું મુક્તકચ્છનું મત નહિ સહન કરનાર દિગંબરો^૨ ગમે તે પ્રકારે સ્થાયિત્વનો આધાર લઈને ક્ષણિકત્વ પક્ષનો પ્રતિ-ક્ષેપ કરે છે. જો કદાપિ આત્માઓ સ્થાયી છે એમ ન ગ્રહણ કરીએ તો લૌકિક ફલનાં સાધન સંપાદન કરવાનું કામ પણ ફલરહિત થાય. કારણ કે એક કરે, અને અન્ય ભોગવે એ સંભવિત નથી. માટે ‘હું કે જેણે પૂર્વ કર્મ કર્યો તે હમણાં તેનાં ફલને ભોગવું છું’ એ અનુભવ, પૂર્વાપર કાલમાં અનુગત એવા સ્થાયી આત્માનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ છે; અને તેથી જ પૂર્વાપર ભાગથી રહિત છે, અને જેનું કાલની એક કાલમાત્રમા અવસ્થાન છે, એ લક્ષણયુક્ત ક્ષણિકતા પરીક્ષક આર્હતને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી. હવે પૂર્વપક્ષી એમ માને કે ‘પ્રમાણથી નિશ્ચિત થયેલો પ્રવાહ કોણ અટકાવી શકે?’ એ ન્યાયથી જે સત્ છે તે ક્ષણિક છે इत्यादि પ્રમાણે કરીને ક્ષણિકતા પ્રમિત થઈ છે તેથી તદનુસાર સમાનસંતાનવર્તી પ્રત્યયોમાનો પ્રાચીન પ્રત્યય, કર્મકર્તા અને ઉત્તર પ્રત્યય ફલભોક્તા ઠરે છે^૩ વડ્ડી કાર્ય-કારણભાવ નિયામક છે તેથી આ (સર્વ ક્ષણિક છે એ) પ્રમિતિનો અતિપ્રસંગ પણ થતો નથી^૪; જેમ કે મધુર રસમા ભાગિત કરેલા આમ્રવીજને છેડેલી જમીનમાં વાવતા અંકુર, કાઢ, સ્કંધ, શાખા, પહોડાં इत्यादि સર્વની પરંપરા કરીને તેનાં ફલમાં માધુર્ય આવે છે એવો નિયમ છે, અથવા જેમ કે લાક્ષારસથી

સિંચેલાં કપાસ વગેરેનાં વીજની અંકુરોદિની પરંપરા કરીને કપાસાદિમાં રક્તતા આવે છે એમ નિયમ છે. કહ્યું છે કે,

જે સંતાનમાં કર્મવાસનાનું આધાન કરવામાં આવ્યું છે ત્યાં જ ફલ વંધાય છે તેમ કે કપાસમાં રક્તતા.

વીજોરાં વગેરેના પુષ્પમાં જે લાક્ષાદિ રેંડવામાં આવે છે ત્યાં કોઈએક શક્તિ વંધાય છે તેને કેમ જોતો નથી ?

પરંતુ આ સર્વ કાશકુશનું અવલંબન કરવા જેવું છે. કારણ કે નીચેનો વિકલ્પ સહન થઈ શકતો નથી. તે આ પ્રમાણે: જલધરાદિ દૃષ્ટાંતમાં ક્ષણિકત્વ આ (અર્થાત્ જે સત્ છે તે ક્ષણિક છે ૬૦.) પ્રમાણ વડે પ્રમિત કર્યું છે કે વીજા કોઈ પ્રમાણ વડે? તમારાથી પ્રથમ પક્ષ પ્રદૂષણ કરાય નહિ. કારણ કે તમારું અભિમત ક્ષણિકત્વ કશિત્ અદૃષ્ટચર હોવાથી દૃષ્ટાંતની અસિદ્ધિ થાય છે અને તેથી આ અનુમાન થતું નથી. વીજો પક્ષ પળ લેવાય નહિ કારણ કે તેના તે જ ન્યાયથી સર્વત્ર ક્ષણિકત્વ સિદ્ધ થતાં સત્ત્વનું અનુમાન વિફલ થશે. સત્ત્વનો અર્થ અર્થક્રિયાકારિત્વ એમ હેતાં મિથ્યા સર્પદંશાદિ પણ અર્થક્રિયાકારી હોવાથી તે પણ સત્ થશે. માટે કહ્યું છે કે,

જે ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રોવ્યયુક્ત છે તે સત્ છે.

જો કોઈ કહે કે સામર્થ્ય અને અસામર્થ્યરૂપ વિરુદ્ધ ધર્મના અધ્યાસથી આ સત્ત્વની અસિદ્ધિ થાય છે તો તેમ કહેવું ટીક નથી, કારણ કે સ્યાદ્વાદીને અનેકાન્તતાવાદે દૃષ્ટ હોવાથી વિરોધ અસિદ્ધ થશે. કર્પાસાદિનું દૃષ્ટાન્ત કહ્યું તે કહેશ માત્ર છે, કારણ કે તેને સિદ્ધ કરવામાં યુક્તિ કહેવામાં આવી નથી. અને તેમાં નિરન્વયનાર્શ અંગીકાર કર્યો નથી. ઘઘી સંતાની બગર પણ સંતાન પ્રમાણસિદ્ધ ઠરતો નથી. કહ્યું છે, કે: —

જે વ્યક્તિઓ સજાતીય હોય અથવા ક્રમોત્પન્ન હોય, કે પરસ્પર પ્રત્યાસન્ન હોય તેને વિષે જે સંતાન છે તે એક છે એમ કહેવાય છે.

કાર્યકારણભાવનિયમ પણ અતિપ્રસંગનો ભંગ કરી શકતો નથી, કારણ કે તમારા ધારવા પ્રમાણે ઉપાધ્યાયની બુદ્ધિમા અનુભૂત થયેલુ શિષ્યની બુદ્ધિ સ્મરણ કરી શકે, અથવા તેના કરેલા કર્મનુ ફલ તે ભોગવે, અને તેમ થતા કૃત કર્મનો નાશ અને અકૃત કર્મનો આગમ થવાનો પ્રસંગ આવે.^૧ સિદ્ધસેન વાક્યકાર કહે છે કે,

કૃત કર્મનો નાશ, અકૃતનો ભોગ, અનુભવનો નાશ, અને સ્મૃતિનો ભંગ, એ દોષનો ઉપેક્ષા કરીને એકદમ ક્ષણ-ભંગને સિદ્ધ કરવાની ઇચ્છા કરનાર આ પૂર્વપક્ષી બહો! મહા સાહસિકે છે.

બઢી ક્ષણિકાલ્પપક્ષમા જ્ઞાનકાલે જ્ઞેયના અસત્ત્વે કરીને અને જ્ઞેયકાલે જ્ઞાનના અસત્ત્વે કરીને ગ્રાહ્યગ્રાહકમાધ અનુપપન્ન થતા સકલ લોકવ્યવહાર અહીં અસ્ત યશે^૨” બને (જ્ઞાન અને જ્ઞેય) સમકાલત્વર્તી છે એમ પણ માનવું નહિ, કારણ કે એમ કહેતા હાથા જમણા શીંગડાની પેઠે કાર્યકારણભાવના અસમ્ભવે કરીને ગ્રાહ્યનો આલબ્ધનપ્રત્યય અનુપપન્ન થશે^૩” બઢી ‘મિત્રકાલ્પત્તી પદાર્થ આકારાર્પક હોવાથી (જો કે જ્ઞાનકાલે તેનો નાશ થાય તો પણ) ગ્રાહ્ય છે’ એમ ધારવું એ પણ ગઢે ઉતરે એવું નથી. કારણ કે પ્રથમ તો ક્ષણિક જ્ઞાન આકારાર્પકતાનો આશ્રય છે એમ કહેવું એ જ અશક્ય છે, બઢી જ્ઞાન જ સાચાર છે એ વાદ લો તો તેમા તે (ક્ષણિક જ્ઞાન આકારાર્પકતાનો આશ્રય છે એ વાત) નું યાદન થઈ જાય છે. અને નિરાકારજ્ઞાનવાદમા તો યોગ્યતાના બલથી પ્રતિકર્મનો વ્યવસ્થા સ્થિત થાય છે. (અને તેથી ક્ષણિક જ્ઞાન આકારાર્પકતાનો આશ્રય છે એમ લેવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી^૪)” બઢી વિષયાકારરહિત જ્ઞાન જ પ્રત્યક્ષે કરીને ઘટાદિજ્ઞાનના રૂપમા પ્રત્યેક ભિન્નભિન્ન પુરુષથી અનુભવાય છે, દર્પણાદિની પેઠે પ્રતિબિંબગત જ્ઞાનનો

અનુભવ કરાતો નથી.” વઢી જ્ઞાન વિષયના આકાર ઘડે કરીને પદાર્થમાં ધારિત થાય છે એમ છડ્ડે તો દૂર, અન્તિક, ઇત્યાદિ વ્યવહારને જલંજલિ આપવી પડે.” આથી કંડ ઇષ્ટાપત્તિની આશા રાખવી નહિ. કારણ કે પર્વત દૂર છે, ઘડમાં છે, ઝંચો છે, કે મહોટો છે ઇત્યાદિ વ્યવહાર નિર્માધ જોવામાં આવે છે.” ‘આકારનું આધાન કરનાર તે અર્થનો દૂરત્વાદિ સ્વભાવ છે અને તેને છાંધે એ પ્રકારનો (દૂર છે ૬૦) વ્યવહાર ચાલે છે,’ એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે દર્પણાદિમાં તે પ્રમાણે જોવામાં આવતું નથી.” વઢી અર્થથી ઉત્પન્ન થનારું જ્ઞાન જેમ તેની નીલાકારતાનું અનુકરણ કરે છે તેમ તેની જડતાનું પણ તેણે અનુકરણ કરતું જોડે; અને તેથી તે (જ્ઞાન) પણ જડ થતું જોડે. આમ થતા વૃદ્ધિની ઇચ્છા કરતાં મૂઝ પણ નષ્ટ થાય અને એ મહા કષ્ટ આવી પડે. હવે આ દોષનો પરિહાર કરવાને જ્ઞાન જડતાનું અનુકરણ નથી કરતું એમ જો તમે કાહો તો જડતાનું પ્રહણ પણ નહિ થાય. અને તેથી એકનું અનુસધાન કરવાની ઇચ્છા કરતા વીજું જતું રહેશે. જો કાહો કે ‘જડતાનું પ્રહણ ન થાય તો તેમાં હમારુ શુ જવાનુ છે’ તો (હમે કહીશુ કે) જડતાનુ પ્રહણ ન થાય, અને તો પણ નીલાકારનુ પ્રહણ થાય તો તે વેમા ભેદ હોય કે તે વેમાં અનેકાન્તતા આવે, નીલાકાર પ્રહણ થાય તો અપ્રહીત જડતા તેને અતુરૂપ શી રીતે થાય ! જો એમ થતુ હોય તો ગૃહીત એવો જે સ્તમ તે અગૃહીત એવા ત્રેલોક્ષરૂપે પણ પ્રહણ કરી શકાય. આ સર્વ પ્રમેય પ્રતાપચદ્ર વગેરે અર્હતમતાનુસારીઓએ પ્રમેયકમલમાર્તેંડ આદિ પ્રવધોમાં પ્રપચિત કર્યા છે, માટે પ્રત્યાવિસ્તારના ભયથી હમે આ સ્થલે લખતા નથી. માટે પુરુષાર્થની અભિલાષા કરનાર પુરુષોએ ધૌદ્ધ મત ન સ્વીકારવો પણ અર્હત મતને સેવવો. ચન્દ્રસૂરિએ આત્મનિશ્ચયાલંકારમાં અર્હતસ્વરૂપ આ પ્રમાણે ઠરાવ્યુ છે.

सर्वज्ञ, रागादिदोष जेणे जीत्या छे एवो, धैलो-
पयपूजित अने यथार्थवादी अर्हत् देव परमेश्वर छे.

कोई शंका करे के सर्वज्ञ पदथी ओलखातो कोई पुरुष-
विशेष प्रमाणथी सिद्ध भतो नथी, कारण के तेना सद्भावने सम-
जावनार पांच प्रमाण उपलब्ध नथी. तौतातिते (कुमारिलभट्टे)
बाहुं छे के:—

प्रथम तो आपणा जेवा बोझी सर्वज्ञ हालमां जोवातो
नथी. तेनो एक देश पण कोईए ज्यो नथी, के जे हेतु थइ
तेनुं अनुमान करावे. कोई नित्य सर्वज्ञने जणावनार आगमनुं
विधिवाक्य पण नथी. कोई अर्थवाद पण तत्पर जणाता नथी.
अन्यार्थप्रधान वाक्यो बडे पण तेना अस्तित्वनुं विधान थतुं नथी.
ते अनुवादमां पण आवतो नथी, कारण के पूर्वना कहेनार को-
इए तेनो बोध कर्यो नथी. आदिमान् सर्वज्ञ अनादि वेदनो
अर्थ होय नहि, अने असत्य कृत्रिम शास्त्रोथी तेनुं प्रतिपादन
तो धाय ज शी रीते? जो सर्वज्ञना वचन बडे बीजाने तेनी
प्रतीति धाय तो अन्योन्याश्रयदोषवाळा आ उभयनी सिद्धि
शी रीते कल्पी शकाय? सर्वज्ञनुं कहेलुं माटे वाक्य सत्य, अने
वाक्ये करीने तेनुं अस्तित्व सिद्ध आ प्रमाणे ज्यां सुधी अन्यसिद्ध
मूल होय नहि त्यां सुधी उभयनी सिद्धि शी रीते धाय? मूल-
रहित एवां असर्वज्ञप्रणीत वाक्यथी सर्वज्ञने जाणयानुं कहेनार
लोको सर्वज्ञोक्त वाक्यने जाणता नथी. जो हाल कोई सर्वज्ञ
जेवुं जोवामा आवे तो उपमान बडे हमे सर्वज्ञने जाणीए. बुद्धनो
धर्माधर्मादिगोचर उपदेश पण जो तेनामा सर्वज्ञता न होय तो
उपपन्न गणाय नहि.^१

आ सर्वनुं प्रतिविधान हमे आ प्रमाणे करीए छीए; कहुं
के सद्भावने जणावनार पांच प्रमाण उपलब्ध नथी ते अयुक्त
छे, कारण के तेना सद्भावने जणावनार अनुमानादिनो सद्भाव

છે. તે આ પ્રમાણે:—કોઈએક આત્મા સકલ પદાર્થોનો સાક્ષાત્કાર કરનાર છે, કારણ કે તેનો તેને પ્રહણ કરવાનો સ્વભાવ હોઈ તેના પ્રતિબંધક હેતુઓનો ક્ષય થયો છે; જેનો જેને પ્રહણ કરવાનો સ્વભાવ હોઈને તેના પ્રતિબંધક હેતુઓનો નાશ થયો છે તે તેનો સાક્ષાત્કાર કરનાર છે; જેમ કે જેના તિમિરાદિ પ્રતિબંધનો નાશ થયો છે એવું નેત્રેન્દ્રિય રૂપસાક્ષાત્કારી છે; કોઈએક આત્માનો સર્વસાક્ષાત્કાર કરવાનો સ્વભાવ હોઈને તેના પ્રતિબંધોનો ક્ષય થયો છે; માટે તે સકલ પદાર્થનો સાક્ષાત્કારી છે.^૧ અશેષ પદાર્થનું પ્રહણ કરવાનો આત્માનો સ્વભાવ છે એ હેતુ અસિદ્ધ નથી, કારણ કે ષોડનાચલથી નિશ્ચિલ અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. અન્યથા ‘સર્વ અનેકાંત છે સત્ત્વથી’ इत्यादि व्याप्तिज्ञान પળ અનુપપન્ન થાય. હવે ‘ષોડના (વિધિ) ભૂત, વર્તમાન, ભવિષ્યત્, સૂક્ષ્મ, વ્યવહિત, વિપ્રકૃષ્ટ (દૂર) इत्यादि જાતિના અર્થનું જ્ઞાન આપે છે’ એ વાત માગનાર પૂર્વમીમાંસકો ‘સકલ અર્થસંબંધી જ્ઞાન વિધિ અને નિપેધની વિચારણા ઉપર આધાર રાખે છે,’ એમ પ્રતિપાદન કરે છે, અને તેથી આત્મા સકલ અર્થનું પ્રહણ કરવાના સ્વભાવવાળો છે એમ સ્વીકારે છે.^૨ બહી અશિલ અર્થના પ્રતિબંધક આવરણનો ક્ષય અનુપપન્ન છે એમ પણ નથી, કારણ કે સમ્યગ્દર્શનાદિ ત્રણ લક્ષણયુક્ત આવરણના ક્ષયની હેતુભૂત સામગ્રીવિશેષ હમને પ્રતીત છે.^૩ આ મુદ્દાએ કરીને ક્ષુદ્રોપદ્રવ પણ દૂર કરી શકાય.

પૂર્વપક્ષી કહે છે:—આવરણના ક્ષયથી અશેષપદાર્થવિપયક શુદ્ધ જ્ઞાન જેમાં પ્રત્યક્ષ મુખ્ય છે તે ઉત્પન્ન થાય છે એમ જે તમે કહો છો તે અયુક્ત છે; કારણ કે સર્વજ્ઞ અનાદિમુક્ત હોવાથી આવરણનો જ અસંભવ છે.^૪

આર્હતમતવાદી કહે છે:—એમ જો તમે કહો તો તે યોગ્ય છે, કારણ કે અનાદિમુક્તવ એ જ અસિદ્ધ છે. સર્વજ્ઞ

અનાદિમુક્ત નથી, કારણ કે તે મુક્ત છે; ઇતર મુક્તની પેઠે. વદ્ધની અપેક્ષા કરીને મુક્ત કહેવાય છે. અને આકાશની પેઠે તે વદ્ધ ન હોય તો મુક્ત પણ ન હોય.

પૂર્વપક્ષી કહે છે:—પરંતુ અનાદિ પૃથી પૃથિવ્યાદિ કાર્યની પરંપરાનો કર્તા હોવાથી તે (આત્મા)ની સિદ્ધિ છે. તે આ પ્રમાણે:—પૃથિવ્યાદિ સર્કર્તૃક છે, કાર્યત્વથી; ઘટની પેઠે.^{૧૭}

આર્હતમતશાદી કહે છે.—એ અનુમાન ઠીક નથી, કારણ કે કાર્યત્વ એ જ અસિદ્ધ છે. તમારાથી એમ તો કહેવાશે નહિ કે તે સામયન છે માટે કાર્ય છે, કારણ કે નીચેના ત્રિકલ્પ આવે છે. સાવયવત્વ ઇટલે શુઃ અવયવસયોગિત્વ, અવયવસમવાયિત્વ, અવયવ-જન્યત્વ, સમવેતદ્રવ્યત્વ કે સાવયવબુદ્ધિવિપયત્વ? પ્રથમ પક્ષ અંગીકાર કરાય નહિ, કારણ કે તેમ કરતા આકાશાદિમા અનેકાન્તતા આવશે.^{૧૮} બીજો પક્ષ પણ લેવાય નહિ, કારણ કે તેમ કરતા સામાન્યાદિમાં વ્યભિચાર આવશે.^{૧૯} ત્રીજો પક્ષ પણ લેવાય નહિ, કારણ કે તે અને સાધ્ય સરલા થશે.^{૨૦} ચોથો પક્ષ પણ લેવાય નહિ, કારણ કે નીચેના ત્રિકલ્પરૂપ બે અર્ગલામા તે મન્વ-હાશે.—માત્ર સમવાયસંવંધવાલું દ્રવ્ય તે સમવેતદ્રવ્ય કે અન્ય સાથે સમવાયસંવંધવાલું દ્રવ્ય તે તમારા હેતુરૂપે કહેવામાં આવેલું સમવેતદ્રવ્ય ? પ્રથમનો પક્ષ હેતુ ગગનાદિમા વ્યભિચાર આવે છે. કારણ કે તે ગુણાદિ સાથે સમવાયસંવંધવાલું છે અને દ્રવ્ય પણ છે. બીજો પક્ષ સાધ્યના જોયો છે, કારણ કે અન્યત્ર શબ્દથી કહેલા સમવાયના કારણમૂત અવયવને વિષે સમવાય સિદ્ધ કરવાનો છે. તમારા મત પ્રમાણે હમે આ ચોલીએ છીએ, વસ્તુત તો સમવાય જ નથી. કારણ કે તેના પ્રમાણનો અમાર છે.^{૨૧} પાંચમો પક્ષ પણ લેવાય નહિ, કારણ કે આત્માદિને વિષે હેતુનો વ્યભિ-ચાર થાય છે અને તેથી અનેકાન્તિકતાદોષ આવે છે, કારણ કે

તે સાવયવવુદ્ધિનો વિષય છે પણ કાર્ય નથી.^{૩૨} ઘડી ' આત્મા નિરવયવ છે પણ સારવ્ય અર્થ સાથેના સંબંધે કરીને તે સાવયવ વુદ્ધિનો વિષય છે એમ લક્ષણાથી કહેવાય' એમ પણ ધારવું નહિ, કારણ કે જો તે નિરવયવ હોય તો વ્યાપી ન હોય; જેમ કે પરમાણું; ઘડી હમે પૂછીશું કે શું તમે એક જ કર્તા સિદ્ધ કરવા માગો છો, કે શું તે સ્વતંત્ર છે એમ સિદ્ધ કરવા માગો છો ? પ્રથમ પક્ષ લેતા પ્રાસાદાદિમાં વ્યભિચાર આવશે, કારણ કે ત્યાં કારીગર વગેરે અનેક પુરુષો કર્તા છે એમ જોઈએ છીએ, અને સ્વતંત્ર હો તો તે એક જ સકલ જગત્ને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી ઇતરની વ્યર્થતા ઠરે છે.^{૩૩} વીતરાગસ્તુતિમાં વાલ્મીકે,

જગત્નો નિત્ય અને એક કર્તા છે. તે સર્વગત છે સ્વયંશ છે, અને સત્ય છે. જેના અનુશાસક આપ છો તેઓને આવા પ્રકારની ન તજી શકાય યદી પીઢાઓ હોતી નથી. ઘણે સ્થળે પણ કહ્યું છે કે—

આહું કોઈ સ્વતંત્ર ઇચ્છાવાળો કર્તા દષ્ટ નથી, અન્યથા કટની કૃતિમાં પણ તેના હોવાનો પ્રસંગ રહે છે. જો પુરુષ (ઈશ્વર) ઘણું બુદ્ધિનો નાશ કરીને તેને ઉત્પન્ન કરતો હોય તો તમારું કે વીજા કારીગરોનું શું પ્રયોજન છે ?

માટે પૂર્વે કહેલા ઘણા કારણોના વલયી આવરણનો ક્ષય થતા સર્વજ્ઞતા ચુકત છે. અન્ય ઉપદેશવા વગર સમ્યગ્દર્શનાદિ ઘણા અનુપપન્ન છે એમ પણ કહેવું જોઈએ નહિ. કારણ કે આ અશેષ અર્થનું જ્ઞાન પૂર્વના સર્વજ્ઞ પુરુષોના આગમથી ઉત્પન્ન થાય છે. અન્યોન્યાશ્રયતાદિ દોષ પણ આવે નહિ, કારણ કે આગમ અને સર્વજ્ઞની પરસ્પર વીજાકુરની પેઠે અનાદિ છે એમ હમે માનીએ છીએ^{૩૪} આટલું વસ છે.

રક્ત્રપ પદથી પ્રસિદ્ધ સમ્યગ્દર્શનાદિ ઘણેને અર્હત પ્રાપ્તિના સંપ્રદાઈ કરનાર પરમાગમસાર નામના પ્રથમા આ પ્રમાણે ટરાત્રામા આવ્યા છે —

સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, અને સમ્યક્ચારિત્ર એ મોક્ષના માર્ગ છે.

યોગદેવ તેનું વિચરણ આ પ્રમાણે કરે છે —જે સ્થે કરીને જીવાદિ અર્થ વ્યવસ્થિત છે તે સ્થે કરીને અર્હતના પ્રતિપાદિત તત્ત્વાર્થમાં શ્રદ્ધાન ઇદલે વિપરીતાઅભિનિરેશરહિતત્વ તે સમ્યગ્દર્શન તેમ જ તત્ત્વાર્થસૂત્ર પણ ‘તત્ત્વાર્થમાં શ્રદ્ધા તે સમ્યગ્દર્શન’ એ પ્રમાણે છે. વીજુ લક્ષણ પણ આ પ્રમાણે છે —

જિનોક્ત તત્ત્વને વિષે રાચે તે સમ્યક્ થય્યા તેની ઉત્પત્તિ નિસર્ગથી હોય છે, કે તે ગુરુના અધિગમથી થાય છે.

નિસર્ગ ઇદલે પરોપદેશનિરપેક્ષ આત્મસ્વરૂપ, અધિગમ ઇદલે બ્યાખ્યાનાદિરૂપ પરોપદેશજનિત જ્ઞાન. જે સ્વભાવે કરીને જીવાદિ પદાર્થ વ્યવસ્થિત છે તે સ્વભાવે કરીને (તેઓનું) મોહ અને સંશયરહિત જ્ઞાન તે સમ્યગ્જ્ઞાન. કહ્યું છે કે,

પથાવસ્થિત તત્ત્વોનો સંસ્પે કરીને કે વિસ્તારે કરીને જે અવયોધ તેને હાથા માણસો સમ્યગ્જ્ઞાન કહે છે.

તે જ્ઞાન પાંચ પ્રકારનું છે. મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનપર્યાય, અને કેવલ. કહ્યું છે કે —

“મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનપર્યાય, અને કેવલ, ઇદલાં જ્ઞાન છે.” તેઓનો અર્થ આ પ્રમાણે છે —

જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ થયા પછી ઇન્દ્રિય અને મનને આગલ કરી (ઉપયોગમાં લઈ) ને જીવ પોતે બ્યાપૃત થઈ યથાર્થ વિચાર કરે છે તે મતિ

જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ થયા પછી મતિજનિત સ્પષ્ટ જ્ઞાન તે શ્રુત

અસમ્યગ્દર્શનાદિગણજનિત (દોષ) ના ક્ષયોપશમથી થયેલું, અને જેનો વિષય અચ્છિન્ન છે એનું જે જ્ઞાન તે અવધિ”

ઈર્ષ્યાસ્પ અંતરાયથી થયેલા જ્ઞાનના આવરણનો ક્ષયો-
પશમ થતાં પરમનોગત અર્થનું સ્ફુટ અને પરિચ્છેદક જ્ઞાન તે
મનઃપર્યાય.*

જેને માટે તપસ્વીઓ તપ વગેરે ક્રિયાવિશેષનું સેવન કરે
છે તે, અન્યજ્ઞાનના સ્પર્શ વગરનું જ્ઞાન તે કેવલ.*^૧

આ પાંચમાંનું પ્રથમ (મતિ) પરોક્ષ છે અને વાકીનાં
પ્રત્યક્ષ છે. કહ્યું છે કે:—

વિજ્ઞાન ય પોતાને અને પરને પ્રકાશ કરે પરંતુ વાધ-
રહિત પ્રમાણ છે. મેયના જે પ્રકારમાં નિશ્ચયથી તે પ્રત્યક્ષ
અને પરોક્ષ છે.

અન્તર્ગત સૂક્ષ્મ ભેદ આગમોમાયી સચિસ્તર જોઈ લેયા.

સંસારકર્મનો ઉચ્છેદ કરવાને ઉચત, ધ્રુવાવાળા, અને
જ્ઞાનવાળા પુરુષને પાપ પ્રતિ ગમન કરાવનાર કારણરૂપ ક્રિયાની
નિવૃત્તિ તે સમ્યક્ચારિત્ર.*^૨

આ સર્વનું સચિસ્તર કથન અર્હત્ આ પ્રમાણે કરે છે.

નિંચ યોગોનો સર્વથા ત્યાગ તે ચારિત્ર. અહિંસાદિ
વ્રતના ભેદે કરીને તે પાંચ પ્રકારનું છે.

આહિંસા, સૂનૃત, અસ્તેય, મહાચર્ય, અને અપારિગ્રહ.

પ્રમાદયોગે કરીને ચર અને સ્થાવરના જીવિતનો ક્ષય
ન કરવો તેનું નામ અહિંસાવ્રત.*^૩

પ્રિય, પથ્ય, અને તથ્ય વચન તે સૂનૃતવ્રત કહેવાય
છે.*^૪ જે અપ્રિય અને અદિત હોય તે તથ્ય હોય તો પણ તથ્ય
કહેવાય નહિ.

નહિ આપેલું ન લેવું તેનું નામ અસ્તેયવ્રત. ધાત્ય પ્રાણ
છે તે મનુષ્યનો અર્થ (મિલકત) છે જે કોઈ તેને લે છે
તે તેને લે છે.*^૫

દિવ્ય અને શૌદરિક કામનાઓનો મન, વાણી, અને
કાયથી ત્યાગ કરવો, કરવાને અનુમતિ આપવી, કે કરાવવો
તેનું નામ મહાચર્ય; તે અઢાર પ્રકારનું છે.*^૬

સર્વ અભાવને વિષેની મૂઝાઈ (મોહ) નો ત્યાગ તે અપરિગ્રહ, કારણકે મોહથી અસત્ પદાર્થને વિષે પણ ચિત્તને ભ્રમ થાય છે. પંચ ભાવનાઓ વડે અનુષ્ઠિત કરેલાં આ અનુક્રમે પાંચ મહાવ્રતો લોકને અવ્યય પદની સિદ્ધિ કરાવે છે.^{૪૧}

પાંચ ભાવનાઓનું પ્રપંચન પણ

હાસ્ય, લોભ, ભય, ક્રોધ ષ્ઠોના નિરંતર પ્રત્યા-
શ્વાને^{૪૨} અને વિચારી વિચારીને ચોલીને સૂનૃતવ્રત અનુષ્ઠિત
કરવું

ઇત્યાદિ શ્લોકોથી કયું છે. આ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન
અને સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણે મેળાં મળતાં મોક્ષનું કારણ
થાય છે. પ્રત્યેક પૃથક્પૃથક્ થતું નથી. જેમકે રસાયનનું જ્ઞાન,
તેના ફલમાં શ્રદ્ધા, અને તેનો ઉપચાર એ એકઠાં મઢીને રસાય-
નફલને સિદ્ધ કરે છે; પ્રત્યેક કરતું નથી.

સંક્ષેપથી કહીએ તો આ મતમાં જીવ અને અજીવ એ બે
તત્ત્વ માનેલાં છે. તેમાં ધોવાત્મક તે જીવ, અને અધોવાત્મક તે
અજીવ, પદ્ધતિ કહે છે કે:—

ચિત્ અને અચિત્ એ બે પરતત્ત્વ છે. હેવા યોગ્યને
હેનાર અને ત્યાગ કરવા યોગ્યનો ત્યાગ કરનાર પુરુષની જે
તેમના વિષે વિવેચનાનુદિ તે વિવેક છે.

કર્તાનાં રાગાદિ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે; અને અવિવે-
કીનાં તે કાર્ય છે. ઉપયોગ ય જ છે લક્ષણ જેનું તે પરજ્યોતિ
ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે.

ઉપયોગ ઇટલે સહજ ચિદ્રૂપ પરિણામનો સ્વીકાર કરનાર
જ્ઞાન અને દર્શન. પરંતુ પરસાર પ્રદેશ હોવાને લીધે પ્રદેશબંધથી
કર્મ સાથે એકતાને પામેલા આત્માને અન્યત્વની પ્રતિપત્તિનું
કારણ એવું તેનું લક્ષણ થાય છે. સકલ જીવને સાધારણ એવું જે
ચૈતન્ય તે, ઉપશમક્ય અને ક્ષયોપશમને લીધે ઔપશમિકાશમા-

ત્મક અને ક્ષયોપશમિક માત્રે કરીને કર્મોદય થયેથી કલુષાદિ આકારે કરીને પરિણામને પામેલા જીવપર્યાયની જીવધિવશા યતાં તેનું રૂપ થાય છે.^{૧૧}

વાચકાચાર્ય કહે છે કે —

ઔપશમિકભાવ, ક્ષાયિકભાવ, અને મિથમાવ એ જીવનું સત્ત્વ છે; તેમ જ ઔદયિકભાવ અને પારિણામિકભાવ છે. જેમા કર્મનો ઉદય અને કર્મની પ્રાપ્તિનો અભાવ છે એમો ઉપશમ થતા જીવનો જે માત્ર ઉત્પન્ન થાય છે તે ઔપશમિકભાવે, જેમ કે મલિનતા કરનાર પર કલકાદિ દ્રવ્યના સપ્તથી નીચે વેસી જતા જલની થતી સ્વચ્છતા. કર્મનો ક્ષયોપશમ થતા ઉત્પન્ન થનાર માત્ર તે ક્ષાયિકે, જેમને મોહ. ઉભયાત્મકભાવ તે મિથમાવે, જેમને જલની અર્ધસ્વચ્છતા. કર્મનો ઉદય થતા ઉત્પન્ન થતો માત્ર તે ઔદયિકે. કર્મના ઉપશમાદિની બપેક્ષા નહિ કરનાર ચેતનત્યાદિ સહજ માત્ર તે પારિણામિકભાવે. આ સર્વે તે જ યથાસમ્યક ભવ્ય કે અભવ્ય જીવનું સત્ત્વ-સ્વરૂપ છે. એ પ્રમાણે સૂત્રાર્થ છે. સ્વરૂપસંગ્રોધનમા કહ્યું છે કે —

જ્ઞાનથી મિત્ર અને અમિત્ર નહિ—કોઈ પણ રીતે મિત્રામિત્ર એવો, પૂર્વાપરીભૂતજ્ઞાનરૂપ તે આત્મા કહેવાય છે.^{૧૨}

કોઈ કહેશે કે ‘ભેદ અને અભેદ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી તેમાનું એક એ જ વાસ્તવિક છે, એટલે ઉભયાત્મક કહેવું એ અયુક્ત છે’ તો હમે કહીશું કે આ કહેવું જ અયુક્ત છે. કારણ કે ઉભયાત્મક કહેતા હમને જે વાધક નહે તેને સિદ્ધ કરવા-તમારી પાસે પ્રમાણ નથી; જો કહો કે અનુપલબ્ધ એ વાધકનું પ્રમાણ છે તો હમે કહીશું કે તે છે નહિ, કારણકે હમારા સ્વાદ્વાદીના મતગા સમસ્ત વસ્તુ અનેકરસાત્મક છે એમ સુપ્રસિદ્ધ છે.^{૧૩}

ઘઠી વીજા વેટલાક જીવ, આકાશ, ધર્મ, અધર્મ અને પુદ્ગલ એ અસ્તિકાયનો ભેદથી જીવાજીવની વીજી વ્યવસ્થા કરે છે. આ પાંચ તત્ત્વ કાલવ્રયના સગથી છે માટે તે અસ્તિ એમ કહેવાય છે. તે દરેક એક કરતાં અધિક પ્રદેશ સાથે શરીરની પેઠે યુક્ત છે માટે તે કાય કહેવાય છે. ત્યાં જીવ વે પ્રકારના છે, સસારી અને મુક્ત. જે એકા ભરથી વીજા ભરને પામે છે તે સસારી. તે વે પ્રકારના છે, સમનસ્ક અને અમનસ્ક. તેમા જેઓ સજ્ઞાનાળા છે તે સમનસ્ક. શિક્ષા, ક્રિયા, આલાપ, અને ગ્રહણ એ છે રૂપ જેનું તે સજ્ઞા. જેઓ સજ્ઞાયગરના છે તે અમનસ્ક કહેવાય છે. અમનસ્કા વે પ્રકારના છે. ત્રસે અને સ્થાવર. તેમા વે હિન્દ્રિયોનાળાં ઇત્યાદિ જેવા કે શણ ગડોલક (લીઢા) વગેરે તે ત્રસ. તે ચાર પ્રકારના છે, (વેન્દ્રિ, તેન્દ્રિ, ચેરેન્દ્રિ, અને પચેન્દ્રિ). પૃથ્વી, અપ્, તેજસ્, વાયુ, અને વતસ્પતિ એ સ્થાવર છે. તેમા માર્ગમાની ધૂલ તે પૃથ્વી, ઈંટ વગેરે તે પૃથ્વીકાય-પૃથ્વીને કાય-રૂપે જેણે ગ્રહણ કરી છે તે પૃથ્વીકાય, પૃથ્વીને કાયરૂપે જે ગ્રહણ કરશે તે પૃથ્વીજીવ. એ પ્રકારે આ ચાર ભેદની યોજના અપ્ વગેરેમા પળ કરતી. તેમા પૃથિવ્યાદિને કાયરૂપે જેઓએ ગ્રહણ કરી છે અને જેઓ ગ્રહણ કરશે તે સ્થાવર (જીવ) કહેવાય છે. પરંતુ પૃથિવ્યાદિ અને પૃથ્વીકાયાદિ પોતે સ્થાવર (જીવ) કહેનાતા નથી, કારણકે તે અજીવ છે. તે સ્થાવર માત્ર એક સ્પર્શેન્દ્રિયનાળા છે મગ્યન્તરની પ્રાપ્તિથી રહિત તે મુક્ત. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, અને આકાશાસ્તિકાય એ એકએક અને નિષ્ક્રિય છે. અને તે સમસ્ત મઠીને દ્રવ્યને એક પ્રદેશમાથી વીજા પ્રદેશમા પહોંચાડનાર હેતુ છે. તેમા ધર્મ અને અધર્મ પ્રસિદ્ધ છે. આલોક વડે અવદિગ્ન, લેવાકાશ પદ્ધતી ઓઢણાતા અને સર્વત્ર અવસ્થિત એના ગાનાશને તિપે (જીવની)

ગતિ અને સ્થિતિ કરાવવી એ ધર્માધર્મનો ઉપકાર છે. માટે ધર્માસ્તિકાયનું પ્રવૃત્તિથી અનુમાન થાય છે, અને અધર્માસ્તિકાયનું સ્થિતિથી અનુમાન થાય છે. અન્ય વસ્તુના પ્રદેશમાં અન્ય વસ્તુનો પ્રવેશ તે અવગાહ. તે આકાશનું કૃત્ય છે. જેને સ્પર્શ, રસ, અને વર્ણ છે તે પુદ્ગલ; તે બે પ્રકારના છે,—અણુ અને સ્કન્ધ. જેનો ભોગ નથી થઈ શકતો તે અણુ. દ્વચણુકાદિ તે સ્કંધ. તેમા દ્વચણુકાદિ સ્કંધના ભેદથી અણ્વાદિ ઉત્પન્ન થાય છે. અને અણ્વાદિના સંઘાતથી દ્વચણુકાદિ ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ ધાર ભેદ અને સંઘાત ઉભય વડે સ્કંધની ઉત્પત્તિ થાય છે; માટે પૂર્યન્તિ નામ પૂરે છે અને ગલન્તિ નામ ગળે છે તે પુદ્ગલ. કાલ એક કરતા અધિક પ્રદેશ સાથે યુક્ત નથી અને તેથી તે અસ્તિકાય નથી; તો પણ તે દ્રવ્ય છે, કારણકે દ્રવ્યના લક્ષણનો તેમાં યોગ થાય છે. ‘જેને ગુણ અને પર્યાય’ છે તે દ્રવ્ય’ એ દ્રવ્યનું લક્ષણ કહ્યું છે. જે પોતે નિર્ગુણ છે અને દ્રવ્ય જેનો આશ્રય છે તે ગુણ. જેમકે જ્ઞાનત્વાદિસામાન્ય એ જીવના ગુણ છે, રૂપત્વાદિસામાન્યસ્વભાવ એ પુદ્ગલના ગુણ છે; અને ધર્મ, અધર્મ અને આકાશના અનુક્રમે ગતિહેતુત્વ-સામાન્ય, સ્થિતિહેતુત્વસામાન્ય, અને અવગાહહેતુત્વસામાન્ય એ ગુણો છે^૧ ઉત્તરૂપે કરીને ભયન, ઉત્પાદ, તદ્વાવ, પરિણામ, અને પર્યાય (અત) એ દ્રવ્યના પર્યાય છે. જેમકે ઘટાદિ જ્ઞાન, સુખ, ક્લેશ इत्यादि જીવના પર્યાય છે. મૃત્પિણ્ડ, ઘટ इत्यादि પુદ્ગલના પર્યાય છે, અને ગત્યાદિવિશેષ એ ધર્માદિના પર્યાય છે. માટે છ દ્રવ્ય છે એમ પ્રસિદ્ધ છે.

કેટલાક તત્ત્વ સાત છે એમ વર્ણન કરે છે. જીવ, અ-જીવ, આસ્ત્રવ, વંધ, સંવર, નિર્જર, અને મોક્ષ. તેમા જીવ અને અજીવનું નિરૂપણ હમે કરી ગયા છીએ; હવે આસ્ત્રવનું નિરૂપણ કરીએ છીએ. ઔદારિકાદિ કાયોના ચલનદ્વારા આ-

ત્માનું ચલન જે યોગપદ્ધતિનીય છે તે આસ્ત્રવૈ. જેમકે પાણીમા જતુ દ્વાર નદીના છવણનુ કારણ છે માટે તે આસ્ત્રવ કહેવાય છે તેમ યોગપ્રણાટિકા કરીને કર્મનુ આસ્ત્રવ થાય છે માટે યોગ છે તે આસ્ત્રવ છે. જેમ મીના વદ્ધ ઉપર ચારે તરફથી વાયુ વડે ડહલી રેણુ ઠરે છે તેમ કપાયરૂપ જલથી મીનો ધયેલો આત્મા યોગથી આણેલા કર્મને સર્વ પ્રદેશે કરીને ગ્રહણ કરે છે; અથવા જેમ તપેલો લોહનો ગોળો પાણીમા ના-ચતા પાણીને ચારે તરફથી ગ્રહણ કરે છે તેમ કપાયથી તત્ત ધયેલો જીવ યોગથી આણેલા કર્મને ચારે તરફથી ગ્રહણ કરે છે. યુગતિમા લાવીને જે આત્માને કપે છે અર્થાત્ પ્રચ્યુત કરે છે તે કપાય, જેવા કે જ્ઞાન, માન, માયા અને લોભ. આસ્ત્રવ બે પ્રકારનો છે, શુભ અને અશુભ. તેમા અહિંસાદિ શુભ કાય-યોગ છે; સત્ય, મિત્ર અને હિત ભાષણાદિ શુભ ધ્યાનયોગ છે. આ આસ્ત્રવના મેદપ્રગેદ વગેરે ‘કાય, વાક્ અને મનસુનો કર્મયોગ તે આસ્ત્રવ; તે પુણ્યનો શુભ અને પાપનો અશુભ’ इत्यादि सूत्रसमूहे કરીને સર્પૂર્ણ રીતે વર્ણવ્યા છે. કેટલાક એમ માને છે કે જે ઇન્દ્રિયપ્રવૃત્તિ વિષયમા પુરુષને આસ્ત્રવે છે (હડ-સેલે છે) તે આસ્ત્રવ, કારણકે પોરુષ યોતિ ઇન્દ્રિયદ્વારા વિ-ષયનો સ્પર્શ કરીને રૂપાદિ જ્ઞાનરૂપ પારિણામને પામે છે^{૧૧}

મિથ્યાદર્શન, અચિરતિ, પ્રમાદ અને કપાયને લીધે અને યોગને લીધે આત્મા, સૂક્ષ્મ એકક્ષેત્રાવગાહી અનતપ્રદેશ-સયુક્ત અને કર્મવધને માટે યોગ્ય એવા પુદ્ગલોનુ જે ઉપાદાન કરે છે તે વર્ધિ કહ્યુ છે કે —

જીવ સકપાય હોવાથી કર્મભાવને માટે યોગ્ય એવા પુદ્ગલને ગ્રહણ કરે છે તેનુ નામ વધ છે

અહીં કપાય સર્વવધેતુનો ઉપલક્ષક છે. વાચકા-ચાર્ય કહે છે કે —

વૈતાલીશ મિક્ષાદોષયી રહિત યૃં જે અન્ન મુનિઓ
લે છે તે પપ્પણાસમિતિ કહેવાય છે

આસનાદિને વચોવર જોઈ સાવચેતીથી ઓઢગી તેનું
ગ્રહણ કરવું, તેને નાંચે મૂકવું અને ધ્યાન કરવું તેનું નામ
આદાનસમિતિ.

કફ, મૂત્ર, મલ इत्यादિયી તથા જતુયી રહિત ભૂમિ
ઉપર સખાઢીને મલોત્સર્ગ કરવો તેનું નામ ઉત્સર્ગસમિતિ

માટે આશ્વરૂપ શરાના દ્વારનું જે સગરણ (અટકાર)
કોરે તે સગર ંમ કહ્યું છે વિદ્વત્ પુરુષો કહે છે કે —

આશ્વર્ય સસારનો હેતુ છે અને સગર મોક્ષનું કારણ
છે આ પ્રમાણે આર્હત ધર્મ મૂઢીમાં માય પડ્યો છે, અન્ય
સર્વે આનું પ્રપચન છે

અર્જિત કરેલા કર્મનું તપસ્ વગેરેથી નિર્જરણ તે
નિર્જરો તત્ત્વ છે તે ચિર કાલથી ચાહતા આવેલા કપાપના
સગૂંહેને તેમ જ પુણ્ય અને સુખદુઃખને દેહની સાથે નાશ પમાડે
છે. કેશલુછનાદિ તપસ્ છે. તે નિર્જરા બે પ્રકારની છે.
યથાકાલ અને ઔપક્રમિક. જે વચ્ચે જે કર્મ ફલપ્રદરૂપે
માનવામાં આવ્યું છે તે વચ્ચે ફલદાનથી ઉત્પન્ન થતી નિર્જરા
તે પ્રથમ પ્રકારની નિર્જરા છે અને તે કામાંદિના પરિપાકથી
ઉત્પન્ન થયેલી છે ંમ કહેવાય છે તપોબલ્થા સ્વકામનાના ઉદ-
યને માટે જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે કર્મનિર્જરા કહ્યું છે કે—

સસારનાં વીજભૂત કર્મના નિર્જરણથી નિર્જરા ઉત્પન્ન
થાય છે. તે બે પ્રકારની છે સકામા અને અકામા. યમો
પુરુષોની નિર્જરા સકામા છે અને અન્ય દેહીઓની નિર્જરા
અકામા છે

મિથ્યાદર્શનાદિ વચેતુઓનો નિરોધ થતા અભિનવ
કર્મના અભાવથી અને નિર્જરાહેતુના સન્નિધાનને લીધે અર્જિત

કર્મના નાશથી કર્મનો જે આત્મીયક નાશ થાય તે મોક્ષ. 'બંધહેતુઓની નિર્જરા થકે અને ભવહેતુઓની નિર્જરા થકે સકલ કર્મથી સંપૂર્ણ મોક્ષ તે મોક્ષ.' તે પછી જીવ લોકાન્તથી પણ ઝૂર્ચ જાય છે. જેમ હસ્ત અને દંડના ભ્રમણથી પ્રેરિત થયેલું કુમ્ભકારનું ચક્ર હસ્ત અને દંડ ઉપરત થતાં પણ તેમાં આવેલા વલને લીધે સંસ્કારનો ક્ષય થતાં સુધી ફરે છે તેમ સંસારગત આત્માનું અપવર્ગની પ્રાપ્તિને માટે કરેલું પ્રણિધાન તે મુક્ત થતાં નષ્ટ થઈ જાય છે, તોપણ પૂર્વસંસ્કારને લીધે તેનું છોકાન્ત સુધી ગમન ઉપપન્ન છે; અથવા જેમ મૃત્તિકાના લેપવાલું તુંવડું પાણીમાં નીચે પડે છે અને પછી મૃત્તિકાબંધનો ક્ષય થતાં તે ઉપર આવે છે તેમ કર્મરહિત આત્મા નિઃસંગ હોવાથી ઈંડબીજની પેઠે બંધોચ્છેદથી, કે અગ્નિશિલાની પેઠે ડાંચે જવાના સ્થભાવથી ઝૂર્ચ ગતિ કરે છે. જીવ અને કર્મ પરસ્પર પ્રદેશાનુ-પ્રવેશ હોઈને ડમયનું અવિભાગે કરીને અવસ્થાન તે બંધ. માત્ર પરસ્પરની પ્રાપ્તિ તે સંગ. કહ્યું છે કે 'પૂર્વના યોગથી, અસંગપ-ળાથી, બંધોચ્છેદથી અને ગતિપરિણામથી મોક્ષપ્રેરણા થાય છે. પછી ફુટાલચક્રની પેઠે, મૃત્તિકાલેપથી રહિત થયેલી તુંવડીની પેઠે, ઈંડબીજની પેઠે, અને અગ્નિશિલાની પેઠે ઝૂર્ચ ગમન અવિરુદ્ધ છે.' માટે જ કહે છે કે:—

ચંદ્રસૂર્યાદિ ગ્રહો જાય છે જાય છે અને પાછા આવે છે; પરંતુ આલોકાકાશમાં ગયેલા અદ્યાપિ પાછા આવ્યા નથી.

કેટલાક એમ માને છે કે જેના સમસ્ત કૈશ તથા જેની વાસનાઓ નાશ પામી છે, જેના જ્ઞાનને કંઈ આવરણ નથી, જે કેવલ સુખમાં છે, એવા આત્માનું ઉપરના દેશમાં અવસ્થાન તે મુક્તિ. કેટલાક ઉપર કહેલાં સાત તથા સુખ અને દુઃખનાં સાધન જે પુણ્ય પાપ એ રીતે નવ તત્ત્વ માને છે. સિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે કે:—

મિથ્યાદર્શન, અવિરતિ, પ્રમાદ અને કપાય એ વંધ-
હેતુઓ છે.

મિથ્યાદર્શન બે પ્રકારનું છે. મિથ્યાકર્મના ઉદયથી
પરોપદેશની અપેક્ષા વગર સ્વાભાવિક ઉત્પન્ન થનાર જૈન તત્ત્વ ઉપર
અશ્રદ્ધાન, અને વીજું પરોપદેશથી ઉત્પન્ન થનાર. પૃથિવ્યાદિ છ વિષ-
યમાંથી છ ઇન્દ્રિયનું અસયમન તે અવિરતિ. પંચસમિતિ અને શુષ્તિને
વિષે અનુત્સાહ તે પ્રમાદ. ક્રોધાદિ તે કર્પાર્ય. તેમાં કપાય-
સુધીના સ્થિતિ અને અનુભાવસ્વ વધના હેતુ છે. અને યોગ
પ્રકૃતિવંધ અને પ્રદેશવંધનો હેતુ છે. વંધ ચાર પ્રકારના કહ્યા
છે; પ્રકૃતિ,^૧ સ્થિતિ^૨, અનુભાવ, અને પ્રદેશ.^૩ નિંદ્રા, ગોઝ
ફાલ્યાદિનો કટુત્વ મથુરત્યાદિ સ્વભાવ તે પ્રકૃતિ, સૂર્યપ્રમાનો
લચ્છેદ કરનાર મેઘની પેઠે અને પ્રદીપપ્રમાનું તિરોવાન કરનાર
કુંભની પેઠે આવરણીય પ્રકૃતિગ્રંથનો જ્ઞાનાવરણત્વ અને દર્શ-
નાવરણત્વ સ્વભાવ છે. સદરાદેશનીયપ્રકૃતિવંધનો તત્વારની
ધાર ઉપરના મથુલેહનની પેઠે સુખદુઃખોત્પાદકત્વ સ્વભાવ છે.
જેમ દુર્જનનો સગ ચારિત્રમા અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરે છે તેમ
મોહનીયપ્રકૃતિવંધનો તત્ત્વાર્થમા અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવી એ
સ્વભાવ છે. જેમ મગ મદનો હેતુ છે તેમ મોહનયિપ્રકૃતિવંધ
અસયમનો હેતુ છે. આયુષ્પ્રકૃતિવંધનો સ્વભાવ જાઝની પેઠે
દેહને વદ્ધ કરવાનો છે. નામપ્રકૃતિવંધનો સ્વભાવ ચિત્રકારની
પેઠે વિચિત્ર નામ કરવાનો છે. ગોષ્પ્રકૃતિવંધનો સ્વભાવ કુંભ-
કારની પેઠે ઝંચ નીચ કરવાનો છે. અંતરાયપ્રકૃતિવંધનો કોશા-
ધ્યક્ષની પેઠે દાનાદિમાં ધિચ્છનું કારણ થઈ પડવાનો સ્વભાવ
છે. દ્રવ્ય અને કર્મના અગાંતર ભેદ સહિત સૂક્ષ્મપ્રકૃતિ શબ્દગ્રી
ઓઢ્યાતો પ્રકૃતિવંધ આ રીતે આઠ પ્રકારનો છે. ડગા-
સ્થાતિ યાચકાચાર્ય કહે છે કે -

આષ્ટ (પ્રકૃતિ) વંધ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ,

વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્, નામ, ગોત્ર અને અંતરાય
૫ રીતે ઝાઠ પ્રકારનો છે, અને તેઓના અનુક્રમે પાંચ,
નવ, અઠ્યાવીશ, ચાર, વે, ચાલીશ, વે, અને પંદર
ભેદ છે.^{૧૩}

આ સર્વનું ત્રિયાનંદ વગેરે વિવરણ કર્યું છે માટે
વિસ્તારના મયથી હમે અહીં કંડ કહેતા નથી. જેમ ગજા, ગો, અને
મહિષી આદિનાં દૂધની છાંંવા કાઢ સુધી માધુર્યસ્વભાવમાથી
અપ્રચ્યુતિ તે સ્થિતિ છે તેમ જ્ઞાનાવરણાદિ ત્રણ સૂલમકૃતિ અને
અંતરાયનો, 'સ્થિતિ કોટિકોટિ ત્રિશત્ સાગરોપમની પળ પર છે '
જ્યાદિમાં કહેલા કાઢ કરતાં પળ વધારે વચ્ચત સુધી સ્વસ્વભાવમાંથી
અપ્રચ્યુતિ તે સ્થિતિ છે. જેમ ગજા, ગો, મહિષી આદિનાં દૂધનું તંત્રમં-
દાદિ ભાવે કરીને સ્વકાર્ય કરવામા જે સામર્પ્યવિશેષ છે તે
અનુભાવ છે તેમ કાર્યજનિત પુદ્ગલોનું સ્વકાર્ય કરવામા જે
સામર્પ્યવિશેષ તે અનુભાવ છે. કર્મભાવ રૂપે પરિણત થયેલા
પુદ્ગલસ્કંધો જે અનંત પ્રદેશ વાળા છે તેઓનો આત્મપ્રદેશમા
અનુપ્રવેશ તે પ્રદેશવંધ.^{૧૪} આલ્મનો નિરોધ તે સંવર.^{૧૫} જેને
કરીને આત્મામા પ્રવેશ કરતા કર્મનો પ્રતિષેધ થાય છે તે શુષ્કિ,
સમિતિ આદિ સંવર છે. સસારનું કરણ જે યોગ તેથી
આત્માનું ગોપન તે શુષ્કિ. તે ત્રણ પ્રકારની છે. કાચનિગ્રહ,
ધાગ્નિગ્રહ અને મનોનિગ્રહ. પ્રાણીને પીંડા ન થાય તેવી રીતે
સમ્યગ્ જયન (ગમન=કર્મ) તે સમિતિ. તે રીયાં ભાષા
જ્યાદિ ભેદથી પાંચ પ્રકારની છે. હેમચદ્રાચાર્ય તેનું પ્રપચન
આ પ્રમાણે કરે છે:—

સૂર્યકિરણથી ચુંચિત લોકમાર્ગમાં અંતુની રક્ષાને માટે
જોઈને ચાલવું તેને સત્પુરુષો રીયાં કહે છે.

આવેલા સર્વ મનુષ્યો પ્રતિ મિત ભાવણ કરવું તેનું
નામ ભાષાસમિતિ છે અને તે ધાણીને નિયમમાં રાખનાર
પુરુષોને પ્રિય છે.

વૈતાલીશ ભિક્ષાદોષથી રહિત એવું જે અન્ન મુનિઓ
 લે છે તે ષપ્પણાસમિતિ કહેવાય છે.

આસનાદિને ઘસોઘસ જોઈ સાવચેતીથી ઓઢંગી તેનું
 ગ્રહણ કરવું, તેને નીચે મૂકવું અને ધ્યાન કરવું તેનું નામ
 આદાનસમિતિ.

કફ, મૂત્ર, મલ इत्याદિથી તથા જંતુથી રહિત ભૂમિ
 ઉપર સંભાળીને મલોત્સર્ગ કરવો તેનું નામ ઉત્સર્ગસમિતિ.

માટે આસ્ત્રવરૂપ જ્ઞાના દ્વારા જે સત્તરણ (અટકાવ)
 કરે તે સવર એમ કહ્યું છે. વિદ્વત્ પુરુષો કહે છે કે —

આસ્ત્રવ સંસારનો હેતુ છે અને સંવર મોક્ષનું કારણ
 છે આ પ્રમાણે આર્હત ધર્મ મૂઠીમાં માય પડ્યો છે, અન્ય
 સર્વે ધ્યાનું પ્રપેચન છે

અર્જિત કરેલા કર્મનું તપસ્સ ઘસોઘસી નિર્જરણ તે
 નિર્જરિ તત્ત્વ છે. તે ચિર કાલથી ચાલતા આવેલા કપાયના
 સમૂહને તેમ જ પુણ્ય અને સુખદુઃખને દેહની સાથે નાશ પમાડે
 છે. કેશહુછનાદિ તપસ્સ છે. તે નિર્જરા બે પ્રકારની છે.
 યથાકાલ અને ઔપક્રમિક. જે વણતે જે કર્મ ફલપ્રદરૂપે
 માનવામાં આવ્યું છે તે વણતે ફલદાનથી ઉત્પન્ન થતાં નિર્જરા
 તે પ્રથમ પ્રકારની નિર્જરા છે અને તે કામાદિના પરિપાકથી
 ઉત્પન્ન થયેલી છે એમ કહેવાય છે. તપોગ્રહથી સ્વકામનાના ઉદ-
 યને માટે જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે કર્મનિર્જરા. કહ્યું છે કે —

સંસારનાં ધોજમૂત કર્મના નિર્જરણથી નિર્જરા ઉત્પન્ન
 થાય છે. તે બે પ્રકારની છે સકામા અને અકામા. યમી
 પુરુષોની નિર્જરા સકામા છે અને અન્ય દેહીઓની નિર્જરા
 અકામા છે

મિથ્યાદર્શનાદિ વગેરેતુઓનો નિરોધ થતાં અભિનય
 કર્મના અભાવથી અને નિર્જરાહેતુના સત્તિધાનને લીધે અર્જિત

કર્મના નાશથી કર્મનો જે આત્યંતિક નાશ થાય તે મોક્ષ. 'વંધહેનુઓની નિર્જરા થડે અને મવહેનુઓની નિર્જરા થડે સકલ કર્મથી સંપૂર્ણ મોક્ષ તે મોક્ષ.' તે પછી જીવ લોકાન્તથી પણ ઊર્ચ્ય જાય છે. જેમ હસ્ત અને દંડના ભ્રમણથી પ્રેરિત થયેલું કુમ્ભકારનું ચક્ર હસ્ત અને દંડ ઉપરત થતાં પણ તેમાં આવેલા વડને ઊંધે સંસ્કારનો ક્ષય થતાં સુધી ફરે છે તેમ સંસારગત આત્માનું અપવર્ગની પ્રાપ્તિને માટે કારેલું પ્રણિધાન તે મુક્ત થતાં નષ્ટ થઈ જાય છે, તોપણ પૂર્વસંસ્કારને ઊંધે તેનું લોકાન્ત સુધી ગમન ઉપપન્ન છે; અથવા જેમ મૃત્તિકાના હેપ-વાલું તુંબટું પાળીમાં નાંચે પડે છે અને પછી મૃત્તિકાવંચનો ક્ષય થતાં તે ઉપર આવે છે તેમ કર્મરહિત આત્મા નિ.સંગ હોવાથી દ્વંદ્વોજની પેટે વંધોછેદ્ધી, કે અગ્નિશિલાની પેટે હચે જનાના સ્થભાવથી ઊર્ચ્ય ગતિ કરે છે. જીવ અને કર્મ પરસ્પર પ્રદેશાનુ-પ્રવેશ હોઈને ડમયનું અધિભાગે કરીને અવસ્થાન તે વંધ. માત્ર પરસ્પરની પ્રાપ્તિ તે સંગ. કણું છે કે 'પૂર્વના યોગથી, અસંગપ-ળાથી, વંધોછેદ્ધી અને ગતિપરિણામથી મોક્ષપ્રેરણા થાય છે. પછી ફુલાલચક્રની પેટે, મૃત્તિકાહેપથી રહિત થયેલી તુંડીની પેટે, દ્વંદ્વોજની પેટે, અને અગ્નિશિલાની પેટે ઊર્ચ્ય ગમન અનિરુદ્ધ છે.' માટે જ કહે છે કે:—

ચંદ્રમૂર્યાદિ ઘટ્ટો જાય છે જાય છે અને પાછા આવે છે; પરંતુ આલોકાપાદમાં મથેલા અણપિ પાછા આવ્યા નથી.

કેટલાક એમ માને છે કે જેના સમન્ન પ્રેશ તથા જેની વાસનાઓ નાશ પામી છે, જેના જ્ઞાનને કંઈ આચરણ નથી, જે ફેરલ સુગમાં છે, એવા આત્માનું ઉપરના દેશમાં અવસ્થાન તે મુક્તિ. કેટલાક ઉપર કહેડાં સાત તથા ગુણ અને દુ.ગનાં સાધન જે પુણ્ય પાપ એ રીતે નવ તત્ત્વ માને છે. વિદ્વાતનાં મઠાં છે કે:—

‘ પુણ્ય અને પાપ સહિત જીવ, અને અજીવ, વાસ્તવ સંચર, નિર્જર, વંધ, અને મોક્ષ ય નવ તત્ત્વ છે. ’

હમારો હેતુ માત્ર સંગ્રહ કરવાનો હોવાથી હમે આટલું કહી શાંત પડીએ છીએ.

અહીં સર્વત્ર જૈન લોકો સત્તમંગિનયૈં^૧ નામનો ન્યાય લાગે છે. સ્યાદસ્તિ, સ્યાન્નાસ્તિ, સ્યાદસ્તિચનાસ્તિ, સ્યાદવક્તવ્યઃ, સ્યાદસ્તિચાવક્તવ્યઃ, સ્યાન્નાસ્તિચાવક્તવ્યઃ, સ્યાદસ્તિચનાસ્તિચાવક્તવ્યઃ આ સર્વનું અનંતવીર્ય આ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે.

જ્યારે કોઈ વસ્તુનું વિધાન કરવાની ઇચ્છા હોય ત્યારે કહેવું કે સ્યાદસ્તિ.

જ્યારે કોઈનો નિષેધ કરવાની ઇચ્છા હોય ત્યારે કહેવું કે સ્યાન્નાસ્તિ.

ક્રમે કરીને વિધાન અને નિષેધ ઘેને કરવાની ઇચ્છા હોય તો ઘેને કહેવા.

ઘેનેની સાથે કહેવાની ઇચ્છા હોય તો તેમ કહેવું અશક્ય હોવાથી સ્યાદવક્તવ્ય કહેવું.

જ્યારે સ્યાદસ્તિ કહેવું હોય અને તે સાથે તે અવાચ્ય છે એમ કહેવું હોય તો પાંચમા ભંગ લેવો.

જો સ્યાન્નાસ્તિ કહેવું હોય અને તે સાથે તે અવાચ્ય છે એમ કહેવું હોય તો છઠ્ઠો ભંગ લેવો.

જ્યારે ત્રણેનો સમુદ્ધય જણાવવાની ઇચ્છા હોય ત્યારે સાતમો ભંગ લેવો.

સ્યાત્ શબ્દ તિલ્લતપ્રાતિરૂપકનિપાત (ત્રિયાપદના રૂપમાં અવ્યય) છે. અને તે અનેકાન્તનો ધોતક છે. કહ્યું છે કે:—

સ્યાત્ તિહતપ્રતિરૂપકાગિપાત છે; પરંતુ તે અર્થયોગી છે તેથી તે વાક્યોમાં અનેકાન્ત (અનિશ્ચય) નો ચોતક છે અને ગમ્ય અર્થ પ્રતિ ચિદોષણ છે

વળી જો આ સ્યાત્ શબ્દ એકાન્ત (નિશ્ચય) નો ચોતક હોય તો સ્યાદસ્તિ એ વાક્યમાં સ્યાત્ પદ નિર્ણયક થઈ જાય, તે અનેકાતચોતક છે એમ હેતા સ્યાદસ્તિ એટલે કથ-ચિદસ્તિ એમ અર્થ વાય અને તેથી સ્યાત્ પદથી કથચિત્ એ અર્થની પ્રાપ્તિ નિર્ણયક થાય નહિ. કહ્યું છે કે —

સર્વથા પ્રમાન્તના ત્યાગથી સ્યાદ્વાદ ઘટે છે તે સત્-ભંગિત્યમાં હોય અને આદેયના વિશેષને ઠરાવે છે.

જો નસ્તુ સર્વથા, સર્વદા, સર્વત્ર અને સર્વની પાસે અસ્તિત્વમાં છે તો કોઈ ટેકાણે, કોઈમાર, કોઈની પળ તે હેનાની કે તજગાની ઢચ્છા મટે પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ થાય નહિ, કારણ કે જે પ્રાપ્ત છે તેને પ્રાપ્ત કરનાપણુ હોય અને જે અપ્રાપ્ત છે તેને ત્યાગ કરનાપણુ હોય એ અનુપપન્ન છે અનેકાન્ત પક્ષ હેતા વસ્તુ કોઈ પ્રકારે, કોઈમાર, કોઈની પાસે અસ્તિત્વમાં હોવાથી પ્રેક્ષામાન્ પુરુષોને તેની પ્રાપ્તિ અને ત્યાગ સમજાય એમ છે. વળી કોઈને પૂછવાનું કે વસ્તુનો સત્ત્વ એ સ્વભાવ છે કે અસત્ત્વ એ સ્વભાવ છે ? અસ્તિત્વ એ વસ્તુનો સ્વભાવ છે એમ કહેવાય નહિ કારણકે ‘ ઘટ ’ ‘ છે ’ આ બે પદ પર્યાય થનાથી તેમનો સાથે પ્રયોગ થયો અયુક્ત છે અને ‘ ઘટ ’ ‘ નથી ’ એનો પ્રયોગ ઉપરના પ્રયોગથી વિરુદ્ધ છે. આ પ્રમાણે વીજા ઉત્તરને માટે પણ સમજવું. કહ્યું છે કે —

ઘટ છે એમ યોલાય નહિ, કારણકે ઘટ વહેતાં જ સત્ત્વ આવી જાય છે ઘટ નથી એમ પણ વહેવાય નહિ, કારણ-કે સાત્ત્વ અને અસત્ત્વ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે

માટે ઉપર પ્રમાણે સ્યાદસ્તિ વગેરે કહેવું, પ્રતિમાદી ચાર પ્રકારના છે, સદ્વાદી, અસદ્વાદી, મદસદ્વાદી અને અનિર્વચનાન-

વાદો, વઙ્ગી સદ્ અસદ્ વગેરે વાદ સાથે અનિર્વચનીયવાદ મેઝ્ઝતાં તેઓના ગ્રણ વર્ગ પડે છે. આ વાદોઓ ‘ શુ વન્નુ છે ? ’ इत्यादि પ્રશ્ન કરે તો ‘ કોઈ પણ પ્રકારે છે ’ इत्यादि उत्तर हमारा तरफથી મઝ્ઝવાનો સંભવ હોવાથી તે સર્વ હારી જઈ મૌન ધારણ કરશે; અને સંપૂર્ણ અર્થનો વિનિશ્ચય કરનાર સ્વાદ્વાદીનો પ્રિજય થશે માટે સર્વ યથાયુક્ત છે. સ્વાદ્વાદમંજરીમાં આચાર્ય કહે છે કે:—

અનેકાન્તાત્મક ઘસ્તુ માત્ર સર્વશોને ગોચર છે; અને ઇકદેશવિશિષ્ટ અર્થ ન્યાયનો વિષય છે. જે ઇકાનિષ્ઠ ન્યાય આગમપ્રતિપાદિત માર્ગમાં પ્રવર્તે તેનું નામ આગમ-પ્રતિપાદિત સ્વાદ્સ્તુ કદેવાય અને તે સંપૂર્ણ અર્થનો વિનિ-શ્ચય કરાવનાર છે.

અન્યોન્યના પક્ષપ્રતિપક્ષથી સર્વ ઘાદ મતસરયુક્ત છે. આદ્ય મત માત્ર સર્વ નયની કોઈ પણ વિશેષ વગર દૃષ્ટા કરનાર હોવાથી અપક્ષપાતી છે.

જિનદત્તસૂરિ જૈનમત આ પ્રમાણે કહે છે:—

જેનામાં વલ, ભોગ, ઉપભોગ, દાન અને પ્રતિગ્રહ ઇ અંતરાય, તથા નિદ્રા, ભય, અજ્ઞાન, જુગુપ્સા, હિંસા, રત્તિ, અરતિ, રાગ, દ્વેષ, અવિરત્તિ, સ્મર (કામ), શોક, અને મિથ્યાત્વ પટલા અષ્ટાદશ દોષ તથા તે જિનદેવ અથવા ગુરુ કહેવાય. અને તે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશક છે.

જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર ઇ અપવર્ગના માર્ગ છે. સ્વાદ્વાદમાં જે પ્રમાણનો અંગીકાર કરવામાં આવે છે. પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન પદાર્થ માત્ર નિત્યાનિત્યાત્મક માનવામાં આવે છે

સાત વા નવ તત્ત્વ છે જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રય, સંચર, વંધ, નિર્જા, અને મોક્ષ. હયે તેનાં લક્ષણ કહીંઈ છીંઈ. ચેતનાલક્ષણ જીવ છે, તેથી અન્ય તે અજીવ

છે. સત્કર્મથી ઉત્પન્ન થનાર પુરૂષ તે પુણ્ય છે. તેથી ઉલટું તે પાપ છે. કર્મનો બંધ તે આશ્રવ, કર્મનો વિચાગ કરનાર તે નિર્જર; આઠ કર્મના ક્ષયથી મોક્ષ થાય છે. કેટલાક પુણ્યનો સંવરમાં અને પાપનો આશ્રવમાં અંતર્ભાવ કરે છે.

જેને ચાર અનંત(જગદ્જ્ઞાન, આત્મજ્ઞાન, મુક્તજ્ઞાન, અને મુક્તિજ્ઞાન)ની પ્રાપ્તિ થઈ છે, જે લોકમાં શૂદ્ધ છે અને જેનાં અષ્ટ કર્મનો ક્ષય થયો છે તેને જિનની કહેલી અનિ-
બ્યાવૃત્તિ મુક્તિ મળે છે.

શ્વેતામ્બર જૈન સાધુઓ રજોહરણ^{૧૭} રાખનાર, ભિક્ષા ઉપર ધૃતિ ચલાવનાર, કેદાને તોડી નાખનાર, ક્ષમાશીલ, અને નિઃસંગ છે.

દિગમ્બર સાધુઓ કેશ તોડી નાસે છે; હાથમાં પાંછી રાખે છે. હાથને પાનને ટેકાળે કામમાં લે છે, અને ભિક્ષા આપનારના ઘરમાં તે ઝમાઝમા સ્વાય છે; આ વીજા પ્રકારના જૈન સાધુઓ છે.

‘ કેવલી જ્ઞાતો નથી, અને સ્ત્રીને મોક્ષ મળતો નથી ’
અમ દિગમ્બરો માને છે. તેઓ અને શ્વેતામ્બરો વચ્ચે આ મહાન્ ભેદ^{૧૮} છે.

रामानुजदर्शन.

आ आर्हत मत प्रमाणदृष्टिर्था जोनारने निश्च छै; कारण के एक ज परमार्थसत् वस्तुमां सत्त्व असत्त्वादि धर्मवाङ्म अनेक परमार्थसत्तनो साथे समावेश संभवतो नथी. एम पण कोइथा कहेवाय नहि के परस्पर विरुद्ध सत्त्वासत्त्वना समुच्चयनो असंभव भले होय, तो पण ते बनेनो विकल्प बेम न होय ? कारण के क्रियानो विकल्प होय वस्तुनो विकल्प होय नहि एवो न्याय छै. गणेश अने नृसिंहनी पेठे सय जगत् अनेकांत छै एम पण दृष्टांतने आधारे धारी शक्याय नहि, कारण के एक ज देशमां गजत्व अथवा सिंहत्व अने बीजा देशमां नरत्व ए प्रमाणे देशभेदथी विरोध रहैतो नथी; परंतु एक ज देशमां सत्त्वासत्त्वादि बडे अने-कान्तत्व कहेवामां ते दृष्टांत उपपन्न पण नथी. बळी कोइ कहेशे के द्रव्यरूपे कराने सत् अने पर्यायरूपे कराने असत् एम लेतां बने उपपन्न छै तो हमे कहांसु के एम नहि; कारण के वस्तुनुं कालभेदे कराने सत्त्व अने असत्त्व बने लेवामां कोइ दोष नथी. बळी “ जेम एक ज वस्तु न्हस्व दीर्घ होय छै तेम जगत् पण अनेकान्त होइ शके ” एम पण कहेवाय नहि, कारण के प्रतियोगीना भेदथी दृष्टांतमां कोइ विरोध रहैतो नथी. मोटे प्रमाणाभायथी परस्पर विरुद्ध सत्त्व अने असत्त्व

‘એક જ વસ્તુમા રહેવાને યોગ્ય નથી. આ પ્રમાણે બાંજી ભગી-ઓનો ભગ મળ સમજવો.

ચઢી આ સર્વનું મુઠ્ઠા જે સપ્તભગિનય તે જાતે જ એકાન્ત છે કે અનેકાન્ત છે ? જો કહો કે એકાન્ત છે તો સર્વ અનેકાન્ત એવી જે તમારી પ્રતિજ્ઞા તેનો વ્યાઘાત થશે. જો અનેકાન્ત કહો તો વિવક્ષિત અર્થની અસિદ્ધિ થશે, કારણ કે અનેકાન્ત હોવાથી તે અસાધક થશે. આ પ્રમાણે સ્વાદ્વાદીને ઘડે ઘને પક્ષથી સાળસો પડે છે.” ચઢી નરત્વ કે સપ્તત્વાદિનો નિશ્ચય કરાના ફલનો, તેનો નિશ્ચય કરનારનો, તેને યથાર્થ સમજનારનો, તેનું યથાર્થ જ્ઞાન કરાવનાર પ્રમાણનો, અને નરત્વાદિ પ્રમેયનો કઈ નિયમ નથી, એ જોતા આર્હતમતના અવિચારી પ્રવર્તકે તીર્થંકરત્વ ઠીક સમાર્થિત કર્યું !

તેમજ જાંવનું દેહ જેટલું પરિમાણ સ્વીકારવામા પણ યોગ્યત્વથી અનેક દેહને ધારણ કરનાર યોગિજીવોના સત્રધમા પ્રતિશરીરમા જીવવિષ્ણેદ થવાનો પ્રસંગ આવનાનો. મનુષ્ય શરીરના પરિમાણમાલો જાંવ હાથીના આજ્ઞા શરીરમા પ્રવેશ કરવાને શક્તિમાન થયાનો નહિ. ઘઘી ગજાદિ શરીરનો પરિભ્રમ કરી કોઈના શરીરમા પ્રવેશ કરનાર જાંવની પ્રાચીન શરીર માટેની વ્યાપકશીલતાનો વિનાશ થયાનો” એમ પણ ધારી શકાય નહિ કે જેમ દીપની પ્રભા નહાની શુપડીમા કે મળોટી હવેલીમા સંકોચનિકાશને પામે છે તેમ જાંવ પણ મનુષ્યમાત્રમાદિ શરીરોમા કરી શકે, કારણ કે દીપની પેટે મંત્રિકાર લેવાથી તે અનિલ ટરતા કરેલા કર્મનો પ્રગાશ અને નહિ કરેલા કર્મનો અમ્યાગમ થશે.

આ પ્રમાણે પ્રશ્નમહર્નિર્ગહણન્યાયે કરીને જાંવ પદાર્થના દૂષણના દિદ્દર્શન સ્પર્શથી રીંજા પદાર્થના દૂષણ પણ ધારી લેવા. માટે આ મત નિશ્ચયનિર્દોષ શ્રુતિ વિરુદ્ધ હોવાથી તેનું મ્રહણ કરવું નહિ. ભગવાન વ્યાસ કહે છે કે

નૈકસ્મિન્નસંભવાત્, વ્યાસસૂત્ર અધ્યાય ૨ પાદ ૨ સૂત્ર ૩૩

[નહિ; એકમાં અસંભવર્થા]

અને જૈનમતનું ઠંડન કરવામાં આ સૂત્રનું તાત્પર્ય છે એમ રામાનુજ તેનું વ્યાખ્યાન કરે છે. રામાનુજનો સિદ્ધાન્ત આ પ્રમાણે છે. ચિત્ અચિત્ અને ईश्वरના ભેદર્થી અથવા ભોક્તૃ ભોગ્ય અને નિયામકના ભેદર્થી ઘ્રણ પદાર્થ વ્યવસ્થિત છે. કહ્યું છે કે

ईश्वर चित् અને અચિત્ ઇ ઘ્રણ પદાર્થ છે. વિષ્ણુ ईश्वર છે જીવ ચિત્ છે અને હૃદય જગત્ અચિત્ છે.

હવે કોટલાક એમ માને છે કે વિશેષ માત્રર્થી રહિત ચિન્માત્ર બ્રમ્હ એજ પરમ પદાર્થ છે તે નિત્ય શુદ્ધ બુદ્ધ મુક્ત સ્વભાવગ્રાહ્યો દૃષ્ટા પણ તત્ત્વમત્યાદિ વાક્યર્થી તેનું જીવ સાથે એક્ય સમજાય ત્યાંસુધી તે બંધ મોક્ષને અનુગમે છે. તે કહે છે કે બ્રમ્હવ્યતિરિક્ત નાનાવિધ ભોક્તૃભોક્તૃગ્યાદિ સર્વ ભેદ-પ્રપંચ તેમાં અવિદ્યાએ કરીને કલ્પિત છે “ હે સૌમ્ય આ એક અદ્વિતીયસત્ પહેલાં હતું ” इत्यादि શ્રુતિવચન ઉપરર્થી તથા “ આત્મજ્ઞાની શોકને તરે છે ” इत्यादि સંકડો ઉપનિષદ્ને આધારે નિર્વિશેષ બ્રમ્હ અને આત્માના એકત્વ પ્રતિપાદન કરનારી વિદ્યાર્થી અનાદિ અવિદ્યાની નિશ્ચિત્ થાય છે એમ તે માને છે. “ જે કોઈ અહીં નાનાત્વ જુને છે તે એક પછી એક એમ અનેક મૃત્યુ પામે છે ” इत्यादि ભેદનિંદાપ્રતિપાદક શ્રુતિ હોનાર્થી પારમાર્થિક ભેદને સ્વીકારતા નથી. આવા પુરુષો પોતાને હાહ્યા ધારીને ડક્ત વિભાગને સહન કરતા નથી. તેઓના સવધમા આ પ્રમાણે સમાધાન કરવામાં આવે છે—જો અવિદ્યાને માટે પ્રમાણ હોય તો આમ થાય; પરંતુ અનાદિ ભાવરૂપ, જ્ઞાનવડે જેની નિશ્ચિત્ થાય છે એનું તથા “ હું અજ્ઞ હતું ” “ હું મને અને બીજાને જાણતો નથી ” इत्यादि પ્રત્યક્ષ-પ્રમાણર્થી સિદ્ધ અજ્ઞાન છે જ નહિ. તેઓ કહે છે કે:—

જે અનાદિ ભાવરૂપ છે, અને જ્ઞાનથી જેનો વિલય થાય છે તે અજ્ઞાન એમ ડાહ્યા ગાણસો લક્ષણ ઠરાવે છે.^૧

વઢી [હું અજ્ઞ છું] ઇત્યાદિ પ્રત્યક્ષ] તે જ્ઞાનના અભાવનો વિષય છે એમ પણ ધારવું જોઈએ નહિ,^૨ કારણ કે કોણ કોને કહી શકે ? પ્રમાકરનો આધાર લેનાર કે કુમારિલભટ્ટનો આધાર લેનાર ? પ્રમાકરનો આધાર લેનાર નહિ; કારણ કે

સદસદરૂપ વસ્તુમાં પોતાના અને પારકા રૂપવડે કોઈ એક નિત્યરૂપ કેટલા એકને કેટલીક ધાર જણાય છે.

કોઈ એક વ્યપેક્ષા (સંબંધ) એ કરીને અભાવ કોઈ અન્ય ભાવ છે, અભાવ ભાવાન્તર છે, અન્ય કંઈ નથી. કારણ કે અન્યનું નિરૂપણ થતું નથી.^૩

એ રીતે કહેતા તેણે (પ્રમાકરે) ભાવવ્યતિરિક્ત અભાવને માન્યો નથી. અભાવ છટ્ટા પ્રમાણથી (અનુપલબ્ધિ) થી જણાય છે, અને જ્ઞાન સર્વદા અનુમેય છે (પ્રત્યક્ષ નથી) માટે તેનો અભાવ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો વિષય સંભવતો નથી.^૪ વઢી કોઈ અભાવને પ્રત્યક્ષ માનનાર (હું અજ્ઞ છું] ઇત્યાદિ વડે) અભાવને પ્રત્યક્ષ કહે તો તેને કહેવાનું કે ' હું અજ્ઞ છું ' એ અનુભવમાં ' હુ ' એ પ્રકારની પોતાની અવગતિ અભાવધર્મિતા-એ કરીને અને જ્ઞાનની પ્રતિયોગિતાએ કરીને છે કે નહિ ? જો છે કહો તો વિરોધથી જ જ્ઞાનાભાવના અનુભવનો સંભવ નથી. જો ના કહો તો ધર્મો અને પ્રતિયોગીના જ્ઞાનની અપેક્ષા વારનાર જ્ઞાનાભાવનો અનુભવ જરા પણ સંભવતો નથી.^૫ અજ્ઞાનને ભાવરૂપ લેતા પૂર્વોક્ત દૂષણ આવતા નથી માટે ' હુ અજ્ઞ છું ' એ અનુભવ ભાવરૂપ અજ્ઞાનને ગોચર છે એમ માનવું જોઈએ.

રામાનુજ મતવાદિ કહે છે.—

પણ આ માનવું ગમનરોમન્ય જેવું છે. કારણ કે ભાવરૂપ અજ્ઞાન તે જ જ્ઞાનાભાવ છે.^૬ તે આ પ્રમાણે; જ્ઞાનનો વિષય અને

आश्रय होइने सोइ प्रत्यगर्थ ज्ञानथी भिन्न प्रतिपन्न छे के नहि ? कहो के प्रतिपन्न छे तो ते प्रतिपन्न यता स्वरूपज्ञानथी जेनी निवृत्ति थाय तेनु अज्ञान शी रीते टकीं शके ? जो प्रतिपन्न नथी एम कहो तो, व्यावर्तक आश्रय अने विषयथी रहित एवा अज्ञाननो अनुभव शी रीते थाय ?^{१८} तमे कहो के शुद्ध स्वरूपान-भासमात्र अज्ञानरियोधी ज्ञानपडे भासित थाय छे, अने तेथी आश्रय अने विषयनु ज्ञान होमानी साथे अज्ञाननो अनुभव थाय तो तेमा विरोध आपतो नथी, तो हमे कहीशु के ठीक तो ज्ञानाभासमा पण तेम ज धरो. मात्र तमे अन्य प्रकारे बोले छे ए ज माटे उभय पक्षने स्वीकृत एयो ज्ञानाभास ए ज ' हु अज्ञ नु ' ' हु मने अने अन्यने जाणतो नथी ' इत्यादि वस्तुभवगोचर छे एम मानु जोइये^{१९}

शाकरमतवादी कहे छे —

ठीक पण निरादपात्र अज्ञानने सिद्ध करवाने हमे आ प्रमाणे अनुमान खानीए छीए निरादित प्रमाणज्ञान पोताना प्रागभासथी व्यतिरिक्त, पोताना विषयनु आवरण करनार, पोतानी भेळे निवृत्ति पामनार, स्वदेशगत एवी वस्तुपूर्वक होनु जोईए कारण के ते (प्रमाणज्ञान) अधिकारमा प्रथम उत्पन्न अएली दीपप्रभाणी पेटे अप्रकाशित अर्थनु प्रकाशक छे^{२०}

रामानुजमतवादी —

आ अनुमान पण टकीं शके एनु नथी, कारण के अज्ञान सिद्ध करवामा अज्ञानान्तरने साधनरूपे वापरवानी जरूर पडशे अने ते तमने अभिमत नथी माटे अपसिद्धात थशे^{२१} जो अज्ञानान्तरने साधनरूपे न एो तो ते अनैकान्तिक थशे^{२२} बली दृष्टान्त पण मायन रिक्त छे, कारण के प्रदीपप्रभा अप्रकाशित अर्थनी प्रकाशक यनी समवर्ती नथी, कारण के मात्र ज्ञान प्रकाशक छे दीप न होय तो पण ज्ञानथी विषय-प्रकाश सभवे छे प्रदीपप्रभातो ज्ञानसमुपादक चक्षुसिन्द्रियना

વિરોધી અંધકારના નિરસ્તનદ્વારા ઉપકારક માત્ર છે. ઇટલું વહુ વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી.^{૨૨}

રામાનુજનો પ્રતિપ્રયોગ આ પ્રમાણે છે. વિવાદપાત્ર અજ્ઞાન જ્ઞાનમાત્ર એવા બ્રહ્મનું આશ્રિત નથી, કારણ કે તે અજ્ઞાન છે, શુક્તિકાદિના અજ્ઞાનની પેઠે.^{૨૩} જો કહે કે શુક્તિકાદિ અજ્ઞાનનો આશ્રય જે પ્રત્યગર્થ તેનો જ્ઞાન એ જ સ્વભાવ છે તો હમે કહીશું કે એમ શંકા કરવી નહિ, કારણ કે અનુભૂતિ પોતાના સદ્ભાવમાત્રથી કોઈ પણ વસ્તુના વ્યવહારાદિને અનુગુણ થવાના સ્વભાવવાળી છે.^{૨૪} અને જ્ઞાન, અવગતિ, સંગતિ, વિદ્ આદિ અનેકનામવાળી તે (અનુભૂતિ) જ કર્મયુક્ત અનુભવિતાનું આત્મત્વ અને તે જ્ઞાનત્વ છે એમ હમે માનીએ છીએ.^{૨૫} જો કોઈ કહે કે જ્ઞાનરૂપ આત્માનો જ્ઞાન એ ગુણ જી રીતે થાય તો હમે કહીશું કે આ પૂછવું નિઃસાર છે. કારણ કે મણિ, સૂર્ય વગેરે સૈજત્ત દ્રવ્ય પ્રભાશાલ્યારૂપે હોઈ પ્રમાણરૂપ ગુણનો આશ્રય છે. પોતાના આશ્રયથી અન્યત્ર રહે શાપણને લીધે તથા રૂપત્વને લીધે પ્રમા દ્રવ્યરૂપ હોવા છતાં પણ તેમાંથી શોષત્વ રહેવાને લીધે ગુણરૂપે વ્યવહારાય છે. એ જ પ્રમાણે આત્મા પણ સ્વપ્રકાશ-ચિદ્રૂપ છતાં પણ ચૈતન્ય ગુણવાળો છે.^{૨૬} શ્રુતિ પણ કહે છે કે:—‘ સંધ્ય [માંડા] નો મોહો સદા માહે અને બહાર સચ્ચો રસવન છે, તેમ જ આ આત્મા માંહે અને બહાર સચ્ચો પ્રજ્ઞાનવન છે. ’ ‘ અહીં આ પુરુષ સ્વયંજ્યોતિ છે, ’ ‘ વિજ્ઞાતાના વિજ્ઞાનનો વિપરિલોપ જણાતો નથી. ’ ‘ જે આ જાણે છે તે આ મુંઝે છે. ’ ‘ જે વિજ્ઞાનમય છે તે પ્રાણને વિષે અને હૃદયને વિષે જ્યોતિર્મય પુરુષ છે. ’ ‘ એ દૃષ્ટા, શ્રોતા, રસયિતા, પ્રાના, મન્તા, બોદા અને કર્તા એવો વિજ્ઞાનાત્મા પુરુષ છે, ’ इत्यादि.

‘ અનૃત વડે કરીને આશ્રીત ’ એ શ્રુતિ પણ વિદ્યાના અસ્તિત્વના પ્રમાણરૂપે માની શકાય નહિ, કારણ કે અનૃત શબ્દ શ્વેતેતરનો નિષય છે. શ્વેત શબ્દ કર્મવચન છે. ‘ જ્ઞાનનું પાન કરતા ’ એ વચન ઉપરથી જ્ઞાન ઇટલું કર્મના ફલના અભિસંધિ

રહિત એનું પરમ પુરેપની આરાધનાથી જ તેમની પ્રાપ્તિરૂપ જે ફલ તે છે. આ શ્રુતિમા અનૃત એટલે ક્રતથી વ્યતિરિક્ત બ્રહ્મપ્રાપ્તિનું વિરોધી સસારચક્રના ભ્રમણરૂપ અલ્પફલવાળું કર્મ છે. કારણ કે આગુ વચન એ છે કે ‘ જે કોઈ બ્રહ્મ લોકને પામના નથી તે અનૃતથી ઘેટિત થાય છે’^૬

‘ માયાને પ્રકૃતિ જાણતી ’ इत्यादि वाक्यमा माया शब्द विचित्र पदार्थની उत्पादक त्रिगुणात्मक प्रकृतिનો वाचक છે. अनिर्गचनीय, अज्ञानનો वाचक नहीं.

બાલકના દેહનું રક્ષણ કરવાને સત્વર ધનાર તળે તે શબરની સહસ્ત્ર માયાઓને ઝડકે કરીને યજ્ઞની પેઠે પકડી લાંબી

इत्यादि वचनमा पण विचित्र पदार्थોને उत्पन्न કરવાને समर्थ असुरादिना कोई पारमार्थिक अर्थनिशेषનો માયા શબ્દથી ઘોર થાય છે^૭ માટે શ્રુતિથી કદાપિ અનિર્ગચનીય અજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન થતું નથી. વઢી એવોપદેશની અનુપપત્તિ હોવાને લીધે તત્ અને ત્વ પદથી કરીને, સમિશેષ બ્રહ્મના અભિધેયત્વને લીધે વિરુદ્ધ એના જે જ્ઞાત અને ઈશ્વર તેમનું સ્વરૂપ થતી એક્ય સિદ્ધ થતું નથી, એટલે અર્થાપત્તિનો પણ પ્રસંગ આવતો નથી^૮ વઢા તત્પદ સમસ્ત દોષથી રહિત, અનબધિ અતિશય ઝમર્ય કલ્યાણ ગુણનું સ્થાન તથા જગત્નો ઉદય, સ્થિતિ, અને લય, જેના લીલા છે એવા બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરે છે, કારણ કે તળે ઇચ્છયું ‘ હું બહુ થાઉં, ‘ હું પ્રજા ઉત્પન્ન કરું ’ इत्यादि वाक्योमा पण तेना ज सत्रमा बोलवामा आये છે. તત્ સાથે સમાનાધિકરણ ત્વપદ ચિદ્વિશિષ્ટ અને જીવ છે શરીર જેનું એવા બ્રહ્મને ઘોષે છે, કારણ કે સામાનાધિકરણ્ય વે પ્રકારવાળા એક વસ્તુને સૂચવે છે^૯ કોઈ કહેશે કે આ તે દેવદત્ત છે એ વાક્યની પેઠે વિરુદ્ધ માગનો ત્યાગ કરવાની લક્ષણાવાળા તત્ અને ત્વ પદોના સામાનાધિકરણ્યનો અર્થ નિર્મિશેષસ્વરૂપ આત્મે-

કય કેમ ન થાય ? જેમ કે 'આ તે' એ વાક્યમાં તત્ શબ્દે કરીને
 દેશાન્તર અને કાલાન્તર સંબંધી પુરુષની પ્રતીતિ થાય છે અને
 હંદ શબ્દ વડે કરીને સન્નિહિત દેશ અને વર્તમાન કાલ સંબંધી
 પુરુષની પ્રતીતિ થાય છે. અને ઉભયના સામાનાધિકરણ્યથી તે-
 ઓનું એક્ય સમજાય છે. ત્યાં એકની યુગપદ્ધિરુદ્ધ દેશકાલ
 પ્રતીતિ સંભવતી નથી. તેથી વંને પદ સ્વરૂપર છે અને સ્વરૂ-
 પનું એક્ય થવું શક્ય છે. તે જ પ્રમાણે અર્હિ પણ કિંચિદ્જ્ઞત્વ
 સર્વજ્ઞત્વાદિ વિરુદ્ધ અંદાનો ભાગ કરતાં અલંકાર સ્વરૂપનું જ્ઞાન
 થાય છે.^૩ આ પ્રમાણે કહેનારને હમે કહીશું કે આ ઉપન્યાસ વિષમ
 છે. કારણ કે દષ્ટાન્તમાં કંઈ વિરોધ નહિ હોવાથી ત્યાં લક્ષણા-
 ગંધનો પણ અસંભવ છે. મૂત અને વર્તમાન બે કાલની સાથે
 એક [પદાર્થ] નો સંબંધ વિરુદ્ધ નથી. દેશાન્તર સ્થિતિને મૂત-
 કાલ લઈને અને સન્નિહિત દેશસ્થિતિને વર્તમાનકાલ લઈને દેશ-
 ભેદ સંબંધી જે વિરોધ તેનો કાલભેદ વડે પરિહાર કરવો.^૪
 લક્ષણાપક્ષ લેતાં પણ એક જ પદને લાક્ષણિક લેવાથી વિરોધનો
 પરિહાર થાય છે તો પદ દ્વયને લાક્ષણિક માનવાં એ અસંગત
 છે. અન્યથા [જો બંને પદને લાક્ષણિક માનીએ તો] એક જ
 વસ્તુનું તત્તા અને હંદતા વિશિષ્ટત્વ માનતાં અને પ્રત્યભિજ્ઞાને પ્રમાણ
 નહિ માનતાં સ્થાપિત્વ અસિદ્ધ થશે અને તેથી ક્ષણભંગપ્રાદી બૌદ્ધોનો
 વિજય થશે.^૫ એ પ્રમાણે અર્હિ [હમારા મતમા] પણ જીવને
 શરીર અને પરમાત્માને આત્મા માનનાં ઉભયના તાદાત્મ્યનો
 વિરોધ આવતો નથી તેથી હમે પ્રતિપાદિત કર્યું છે કે જીવાત્મા
 બ્રહ્મનું શરીર હોઈને તેનો એક પ્રકાર થાય છે અને તેથી તે બ્રહ્મા-
 ત્મક છે. અને અન્ય સ્થળે શ્રુતિમાં પણ કહેલું છે કે^૬ ' જે
 આત્મામાં રહીને આત્માનો આન્તર છે, જે આત્માને જાણે છે
 અને આત્મા જેનું શરીર છે ' इत्यादि. આ ઉપરથી હમે કહીએ
 છીએ કે તમારું કહેનું અતિ અલ્પ છે તર્ર શબ્દ પરમાત્માના વાચક
 છે. દ્વારભેદના સંભવથી તે એક યાજ્ઞના ધર્માપ નથી જેમ કે દેવ

મનુષ્યાદિનાં શરીર જીવની શરીરતાં કરીને પ્રકારભૂત છે તેમ સર્વ વસ્તુઓ બ્રહ્માત્મક છે.^{૩૫} તે ઉપરથી

દેવ, મનુષ્ય, યક્ષ, પિશાચ, નાગ, રાક્ષસ, પક્ષી, વૃક્ષ, લતા, કાષ્ઠ, શિલા, તુળ, ઘટ, પટ,

इत्यादि सर्व शब्द जे प्रकृति प्रययना योगे करीने अभि-
धायकता बडे लोकमां प्रसिद्ध છે તે તેની વાચ્યતાં કરીને પ્રતી-
यमान થતા જુદા જુદાં શરીરગાળીં વસ્તુઓ દ્વારા તે તે વસ્તુના
अभिमानી जीव तथा तेओना अंतर्गामी परमात्मानां शरीरना
वाचक છે.^{૩૬} દેવાદિ શબ્દ પરમાત્માનાચક છે એમ તરનમુક્તાગલીં
तथा चतुरन्तरमा कहेलु છે.

દેવાદિ શબ્દ નિષ્ક્રમાય છે અભિધાન જેનું યથા તેનાથી
अपृथक् जीवनों वाचक છે. આ સંબંધમાં અનેક લોકિક
અને ધર્મિક પ્રયાગ હદ અને સારમાયને કહેનાર છે. આત્મા
ના અસંબધવગતની સ્થિતિ અજ્ઞાન છે. દેવ મર્ત્ય इत्यादि
છે મૂર્તિ જેની યથા વિભુષ જીવાત્મામાં અનુપ્રવેશ કરીને જગ-
ત્માં નામરૂપ इत्यादि विचित्रता કરો છે.^{૩૭}

इत्यादि बडे देवादि शब्दों शरीर पर्यन्त છે એન પ્રતિપા-
दિત કરીને 'સંસ્થાનના એકયાદિનો અભાવ છે' इत्यादिवडे श-
रीरनु उक्षण देगाडीने 'तत्त्व स्वरूपनी प्रतिकृति जे शब्दों ते बडे'
उत्पादि बडे विश्वेश्वरधी सर्वनु अपृथक्त्व सिद्ध करीने 'निष्क-
र्षना सूत्रक' इत्यादि शब्दों बडे सर्व शब्द परमात्माना वाचक છે
એમ પ્રતિપાદિત કર્યું છે, તે સર્વ તે મન્થમાધી જોડે છે. નામ રૂપ
व्याकरण ए श्रुतिना गाध्य वगते रामानुजे वेदार्थसमग्रमां
आ ज अर्थ समर्पित कर्यो છે.

વટ્ટી પ્રમાણમાત્ર સમિશેષનો વિષય દેવાધી નિર્વિ-
શેષ યમ્નુને માટે પોદ પણ પ્રમાણ ગર્ધી.^{૩૮} નિર્વિકલ્પ પ્રવચનો
પણ સમિશેષ યમ્નુની પ્રતીતિ થાય છે, અન્યથા મરિકલ્પ
प्रत्यक्ष पर्ता 'आ ते' ए शीतना पूर्वप्रतिपक्ष प्रसार विहित

ज्ञाननीं प्रतीति संभवे नहिः^६ वळी तत्त्वमस्यादि वाक्य पण प्रपंचनां बाधक नथी, कारण के ते भ्रान्ति-मूलक छे. भ्रान्तिथी वापरेला रज्जु सर्प वाक्यनीं पेठे^७ तेम ज ब्रह्मात्मैक्यज्ञान प्रपंचनुं निवर्तक पण नथी. कारण के तेने माटे प्रमाण नथी ए हमे प्रथम ज कह्यु छे. वळी 'एकना ज्ञानथी सर्वनुं ज्ञान थाय छे' ए प्रतिज्ञामां प्रपंचने सत्य मानवाधी बाध आवगानो नथी, कारण के प्रकृति, पुरुष, महद्, अहकार, तन्मात्रा, भूत, इन्द्रिय, अने चतुर्दश भुवन ए सर्वरूप ब्रह्माड, तथा तेमा रहैनार देव, पशु, पक्षी, मनुष्य, स्थावर इत्यादि सर्व प्रकारना सस्यानमां संस्थित सर्व कार्य पण ब्रह्म ए ज छे, ए प्रकारे कारणभूत ब्रह्मात्मज्ञानथी ज सर्व विज्ञान थाय छे ए प्रमाणे एक विज्ञानथी सर्व विज्ञान वधारे ममजाय एकी रीते ठरे छे^८ वळी ब्रह्म-व्यतिरिक्त सर्वने मिथ्या मानतां सर्व असत् ठरे छे तैथी एक विज्ञानथी सर्व विज्ञानने बाध नडे छे^९ जेना नामरूपमा विभाग नथी थता, जे सूक्ष्म दशान्त छे, तथा प्रकृति पुरुष छे शरीर जेनु ते कारणान्त्य ब्रह्म. जगत्नुं आ ब्रह्मने पामनु ते तेनो प्रलय. नाम रूप विभागमा विभक्त, स्थूल, चिद् अचिद् धन्नु छे शरीर जेनुं ते कार्यान्त्य ब्रह्म ब्रह्मनो ए प्रकारनो स्थूलभात्र ते सृष्टि. एम हमे कह्यौ छीए. ए प्रमाणे कार्य कारणनु अनन्यन्थ के जे आरंभणादि अधिकरणमां प्रतिपादित कयुं छे ते वधारे उपपन्न थाय छे^{१०} जे निर्गुणयाद छे ते प्रकृतिना हेयगुणना निषेधने माटे व्यवस्थित छे^{११} नानात्वनिषेधना वाक्य छे ते, एक ज ब्रह्मनुं शरीर होईने सर्व चेतनाचेतनात्मक वस्तु ब्रह्मनो प्रकार छे, ए प्रमाणे सर्वनो आत्मा होयाने लीधे सर्वप्रकार ब्रह्म, ए ज अस्थित छे एम सर्वामक ब्रह्मथी पृथग्भूत वस्तुना सद्भावनो निषेध ठराय माटे छे^{१२}

आ नयनां तत्र नु छे ! भेद अभेद के सर्व तत्त्व उभयामक छे ! आना प्रयुत्तरणी कदेवानुं के सर्व ब्रह्मनुं शरीर

હોવાથી, સર્વ છે પ્રકાર જેના દ્વારા બ્રહ્મની અવસ્થિતિ હોવાથી અભેદનુ ગ્રહણ થાય છે^{૧૧} નાનાભૂત ચિત્ અને અચિત્ છે પ્રકાર જેના દ્વારા બ્રહ્મની નાનાત્વે કર્યને અવસ્થિતિ હોવાથી ભેદાભેદનુ ગ્રહણ થાય છે^{૧૨} ચિદ્, અચિદ્ અને ईश्वर એઓના સ્વરૂપસ્વભાવના વૈલક્ષણ્યને લીધે તેઓના અસંકરપણાથી ભેદનુ ગ્રહણ થાય છે^{૧૩} તેમા ચિદ્રૂપ જીવાત્મા જે અસંકુચિત અપરિચ્છિન્ન, નિર્મલ જ્ઞાનરૂપ છે પણ જે અનાદિ કર્મરૂપ અવિદ્યાથી વેષિત છે તેઓના જૂદા જૂદા કર્મને અનુસાર જ્ઞાનનો સંકોચ વિકાસ થયો તે, ભોગ્યભૂત જે અચિત્ તેના ભોક્ત્વરૂપ સંસાર, તથા તદનુગુણ સુખદુઃખ વતેના ઉપભોગ કરનારે પ્રાપ્ત કરેલી ભગવત્તુની પ્રતિપત્તિ અને ભગવત્ પદની પ્રાપ્તિ इत्यादि જીવના સ્વભાવ છે^{૧૪}

અચિદ્ વસ્તુ જે ભોગ્યભૂત છે તેના અચેતનત્વ, અપુરુષાર્થસ્વ, વિકૃતતથાગણુ इत्यादि સ્વભાવ છે. ભોક્તૃ, ભોગ્ય સમયના અતર્યામી રૂપે અવસ્થિત હોવું, અપરિચ્છેદ જ્ઞાન, ऐश्वर्य, धैर्य, शक्ति, तेज इत्यादि અપાર અતિશય અસંખ્ય કલ્યાણ ગુણના સમૂહગ્રાહી હોવું, સ્વસંકલ્પથી પોતાથી ભિન્ન સમસ્ત ચિદચિત્ વસ્તુજાતને પ્રવૃત્ત કરવાપણું, સ્વાભિમત, स्वानुरूप, एकरूप, दिव्य, निरतिशय, विविध, अनंतभूषण धारण કરવાપણું इत्यादि ईश्वરના સ્વભાવ છે

વેંકટનાથ આ પ્રમાણે પદાર્થ વિભાગ કરેછે

તદ્વચને જાણનાર તદ્વચના દ્રવ્ય અને અદ્રવ્ય દ્વારા બે ભેદ કરે છે દ્રવ્યના બે ભેદ થાય છે જડ અને અજડ; અવ્યક્ત અને પાલ તે પહેલા (જડ) ના વિભાગ છે. પ્રત્યક્ અને પરાક્ પચીજા (અજડ) ના વિભાગ છે પ્રત્યક્ના બે ભાગ છે જીવ અને ईश्वर. પચીજા પરાક્ના નિત્યભૂતિ અને મતિ પ્ર બે ભાગ છે કેટલાક પ્રથમને (નિત્યભૂતિને) જડ કહે છે.

તેમાં દ્રવ્ય નાનાદશાવાલું છે. પ્રકૃતિ સત્ત્વાદિ ગુણથી યુક્ત છે. સંવત્સરાદિરૂપ કાલ છે. અણુરૂપ અને વૌધવાન્ જીવ છે. અન્ય આત્મા ईશ્વર છે. નિત્યભૂતિને ત્રણ ગુણથી અધિક કહી છે અને તે સત્ત્વયુક્ત છે બ્રાતા અને શ્રેયનો અવભાસ તે મતિ છે. આ પ્રમાણે દ્રવ્યનાં લક્ષ-
ણોનો સંગ્રહ છે.^૧

ઉપરના ત્રણ પદાર્થોમાં ચિત્ શન્દરાત્મ્ય જીવાત્મા પરમા-
ત્માથી ભિન્ન છે અને તે નિત્ય છે. શ્રુતિ પણ ‘તે પશ્ચાંઓ તાયે
રહેનાર અને મિત્ર’ इत्याદિથી એ જ પ્રમાણે કહે છે અને તેથી
જ કહ્યું છે કે:—

આત્મા નાના છે વ્યવસ્થા (ભેદ)ને લીધે. *

જીવાત્માનું નિગૂળ્વ પણ શ્રુતિપ્રમિદ્ધ છે,

આત્મા જન્મતો નથી, મરતો નથી. એ થયો નથી અને
ફરીને થવાનો પણ નથી. તે અજ, નિત્ય, શાશ્વત અને પુરાણ
છે. દુન્યમાન શરીરમાં તે દુષ્ણાત્મો નથી.

વઢી જો જીરને નિત્ય ન હૈંઈ, તો શૂનતા પ્રણાદાનો
અને અશૂનતા અભ્યાગમનો પ્રસંગ આવે. આ ઉપરથી જ કહ્યું
છે કે:—

‘જે ધીતરાગ છે તેનો જન્મ દેશાતો ગથી માટે’
જીવ અણુ છે એ વાત પણ શ્રુતિપ્રમિદ્ધ છે.

વાહના સૌમા ભાગનો સૌમો ભાગ હૈંઈ તો તેવા
અનુ ભાગની ધરોયર જીવ છે અને તો પણ તે અનંત હોવાને
યોગ્ય છે.

અને

અમના આરાના અગ્ર લેટલો આત્મા છે. આત્મા અણુ
છે એમ શ્રુતિથી સમજતું હોઈએ इत्याદિ.

અચિત્ શન્દરાત્મ્યે દૃશ્ય અદ્વ જગન્ ત્રય પ્રસાગ્નું છે.
ભોગ્ય, ભોગોપરાણ, અને ભોગાવતન. તે જગત્નો કર્તા તથા

ઉપાદાન ईश्वरपदार्थ^{५२} પુરુષોત્તમ છે, અને વાસુદેવાદિ પદ્યો તે વેદનીય છે. કહ્યું છે કે —

મંગલ ગુણથી યુક્ત વાસુદેવ પરબ્રહ્મ છે; તે બુવનોર્તુ ઉપાદાન તથા નિમિત્ત કારણ છે અને તે જીવોનો નિયામક છે

તે વાસુદેવ પરમકારુણિક, ભક્તવત્સલ, પરમ પુરુષ છે, અને પોતાના ઉપાસકોને ઉપાસનાના પ્રમાણમા ફલ આપના માટે સ્વલીલાના યોગથી અર્ચા, વિભવ, વ્યૂહ, સૂક્ષ્મ, અને અતર્યામી ઇટલા ભેદ ઘડે પાંચ સ્વરૂપે અવસ્થિત છે.

આ અર્ચા (સ્વરૂપ) ઇટલે પ્રતિમાદિ, રામાદિ અવતાર તે વિભવ (સ્વરૂપ); વ્યૂહ (સ્વરૂપ) ચાર પ્રકારનું છે; વાસુદેવ, સત્કર્પણ, પ્રયુક્ત, અને અનિરુદ્ધ; સપૂર્ણ પદ્મગુણ વાસુદેવાખ્ય પરબ્રહ્મ તે સૂક્ષ્મ (સ્વરૂપ) છે. ‘ તે પાપ રહિત, રજોગુણરહિત, મૃત્યુરહિત, શોકરહિત, ક્રુધારહિત, સત્યકામ, અને સત્યસવલ્પ છે ’ એ શ્રુતિથી તે પાપરહિતત્વાદિ છ ગુણયુક્ત છે. ‘ જે આત્મામા રહીને આત્માને માહેથી નિયમમા રાખે છે ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિથી તે અતર્યામી તથા નકલજીવનિયામક સિદ્ધ થાય છે. આ સ્વરૂપોમાના પૃથ પૂર્ણ સ્વરૂપની ઉપાસના ઘડે પુરુષાર્થમા આઢા જાનનાર દુરિતનો ક્ષય થતા ઉત્તરોત્તર સ્વરૂપની ઉપાસના કરવાનો અધિકાર આપે છે. કહ્યું છે કે —

વાસુદેવ ભગવાન્ પોતાના ભક્તોને વાત્સલ્યથી આધે-પારીના પ્રમાણમા પુષ્કલ અમીષ્ટ આપે છે.

તેઓને માટે તે લીંગવડે પોતાનો પાંચ મૂર્તિ (સ્વ-રૂપ) કરે છે પ્રતિમાદિ તે અર્ચા છે અવતાર તે વિભવ-મૂર્તિ છે સત્કર્પણ, વાસુદેવ, પ્રયુક્ત અને અનિરુદ્ધ એ ચાર પ્રકારનો વ્યૂહ છે સપૂર્ણ અને પરગુણ પદ્યો સૂક્ષ્મમૂર્તિ તે જ વાસુદેવાખ્ય પરબ્રહ્મ વહેવાય છે. જીવમાં સ્ફુટો અને

જોડનો પ્રેરક તે અંતર્યામી છે. ‘જે આત્મામાં રહીને’ इत्यादि વેદાંતવાક્યથી તેનું નિરૂપણ થાય છે.

અર્ચાં સ્વરૂપની ઉપાસનાથી પાપનો ક્ષય થતાં અધિકારો થયાય છે; તે પછી વિમલોપાસનાનો અધિકાર આવે છે, અને તે પછી વ્યૂહોપાસનાનો અધિકાર આવે છે. તે પછી સૂક્ષ્મસ્વરૂપની ઉપાસના કર્યા પછી અંતર્યામીને જોવાને તે શક્ત થાય છે. इत्यादि.

ઉપાસના પણ પાંચ પ્રકારની છે. અભિગમન, ઉપાદાન, ઇજ્યા, સ્વાધ્યાય અને યોગ એ પ્રમાણે શ્રીપંથરાત્રના કહેલું છે. ત્યાં અભિગમન એટલે દેવમદિરના માર્ગને વાઢવો છોપનો इत्यादि. ઉપાદાન એટલે ચંદન પુષ્પાદિ પૂજાનાં સાધન સંપાદન કરવા તે. ઇજ્યા એટલે દેવનું પૂજન. સ્વાધ્યાય એટલે અર્ચના અનુસધાન-પૂર્વક મંત્રનો જાપ કરવો, વૈષ્ણવસૂક્ત તથા સ્તોત્રનો પાઠ કરવો, નામસંસ્કાર્તન કરવું અને તત્ત્વપ્રતિપાદક શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો. યોગ એટલે દેવતાનું ધ્યાન કરવું. એ પ્રકારે ઉપાસના કર્મથી એકઠા થઈ જાણન થકે દૃષ્ટ અને દર્શનનો નાશ થતા તન્નિષ્ઠ ભગવદ્ભક્તને ભક્તનસહ અને પરમકારણિક પુરુષોત્તમ પોતાના વાચાત્મ્યનો અનુભવને અનુગુણ નિરવધિક અનંતગુણગણું પુનરાવૃત્તિરહિત એ સ્વર્પદે આપે છે. સ્મૃતિમા પણ કહે છે ક. —

માહારે શરણ આવીને પરમસિદ્ધિને પામેલા મહાત્મા-શો દુઃખનું સ્થાન અને અશાશ્વત્ત એવા પુનર્જન્મને પામતા નથી.

વાસુદેવ પણ સ્વભાવને જોઈને તેને આનંદમય, અક્ષય, અને પુનરાવૃત્તિરહિત પણ પોતાનું ધામ આપે છે.

આ સર્વ રહસ્યમા રહીને મહોપનિષદ્ મનનુ અવલંબન કરીને મગાન વૌધાયનાનાર્પણ વિસ્તોર્ણ વ્રજસ્ય ઉપરની વૃત્તિ જોઈને યનાનુને દાર્પણમીમાસાનુ શાશ્વ વર્તું છે. ત્યા

અયાત્તો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા

(હવે બ્રહ્મજ્ઞાનની ઇચ્છા)

૧ સૂત્રનો આ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે:—આ સૂત્રમાં અથ શબ્દ ‘ પૂર્વ પ્રવૃત્ત કર્મના જ્ઞાન પછી ’ એમ આનન્તર્યના અર્થમાં લેવો. શ્રુતિકારે કહ્યું છે કે ‘ કર્મનું જ્ઞાન થયા પછી તે બ્રહ્મને જાણવાની ઇચ્છા કરે છે. ’ અતઃશબ્દ હેતુર્થ છે. જેણે સાગ વેદનું અધ્યન કર્યું છે તથા જે તેનો અર્થ સમજ્યો છે તે કર્મને વિનશ્વર ફળપાઠાં જાણીને તેનાથી વિરક્ત રહે છે, અને તેથી સ્થિર મોક્ષના અભિલાષુરને તેના ઉપાયભૂત બ્રહ્મની જિજ્ઞાસા થાય છે. બ્રહ્મશબ્દે કરીને સ્વભાવથી સમસ્ત દોષથી રહિત અનવધિ અતિશય અસંખ્ય કલ્યાણ ગુણયુક્ત પુરુષોત્તમ^{૫૫} કહેવાય છે. ૧ પ્રમાણે કર્મજ્ઞાન^{૫૬} તથા તેનું અનુગ્રાહ વૈરાગ્યને ઉત્પન્ન કરે છે તથા ચિત્તના મૂળને દૂર કરે છે અને તેથી તે બ્રહ્મજ્ઞાનનું સાધન છે. ૧ પ્રમાણે માનતાં કાર્યકારણતાં કરીને પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસાનું એકશાસ્ત્ર તરે છે. માટે જ વૃત્તિકાર કહે છે કે આ શાસ્ત્રનું તૈમિનીના સોઠ લક્ષણ ઘાઠા શાસ્ત્ર સાથે એકત્વ છે. કર્મના ફળનું ક્ષયિત્વ અને બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ ફળનું અક્ષયિત્વ

‘ કર્મથી પ્રાપ્ત થતાં લોકની પરિક્ષા કરીને પ્રાપ્તને વિરક્ત થવું જોઈએ. છત્તકર્મથી વંધાવું ન જોઈએ ’

ઇત્યાદિ શ્રુતિ સાથે અનુમાન અને અર્થાપત્તિને^{૫૭} લઈને પ્રતિપાદિત કર્યું છે. એક એકની નિંદા વડે કર્મવિશિષ્ટ જ્ઞાન મોક્ષનું સાધન છે એમ શ્રુતિ દેખાડે છે:—

‘ જે અવિદ્યાનો ઉપાસના કરે છે તે અંધતમસ્માં પ્રવેશ કરે છે. અને જે કેવલ વિદ્યામાં જ આનંદ માનનાર છે તે તે કરતાં પણ અધિક અંધતમસ્માં પ્રવેશ કરે છે. જે વિદ્યા અવિદ્યા ધનને જાણે છે તે અવિદ્યાથી મૃત્યુને તરીને વિદ્યાથી અમૃતાત્વને પામે છે. ’ ઇત્યાદિ.

પાંચરાત્રરહસ્યમા પળ કહ્યું છે કે.—

તે કરુણાસિંધુ ભગવાન ભક્તવત્સલ હોઈને ઉપાસ-
કોને માટે પંચમૂર્તિયુક્ત થાય છે તે પંચમૂર્તિ અર્ચા, વિમલ,
ચ્ચહ, સૂક્ષ્મ, અને અંતર્યામી એ સંજ્ઞા ઘાઠો છે; અને તેનો
આશ્રય કરીને જુદાં જુદાં (ઉત્તરોત્તર) હેયને પામે છે

પૂર્વ પૂર્વ ઉપાસના વિશેષથી પાપનો ક્ષય થતાં ઉત્ત-
રોત્તર મૂર્તિનો ઉપાસનાનો અધિકાર આવે છે એ પ્રમાણે
શ્રૌતસ્માર્ત ધર્મનું પ્રતિદિવસ અનુષ્ઠાન કરવાથી ઉક્ત
ઉપાસના વડે ધામુદેવ મનુષ્ય ઉપર પ્રસન્ન થાય છે

નિદિધ્યાસનરૂપ ભક્તિવડે પ્રસન્ન થઈને હરિ કર્મ-
સંઘાતરૂપ અવિદ્યાનું^૧ એકદમ નિવર્તન કરે છે તે પછી
સંસારથી તિરોહિત થઈને જીવોના સર્વશત્યાદિ સ્વાભાવિક
ફલ્યાણ ગુણ આપિર્ભાવિને પામે છે

એ ગુણ મુક્ત અને રૂંધરને સમાન છે તેમના કરતાં
રૂંધરમાં સર્વકર્તૃકત્વ એ ગુણ વિશેષ છે^૨

અરોપ પૂર્ણ વ્રહ્મ જે રોપી છે તેમાં મુક્ત રોપરૂપ છે;
તે આત્માની સાથે તેઓ સર્વ કામને ભોગવે છે.^૩

માટે તાપત્રયાતુર પુરુષોએ અમૃતત્વને માટે પુરુષોત્તમાદિ
પદથી જ ઓલ્ખાતા મદ્દના જ્ઞાનની રૂઝ કરવી જોઈએ. પ્રકૃતિ
અને પ્રણય સાથે અર્ચનો વોધ કરે છે, અને તેમાં પ્રત્યાર્થનું
પ્રાધાન્ય છે, તેથી ‘સનોડન્યર’ એ વચનના વડથી રૂઝાના
રૂપમાણના પ્રગ્નન્યથી રૂપમાણજ્ઞાન નિધેય છે અને તે ધ્યાનો-
પાસનાદિ શદ્ધવાચ્ય વેદન છે, વાક્યવ્યન્ય આપાત જ્ઞાન નથી.
કારણ કે નહિતો શદ્ધરામૂહને સામઝનાર વ્યુત્પન્ન પુરુષની
વિધાનવગર પણ પ્રાપ્તિ પાંચ, અને શ્રુતિ પણ વહે છે કે —

આત્માનું દર્શન થવળ મનન અને નિદિધ્યાસન કર્યું
જોઈએ; તેણે ‘આત્મા એ જ છે’ એમ ઉપાસના કરવી
જોઈએ. તેનું જ્ઞાન મેઝડીને તેણે પ્રજ્ઞા કરવી જોઈએ વિદ્યા
પછી તે તેને જાણે છે.

અહીં શ્રોતવ્ય એ અનુર્વાદ છે. કારણ કે અધ્યયન-વિધિ વડે સર્ગ સ્વાધ્યાયનું પ્રવેશ કરતા શ્રવણની પ્રાપ્તિ થાય છે. અર્થાત્તેદ પુરુષ પ્રયોજનયુક્ત અર્થદર્શને કરીને તેનો નિર્ણય કરવાને પોતાની મેળે જ શ્રવણમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. મનન્ય એ પણ અનુવાદ છે,^{૬૩} કારણ કે ‘શાસ્ત્રાર્થની અપ્રાપ્તિ હોય તો પણ શાસ્ત્ર અર્થજ્ઞ હોય’ એ ન્યાયથી મનન શ્રવણનું પ્રતિષ્ઠાન કરાવનાર છે માટે તેની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે. ધ્યાન ઇટલે તેલની ધારની પેટે અવિચ્છિન્ન સ્મરણપરંપરાનું સ્મરણ. ધારંબાર સ્મરણથી સર્વ ગ્રંથિનો ઉચ્છેદ થાય છે. એ પ્રમાણે દૃઢ સ્મરણ એ જ મોક્ષનો ઉપાય છે એવી શ્રુતિ છે તે ઉપરથી સ્મરણ દર્શનની સમાન છે.^{૬૪}

તે પરમાત્માના દર્શનથી હૃદયગ્રંથિ છેડાય છે, સર્વ સંશયનો ભેદ થાય છે, અને કર્મનો ક્ષય થાય છે.

અર્થ દર્શનનું સ્મરણ સાથે એકત્વ છે. તેમજ ‘આત્માનું દર્શન કરતું જોઈએ’ એ શ્રુતિથી પણ સ્મરણ દર્શનસમાન છે એ વાતનું વિધાન થાય છે. ભગવાનના પ્રકરણથી પણ સ્મરણ દર્શન તુલ્ય છે એમ ટેરે છે. ‘વેદન છે તે ઉપાસના છે’^{૬૫} इत्यादि વડે વાક્યસ્ફારે આ સર્વ પ્રપચિત કર્યું છે. આ જ ધ્યાનની વિશેષતા શ્રુતિ જણાવે છે.—

આ આત્મા કોઈના કહેવાથી, શુદ્ધિથી, અને બહુ શ્રવણ કર્યાથી લભ્ય નથી. જેને તે આત્મા પ્રસન્ન થાય છે તેને તેની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને તેના જ આગળ આત્મા પોતાનું શરીર વિકાશે છે.^{૬૬}

વળી જે પ્રિયતમ છે તે જ વરણીય છે, અને જેમ જીવ પોતાને પ્રિયતમ માને છે તેમ ભગવાન પોતે જ પ્રિયતમ છે એ પ્રમાણે ભગવાન પોતે કહે છે કે

મહારા તરફ સતતયુક્ત અને મને પ્રીતિપૂર્વક ભજનારને હું બુદ્ધિયોગ આપું છું, જે વડે તે મહારો પાસે આવે

છે. હે ઝરૂન! તે ઉત્તમ પરપુરુષ અતન્ય મક્તિથી લભ્ય છે.

મક્તિ ઇટલે જેમાં નિરતિશય આનંદ છે, જે પ્રિય છે, જેમાં બીજું કંઈ પ્રયોજન નથી, અને જેમાં સકલ હિતર પદાર્થની સૂષ્ણાનો અભાવ છે એવું જ્ઞાન વિશેષ. અને તેની સિદ્ધિ વિવેકા-દિયી થાય છે. વાક્યકારે કહ્યું છે કે:—તેની પ્રાપ્તિ સંભવ અને નિર્વચનાનુસાર વિવેક, વિમોક, અભ્યાસ, ક્રિયા, કલ્યાણ, અનવસાદ અને અનુદર્પથી થાય છે. ત્યાં વિવેક ઇટલે પવિત્ર અન્નથી સત્ત્વશુદ્ધિ. અહીં નિર્વચન એમ છે કે ‘આહાર-શુદ્ધિથી સત્ત્વશુદ્ધિ થાય છે અને સત્ત્વશુદ્ધિથી દૃઢસ્મૃતિની પ્રાપ્તિ થાય છે.’ વિમોક ઇટલે વામનાઓનો અનભિષ્વંગ. અહીં નિર્વચન એમ છે કે ‘જ્ઞાતિ પુરુષે ઉપાસના કરવી જોઈએ.’ વારંવાર મનમાં લાગ્યા કરવું એ અભ્યાસ. અહીં ભાષ્યકાર સ્મૃતિમાંથી નિર્વચનનું ઉદાહરણ ટાકે છે કે ‘સર્વદા તેના ભાગથી ભાવિત—’. શક્તિપ્રમાણે શ્રીતસ્માર્ત કર્મનું અનુષ્ઠાન તે ક્રિયા અને ‘ક્રિયાવાનુ એ જ પ્રહાવિદ્માં ધરિષ્ઠ છે’ એ નિર્વચન છે. સત્ય, આર્જવ, દયા, દાન इत्यादि કલ્યાણ છે, અને ‘સત્ય વડે પ્રાપ્તિ થાય છે’ इत्यादि નિર્વચન છે. દૈન્યનો વિપર્યય તે અનવસાદ. આ આત્મા વલેહીનને લભ્ય નથી’ એ નિર્વચન છે. દૈન્યના વિપર્યયથી લપ્તજ થનારી સુષ્ટિ તે અનુદર્પ. ‘શાન્ત, દાન્ત—’ इत्यादि નિર્વચન છે. એ પ્રમાણે આ પ્રકારના નિયમ-વિશેષથી પ્રાપ્ત કરેલા પુરુષોત્તમના પ્રસાદ વડે જેના આત્મર અંધકારનો ધિર્ધંસ થયો છે એના પુરુષની, જેમાં અન્ય પ્રયોજન નથી, જે નિત્ય અને નિરતિશય પ્રિય છે, અને જે આત્માની પ્રતીતિની અવમાસતાયુક્ત ધ્યાનરૂપ છે, તે મક્તિ વડે, પુરુષોત્તમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ સિદ્ધ થયું. યામુન કહે છે કે:—

ઉભય (કર્મ અને જ્ઞાન) થી જેનું અંતર શુદ્ધ થયું છે એવા પુરુષના એકાન્તિક અને આત્મનિત્ય મક્તિ યોગ વડે

તે લભ્ય છે ; અર્થાત્ જ્ઞાન અને કર્મના યોગથી જેનું અંત કરણ સસ્ટત થયું છે એના પુરુષના ભક્તિયોગ વડે.

જે વ્રમ્હના જ્ઞાનની ઇચ્છા કરતી જોઈએ તે વ્રમ્હ તે શુ ?
 એની અપેક્ષામા.

જન્માદ્યસ્યયતઃ

‘ આ(હૃદય જગત્)નો જેમાથી જન્માદિ છે
 (તે) ’

એમ લક્ષણ વહ્યું છે. જન્માદિ એટલે સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને પ્રલય. આ આર્ચિત્ય ત્રિવિધ રચનાથી રચાઈલા, અને નિયતદેશકાલભોગરાહ્યા વ્રહ્માથી તૃણ પર્યન્તના ક્ષે-
 ત્રજ્ઞો (આત્મા) વડે મિશ્ર, એના જગત્નો^{૬૬} જે સર્વેશ્વર છે, જેનું સ્વરૂપ સર્વાલ હેયગુણથી રહિત છે, જેનામા સત્યસત્ત્વાદિ અનવધિ અતિશય અસામ્યેય કલ્યાણ ગુણ છે, એવા સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન્ પુરુષમાથી ડરપાત્તિ સ્થિતિ અને હય પ્રવર્તે છે એમ સૂત્રાર્થ છે.

આ પ્રકારના વ્રમ્હમા શુ પ્રમાણ છે ? એમ જાણવાની ઇચ્છાના સમધમા

શાસ્ત્રયોનિત્વાત્

(શાસ્ત્ર એજ પ્રમાણ છે તેથી)

એમ કહ્યું છે. ‘ શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ ’ એ સૂત્રમા શાસ્ત્ર છે યોનિ કારણ પ્રમાણ જેનું તે શાસ્ત્રયોનિ, શાસ્ત્રયોનિનો ભાગ તે શાસ્ત્રયોનિત્વ. વ્રમ્હજ્ઞાનનું કારણ આત્મજ્ઞાન છે, અને શાસ્ત્રજ્ઞાન આત્મજ્ઞાનનું કારણ છે માટે તે વ્રમ્હનું વારણ છે, એમ સૂત્રાર્થ છે^{૬૭}

વ્રમ્હ પ્રમાણાન્તર ગમ્ય ધારી શકાય નહિ, કારણ કે તે અતીન્દ્રિય હોવાથી પ્રત્યક્ષની પ્રાપ્તિ અનુપપન્ન છે. મહાર્ણવાદિ સકલુક છે, કાર્ય હોનાથી, ઘટની પેઠે. એવું અનુમાન પણ

કરી શકાય નહિ, કારણ કે એ અનુમાન પૌઠી ગણ્યા કોઠ્યા જેવું છે. આવા પ્રકારના ઉક્ષણવાળા બ્રહ્મને ‘જેમાંથી આ સર્વભૂત ઉત્પન્ન થયાં છે’ इत्यादि वाक्य प्रतिपादन કરેછે એમ સ્થિત થયું.

જો કે બ્રહ્મ પ્રમાણાન્તરગોચર નથી તો પણ પ્રવૃત્તિપર પણ નહિ અને નિવૃત્તિપર પણ નહિ एवं જેવું રૂપ સિદ્ધ છે તે બ્રહ્મને શાસ્ત્ર પ્રતિપાદન કરવાને અસમર્થ છે. આ પ્રકારનાં શંકાનાં પારિહાર કરવાને કહ્યું છે કે:—

तत्तुसमन्वयात्

(‘તે સમન્વયથી થાય છે’).

આ સૂત્રનાં ‘તુ’ શબ્દ પ્રસંગની શંકાને દૂર કરવા માટે છે. બ્રહ્મનું શાસ્ત્રપ્રમાણત્વ સંભવે છે જ; શાથી? તો કે સમન્વયથી. પરમ પુરુષાર્થભૂત બ્રહ્મનો અભિધેયતા થડે અન્વય થાય છે માટે એવો અર્થ. ચઢી પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિથી રહિત વાક્ય પ્રયોજનશૂન્ય નથી. ‘તને ઠોકરો થયો’ ‘આ સર્પ છે’ इत्यादि स्वरूपपर वाक्यमां પણ હર્ષ અને ભયનિવૃત્તિરૂપ પ્રયોજનત્વ દેખાય છે જ.” માટે કંઈ પણ અનુપપન્ન નથી. આ સ્થલે માત્ર હમે દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. વિસ્તાર મૂલ ગ્રન્થો-માંથી જોઈ લેવો. માટે વિસ્તારના મયથી હમે અહીં વિરમીએ છીએ. આ પ્રમાણે સઘટ્ટું સ્પષ્ટ છે.

પૂર્ણપ્રજ્ઞ દર્શન.

જો કે આ રામાનુજમત જીવનુ અણુત્વ, દાસત્વ, ઘેદોનુ અપૌરુષેયત્વ, ઘેદનુ સિદ્ધાર્થ-બોધકત્વ, ઘેદનુ સ્વત પ્રમાણત્વ, ત્રણ પ્રમાણ, પાંચરાત્ર ઉપર આધાર, પ્રપચભેદનુ સત્યત્વ ઇત્યાદિ મિદ્ધાતમ્ય પોતાના સિદ્ધાંતનો સમાન હોવા છતાં પણ પરસ્પરવિરુદ્ધ ભેદાદિ ત્રણ પક્ષનો સ્વીકાર કરવાને લીધે જૈન મત સાથે મઠ્ઠનુ આવે છે એમ વિચાર કરીને ‘સઆત્માતરત્નમસિ’ ઇત્યાદિ વેદાન્ત શાસ્ત્રોના સમૂહની જૂદી રચનાથી જૂદો અર્થ ઉત્પન્ન કરીને બ્રહ્મમાર્ગમાનુ વિવરણ કરવાના મિષ્ટી આનંદતીર્થે બીજુ પ્રસ્થાન ચલાવ્યુ છે. તેના મત પ્રમાણે તત્ત્વ બે પ્રકારનુ છે; સ્વતત્ર અને અસ્વતત્ર. તત્ત્વત્રિયેનામા કશુ છે કે —

સ્વતંત્ર અને અસ્વતંત્ર એમ બે પ્રકારનું તત્ત્વ હમારે શ્રદ્ધ છે. ભગવાન્ વિષ્ણુ સ્વતંત્ર, નિર્દોષ, અને અદોષ સદ્ગુણ-યુક્ત છે.

હમે કોઈ શકા કરે કે સજ્ઞાતીય, વિજ્ઞાતીય, અને સમગત-મોદથી રહિત એવા બ્રહ્મવત્ત્વનુ પ્રતિપાદન કરનાર વેદાન્ત જામ્મત્ છે તે છતાં તેનુ (બ્રહ્મતત્ત્વનુ) અદોષસદ્ગુણત્ર શી રીતે અર્ગીકાર કરાય ? તો તેના ઉત્તરમા હમે કહીશુ કે એમ શકા કરવી નહિ, કારણ કે ભેદને સિદ્ધ કરનાર અનેક પ્રમાણસાથે વિરોધ નોવાથી તેઓનુ (વેદાન્ત શાસ્ત્રોનુ) પ્રામાણ્ય બ્રહ્મ જ્ઞાનાવરહિત છે એમ

સિદ્ધ કરવામા ઉપપન્ન નથી' પ્રથમ તો પ્રત્યક્ષ જ 'આ હમારા-
થી ભિન્ન છે ' એ પ્રકારે નીતર્પણતાદિનો ભેદ વતલાવે છે.

પૂર્વ પક્ષી કહે છે—શુ તમે એમ માનો છો કે પ્રત્યક્ષ
કેવલ ભેદનુ સ્વત અગ્રગાહન કરે છે અથવા ધાર્મપ્રતિયોગિય-
ન્તિ મેટુ અગ્રગાહન કરે છે? પ્રથમ પક્ષ લેવાય નહિ, કારણ
કે ધમાના પ્રતિયોગીના જ્ઞાન વગર તેની અપેક્ષા કરનાર ભેદનુ
જ્ઞાન ધ્રુ અશક્ય છે^૧ બીજો પક્ષ પણ સ્વીકારાય નહિ, કારણ કે
બીજો પક્ષ સ્વાકારો તો હમે પુછાએ કે ધમાના પ્રતિયોગાના
ગ્રહણ પછા ભેદનુ ગ્રહણ માનો છો કે તે સર્વનુ ગ્રહણ સગાતે
માનો છો? પ્રથમનો પક્ષ ઘટતો નથી, કારણ કે બુદ્ધિનો
વ્યાપાર વિરામ હર્ડે હર્ડેને થતો નથી, તેમ જ એમ માનતા
અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવે છે^૨ બીજો પક્ષ પણ લેવાય નહિ,
કારણ કે કાર્યકારણબુદ્ધિના યોગપદ્ધતો અમાન છે અને
ધર્મીની પ્રતાતિ તે ભેદના પ્રતીતિનુ કારણ છે કારણ કે
ધર્મી પાસે હોય તો પણ વ્યવહિત પ્રતિયોગાના જ્ઞાન વગર ભેદ
અજ્ઞાત છે, એ ઉપરથી અન્વયવ્યતિરેક વડે તેઓના કાર્ય
કારણ સવધર્ના અગતિ થાય છે. માટે ભેદ પ્રત્યક્ષ છે એ મત
ચાલશે નહિ^૩

સિદ્ધાંતી વહે છે—આ પ્રમાણે કહેનારને હમે કહીએ
છાએ કે આ દૂષણનો પોનાર વસ્તુસ્વરૂપભેદનાદીનાં પ્રતિ કરો
છો કે ધાર્મભેદનાદીનાં પ્રતિ? વસ્તુસ્વરૂપભેદનાદાના પ્રતિ
હોય તો ચોરના અપરાધથી માડવ્યનો નિગ્રહ થયા જેવુ થાય
છે, કારણ કે તમારા દૂષણનો તે વિષય નથી^૪ જો કહો કે
વસ્તુસ્વરૂપ ભેદ માનતા ઘટના પેઠે પ્રતિયોગિસાપેક્ષત્વ ઘટતુ નથી
અને ભેદ પ્રતિયોગિસાપેક્ષ છે એમ સર્વ પ્રથિત છે, તો હમે
કહાયુ કે આ માનુ અયોગ્ય છે^૫ કારણ કે વસ્તુસ્વરૂપ
સર્વથી વિલક્ષણ છે એમ પ્રથમ જણાતા પ્રતિયોગીના અપેક્ષાએ
કરને વિશિષ્ટ વ્યવહાર ઉપપન્ન છે^૬ જેમકે પરિમાણઘટિત

વસ્તુસ્વરૂપ પ્રથમ જણાય છે, પછી પ્રતિયોગિવિશેષની અપેક્ષા કરીને તે ન્હસ્ય લીધે એ પ્રમાણે ત્રિશિષ્ટ વ્યવહારનું પાત્ર થાય છે^{૧૨} ત્રિષ્ણુતત્ત્વ નિર્ણયમા કહ્યું છે કે ' ત્રિશેષણત્રિશેષતાએ કરીને ભેદની સિદ્ધિ થતી નથી, કારણ કે ત્રિશેષણત્રિશેષ્ય-માત્ર ભેદની અપેક્ષા રાખે છે, ધર્મોના પ્રતિયોગોનાં અપેક્ષા કરીને ભેદની સિદ્ધિ છે, અને ધર્મપ્રતિયોગિત્ર ભેદની અપેક્ષા કરે છે એમ અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવે છે, અને તેથી ઉક્ત પ્રકારે ભેદ અયુક્ત છે, માટે ભેદ એ પદાર્થસ્વરૂપ છે^{૧૩} શ્યાદિ. માટે જ મતાર્થી મત્યદર્શનથી પ્રવૃત્ત થતો નથી, અને મો-શાદ્રનું સ્મરણ કરતો નથી^{૧૪} ભેદ વસ્તુસ્વરૂપ હોય તો દૂધ અને પાણીના મિશ્રણમા ભેદનો પ્રતિભાસ પણ થાય જ એવા શકા કરી શકાય નહિ, કારણ કે સમાન અભિહારાદિ પ્રતિબદ્ધ-ચલથી ભેદનુદ્ધેના વ્યવહારનો અભાવ ઉપપન્ન છે^{૧૫} કહ્યું છે કે -

અતિદૂરસ્થને લીધે, અતિસામિપ્યને લીધે ઇન્દ્રિય-દોષથી, મનની અવ્યવસ્થિતિથી, સૂક્ષ્મતાને લીધે, વ્યવધાનથી, અભિમતથી અને સમાન અભિહારથી (ભેદજ્ઞાન થતું નથી).

અતિદૂરસ્થને લીધે પર્યતના શિખર ઉપરના વૃક્ષાદિનું, અતિ-સામિપ્યથી નેત્રગત અજનાદિનું, ઇન્દ્રિયધાતથી ત્રિષ્ટુદાદિનું, મનની અનવસ્થાથી કામાદિથી અવ્યવસ્થિત થયેલા મનરાજીને સ્પષ્ટ પ્રકાશમા રહેલા ઘટાદિનું, સૂક્ષ્મતાને લીધે પરમાણુ આદિનું, વ્યવધાનથી મીત પાછળના પદાર્થનું, અભિમતથી દિવસે પ્રદીપ-પ્રમાદિનું, અને સમાનાભિહારથી ક્ષીરનિરાદિ (ના મિશ્રણ) નું સ્થાવત્ મહણ થતું નથી એમ આ કારિકાનો અર્થ છે ધર્મભેદ-ઘાતનો અગીકાર કરીએ તો પણ કદ દોષ નથી, કારણ કે ધર્મપ્રતિયોગિનું મદ્રણ માનતા ધર્મભેદના માનનો સમય છે^{૧૬} એમ પણ ધારણ નહિ કે ધર્મભેદનાદમા તે તે ભેદમા બીજા ભેદ માનના પડશે અને તેથી દૂર ન કરાય એવી અનવસ્થા આનંદો, કારણ કે મૂઝ જે ભેદ તેનો સ્પષ્ટ થતો નથી અને ભેદ અને

ભેદી વે ભિન્ન છે એ વ્યવહાર અટકવાનો નથી.^{૧૦} એક ભેદથી અન્યભેદનું અનુમાન થાય છે એમ પણ નથી, કારણ કે દૃષ્ટાંત-રૂપ જે ભેદ તેનો ઘાત કર્યા સિવાય એવું જે અનુમાન થાય તે દોષરૂપ નથી, અને આ પ્રમાણે खोळ માગનારને ઘડો ભરતો તેલ આપવા જેવું થાય છે.^{૧૧} દૃષ્ટાંતરૂપ ભેદનો ઘાત થાય એમ માનો તો દોષનું અનુત્થાન જ રહે.^{૧૨} વરને મારવા માટે કન્યા પરણાવવામાં આવતી નથી; માટે મૂલશ્ચયના અભાવથી અનવસ્થા દોષ આવતો જ નથી.^{૧૩} અનુમાન ઘડે પણ ભેદ સિદ્ધ થાય છે. પરમેશ્વર જીવથી ભિન્ન છે, કારણ કે તે તેના પ્રતિ સેવ્ય છે. જે જેના પ્રતિ સેવ્ય હોય તે તેનાથી ભિન્ન હોય, જેમકે ચાક-રથી રાજા. મને સુખ યાગ્યો, મને જરા પણ દુઃખ ન થાયો, એ પ્રકારે પુરુષાર્થને ઇચ્છનાર પુરુષો જો પોતાના પતિના પદની કામના કરે તો તેમનો સત્કાર ધરાવો નહિ, ડલટા તે સર્વ અનર્થને પાત્ર થયાના. જે પોતાનું દીનત્વ કહે છે અને પારકા ગુણોનો ઉત્કર્ષ કહે છે તે સ્તુત્ય છે. અને પતિ પ્રીતિયુક્ત થાય છે તો સ્તુતિ કરવાને અમીષ્ટ આપે છે. કહ્યું છે કે:—

હું રાજા છું એમ કહેનારને રાજા મારી મંદ્યાવે છે, અને જે તેના ગુણોત્કર્ષ ધોલે છે તેને તે સર્વ અમીષ્ટ આપે છે.

આપ્રમાણે પરમેશ્વરની સાથે યોતાનો અભેદ કરવાની તૃષ્ણા ઘડે વિષ્ણુનો ગુણોત્કર્ષ મૃગતૃષ્ણિકા જેવો છે એમ કહેવું તે મહોટા કેઝાની ઢાલવે લીમ છેદવા જેવું છે; કારણ કે આ પ્રકારના વિષ્ણુના વિદ્યેષ્યી અંધતમસ્માં પ્રવેશ કરવાનો પ્રવંગ આવે છે. આ સર્વ મહામાસ્તતાન્યર્પનિર્ણયમાં મધ્યમદિરે પ્રતિપાદિત કર્યું છે:—

હું અનાદિ કાલથી ટેપ કરનારા દેવો! તમે વિષ્ણુનો ટેપ વિરૂદ્ધ કર્યો છે. અંધકારમાં નિશ્ચય કરવાને લીધે વિષ્ણુ દેવોને અંધતમસ્માં પાડે છે.

શંકન, નામકરણ, અને મજન એ રીતે સેવા ગ્રણ પ્ર-

કારનાં છે. નાગચળના મૂળના મ્મરણ ને માટે અને અંપશિત અર્ધનો નિદિને માટે નાગચળનાં આયુઝાદિનુ (શર્ગર ટપર) અક્ત તે ધંચન છે. શાક્યમનિતાના પરિચિટના વર્ણ છે કે—

દેવ લોષોનું ચલ જે અમૃત પદ્મા વિષ્ણુ તેમનું ચક્ર અમિતસ કરીને જે પુગ્ધ ધારણ કરે છે તે પોતાનાં દુરિતને દૂર કરીને પેપુંડને પામે છે કે જ્યાં રામથી મુક્ત પદ્મા યતિ-ઓ પ્રવેશ કરે છે.

જે સુદર્શનને હાથ ઉપર ધારીને દેવલોફો સ્વર્ગ (ચૈકુંડ)માં ગયા, જે ઘડે શંકિત થપ્પા મનુઓ લોક-સૃષ્ટિને પિસ્તૃત કરે છે, તેને વ્રાહ્મણો ધારણ કરે છે, અને તે ઘડે લાંચિહત ધરને તેઓ વિષ્ણુના પરમ પદને પામે છે.

હયમામ વિષ્ણુનાં ચિન્હ ઘડે અકિત ધરને આપણે છોપમાં સુભગ થયુ જોઈએ

સૈત્તિરીચક અપનિવદ્મા પળ કરે છે કે —

જે અતપ્તસનુ છે તે અપક છે અને તે તેને (વિષ્ણુપદને) પામતો નથી. જે શાધિતો તેને ઘડન કરે છે તે તેને પામે છે.

સ્વાનવિશેષ આગ્રેય પુરાણમા દર્શાવે છે —

વ્રાહ્મણે પોતાના જમણા હાથ ઉપર સુદર્શન ધારણ કર્યું, અને ડાયા હાથ ઉપર શણ ધારણ કર્યો એમ વ્રહ્મ-વિત્ પુરપો જાણે છે.

વીંજી જગ્યાઈ ચક્રધારણને માટે મત્રવિશેષ કહ્યો છે —

હે સુદર્શન! હે મહાજ્યાલ! હે કોટિસૂર્યના જેવી કાંતિયાલા! અજ્ઞાનથી અધ થપ્પો જે હુ તેને વિષ્ણુનો નિ-ત્યમાર્ગ દેચાડ.

તુ પહેલાં સ્વાગરમાંથી ઉત્પદ થયો છે, તને વિષ્ણુ હાથનાં ધારણ કર્યો છે સર્વ દેવે તને નમસ્કાર કર્યો છે હે પાંચજન્ય! તને નમસ્કાર હો

નામકરણ એટલે ગુણાદિનું સર્વદા વિન્નુના નામસ્મરણને અર્થે કેશનાદિ નામ પાડવું તે.

મજન દશ પ્રકારનું છે; વાળી વડે સત્ય, હિત અને પ્રિય મોલવું તથા શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવું, શરીર વડે દાન કરવું; તથા પોતાનું અને પરનું રક્ષણ કરવું; અને મન વડે દયા, સ્પૃહા અને શ્રદ્ધા રાખવી. આમાના એક એકને સંપાદિત કરીને તે નારાયણને સમર્પણ કરવું તેનું નામ મજન. કહ્યું છે કે:—
અંકન, નામકરણ, અને દશપ્રકારનું મજન.

૬ પ્રમાણે હૈયત્તાદિયે કરીને પણ ભેદનું અનુમાન થાય છે.^૧

તેજપ્રમાણે શ્રુતિથી પણ ભેદ સમજાય છે.—

સર્વને પ્રાપ્ત કરેલા સત્યથી આનંદ થાય છે. ઈંદ્ર-દેવની પ્રદાસા કરતા સત્યયુક્ત (પુરુષો) તેના મહિમાને ઘસારણે છે.

હૈ વિપ્ર! સર્વ અર્થજ્ઞોમાં આત્મા સત્ય છે, જીવ સત્ય છે, ભેદ સત્ય છે, ભેદ સત્ય છે; મહાત્મામાં વારણ્ય (અજ્ઞાન) છે, મહાત્મામાં વારણ્ય છે, મહાત્મામાં વારણ્ય છે.

હ્યાદિ મોક્ષ અને આનંદના ભેદનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓ છે.

વહી

જાણતા મેલ્લર્યાને મહાત્મા સામર્થ્યને પામેલા સૃષ્ટિ ઘસતે ઉત્પન્ન થતા નથી અને પ્રલય ઘસતે લયને પામતા નથી.

(ઈશ્વર) જગદ્ધ્યાપાર્યહિત છે, કારણ કે પ્રમુ તેનું કરણ છે અને તે પાસે નથી.^૨

હ્યાદિ વડે પણ ભેદ સિદ્ધ થાય છે.

‘ત્રણને જાણે છે તે બ્રહ્મ જ થાય છે’ ૫ શ્રુતિના વલ્લથી જીવનું પરનેધરણું ધારી શકાય નહિ, કારણ કે ૫ વાનયમા

‘બ્રાહ્મણને ભક્તિ વડે પૂજિને શૂદ્ર પણ બ્રાહ્મણ થાય છે’ इत्यादिनी પેઠે ‘તે મહોટો થાય છે’ એમ અર્થ છે.^{૨૩}

કોઈ કહેશે કે જો પ્રપંચ હોય તો તે નિઃસંશય નિઃસૂચિને પામે. આ દૈતમાયા માત્ર છે. પરમાર્થ દૃષ્ટિથી તે અદૈત છે.

એ વચન વડે દૈત કલ્પિત છે એમ સમજાય છે તો હમે કહીશું કે ઠીક પણ તમે એ વચનનો ભાવ સમજ્યા વગર એમ બોલો છો, કારણ કે તે આ પ્રમાણે છે:— જો આ વિશ્વ ઉત્પન્ન થતું હોય તો તે નિશ્ચિતને પામતું હોય તેમાં સંશય નથી; માટે આ મહોટો પંચવિધ ભેદપ્રપંચ અનાદિ છે. આ માયામાત્ર છે એમ કહ્યું તેથી તે અસત્ છે એમ કંઈ કહેવાય નહિ. નીચેના વચનોને આધારે માયા એટલે ભગવદિચ્છા એમ સિદ્ધ થાય છે;

મહામાયા, અવિદ્યા, નિયાતિ, મોહિની, પ્રકૃતિ, વાસના इत्यादि જે કહેવાય છે તે હે અનંત! તદારી ઇચ્છા છે.

તે પ્રકરે કરીને કરે છે માટે પ્રકૃતિ છે તે વાસનાઓને ઉત્પન્ન કરે છે માટે તે વાસના છે. આ એટલે વિષ્ણુ અને તેની જે વિદ્યા—માયા તે અવિદ્યા કહેવાય છે. તે પ્રકૃષ્ટ છે અને મય શબ્દ પ્રકૃષ્ટનો વાચક છે માટે તે માયા કહેવાય છે. તે માત્ર વિષ્ણુની એકની એક પ્રજ્ઞાસિ આ શબ્દો વડે કરીને બોલાય છે, વિષ્ણુ પ્રજ્ઞાસિરૂપ છે અને પ્રજ્ઞાસિનું લક્ષણ સ્વાનંદ છે.

આ પ્રજ્ઞા—માયા જેનું માન (જ્ઞાન) અને વ્રાણ (રક્ષણ) કરે છે તે માયામાત્ર કહેવાય છે. આપ્રમાણે દૈત પરમેશ્વરે કરીની (પોતાની પ્રજ્ઞા—માયા વડે) જ્ઞાત અને રક્ષિત હોવાથી તે માયામાત્ર કહેવાય છે અને તેથી કંઈ તે આંતિકલ્પિત ઠરતું નથી. વહ્લાં ઈશ્વરમાં સર્વ(વિશ્વ)નો આંતી સંભવતી નથી, કારણ કે આંતિ વિશેષના અદર્શન ઉપર આધાર રાખે છે.^{૨૪} હવે કોઈ પૂછે કે એમ છે તો તે પદ શા માટે વપરાય છે? તો તેના ઉત્તર-

મા કહે છે કે ' પરમાર્થથી અદ્વૈત છે. ' પરમાર્થથી એટલે પરમાર્થ (વિષ્ણુ)ની અપેક્ષા કરીને. આ પ્રમાણે સર્વથી ઉત્તમ જે વિષ્ણુતત્ત્વ તેની વરાવર અથવા તેથી અધિક આ નથી એમ કહ્યું છે.^{૨૫} પરમશ્રુતિમા પણ કહ્યું છે કે —

જીવ અને ईश्वરનો ભેદ, જડ અને ईश्वરનો ભેદ, જીવોનો પરસ્પર ભેદ, જડ અને જીવનો ભેદ અને જડનો પરસ્પર ભેદ એ પાંચ ભેદથી પ્રપંચ પંચભેદયુક્ત છે. તે સત્ય છે અને અનાદિ છે, જો આદિમાન્ હોય તો તે નાશને પામે. તેનો નાશ પણ નથી અને તે આતિકલ્પિત પણ નથી. જો કલ્પિત હોય તો તે નિવૃત્ત થાય; પણ તેની નિવૃત્તિ થતી નથી; માટે દ્વૈત નથી જગત્તુ એ અજ્ઞાનીનું મત છે. જ્ઞાનીઓનું મત તો એ છે કે વિષ્ણુથી જે જ્ઞાત તથા ત્રાત છે તે માયામાત્ર છે અને પરમ છે તે હરિ જ છે.

મોટે સર્વ આરામનું તાત્પર્ય વિષ્ણુનો સર્વોત્કર્ષ વતાવનો એટલું જ છે. અને આ વાત હૃદયમા રાખીને જ પરમાત્મા એ પણ કહ્યું છે કે —

લોકમાં આ પે પુરુષો છે, ક્ષર અને અક્ષર. સર્વ ભૂત ક્ષર છે અને કદરુદ્ધ અક્ષર છે.

અન્ય ઉત્તમ પુરુષ તે પરમાત્મા કહેવાય છે અને તે અવ્યય ईશ્વર ત્રણ લોકમાં પ્રવેશ કરીને તેનું ભરણ કરે છે.

હું ક્ષરથી અતીત છું અને અક્ષરથી પણ ઉત્તમ છું માટે લોક અને વેદમાં હું પુરુષોત્તમ એમ પ્રસિદ્ધ છું

મને પુરુષોત્તમને જે એ પ્રકારે સમોહ પામ્યા વગર જાણે છે તે સર્વવિત્ પુરુષ સર્વ માવે કરીને મને મજે છે.

હે પાપરહિત અર્જુન! આ અતિગુહ્યશાસ્ત્ર મેં કહ્યું છે;

એને સમજીતે હે ભારત! બુદ્ધિમાન્ તથા છત્તહત્ય થવાય છે.

મહાબ્રાહ્મણ પળ

સર્વ દેવહું મુખ્ય તાત્પર્ય પર જે શ્રીપતિ તેને વિષે છે, તેથી અન્ય દેવના ઉત્કર્ષમાં જે તાત્પર્ય હોય તે અવાન્તર છે.

ઇત્યાદિ વડે વિષ્ણુના સર્વોત્કર્ષમાં સર્વ વેદનું મહાતાત્પર્ય છે એમ કહેલું છે તે શુક્ત છે.

‘ ધર્માર્થકામ અનિત્ય છે, મોક્ષ એ જ નિત્ય છે માટે જે નિત્ય છે તેને માટે મતિમાન્ પુરુષે યત્ન કરવો જોઈએ. ’ એ બાહ્યવેય શ્રુતિથી મોક્ષ સર્વ પુરુષાર્થોમાં ઉત્તમ છે. મોક્ષ વિષ્ણુના પ્રસાદ વગર મળતો નથી, કારણ કે નારાયણ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:—

જેના પ્રસાદથી પરમ (ગતિ) પ્રાપ્ત થાય છે, જેના સ્વરૂપથી (પુરુષ) સંસારમાંથી મુક્ત થાય છે, તથા જેનાથી અન્ય ધોજા સુરલોકને આરાધતાં જીવો મુક્ત થતા નથી તે, કર્મપાશમાંથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા કરનારાઓને પરમ વિચિત્ર છે.

વિષ્ણુપુરાણમાં પણ કહ્યું છે કે:—

તે જ્યારે પ્રસન્ન થાય ત્યારે અહીં શું અલભ્ય છે ? સર્વ અર્થ અને કામથી દૂર રહેવું, કારણ કે તે ક્ષુદ્ર છે, અનન્ત પ્રહાવૃક્ષનો સમ્યગ્ આશ્રય કરવાથી પુરુષ નિઃસંશય મુક્તિફલને પામે છે.

વઢી કહ્યું છે કે:—

પ્રસાદ (વિષ્ણુના) ગુણોત્કર્ષના જ્ઞાનથી થાય છે, અમેદજ્ઞાનથી થતો નથી.

વઢી આ સિદ્ધાંતમાં તત્ત્વમસ્યાદિ તાદાત્મ્ય પ્રતિપાદક

શ્રુતિનો વ્યાકોપ થતો નથી, કારણ કે શ્રુતિના તાત્પર્યના અપ-
રિજ્ઞાનથી એવા અર્થનો ઉદય છે.

અવિશેષ તત્ શબ્દ નિત્યપરોક્ષનો વાચક છે; ત્વં શબ્દ
અપરોક્ષનાચક છે તો સમયનું એક્ય શી રીતે થાય? માટે
‘આદિત્ય ગૂપ્ત છે’ એ વાક્યની પેઠે આ શ્રુતિ સાદૃશ્યાર્થ વાચક છે.

પરમશ્રુતિમા કહે છે કે:—

જીવનું પરમપેક્ષ્ય કાંતો બુદ્ધિસારૂપ્ય હોય, કાંતો
ષ્ટક સ્થાનમાં નિવેશરૂપ હોય, અથવા વ્યવિતસ્થાનની અપે-
ક્ષા કરીને હોય; જીવની સ્વરૂપવ્યક્તતા છે જ નહિ,
કારણકે મુક્ત પણ વિરૂપ હોય છે. (પરમાત્માની) સ્વતં-
ત્રતા અને પૂર્ણતા અને (જીવની) અલપતા અને પરતંત્રતા ય
વિરૂપતા છે.

અથવા આત્મા (૬) તત્ત્વમસિ એ વાક્યમાં તે આત્મા
સ્વાતંત્ર્યાદિ ગુણોપેત છે માટે (અતત્ત્વમસિ) તું તે નથી,
કારણ કે તું તેથી રહિત છે, એમ અર્થથી એકત્વનું સારી રીતે
નિરાકરણ થાય છે. કહ્યું છે કે:—

અવત્ત્વમ્ પદ્મ પદ્મચ્છેદ કરતાં એક્ય સારી રીતે
નિરાકૃત થાય છે.

અને એ જ કારણથી દૃષ્ટાંતનવક્રમા ‘તે શકુનિ જેમ
સૂત્રે કરીને વદ્ધ છે.’ इत्यादि वडे भेद ज प्रतिपादित कर्हो
છે. દૃષ્ટાંતને માટે અભેદનો ઉપદેશ લીધો છે એમ તત્ત્વમાદનું
રહસ્ય છે.”

મહોપનિષદમાં પણ કહ્યું છે કે:—

જેમ પક્ષી સૂર અને નાના વૃક્ષના રસ, જેમ નદીઓ
અને સમુદ્ર, જેમ લવણોદક અને શુદ્ધોદક, જેમ ચોર અને
માલધણી, જેમ પુરુષ અને વિષય મિશ્ર છે તેમ જીવ અને
ઈશ્વર પણ મિશ્ર છે; તે સર્વદા વિલક્ષણ છે.

તોપણ સૂક્ષ્મરૂપતાને લીધે પરમ જે હરિ તે મંદદષ્ટિ પુરુષોને જીવથી ભિન્ન જાણાતો નથી, જો કે તે તેઓનો પ્રેરક છે. તેમની વિલક્ષણતા જાણવાથી મોક્ષ થાય છે અન્યથા વધ થાય છે. વ્રદ્વા, શિવ અને સર્વ દેવ શરીરના નાશથી ક્ષર છે. લક્ષ્મીનો દેહ અક્ષર હોવાથી તે અક્ષર છે, માટે પરમેશ્વર પણ અક્ષર છે. સ્વાતન્ય, શક્તિ, વિજ્ઞાન, સુખ इत्यादि અપિલ ગુણોપ કરીને તે સર્વદેવતા તેને અત્યંત ઘણ છે.

• ઘઠી

સર્વગુણથી પૂર્ણ વિષ્ણુને જાણીને મનુષ્ય સસારમાંથી મુક્ત થાય છે અને નિત્ય હુ સરહિત આનંદને ભોગવતો તેના સમીપમાં આનંદમાં રહે છે. મુક્તનો આશ્રય વિષ્ણુ છે અને તે સર્વનો મહોદય અધિપતિ છે. તેઓ સર્વ તેને ઘણ છે અને તે સર્વદાઈશ્વર છે.

પ્રકાશ વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન એ શ્રુતિ વાક્ય પણ તે પ્રધાન છે તથા તે વારણ છે. એ માનવાથી યોગ્ય ઠેર છે, સર્વ મિથ્યા છે એ રીતે યોગ્ય ઠરતું નથી, વારણ કે સત્તાના જ્ઞાનથી મિથ્યાજ્ઞાન સંભવતું નથી. આપણે લોકગા સામઘીએ છીએ કે પ્રધાન પુરુષના જ્ઞાનાજ્ઞાનથી ગામનું જ્ઞાનાજ્ઞાન થાય છે અને વાપ (કારણ) ને જાણતા મનુષ્ય ઝોકરા (કાર્ય) ને જાણે છે^{૧૬} (તે પ્રમાણે પ્રધાન અને કારણ જાણતા અપ્રધાન અને કાર્ય જણાય છે)

જો એ પ્રમાણે ન લઈએ તો ‘ હે સૌમ્ય ! એક મૃત્તિંડ (ના જ્ઞાન) થી સર્વ મૃત્તમય (પદાર્થો) વિજ્ઞાત થાય છે ’ એ શ્રુતિમા એક અને પિંડ એ શબ્દ વૃથા થનાનો પ્રસંગ રહે છે, વારણ કે ‘ માટીનું જ્ઞાન થતા ’ એટલાથી જ વાક્ય પૂર્ણ થાય છે^{૧૭} ઘઠી ‘ વાચાથી ઉચ્ચાર વિકાર અને નામ એ મિથ્યા છે, મૃત્તિકા એજ સત્ય છે ’ એ વાક્યથી કાર્યનું મિથ્યાત્વ પ્રતિ

પાદિત કર્યું છે એમ પણ માનવું જોઈએ નહિ, કારણ કે વાચાર્થી
 સ્વારણ છે વિકાર જેનો તે અવિકૃત અને નિત્ય છે અને મૃત્તિકા
 રૂપાદિ નામ છે એ વાક્ય સત્ય છે એ પ્રમાણે અર્થ લઈ તથ્યનો
 સ્વીકાર કરવામાં આવે છે.^{૨૮} જો આ પ્રમાણે (અર્થ) ન હોય
 તો નામધેય અને યથા એ વે પદ વ્યર્થ થાય; માટે કોઈ પણ
 સ્થળે જગત્તું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ થતું નથી.^{૨૯} યહી ‘પ્રપંચ મિથ્યા
 છે’ એ વાક્યમાં મિથ્યાત્વ સત્ય છે કે મિથ્યા છે? જો કહો
 કે સત્ય છે તો સત્ય અદ્વૈતના ભંગનો પ્રસંગ આવે છે, જો મિથ્યા
 કહો તો તેથી પ્રપંચ સત્ય ઠરે છે.^{૩૦}

પૂર્વપક્ષી:—‘ અનિત્યત્વ નિત્ય છે કે અનિત્ય છે ? ગમે
 તે પક્ષ હો તો પણ તે અનુપપન્ન થાય છે. ’ આ પ્રકારના
 આક્ષેપનો પેઠે આ વિકલ્પમાં પણ નિત્યસમજાતિ ભેદ પ્રાપ્ત થાય
 છે.^{૩૧} ન્યાય નિર્વાણકાર કહે છે કે:—

અનિત્યભાવચ્ચી નિત્ય અને નિત્યસ્વોપપત્તિથી અનિત્ય
 તેનું નામ નિત્યસમ્ભે.

તાર્કિક રક્ષામાં પણ કહ્યું છે કે:—

ધર્મના તદ્રૂપ અને અતદ્રૂપ વિકલ્પનો અનુપપત્તિથી
 ધર્મીનો તદ્વિશિષ્ટ્યભંગ તે નિત્યસમ કહેવાય છે.

અપણી સંજ્ઞાને અપલક્ષણરૂપે લઈને પ્રબોધ સિદ્ધિમાં કહ્યું
 છે કે:—

અન્યાર્થત્વચ્ચી અપરંજક ધર્મની સમતા અત્પન્ન થાય
 છે.^{૩૨}

માટે હમે જે અત્તર આપીએ છીએ તે સત્ છે.

સિદ્ધાંતી કહે છે:—આ પ્રમાણે કહેનાર પૂર્વપક્ષીને હમે
 અત્તર આપીએ છીએ કે એ તો અભણને મઢકાવવાનું કહેવાય,
 કારણ કે દોષનું મૂલ દેખાડવામાં આવતું નથી. તે વે પ્રકા-
 રનું છે, સાધારણ અને અસાધારણ. આમાંનું પ્રથમ સ્વભા-

ઘાતક છે; ઘીજું ત્રણ પ્રકારનું છે: યુક્તાંગહીનત્વ, અયુક્તાંગાધિકત્વ અને અવિપયવૃત્તિત્વ. આમાંનું સાધારણ અસંભાવિત છે, કારણ કે ઉક્ત આક્ષેપ (અનિત્યત્વ નિત્ય કે અનિત્ય ૩૦) માં પોતે પોતપોતાનો વ્યાપક નથી એમ જણાય છે; એ પ્રમાણે અસાધારણ પણ ઘટતું નથી, કારણ કે ઘટની નાસ્તિતામાં નાસ્તિતા કહેવામાં જેમ અસ્તિત્વ આવે છે તેમ આ ચાલતા વિષયમાં પણ થાય છે.^{૩૧}

જો એમ કહો કે પ્રપંચનું મિથ્યાત્વ માનવામાં આવે છે, પણ અસત્ત્વ માનવામાં આવતું નથી તો તે માથું જતાં પણ સો રૂપિયા નહિ આપનાર પણ વિશ પંચોળાં આપનાર ગાઢાવાળાના વૃષ્ટાંત જેવું છે, કારણ કે મિથ્યાત્વ અને અસત્ત્વ પર્યાય છે. આટલું કહીને જ હમે લંબાણ કરવાનું બંધ કરી દીધું છે, ત્યાં

અથાતો વ્રત્ત જિજ્ઞાસા

એ પ્રથમ સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. અહીં અથ શબ્દ મંગલવાચક, તથા અધિકાર અને આનન્તર્યનો વાચક છે એમ સ્વીકારવામાં આવે છે. અતઃ શબ્દ હેતુર્થ છે. ગરુડપુરાણમાં કહ્યું છે કે:—

સર્વ સૂત્ર અથાતઃ એ શબ્દપૂર્વક સામાન્ય રીતે આરંભવામાં આવે છે. આનું કારણ શું? હે વિદ્વન્ તેઓનો અર્થ શું છે? તેઓની ઉત્તમતા શા માટે છે? હે બ્રહ્મદેવ! એ મને કહો જેથી હું તે તત્ત્વતઃ જાણું. એ પ્રકારે નારદે પુછ્યું ત્યારે સત્પુરુષોને વિષે ઉત્તમ એવા બ્રહ્મદેવ બોલ્યા:—આનન્તર્ય અધિકાર અને મંગલાર્થે અથ શબ્દ વપરાય છે, અને અતઃ શબ્દ હેતુર્થમાં કહેલો છે.

માટે નારાયણના પ્રસાદ વિના મોક્ષ મળતો નથી અને પ્રસાદ જ્ઞાન વિના મળતો નથી. માટે વ્રત્તજ્ઞાનની ઇચ્છા કરવી જોઈએ એમ સિદ્ધ થયું.

જિજ્ઞાસ્ય વ્રત્તનું લક્ષણ

જન્માદ્યસ્યયતઃ

ए सूत्रे करीने कह्यું છે. સૃષ્ટિ, સ્થિતિ इत्यादि जेमाथी थायछे ते ग्रन्थ एम वाक्यार्थ छे. स्कन्दपुराणमा कहु छे के —

उत्पत्ति, स्थिति, संहार, नियति, ज्ञान, आवरण, बंध, मोक्ष, ये सर्व जे पुरुषमाथी थाय छे ते एकराज हरि छे.

तेमज यत्तोचाइमानि (जेमाथी आ०) इयादि श्रुति पण तेनुं ते ज कहे छे. आने माटे प्रमाण पण कहु छे के

‘ जे वेदने जाणतो नथी ते ते बृहत् (परमेश्वर) ने ओळखतो नथी ’ इत्यादि श्रुति घडे ग्रन्थ अनुमानथी समजाय ए बात निराकृत करी छे. वळी अनुमान ए स्वतंत्र प्रमाण पण नथी. कूर्मपुराणमां कहुं छे के —

श्रुतिना साहाय्य यगरनु अनुमान तेमज कीजु कोइ पण प्रमाण कोइ स्पष्टे निश्चयपूर्णक अर्थनी मिद्धि करी शके नहि. श्रुति स्मृतिना साहाय्य वालु जे कोइ अन्य प्रमाण होय ते ज खरूँ प्रमाण गणाय. आ बातमां कंइ विचार करवानो नथी.

शास्त्रनुं स्वल्प स्कंदपुराणमां कहु छे —

अग्नू, यनुर, साम, अथर्व, भारत, पाचरात्र, मूडरामायण एटला शास्त्र कहेंनाय छे. वळी जे आने अनुकूल होय तेने पण शास्त्र कहुं छे. एथी अन्य ते प्रथमिस्तार कहेंनाय ते शास्त्र कहेंनाय नहि. ते तो कुमार्ग कहेंनाय.

आर्यते शास्त्रार्थ अन्यमांथी लभ्य नथी ए न्याय घडे त्यां (शास्त्रोमां) भेदनुं प्राप्त्य ए तात्पर्य नथी पण अद्वैत एज वेदशास्त्रोनुं तात्पर्य छे एग प्रचारनी अद्वैतनी प्रत्याशानो प्रतिक्षेप थयो कारण के जेम अनुमानथी ईश्वरनी मिद्धिनो अभाव छे तेम तेथी तेनी भेदनी मिद्धिनो पण अभाव छे. माटे भेद जे अनुवादक गणगणा आवे छे तेम नथी, पण वेद भेदपर छे एम समजाय छे^{३६} माटेज कहु छे के —

જે સચ્ચાંત્રમાત્રથી વિદ્યેય છે, જે ક્ષર અને અક્ષરથી પણ અતીત છે એવા નિર્દોષ અને અદોષ સદ્ગુણયુક્ત નારાયણને હું સદા ચંદુ હું.

ત્યાં શાસ્ત્રનું પ્રામાણ્ય કેવીરીતે છેવું તે

તત્ત્વસમન્વયાત્

એ મુત્રથી કહ્યું છે. સમન્વયનાં ઉપક્રમાદિ લિંગ વૃહત્સં-
હિતામાં કહ્યાં છે:—

ઉપક્રમોપસંહાર, અભ્યાસ, અપૂર્વતા, ફલ, અર્થવાદ,
ઉપપત્તિ ઇલિંગથી તાત્પર્યનો નિર્ણય થાય છે.

એ પ્રકારે બ્રહ્મ વેદાતનું તાત્પર્ય હોવાથી તે શાસ્ત્રગમ્ય છે એમ કેહનાય છે. આ સ્થળે અમે માત્ર દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. ઘાફીનું આનંદતીર્થ ભાષ્યન્યાયાનમાંથી જોઈ લેવું. ગ્રન્થ વધુ મહોટો થઈ જાય તે ભયથી હમે ત્રિમીષ છીએ. આ રહસ્ય પૂર્ણપ્રજ્ઞમધ્યમદિર જે પોતાને ઘાયુનો તૃતીય અવતાર માનતા તેમણે નિરૂપિત કર્યું છે.

ભગવત્કાર્ય સાધ્યા માટે ઘાયુનો પ્રથમ અવતાર હનુમાન વીજો મીમ અને ત્રીજો પૂર્ણપ્રજ્ઞ થયો. આ અભિપ્રાયને ઈર્દને જૂદે જૂદે સ્થળે ગ્રંથ સમાપ્તિમાં આ શ્લોક લખે છે.

વેદને વિષે જેનાં ઘણ દીવ્યરૂપ કહ્યાં છે, જેવું એ પ્રકારનું અશિલ મહસ્ત્ વેદના ગર્ભમાં પૂર્ણ રીતે દર્શિત કરવામાં આવ્યું છે; તથા જે ઘાયુનો ત્રીજો અવતાર છે, (પ્રથમાવતાર રામનાં વચનને નમન કરનાર અને વીજો મીમ) તે મધ્વે આ ગ્રન્થ વિષ્ણુની પ્રીતિમાટે કર્યો છે.^{૩૦}

એ પદ્યનો અર્થ ‘ બલિયાતદ્વયુ ’—(જે બલિષ્ઠતાથી રૂંશ્વરનો મહિમા પ્રકટ થાય છે તેમાંથી તે ઉપપન્ન થાય છે) રૂંશ્વાદિ શ્રુતિનાં પર્યાલોચનથી સમજાશે. માટે સર્વ શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય વિષ્ણુતત્ત્વ સર્વોત્તમ છે એમ કહેવા ઉપર છે એમ જણાતાં હમે જે અહીં કહ્યું તે નિશ્ચય છે.

नकुलीशपाशुपत दर्शन.

दाસત્વાદિ પદથી ઓઢાલાતુ આ વૈષ્ણવ મત પરત્રતાદિ
 દુઃખ ભરેલું હોનાથી દુઃખનો અતિ રૂઢિયાદિ રૂપિત પદાર્થનું સા-
 ધક નથી એમ ધારીને અરુચિ કરનારા, રૈશ્વર્યને રૂઢિનારા,
 ‘પર ઉપર આધાર રાખનાર મુક્ત થતા નથી પરત્રતાને રૂઢિ
 તથા પારમૈશ્વર્યથી રૂઢિત હોવાને રૂઢિ, આપણા જીવાની પેટે.
 ‘મુક્ત આત્માઓ પરમેશ્વરના ગુણયુક્ત હોય છે, પુરુષત્વ રહેતા
 છતાં સમસ્ત દુઃખવીજનો નાશ થવાને રૂઢિ, પરમેશ્વરની પેટે’.
 રૂઢિયાદિ અનુમાનને પ્રમાણ માનનારા કેટલાક માહેશ્વરો પરમ-
 પુરુષાર્થના સાધનરૂપ પાંચ અર્થનું પ્રપચન કરનાર પાશુપત
 શાસ્ત્રનો આશ્રય લે છે આશાસ્ત્રમાં પ્રથમ સૂત્ર આપ્રમાણે છે.

अथातः पशुपतेः पाशुपतयोगविधि
व्याख्यास्यामः

(अत्रर्धा पशुपतिना पाशुपत योगविधिनु व्याख्यानं हमे करीशु.)

તેનો અર્થ આપ્રમાણે છે—આસૂત્રમા અથ શબ્દ કોઈ પૂર્વપ્રકૃતનો અપેક્ષક છે પૂર્વપ્રકૃત તે ગુરુ પ્રતિ શિષ્યનો પ્રશ્ન છે ગુરુસ્વરૂપનુ ગણકારિકામા આપ્રમાણે નિરૂપણ કર્યું છે —

પંચક આઠ છે અને ઋણ ભેદયુક્ત ગણ એક છે આ નવના સમૂહને જાણનાર તથા તેનો અન્યને સસ્કાર કરનાર ગુરુ કહેવાય છે

લાભ, મલ, ઉપાય, દેશ, અવસ્થા, વિશુદ્ધિ, દિક્ષા કારિક અને ચલ એ આઠ પંચક છે અને ઋણ પ્રવૃત્તિઓ છે.

ત્રિધીયમાન જે ઉપાયફલ તે લાભ તે જ્ઞાન, તપ, દેહનિત્યત્વ, સ્થિતિ અને શુદ્ધિના ભેદથી પાંચ પ્રકારનો છે. દત્તાત્રીય કહે છે કે —

જ્ઞાન, તપ, નિત્યત્વ, સ્થિતિ અને પાંચમી શુદ્ધિ

આત્માશ્રિત દુષ્ટમાન તે મલ. તે મિથ્યાજ્ઞાનાદિના ભેદથી પાંચ પ્રકારનો છે. તે ઋણ કહ્યું છે —

મિથ્યાજ્ઞાન, અધર્મ, આસક્તિ, હેતુચ્યુતિ એ પાંચ પશુસ્વભાવ મૂલ છે આત્મમાં તે વિવેકથી સ્વજવા યોગ્ય છે

સાધનની શુદ્ધિનો હેતુ તે ઉપાય, તે વાસચર્યાદિ ભેદથી પાંચ પ્રકારનો છે તે ઋણ કહ્યું છે કે —

વાસચર્યા, જપ, ધ્યાન, સદા રુદ્રસ્મૃતિ અને પ્રતિપત્તિ એ પાંચ લાભના ઉપાય નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યા છે

જેને કરીને મનુષ્ય અર્થાનુસધાનપૂર્વક જ્ઞાન અને તપસની વૃદ્ધિને પામે છે તે દેશ, જેના કે ગુરુજનાદિ. કહ્યું છે કે —

ગુરુજન, ગુહા, દેશ (અમુકસ્થાન), સ્મશાન, અને ચંદ્ર

લાભપ્રાપ્તિ થાય ત્યાં સુધી આ અષ્ટ પંચકમાના એક વા વધારેના અપ્રસ્થાન તે અવસ્થા. તે વ્યક્તાદિ વિશેષણોએ કરીને નિશ્ચિત છે. કહ્યું છે કે —

વ્યક્તા, અવ્યક્તા, જપ, દાન અને પાંચમી નિષ્ઠા.

મિધ્યાજ્ઞાનાદિનો આત્મ્યંતિક ઉચ્છેદ તે વિશુદ્ધિ. તે પ્રતિયોગીના ભેદર્થી પાંચ પ્રકારની છે. કહ્યું છે કે:—

અજ્ઞાનની હાનિ, અસંગની હાનિ, સંગકરની હાનિ, વ્યુત્તિની હાનિ અને પશુત્વની હાનિ એ પ્રકારે પાંચ પ્રકારની વિશુદ્ધિ સ્મૃતિમાં કહી છે.

દીક્ષાકારિપંચકું પળ કહેલું છે:—

દ્રવ્ય, કાલ, ક્રિયા, મૂર્તિ અને પાંચમા ગુરુ.
ચલપંચર્ક પળ આ પ્રમાણે છે:—

ગુરુભક્તિ, પ્રસાદ, મતિનાદ્વંદ્વનો જય, ધર્મ અને અપ્રમાદ એ રીતે પાંચ પ્રકારનું ચલ કહેલું છે.

પંચગલ લઘુકરવાને માટે માનામાનના અવિરોધી અન્ન-પ્રાપ્તિના ઉપાયો તે ધૃષ્ટિઓ છે જેવીકે ભેક્ષ્ય, હાસ્ય અને યથાલબ્ધ. વાકીનું પૂર્ણરીતે મૂલમાંથી જોઈ લેવું.

(ઉપર કહેલા સૂત્રમાં) અથ શબ્દ દુઃખાન્તનો પ્રતિ-પાદક છે, કારણ કે (શિષ્યનો ગુરુપ્રતિનો પ્રશ્ન આધ્યાત્મિકાદિ દુઃખના ઉચ્છેદને માટે છે. કાર્ય પરતંત્ર છે માટે તે પશુ છે અને પતિ શબ્દથી કારણ જે ईश्वर તેનું પ્રહણ થાય છે, કારણ કે પતિ, ईशिता इत्यादि શબ્દથી જગત્ના કારણભૂત ईश्वરનું પ્રહણ કરાય છે. યોગ અને વિધિ શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે. ત્યાં દુઃખાન્ત બે પ્રકારનો છે. અનાત્મક અને સાત્મક. અનાત્મક સર્વ દુઃખના આત્મ્યંતિક ઉચ્છેદરૂપ છે. સાત્મક પટલે દક્ષશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિનું ऐश्वर્ય ત્યાં દક્ષશક્તિ એક છે. પળ વિપયના ભેદે કરીને તે પાંચ પ્રકારની છે એમ ઔપચારિક રીતે ગણાય છે. તે પાંચ પ્રકાર આ પ્રમાણ છે:—

દર્શન, શ્રવણ, મનન, ચિદ્ધાન અને સર્વશત્ત્વં.

ત્યાં સૂક્ષ્મ, વ્યવહિત, વિપ્રકટ્ટાદિ સર્વ પદાર્થોનું ચાક્ષુષસ્પર્શ ઇત્યાદિથી થતું જે જ્ઞાન તે દર્શન. સમસ્ત પદાર્થોનું

ચિંતન છે વિષય જેનો યુગ્મ જે સિદ્ધિજ્ઞાન તે મનન. ગ્રન્થ અને અર્થથી નિરવશેષ શાસ્ત્રવિષયક સિદ્ધિજ્ઞાન તે વિજ્ઞાન. ઉક્ત, અનુક્ત અશેષ પદાર્થોનું સમાસપૂર્વક કે વિસ્તારપૂર્વક વિશેષ વિભાગે કરીને તત્ત્વવ્યાસ અને સદોદિત જે સિદ્ધિજ્ઞાન તે સર્વજ્ઞત્વ. આ પ્રમાણે આ ધીશક્તિ છે. ક્રિયાશક્તિ જો કે એક છે તોપણ ઔપચારિક રીતે ત્રણ પ્રકારની ગણાય છે. જેનીકે મનોજાતિત્વ, કામરૂપિત્વ અને વિક્રમણધર્મિત્વ, ત્યાં નિરતિશય શીઘ્રતાથી કરવાપણું તે મનોજાતિત્વ. કર્માદિની અપેક્ષા વિના માત્ર પોતાની ઇચ્છાવડે અનંત સલક્ષણ, વિલક્ષણ કે સરૂપ કરણોને નિષે અધિષ્ઠાતૃત્વ તે કામરૂપિત્વ. કરણ ઉપસંહત હોય તોપણ નિરતિશય ऐश्वर्यમંત્રંધિત્વ તે વિક્રમણધર્મિત્વ. આપ્રમાણે ૯ ક્રિયાશક્તિ.

જે અસ્યતત્ર છે તે સર્વ કાર્ય છે. તે ત્રણ પ્રકારનું છે. વિદ્યા, કલા અને પશું. ત્યાં વિદ્યા ૯ પશુનો ગુણ છે. તે બે પ્રકારની છે. ધોધસ્વભાવા અને અધોધસ્વભાવા. ધોધસ્વભાવા વિવેકપ્રવૃત્તિ અને અવિવેકપ્રવૃત્તિના ભેદથી બે પ્રકારની છે. તેમા જે વિવેકપ્રવૃત્તિ છે તે પ્રમાણમાત્રથી વ્યક્ત થઈ શકે એવી છે, તેને ચિત્ત કહે છે. કારણ કે ચિત્ત વડે કરીને સર્વ પ્રાણી બાહ્યાર્થાત્મક પ્રકાશથી સૂચિત સર્વ પદાર્થને સામાન્ય રીતે વિવેચિત કે અવિવેચિત રૂપમાં અનુભવે છે. ઘડી અધોધાત્મકવિદ્યા પશુ પદાર્થના ધર્મ અથવા સ્વધર્મથી વિશિષ્ટ છે. અને તેથી તે સ્વશાસ્ત્ર કહેવાય છે: કલા ચેતનપરતંત્ર હોઈને અચેતન છે. તે પણ બે જાતની છે. કાર્યાખ્યા અને કારણાખ્યા. તેમાં કાર્યાખ્યા દશ પ્રકારની છે: પૃથિવ્યાદિ પંચતત્ત્વ અને રૂપાદિ પંચગુણ. કારણાખ્યા કલા તેર પ્રકારની છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, અને અધ્યવસાય

અભિમાન અને સંકલ્પ એ નામની વૃત્તિઓના ભેદે કરીને બુદ્ધિ, અહંકાર, અને મન એ રીતનાં ત્રણ અંતઃકરણ.

પશુત્વ સંબંધી તે પશુ. તેના પળ વે પ્રકાર છે સાંજન અને નિરંજન. તેમાં સાંજન શરીરેન્દ્રિય સંબંધી છે અને નિરંજન તદ્રહિત છે. તેનો પ્રપંચ પંચાર્થમાખ્યદીપિકાદિમાંથી જોઈ લેવો.

સમસ્ત સૃષ્ટિ સંહાર અને અનુગ્રહ કરનાર તે કારણ. તે એક છે તોપણ ગુણકર્મના ભેદની અપેક્ષા કરીને તેના પતિ, સાધ્ય इत्याદિ ભેદ કહ્યા છે. ત્યાં પતિત્વ એટલે સમસ્ત દ્રવ્ય-ક્રિયાશક્તિમત્ત્વ, તે ऐश्वर्य વડે નિત્યસંબંધિત્વ, આદ્યત્વ, અનાર્ગ-તુકऐश्वर્યસંબંધિત્વ इत्याદિ આદર્શકારાદિ તૌર્થકરોપ નિરૂપિત કર્યું છે.

ચિત્તદ્વારા આત્મેશ્વર સંબંધ તે યોગી. તે વે પ્રકારનો છે. ક્રિયાલક્ષણ અને ક્રિયોપરમલક્ષણ. તેમાં જપ ધ્યાનાદિ-રૂપ તે ક્રિયાલક્ષણ. ક્રિયોપરમલક્ષણ તે સંવિદ્, ગતિ इत्याદિથી સંજ્ઞિત છે. ધર્માર્થ સાધક વ્યાપાર તે વિધિ. તે વે પ્રકારનો છે. પ્રધાનભૂત અને ગુણભૂત તેમાં પ્રધાનભૂત છે તે સાક્ષાત્ ધર્મહેતુ છે અને તે ચર્યા છે. તે વે પ્રકારની છે. વ્રત અને દ્યાર. ત્યાં મસ્મદ્ધાન, મસ્મદ્ધ્યા, ઉપહાર, જપ, પ્રદક્ષિણા એ વ્રત છે. મગવાન્ નકુલીશે કહ્યું છે કે:—

મસ્મદ્ધ્યા ત્રણવાર સ્નાન કરવું, મસ્મદ્ધ્યાં શયન કરવું इत्याદિ.

અહીં ઉપહાર એ એક નિયમ છે અને તેનાં છ અંગ છે. સૂત્રકારે કહ્યું છે કે:—

હાસ્ય, ગીત, નૃત્ય, હુડુદ્યાર, નમસ્કાર અને જપ એ પહેલાં ઉપહારથી સેવા કરવી જોઈએ.

ત્યાં હાસ્ય એટલે કંઠ અને ઓઠના વિસ્તારપૂર્વક અહહહહ

એમ કરવું તે અદ્વિહાસ છે. ગાંધર્વશાસ્ત્રના સમયને અનુસરીને મહેશ્વરસંબંધી ગુણધર્માદિ નિમિત્તનું ચિંતન તે ગીત. નૃત્યપણ નાટ્યશાસ્ત્રાનુસાર હસ્તપાદાદિના આક્ષેપણ પૂર્વક અંગ, પ્રત્યંગ અને ઉપાંગ સહિત અને ભાવાભાવ સહિત કરવું. હુડુકાર એટલે જિભ્વા અને તાલુના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતો વૃપનાદના જેવો પવિત્ર નાદ; તે (વૃપના) હુડુગુ એ શબ્દનું અનુકરણ કરે એવી રીતે વપદના ઉચ્ચારની પેઠે કરવો. ય્યાં લૌકિક મનુષ્યો હોય ત્યાં આ સર્વ ગુણરીતે કરવું. વાકીનાં અંગ પ્રસિદ્ધ છે.

પ્રાથન, સ્પન્દન, મન્દન, શૃંગારણ અવિતત્કરણ અને અવિતત્ક્રાપણ એ દ્વાર છે. ત્યાં હંધ્યા વગર ઉઘેલાના જેવાં ચિન્હ દેખાડવા તે પ્રાથન. શરીરમાં વા આવ્યો હોય તે રીતે શરીરને કંપાવવું તે સ્પન્દન. પગ ભાગી ગયો હોય એમ ચાલવું તે મન્દન. રૂપ અને યૌવનસંપન્ન કામિનીને જોઈને પોતાને કામુફ હોય તેમ વિલાસ વડે દેખાડવું તે શૃંગારણ. કાર્ય અર્કીયનો વિવેક ન હોય તેમ હોકાનિદિત્ત કર્મ કરવાં તે અવિતત્કરણ અને અર્થ રહિત અને પરસ્પર વિરુદ્ધ એવું ભાષણ કરવું તે અવિતત્ક્રાપણ.

મિહાન અને હન્ધિયાદિથી થયેલી અયોગ્યતાનો પ્રત્યય દૂર કરવા માટે પવિત્ર થવાને અનુસ્નાદિ કરવું તે ગુણભૂત ચર્યા છે. સૂત્રકારે કહ્યું છે કે:—

‘અનુસ્નાનથી નિર્માલ્ય (પવિત્રતા)નાં ચિન્હ ધારણ કરનાર’ इत्यादि.

ત્યાં (સર્વજ્ઞચના લક્ષણમાં) સમાર્પે એટલે ધર્મમાર્ત્રેનું અભિધાન તે પ્રથમ સૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે. પાંચ પદાર્થોનું પ્રમાણ પૂર્વક પંચાભિધાન તે વિસ્તાર. તે રાશીકર માધ્ય-

માંથી જોઈ લેવું. તેઓનું યથાસંભવ લક્ષણથી સંકર ન થાય તેમ અભિધાન કરવું તે વિભાગી, તે વિહિત શાસ્ત્રાન્તરમાંથી જોઈ લેવો. આ (પદાર્થો)નું ગુણાતિશયપૂર્વક કથન તે વિ-
શેષ. જેમકે વીજાં (સાંલ્યાદિ શાસ્ત્રો) માં દુઃખની નિવૃત્તિ તેજ દુઃસ્થાન્ત, આ શાસ્ત્રમાં પારમૈશ્વર્યપ્રાપ્તિ તે દુઃસ્થાન્ત. વીજાં શાસ્ત્રોમાં જે થયું અને જે થશે તે કાર્ય, આ શાસ્ત્રમાં પશ્ચાદિ (જાંબ વગેરે) જે નિત્ય છે તે કાર્ય. વીજાં શાસ્ત્રોમાં કારણ સાપેક્ષ છે, અહીં તે નિરપેક્ષ ભગવાન્ છે. વીજાં શાસ્ત્રોમાં કૈ-
વલ્યાદિ ફલને માટે યોગ કરવાનો છે, આ શાસ્ત્રમાં પારમૈ-
શ્વર્યપ્રાપ્તિ અને દુઃખનો અંત એ છે ફલ જેનાં તે યોગ છે. વીજાં શાસ્ત્રોમાં પુનરાવૃત્તિ અને સ્વર્ગાદિ છે, પણ અહીં પુન-
રાવૃત્તિ રહિત સામીપ્યાદિ ફલ વાછાં સ્વર્ગાદિ છે.

પૂર્વપક્ષી:—એતો એક મહોટા આશ્ચર્યની વાત છે કે પ-
રમેશ્વર એ નિરપેક્ષક કારણ છે, કારણ કે એમ માનતાં કર્મવૈ-
ફલ્ય અને સર્વ કાર્યની એક જ વચ્ચે સરસીરીતે ઉત્પત્તિ એ બે
દોષ આવે છે.^૧

સિદ્ધાન્તી:—એમ માનવું નહિ, કારણ કે એ બે (કર્મ
અને ईશ્વર) વ્યધિકરણ છે. જો નિરપેક્ષ ભગવાન્ કારણ હોય
અને તેથી કર્મનું વૈફલ્યધાય તો તેમાં શું થયું? કહો કે પ્રયો-
જનનો અભાવ તો હમે પૂર્ણશું કે કોના પ્રયોજનનો અભાવ?
કર્મવૈફલ્યમાં કારણ કર્મનું કે ભગવતનું? જો કર્મનું કહો તો
તે ઘટતું નથી, કારણ કે ईશ્વરેચ્છાથી અનુગૃહીત કર્મ તે સફલ
થાય છે, યથાતિ વગેરેનાં કર્મની પેઠે. અને કોઈ કોઈ વાર
ईશ્વરેચ્છાથી અનુગૃહીત નહિ તે નિષ્ફલ થાય છે. આથી કાંઈ
એમ સિદ્ધ નહિ કરી શકાય કે કર્મમાં કોનો પ્રવૃત્તિ ન થાય,
કારણ કે કૃપિનાં ફલ અનિત્ય છે તોપણ ત્યાં પ્રવૃત્તિ થાય છે
તેમ અહીં પણ થવી સંભવિત છે. વચ્ચે ईશ્વરેચ્છાને આધારે
પશુની પ્રવૃત્તિ છે. જો કર્મના વૈફલ્યમાં કારણ ભગવતનું હોય

તો તે પણ ઘટતું નથી, કારણ કે પરમેશ્વર પર્યાપ્તકામ છે અને તેથી કર્મસાધ્ય પ્રયોજનની અપેક્ષાનો અભાવ રહે છે. સર્વ કાર્યની એક જ થયતે સરસી રીતે ઉત્પત્તિ થવાનો જે દોષ કહ્યો તે પણ અયુક્ત છે. અર્ચિત્ય શક્તિવાળા પરમેશ્વરની ઇચ્છાને અનુસાર ચાલનારી અવ્યાહત ક્રિયા શક્તિ કાર્ય કરનારી છે એમારો સિદ્ધાંત છે.^૨

સંપ્રદાય જાણનારાઓ કહ્યું છે કે:—

તે કર્માદિ નિરપેક્ષ છે, સ્વેચ્છાચારી છે, માટે શાસ્ત્રમાં તેને સર્વ કારણનું કારણ એમ કહેવામાં આવે છે.

પૂર્વપક્ષી:—પરંતુ વીજાં દર્શનોમાં પણ ईश्वરના જ્ઞાનથી મોક્ષ તો મળે છે જ, તો આ દર્શનનો વિશેષ ક્યાંથી^૩?

સિદ્ધાન્તી:—જો એમ કહો તો હમે કહીશું કે એમ બોલશો નહિ, કારણ કે નીચેના વિકલ્પનું સમાધાન થઈ શકશે નહિ. શું ईश्वરવિપક્ષ જ્ઞાન તે જ નિર્વાણનું કારણ છે કે ईश्वરનો સાક્ષાત્કાર કારણ છે કે યથાવત્ તત્ત્વનો નિશ્ચય કારણ છે? પ્રથમ પક્ષનો સ્વીકાર કરાશે નહિ, કારણ કે શાસ્ત્ર વગર પણ સાધારણ માણસની પેટે દેવોનો અધિપતિ મહાદેવ છે એટલું જ્ઞાન થતાં મોક્ષની સિદ્ધિ થાય તો શાસ્ત્રાભ્યાસ નિષ્ફળ થશે. વીજો પક્ષપણ લેવાશે નહિ, કારણ કે અનેક મળના સમૂહમાં વીટાંડ રહેલા અંધ પશુને સાક્ષાત્કાર થાય તે સંભવતું જ નથી. ત્રીજા પક્ષમાં હમારે ઇષ્ટાપત્તિ છે, કારણ કે પાશુપત શાસ્ત્ર વગર યથાવત્ તત્ત્વનિશ્ચય સ્પષ્ટ જ નથી.^૩ આચાર્ય કહે છે કે:—

જ્ઞાનમાત્રથી યથાશાસ્ત્ર સાક્ષાત્ દષ્ટિ દુર્લભ છે. પંચાર્થથી વીજી રીતે યથાવત્ તત્ત્વનો નિશ્ચય થતો નથી.

માટે પુરુષાર્થની ઇચ્છા કરનારા ઉત્તમ પુરુષોએ પંચાર્થ પ્રતિપાદન કરનાર પાશુપતશાસ્ત્રનો આશ્રય લેવો.

શૈવ દર્શન.

કર્માદિનિરપેક્ષક પરમેશ્વર કારણ છે એ નકુલીશનો પણ વૈષ્ણવ અને નૈર્ઘૃણ્ય દોષથી દૂષિત હોવાથી તેનો પ્રતિક્ષેપ કરતાં કેટલાક માહેશ્વરમતના અનુયાયીઓ શૈવાગમ સિદ્ધાન્તના તત્ત્વને યથાતત્ત્વ માનીને બીજો પક્ષ સ્વીકારે છે. આ મુક્તમાર્ગ કર્માદિસાપેક્ષ પરમેશ્વર કારણ છે એમ સ્વીકારવામા આવે છે, અને પશુ, પતિ, અને પાશના ભેદથી ત્રણ પદાર્થ જાનવામા આવે છે તે તત્ત્વના તત્ત્વને જાણનારાઓ આપ્રમાણે કહે છે:—

જગત્ના ગુરુ ત્રિપદાર્થ અને ચતુષ્પાદ મહાતંત્રને એક સૂત્રે કરીને સંક્ષેપથી કહીને પછી વિસ્તારથી કહે છે.

આનો અર્થ આપ્રમાણે છે:—જેમા ત્રણ પદાર્થ કહ્યાછે તે ત્રિપદાર્થ. ચિધા, ક્રિયા, યોગ, અને ચર્યા એ ચાર છે પાદ જેમાં તે ચતુષ્પાદ કહેવાય. એનું ત્રિપદાર્થ અને ચતુષ્પાદ મહાતંત્ર છે. ત્યાં પશુ અસ્વતંત્ર હોવાથી અને પાશ અચેતન હોવાથી તે બેથી વિલક્ષણ પતિનો ઉદ્દેશ પ્રથમ કર્યો છે. (પતિની સાથે) પશુના ચેતનત્વનું સાધર્મ્ય હોવાથી તે પછી તેનો ઉદ્દેશ છે, અને બાકી (રહેલા) પાશનો ઉદ્દેશ તે પછી

છે; આપ્રમાણે ક્રમનો નિયમ છે. દીક્ષા પરમપુરુષાર્થનો હેતુ છે અને તે પશુ, પાશુ, અને દેશ્વરના સ્વરૂપના નિર્ણયનુ સાધન છે. અને તે મત્ર અને મત્રેશ્વરના માહાત્મ્યનો નિશ્ચય કરાવનાર જ્ઞાન વગર નિષ્પન્ન થયાને અશક્ય છે માટે જ્ઞાનનુ વોધક જે ત્રિયાપાદ તેને પ્રથમ મૂકાયામા આવ્યુ છે. અનેક પ્રકારના અગસહિત દીક્ષાધિનુ પ્રદર્શક જે ક્રિયાપાદ તે પછી આવે છે. યોગ વગર અભિમતની પ્રાપ્તિ થતી નથી માટે સાગ યોગનુ જ્ઞાન કરાવનાર યોગપાદ તેની પછી છે. વિહિતનુ આચરણ અને નિપિદ્ધનો ત્યાગ એ રૂપ ચર્યા વગર યોગનો પળ નિર્નાહ થતો નથી માટે તેનુ પ્રતિપાદન કરનાર ચર્યાપાદ ઠેલ્લુ આવે છે. - આપ્રમાણે પાદક્રમનો વિવેક છે. ત્યા પતિપદાર્થ શિવને માન્યામા આવે છે. જો કે વિવેશ્વરદિ મુક્તાત્માઓમા શિવત્વ છે તો પણ પરમેશ્વર પ્રતિ તેઓનુ પારતત્વ્ય હોવાની તેઓમા સ્વાતત્ત્વ નથી અને તેમનુ અનુકરણ કરનાર ભુવનાદિ ભાવ સન્નિવેશવિશિષ્ટ હોવાથી તેઓ કાર્યરૂપ છે એમ વોધ વાય છે. અને તે કાર્ય છે માટે તે બુદ્ધિમાન્ કર્તાની અપેક્ષાપૂર્વક છે એમ અનુમાન વાય છે. અને એ અનુમાનની પરમેશ્વરની પ્રસિદ્ધિ ઉપપન્ન ઠેરેઠી

પૂર્વપક્ષી —પણ પ્રમત્તો દેહનુ જ કાર્યત્ત્વ અસિદ્ધ છે, કોઈએ કોઈયાર કોઈ ઠેકાણે પણ દેહને કરાતો જોયો નથી.

સિદ્ધાન્તી —દેહને કરાતો કોઈએ જોયો નથી એથી કર્તા નથી એમ કહેનુ યોગ્ય નથી, કારણકે અનુમાનથી કર્તા સમજાય છે. દેહાદિ કાર્ય ગણી શકાય તેમ છે, કારણ કે તે સોનેશવિશિષ્ટ છે અથવા વિનશ્વર છે, વદાદિનાં પેટે. અને તે કાર્ય છે તેથી તે બુદ્ધિમાન્ કર્તાની અપેક્ષાપૂર્વક છે એમ અનુમાન પણ સારી રીતે થઈ શકે છે. તે આપ્રમાણે —

देहादिक सकर्तृक છે, કાર્ય હોવાથી, ઘટની પેઠે. જેને જેને યુક્ત સાધન છે (જે જે કાર્ય છે) તેને તેને 'યુક્ત સાધ્ય છે (તે તે સર્વકર્તૃક છે.) જે એમ નથી તે એમ પણ નથી, જેમકે આત્માદિ. પરમેશ્વરના અનુમાનના પ્રામાણ્યને સિદ્ધ કરનાર અનુમાન અન્યસ્થળે (પૂર્ણપ્રજ્ઞદર્શનમાં) કરાવ્યું છે માટે આસ્થ્યે હમે જગેર વિસ્તાર કરતાં વિરમીએ છાંએ.

‘આજ્ઞાની જંતુ (જીવ) જે પોતાના સુખદુઃખનો ધણી નથી તે માત્ર ઈશ્વરની પ્રેરણાથી સ્વર્ગમા જાય છે કે નર-કર્મા જાય છે’ એ વ્યાયથી પ્રાણિકૃત કર્મની અપેક્ષા કરીને પરમેશ્વરનું કર્તૃત્વ ઉપપન્ન છે. કરણની અપેક્ષા છે માટે કર્તાના સ્વાતંત્ર્યનો નાશ થાય છે એમ કાંઈ કહેવાય નહિ, કારણ કે સ્વાતંત્ર્યહાનિ જણાતી નથી. જેમકે યૌદ્ધાભ્યક્ષની અપેક્ષા કરનાર રાજા પ્રસાદાદિથી દાન કરાગા સતત્ર નથી, એમ ન કહેવાય. સિદ્ધગુરુ કહ્યું છે કે.—

સ્વતંત્ર કર્તાનું અપ્રયોજ્યત્વ અને કરણાદિની પ્રયો-ક્તતા એ જ કર્તાનું સ્વાતંત્ર્ય છે. કાંઈ કર્માદિની અનપેક્ષા એ સ્વાતંત્ર્ય નથી.

એ પ્રમાણે તે તે કર્મના આશય પ્રમાણે ભોગ, તેનાં સાધન અને તેનું ઉપાદાન इत्यादिને વિશેષે કરીને જાણનાર કર્તા અનુમાનાદિથી સિદ્ધ છે, એમ સિદ્ધ થયું. ભગવાન વૃહ-સ્પતિ કહે છે કે:—

જે અહીં ભોગ્ય, ભોગસાધન, તેનું ઉપાદાન, इत्या-દિને વિશેષે કરીને જાણે છે તે પુરુષના કર્મ આશય અને વિપાકને જાણનાર (પરમેશ્વર) ઘગર આ થયું નથી.

વાંજે ઠંકાણે પણ કહ્યું છે કે.—

જેમ આપણે ઘટ્ટાદિ પદાર્થને યુક્તિમાત્ર કર્તાવાળા માનીએ છાંએ તેમ આસર્વ (વિશ્વ) કે જે આપણા વિવાદનો

વિષય છે તે બુદ્ધિમાન કર્તાવાહું હોવું જોઈએ, કારણ કે તે કાર્ય છે.

ઈશ્વર સર્વાત્મક છે માટે તે સર્વજ્ઞ છે એમ પણ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે જે અજ્ઞ છે તે કરે એનાત અસમર્થ છે.

શ્રીમૃગેન્દ્રકહે છે કે —

ઈશ્વર સર્વજ્ઞ છે કારણ કે સાધન, અંગ, અને ફલ વડે તે સર્વનો કર્તા છે. જે જે જાણે છે તે તે કરે છે એ વાત નિર્વિવાદ છે.

- પૂર્વપક્ષી — મહે ત્યારે ઈશ્વરને સ્વતંત્ર કર્તા માનો. પણ તે સજ્જારી ટેર છે* હને આપણે જોઈએ ઝીંએ કે ઘટાદિ કાર્યનો કર્તા શરીરનાહો કુલાહાદિ હોય છે અને ઈશ્વરને શરીરી માનીએ તો આપણી પેટે તે જ્ઞેગયુક્ત અને અસર્વજ્ઞ થઈ પરિમિતશક્તિનાહો થાય.

સિદ્ધાન્તી — આવી શકા કોઈ કરે તો તેને હમે કહીશું કે એમ માનવું નહિ, કારણ કે અશરીર આત્મા પોતાના શરીરને હલાવવા વગેરેમા કર્તારૂપે જોવામા આવે છે. જો શરીરનાનું હૈંએ તોપણ મગનાનું પાહ્લ કહેલા દોષ વહગતા નથી. મલ્કર્માદિ પાશજાહનો અસમર્થ હોવાથી પરમેશ્વરને પ્રાકૃત શરીર હોતું નથી. પણ શાક્તશરીર હોય છે કારણ કે શક્તિરૂપ ઈશાનાદિ પાંચ મત્ર વડે મસ્તકાદિની કલ્પના કરનામા ‘ઈશાન’ તે ઈશ્વરનું મસ્તક છે ‘તાપુરુપ’ મુખ છે, ‘અગ્રોર’ હૃદય છે, ‘વામદેવ’ ગુહા છે અને ‘સયોજાત’ પગ છે એ પ્રસિદ્ધ શ્રુતિ સ્પર્શથી જોતા અનુક્રમે અનુગ્રહ, તિરોભાગ, આદાન, સ્થિતિ અને ઉદ્ભવ એ પાંચ કૃત્ય છે કારણ જેના એવો તેનો દેહ સ્વેચ્છાનિર્મિત છે—આપણા શરીર જેનો નથી.”

શ્રીમન્મૃગેન્દ્રે કહ્યું છે કે.—

શૈવ દર્શન.

મલાદિના અસંભવથી પ્રમુતું શરીર શાક છે આતું
(આપણા શરીર એવું) નથી.

અન્યત્ર પણ કહ્યું છે કે:—

તેનું શરીર પંચરૂપને માટે ઉપયોગી થવા ઈશાન,
તત્પુરુષ, અઘોર, યામદેવાદિ પંચમંત્ર વડે મસ્તકાદિ
વાહું છે.

જો કહો કે મિત્ર પંચવ્રત છે અને પંદર નેત્ર વાહ્યા
છે એમ મુલ્યન્યે કરીને તેનો શરીરિન્દ્રિયયોગ સાંભાલ્યોમા
આવે છે તો તમે કહીશું કે તે સહ છે, કારણ કે નિરાકારના
ધ્યાનપૂજાદિ અનંતમિત્ર છે અને તેથી ભક્તો ઉપર અનુગ્રહ
કરવાને તે જૂદા જૂદા આચારનું ગ્રહણ કરે છે એમ હેતુ
મંદિ વિરોધ આવતો નથી. શ્રીમપીષ્વરમા કહ્યું છે કે.—

સાધકની રક્ષાને માટે તેનું આ રૂપ સ્મૃતિઓમાં છે.
અન્યત્ર પણ

અનાકાર યસ્તુને શુદ્ધિ ગ્રહણ કરી શકતી નથી
(માટે) આપને આકાર્યાન્ હર્દે ઉપાસના કરવી જોઈય.

નિમ છે હૃદય જેનો આ શિવનાં પાંચ પ્રકારનાં કૃત્ય
પણ ભોજરાજાણ સચિસ્તર વર્ણ્યા છે:—

તે શત્રુ પાંચ પ્રકારનાં છે; છુદિ, સ્થિતિ, સંહાર,
તિરોભાવ અને અનુગ્રહકરણ.”

આ પંચરૂપને શુદ્ધાચમાં સાક્ષાન્ શિવકર્તૃક માન્યાં છે,
અને કૃદ્ધાચમાં અનંતાદિ દ્વારા માન્યા છે. શ્રીમત્કરણમાં
કહ્યું છે કે:—

શુદ્ધ માર્ગમાં શિવ સાક્ષાન્ કર્તા કહેલા છે. પરંતુ
જે શાસ્ત્ર પ્રમુતું અદિત છે તેમાં અનંતને કર્તા કહેલો છે.”

પ્રમાણે શિવ શબ્દે કર્તાને જે મંત્રેશ્વરે મહેશ્વરે અને
મુક્તાત્મપુરુષો શિવન્યને પામ્યા છે તેઓનો તથા વાચનો (ગુરુ)

નો અને શિશ્યની પ્રાપ્તિના સાધન જે દીક્ષાદિઉપાયસમૂહ તેનો ધાતિ પદાર્થમા સગ્રહ કર્યો છે એમ જાણવું. એ પ્રકારે પતિ પદાર્થનું નિરૂપણ કર્યું.

હવે પશુ પદાર્થનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

અનણુ, ક્ષેત્રજ્ઞ ઇત્યાદિ સજ્ઞાથી ઓઢાલાતો જીવાત્મા તે પશુ. ચાર્વાકાદિના મતપ્રમાણે દેહાદિરૂપ જીવ તે નહિ, કારણકે 'એકનું જોણું ઘીંજાને સામરતું નથી' એન્યાયથી ચાર્વાક મતનો જીવ લેતા પ્રતિસંગાન (સ્મૃતિ) ઉપપન્ન થતું નથી^{૧૩} તેમ જ નૈ-યાયિકાદિની પેટે જીવને મનથી પ્રજ્ઞાદય પણ માનવામા આવતો નથી, કારણકે તેમ કરતા અનવસ્થા દોષ આવે છે^{૧૪} ઘણું છે કે, —

આત્મા જો મેય હોય તો તેનો માતા ઘીંજો હોયો જોઈએ જો આ ઘીંજો દદય હોય તો તેનો દદા કોઈ ઘીંજો થયો જોઈએ.

તેમ જ જૈનની પેટે આત્માને હમે અવ્યાપક અમે ઘીંદ્રનાં પેટે ક્ષણિક પણ માનતા નથી, કારણ કે તે દેશકાલાદિથી અનવચ્છિન્ન છે^{૧૫} કહ્યું છે કે —

જે દેશ અને કાલથી અનવચ્છિન્ન સમ્રાવવાળી ઘસ્તુ તે નિત્ય અને ધિમ્નુ મનાય છે માટે આત્મા નિત્ય અને ધિમ્નુ ઠરે છે.

અદ્વૈતપાર્શ્વભોની પેટે હમે આત્મા એક પણ માનતા નથી, કારણ કે પુરુષપ્રત્યુત્થના ગ્રાપક ભોગપ્રતિનિયમનો સમય છે^{૧૬} તે સામ્યપાલાની પેટે અવર્તા પણ માનવામા આવતો નથી, કારણ કે પાશજાહને દૂર કરવામાં ઓર છે ત્યારે નિમ અને નિરતિ શાય દુક્કિતપારસ્ય ધૈનન્યામક શિશ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ શ્રુતિ છે^{૧૭}

શ્રીમન્મૃગેન્દ્રમા કથું છે કે —

પાશનો અંત આવતાં શિવત્વ મળે છે એમ શ્રુતિ છે તેથી—.

યઝ્ઞી,

દુઃક્રિયાનું જે રૂપ તે ચૈતન્ય છે અને તે (ચૈતન્ય) પોતામાં સર્વદા છે, કારણ કે મુક્તિ વળતે શ્રુતિ તેને સર્વ-તોમુષ્ય કહે છે

તત્ત્વપ્રકાશમા પણ કહ્યું છે કે —

જો કે મુક્ત જીવો શિવ છે તોપણ તે તેના પ્રસાદથી મુક્ત થયા છે તે અનાદિ મુક્ત, એક, અને પદ્મમન છે શરીર જેનું પડો છે

પશુ ત્રણ પ્રકારનો છે વિશાનાકલ,^{૧૬} પ્રલયાકલ અને સકલ. ત્યા વિજ્ઞાન, યોગ, અને સન્યાસ વડે અયગ્ય ભોગે કરીને કર્મનો ક્ષય થતા જેના કર્મ નિર્મૂલ થયા છે તેના પદાર્થમા કલાદિ ભોગત્રયનો અભાવ હોવાથી તે કેવલ મહા માત્રની મુક્ત હોય છે, અને આ પ્રથમ પ્રકારના પુરુષો વિશાનાકલ કહેવાય છે. પ્રલયની કલાદિનો ઉપમહાર ચચાર્થી જે ધાંજા પ્રકારના પશુ મલકર્મયુક્ત હોય છે તે પ્રલયાકલ કહેવાય છે. જે ત્રીજા પ્રકારનો પશુ મલ, માયા, કર્માન્મરૂ ત્રણ વધ મુક્ત હોય છે તે સકલ કહેવાય છે. તેમા પ્રથમના બે ભેદ છે સમાત્તકલ્પ અને અસમાત્તકલ્પ ત્યા પ્રથમના પશુઓ કે જેઓના કાલુષ્યનો પરિણામ થયો છે, જે ઉત્તમ પુરુષો છે અને જે અધિકારને યોગ્ય છે તેઓનો અનુગ્રહ કરીને શિવ તેને અનતાદિ ત્રિયેશ્વરના અષ્ટપદને પહોંચાટે છે. તે આઠ પ્રકારના ત્રિયેશ્વરનો વહુદૈવત્યમા નિર્દેશ કરેલો છે.—

અન્ત, સૂક્ષ્મ, શિવોત્તમ, વ્યકતેત્ર, વ્યકચદ્ર, ત્રિમૂર્તિકર્ત્રીયદ અને શિરાહી એ આઠ ત્રિયેશ્વર છે.

વીજા પ્રકારના (અસમાસકલુપ) પશુઓને શિર અનુગ્રહ કરીને સત્તકોટિસહ્યાત મરને પહોંચાડે છે. તત્ત્વપ્રકાશમા કહ્યું છે કે —

પશુ ત્રણ પ્રકારના છે વિજ્ઞાનકેવલ, પ્રલયકેવલ અને સકલ

પ્રથમ પ્રકારના પશુ મલયુક્ત છે. વીજા મલકર્મયુક્ત છે, અને સકલ મલમાયા અને કર્મયુક્ત છે. તેમા પ્રથમ પ્રકારના બે ભેદ છે. સમાસકલુપ અને અસમાસકલુપ. પ્રથમનાઓનો અનુગ્રહ કરીને શિર તેને આઠ પ્રકારના વિદ્યેશ્વરોના પદને પમાડે છે. વીજા પ્રકારનાઓને તે સત્તકોટિ મરને પમાડે છે. સોમદામ્બુ પણ કહે છે કે —

પરુ (પશુ) વિજ્ઞાનાકલ છે, વીજા પ્રલયાકલ છે, અને વીજા સકલ છે આ ત્રણ ધર્મને શાસ્ત્ર અનુગ્રાહ્ય માને છે તેમાં પ્રથમ પ્રકારના પશુ માત્ર મલથી યુક્ત છે વીજા પ્રકારના મલ અને કર્મથી યુક્ત છે અને સકલ કલાથી તે પૃથ્વી સુધીનાં તત્ત્વથી યુક્ત છે.

પ્રલયાકલ પશુ પણ બે પ્રકારના છે (૧) જેના બન્ને પાશ પક થયા છે એવા અને (૨) તેથી નિલ્ક્ષણ. તેમા પ્રથમ પ્રકારના મોક્ષને પામે છે; વીજા પુર્યષ્ટક (આઠ શરીર) થી યુક્ત હોઈને કર્મના યોગથી નાનાગ્રિય જન્મને પામે છે. તત્ત્વપ્રકાશમા કહ્યું છે કે —

પ્રલયાકલ પશુઓમાં જેઓનાં મલ અને કર્મ અપક છે તે પુર્યષ્ટકથી યુક્ત હોઈ કર્મવલયો અગ્નિલ યોગિઓમાં ધ્રમણ કરે છે.

પુર્યષ્ટકનો નિર્દેશ પણ ત્યા જ કર્યો છે —

અંતઃકરણ, પ્રીત્કર્મ, અને કારણ ય પુર્યષ્ટક કહેવાય છે

અધોરશિવાચાર્ય આ પ્રમાણે ઉપરના વાક્યનું વિવરણ કરે છે:—

પુર્યષ્ટક એટલે પ્રતિપુરુષને વિષે નિયત, સર્ગથી આરંભી કર્ત્તાંત કે મોક્ષ સુધી સ્થિત, પૃથ્વીથી લઈ કલા સુધીનાં ત્રીણ તત્ત્વોનો બનેલો સૂક્ષ્મ દેહ. તત્ત્વમંપ્રહર્મા પળ વાળું છે કે:—

પૃથ્વીથી આરંભી કલા સુધીનો પ્રતિપુરુષને વિષે નિયત યજ્ઞો તત્ત્વગણ કર્મના યોગથી સર્વ સ્વબળ દેહોમાં પર્યટન કરે છે.

આ સર્વનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે. મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિત્ત એ અંતઃકરણ શબ્દે કરીને પુરુષોની મોગ-ક્રિયાના અંતરંગ જોડાં કે કલા, શાઙ, નિયાતે ત્રિયા, રાગ, પ્રજ્ઞાતિ અને ગુણ એ સાત તત્ત્વોની રક્ષણા થાય છે. ધીર્કર્મ શબ્દે કરીને પાંચ જ્ઞેયભૂત તેનાં કરણ અને તન્માત્રાની ત્રિવંક્ષા થાય છે. કરણ શબ્દે કરીને જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય એ દશનું પ્રહણ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી:—પળ શ્રીમન્નાલોત્તરમાં વાળું છેકે:—

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ, અને સુદ્ધિ મન અને અહંકાર એ આઠતે પુર્યષ્ટક છે.

તો તેનાથી આ અન્યથા કેમ ?

સિદ્ધાન્તી:—એમ પૂછનારને હમે કહાંએ છાંઈ કે એ વસોવર છે અને ભગવાન રામકહે એ સૂત્રનું અક્ષરસાઃ વ્યા-રણાન વાળું છે માટે હમે વધારે વિસ્તાર કરના નથી. પરંતુ તમારી રીતે લેતાં તે પુર્યષ્ટક શી રીતે કહેનાય એમ જો તમે કહો તો હમે કરીનું કે ભૂત, તન્માત્રા, બુદ્ધિ-ઇન્દ્રિય, કર્મેન્દ્રિય અને અંતઃકરણ એ સંજ્ઞાસાઙ્ય પાંચ વર્ગ, તેનાં કરણ, પ્રધાનતત્ત્વ અને વાત્તાદિ પાંચનો વર્ગ ઈયાં તે આરણ્ય

હોવાથી પુર્યષ્ટક કહેવાય છે એમ કહેતાં કાંઈ વિરોધ આવતો નથી. તેમાંના પુર્યષ્ટકયુક્ત વિશિષ્ટપુણ્યસંપન્ન કેટલાક પશુના ઉપર અનુગ્રહ કરીને અનંત મગવાન્ તેમને આ લોકમાં ભુવનપતિત્વ આપે છે. કહ્યું છે કે:—

કેટલાક ઉપર અનુગ્રહ કરીને મહેશ્વર તેઓને ભુવનપતિત્વ આપે છે.

સકલ પશુવર્ગ પણ બે પ્રકારનો છે; પક્કલુપ અને અપક્કલુપ. તેમાંના પ્રથમને પરમેશ્વર તેઓનાં કલુપ જેમ જેમ પક્ક થાય તે પ્રમાણે તદનુસાર શક્તિપાત વડે મંડલી આદિ એકસો અઢાર મંત્રેશ્વર પદને પમાડે છે. કહ્યું છે કે:—

દિઘસ છે મુખ જેનું યવા કાલને વિષે કલાદિના યોગથી શેષ (પશુઓ) સકલ કહેવાય છે.

સ્વયં (મહેશ્વર) તેઓમાના એકસો અઢારને મંત્રેશ્વર કહે છે. તેમાંના આઠ મંડલિન્ કહેવાય છે. આઠ ક્રોધ ઇત્યાદિ નામથી ઓઢાયાય છે તે તથા વીરેશ, શ્રીકંઠ અને સો રુદ્ર એ પ્રકારે એકમો અઢાર થાય છે.

વઢી આચાર્યમૂર્તિ પરમેશ્વર તેઓના પરિપાકના આધિક્યના નિરોધે કરીને અને શક્તિનો ઉપસંહાર કરીને દોશ આપી તેઓને મોક્ષ આપે છે. કહ્યું છે કે:—

જેઓનો મલ પરિપક્ક થયો છે તેઓનામાં ઉત્સાદન (મટાડી દેવાની) શક્તિપાત વડે પરમેશ્વર આચાર્યમૂર્તિ થઈ તેઓને દોશ વડે પરતત્ત્વમાં યોજે છે.

શ્રીમન્મૃગેન્દ્રમા પણ કહ્યું છે કે:—

તે અણુના પૂર્વમાં વ્યત્પય કરનાર પાશજાલને કાપી નાસે છે.^{૨૨}

નારાયણકંઠે તેનું પ્રિવેચન કર્યું છે તે સર્વ તેમાંથી જોઈ રેનું. વિસ્તારના મર્યાદા હમે તે છપ્પતા નથી.

જેઓના કલુષ અપક છે એવા વદ્ધ અનણુઓને પરમેશ્વર કર્મવશાત્ ભોગ ભોગવતા કરે છે. કહ્યું છે કે —

વીજા ઘાકી રહેલા વદ્ધ પુરુષોને તે પોતાના કર્મ પ્રમાણે ભોગ ભોગવવા માટે નિયોજે છે. આપ્રમાણે પશુનું વર્ણન કર્યું.

હવે પાશ પદાર્થ ત્રિવે કહેવામા આવે છે.

પાશ ચાર પ્રકારના છે. મલશક્તિ, કર્મશક્તિ, માયા-શક્તિ, અને રોધશક્તિ^{૧૩} કોઈ કહેશે કે શૈવાગમમા ‘પતિ પશુ અને પાશ એ રીતે ત્રિમાર ત્રણ પદાર્થ મુખ્ય છે. ત્યાં પતિ શિવ છે, પશુ જનુ જીવો છે અને પાશ અર્થ તે પાશ છે’ એમ પાશ પ્રકારના પાશ કહ્યા છે તો તમે ચાર શી રીતે કહો છો ? તો તેના પ્રત્યુત્તરમા હમે કહીએ છીએ કે માયાત્મા શિવતત્ત્વ-વેદનીય ત્રિદુ જો કે શિવપદ પ્રાપ્તિરૂપ પરમ મુક્તિનાં અપેક્ષા કરીને પાશરૂપે ગણાય છે, તો પણ તેનો યોગ વિશેશ્વરાદિ પદપ્રાપ્તિનો હેતુ હોવાથી તે અપર મુક્તિ છે અને તેથી તેને પાશરૂપે ગણતા નથી, એ રીતે ત્રિરોધનો પરિહાર થાય છે^{૧૪} માટે જ તત્ત્વ પ્રકાશમા કહ્યું છે કે —

પાશ ચાર પ્રકારના છે.

શ્રીમન્મુગેન્દ્રમા પણ કહ્યું છે કે —

પ્રાવૃત્તીશ (મલ), ચલ (રોધ), કર્મ; અને માયાકાર્ય એ ચારનો પાશજાલ સમગ્ર હેતાં ધર્મ શબ્દથી વ્યવહારાય છે એનો અર્થ આ પ્રમાણે છે —

જે આત્માની દૃત્તિયાને પ્રાવરણ કરે છે અર્થાત્ પ્રત્યે કરીને આવરણ—આચ્છાદન કરે છે તે પ્રાવૃત્તિ એટલે સ્વાભાવિક અશુચિ જે મલ છે, સ્વતંત્રતાથી જે ર્શિતા છે તે ર્શ. પ્રાવૃત્તિ એવો જે ર્શ તે પ્રાવૃત્તીશ^{૧૫} કહ્યું છે કે —

જે એક છે, જે અનેક શક્તિ છે, જે જીવની દૃક્-

ક્રિયાનું આચ્છાદન કરે છે તે મલ છે; તે ચોखा ઉપરના છાલા જેવો કે ઘાંવા ઉપરના કાટ જેવો છે.

ઘલ^{૨૬} ઇટલે રોધશક્તિ. આ શિવ શક્તિ પાશના અધિ-
દાને કરીને પુરુષનું તિરોધાન કરે છે, માટે લાક્ષણિક રીતે
તે પાશ કહેવાય છે. કહ્યું છે કે:—

સર્વનો અનુગ્રહ કરનારો હું શિવા તેઓમાં મુખ્ય
શક્તિ છું. ધર્મ પ્રમાણે હું અનુવર્તન કરું છું માટે મને પાશ
પ્રમ આપચારિક રીતે કહે છે.

જે ફલાર્થી પુરુષોથી કરાય છે તે કર્મ^{૨૭} તે ધર્મ અને
અધર્મરૂપ બીજ અને અકુરની પેટે પ્રગ્રહરૂપે અનાદિ છે.
શ્રીમત્ કિરણમાં કહ્યું છે કે:—

જેમ મલ અનાદિ છે તેમ તેનાં અલ્પ કર્મ પણ અનાદિ
છે જો તેને અનાદિ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે તો ત્યાં કયો
ફેલુ ધેવિચિત્ર્ય ઉત્પન્ન કરે ?

જેને ત્રિપે સર્વ જગત્ શક્ત્યાત્મા ઘડે પ્રલય ઘસેતે સગાર્દ
જાય છે (માતિ) તથા ઉત્પત્તિ ઘસેતે જેમાથી તે વ્યક્તિને પામે
છે (યાતિ) તે માર્યા. શ્રીમત્ સૌરભયમાં કહ્યું છે કે:—

મહાપ્રલય ઘસેતે સર્વ કાર્ય શક્તિરૂપે તેનામાં લીન
ધઈ જાય છે તથા સૃષ્ટિ ઘસેતે ફલાદિ કાર્ય કરીને વ્યક્તિને
પામે છે (તે માયા).

જો કે આના સંબંધમાં વધુ કહેવાનું છે તોપણ મન્થ વધુ
મોટો ધઈ જાય માટે હમે વિરમીએ છીએ.

આ પ્રકારે પતિ, પન્નુ અને પાશ એ ત્રણ પદાર્થનું પ્રદ-
ર્શન નીચેના શ્લોકથી કરાવ્યું છે.

પતિ, વિદ્યા, અવિદ્યા, પન્નુ, પાશ અને તેની નિવૃ-
ત્તિનું કારણ એ છ પદાર્થ ટુંકામાં કહ્યા છે^{૨૮}

પ્રકારાન્તર જ્ઞાનરત્નાવલી યોગે મન્થોમાં કહ્યો છે, તેમાંથી
સર્વ જોઈ ટેનું. એમ આ સર્વ સુશ્લિષ્ટ છે.

પ્રત્યભિજ્ઞદર્શન.

ઉપરના શૈરમતમા અપેક્ષારહિત જડને (પશુના વ્યવમો-
ક્ષનુ) કારણ માનવું તે દોષ છે એમ કહી તેથી સતુષ્ટ નહિ
થનારા, વીજા કોઈ મતનું અન્યેષણ કરનારા, પરમેશ્વરની
ઈષ્ટામાત્રથી જગત્ વ્યુ છે એમ બોલનારા ‘ સ્વસન્નદન, ઉપ-
પત્તિ અને આગમથી સિદ્ધ પ્રત્યગાત્મા સાથે તાદાત્મ્યગાઢો,
નાના પ્રકારના ગાન મેષાદિની એવી વચ્ચે મિત્ર અને અભિન્ન,
અનન્ય દ્વારાથી જોતારૂપ સ્વતંત્રતાગાઢો પરમેશ્વર સ્વામા-
ર્પણને ત્રિપે પ્રતિવિંયની પેઠે સર્વભાવને અવભાસિત કરે છે’
’ એમ બોલનારા, વાહ્ય અને આમ્યતર ધર્મ પ્રાણાયામ ઇત્યાદિ-
ક્રેશ અને પ્રયાસના અશ વગર પણ સર્જને સુલભ અને
અભિન્ન પ્રત્યભિજ્ઞામાત્રને પર અને અપર સિદ્ધિનો ઉપાય માન-
નારા વીજા કેટલાક માહેશ્વરો પ્રત્યભિજ્ઞા શાસ્ત્રનો અભ્યાસ
કરે છે. આ શાસ્ત્રની ઇચ્છા પણ પર્યાક્ષોએ નિરૂપિત
કરી છે.

સૂત્ર, વૃત્તિ, નિવૃત્તિ, હૃદયી વિમર્શિની અને ગુની વિ-
મર્શિની બે ટીકાઓ, પ્રતરણપચક અને ત્રિરણપચક એ પ્રત્ય-
ભિજ્ઞાના શાસ્ત્ર છે.

ત્યા પ્રથમ સૂત્ર આ પ્રમાણે છે.

કોઈ પણ પ્રકારે મહેશ્વરના દાસત્વનું આસાદન કરીને અને મનુષ્ય હવે પણ હપકાર કરવો ઇચ્છીને સમસ્તસપત્પ્રાપ્તિરેતુ જે મહેશ્વરની પ્રત્યભિજ્ઞા તેનું ઉપાદાન કરું છું.

કોઈ પણ પ્રકારે ઇચ્છે ઈશ્વરથી ઘટિત થયેલા, ઈશ્વરથી અભિન્ન એવા ગુરુના ચરણકમલયુગલની આરાધના વડે.

આસાદન કરીને ઇચ્છે ચોતરફ પરિપૂર્ણતા વડે નિર્ગલ સ્વાત્મોપભોગ્યતા પ્રતિ આર્ણાને^૧. આ પ્રમાણે પ્રાપ્તવ્યને પ્રાપ્ત કરીને પારસ્કાને માટે શાસ્ત્ર કરવામા પોતાનો અધિકાર દર્શાવ્યો, અન્યના પૂર્વ સર્ગ ઠગાઈ ગણાય. માયાને હતરી ગણા તોપણ મહામાયાથી અધિકૃત થયેલા ત્રિગુણરૂપાદિ દેવલોકો જેના ઈશ્વર્યના અશ માનવી ઈશ્વર થયા તે અનનશ્ચિન્નપ્રકાશ અને આનંદનાલો અને સ્વતત્ર પરમ પદાર્થ તે મહેશ્વર. જેને સ્વામી વડે સર્ગ યથેચ્છ અપાય છે (દીયતે) અર્પાત્ જે પરમેશ્વર સ્વરૂપની સ્વતત્રતાનુ પાત્ર છે તે દાસ, દાસનો ભાત્ર તે દાસત્વ. મનુષ્ય શબ્દ વડે અધિકારી અને ત્રિપયના નિયમનો અભાત્ર વતાવ્યો. જેના જેના પ્રતિ જા સ્વરૂપનુ કથન થાય તેને તેને મહાફલ મળે છે કારણ કે પ્રધાનનુ ફલ જ પરમાર્થ છે^૨. શિવદૃષ્ટિમાં પરમગુરુ ભગવાન્ સોમાનંદનાથ તે જ પ્રમાણે ઉપદેશ કરે છે —

પ્રમાણથી, શાસ્ત્રથી કે ગુરુવાચ્યથી એક ચાર સર્વવસ્તુગત શિવતત્ત્વનુ દૃઢ પ્રતિપત્તિપૂર્વક જ્ઞાન થયું ઇચ્છે પછી કોઈ સાધન કે ભાવના કરવાની રહેતી નથી. સુવર્ણ (શિવત્વ) જળાયુ ઇચ્છે સાધન કે ભાવનાનો પરિત્યાગ કરવો

પણ શબ્દ પોતે મહેશ્વરથી અભિન્ન છે એમ સૂચવતા પોતાના પૂર્ણતાને લીધે પારસ્કાના અર્થની સિદ્ધિ સિવાય અન્ય

પ્રયોજનના અવકાશને નિરાકૃત કરે છે. પરાર્થ પણ પ્રયોજન થાય છે જ, કારણ કે પ્રયોજનનું લક્ષણ એું છે. એવા કાર્ડે ઈશ્વરનો શાપ નથી કે પ્રયોજન માત્ર સાર્થમાં હોય પરાર્થમાં ન હોય. આ માટે જ મગનાનુ ગૌતમ પણ કહે છે કે—

અર્થને અધિકૃત કરીને (આગલ મૂકીને) (પુરુષ)
જે પ્રવૃત્તિ કરે છે તે પ્રયોજન.”

(ઉપપાદન કરવામાં) ઉપ શબ્દ સામોપચારક છે. તેથી ગનુધ્યનું પરમેશ્વરસમીપતાકરણ માત્ર ફલ છે અને તેથી જ સમસ્ત ઝિગેરે પદ છે,^૬ કારણ કે પરમેશ્વરતાનો લાભ થયો એટલે જે સર્વ સપત્તિ તેમાંથી ઉદ્ભવે છે તે મઠ્ઠી ચૂકી, જેમકે રોહણાચલના છામથી સર્વ રત્નસંપત્તિ મળે છે જ, એ રીતે પરમેશ્વરતાનો લાભ થતા વીજુનું માગના યોગ્ય રહે છે ? ઉત્પલા-ચાર્ય કહે છે કે.—

ભક્તિ અને લક્ષ્મીથી સમૃદ્ધ પુરુષોને વીજું શું માગવાનું રહે છે ? દરિદ્રીને તે સિવાય વીજું શું માગવાનું છે ?^૭

આ પ્રમાણે સમસ્તસંપત્તિપ્રાપ્તિ હેતુ એ પદમા સપત્ની પ્રાપ્તિનો હેતુ એ રીતે પશ્ચિત્તપુરુષ પક્ષ પ્રમાણે પ્રયોજનનો નિર્દેશ કર્યો.^૮ હવે વહુગ્રીહિ પક્ષ હઈએ; ઉપાય એટલે સમસ્ત વાહ્યા-ભ્યંતર નિલ સુખાદિનાં જે સંપત્તિ સિદ્ધી અર્થાત્ તથાત્વપ્રકાશ તેની રૂડે પ્રકારે પ્રાપ્તિ જે પ્રત્યભિજ્ઞાનો હેતુ છે તે ઉત્તમ પ્રકારની મહેશ્વરની પ્રત્યભિજ્ઞા એટલે પ્રતિમાભિમુલ્યે કરીને જ્ઞાન છે.^૯ લોકમા આ તે જ ચૈત્ર છે એ પ્રકારનું પ્રતિમગ્ન વડે અભિમુલ્ય ધણી વસ્તુમાં જે જ્ઞાન તે પ્રત્યભિજ્ઞા એમ વ્યવહાર છે. આ^{૧૦} દર્શનમા પણ પ્રમિદ્ધ પુરાણ અને સિદ્ધ આગમ તથા અનુમાન રિત્યાદિથી જ્ઞાત છે પરિપૂર્ણ શક્તિ જેની આ ઈશ્વર પ્યારે પોતાના

આત્મામાં અભિમુખ થાય છે ત્યારે તેની શક્તિના પ્રતિસંધાને કરીને જ્ઞાન થાય છે કે નિઃસંશય હું તે જ પરમેશ્વર છું.^{૧૧} ઉપપત્તિ ઇટલે સંગમ, સંમથિત છે તેથી તે કાર્ય, માટે સમર્થ એવા પ્રયોજનવ્યાપાર વડેતે હું સિદ્ધ કરું છું.^{૧૨} એમ ईश्वर સ્વભાવવાળો આત્મા સ્વતઃ પ્રકાશે છે તો પછી પ્રભાભિજ્ઞા પ્રદર્શનનું શું પ્રયોજન છે? એમ જો કોઈ શંકા કરે તો તેનું સમાધાન આ રીતે છે. સ્વપ્રકાશતાને લીધે આત્મા સતત અવભાસમાન છે તોપણ માયાને લીધે તે એક ભાગે કરીને પ્રકાશમાન છે તેથી પૂર્ણ અવભાસની સિદ્ધિને અર્થે દ્વશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિના આલિપ્કરણ દ્વારા પ્રત્યભિજ્ઞા પ્રદર્શાવવાની જરૂર છે.^{૧૩} આ સર્વને પ્રયોગના રૂપમાં આ પ્રમાણે મૂકાય છે.

આ આત્મા પરમેશ્વર છે

કારણ કે તે જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિવાળો છે;

જે જેટલે અંગે જ્ઞાતા અને કર્તા છે તે તેટલે અશે ईश्वर છે જેમકે પ્રસિદ્ધ ईश्वર અથવા રાજા.

આત્મા વિશ્વનો જ્ઞાતા અને કર્તા છે, માટે તે પરમેશ્વર છે.

એ પ્રમાણે પંચાવયવ વાક્યથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે મીયાવાદમાં નૈયાયિક મતનો સમાવેશ થાય છે.^{૧૪}

ઉદયકરના પુત્રનું કહેવું છે કે:—

કયો અજઙ્ઘ આત્મા પોતાનો આત્મા જે કર્તા અને જ્ઞાતા છે તે અનાદિ સિદ્ધ મહેશ્વર છે એ વાતને સિદ્ધ માનશે કે તેનો નિર્ણય કરશે? પરંતુ મોહને લીધે અનુપ-લક્ષિત તે આત્મા છે તોપણ શક્તિના આલિપ્કરણે કરીને તે દૃષ્ટ થાય છે.^{૧૫}

આ પ્રમાણે તે પ્રત્યભિજ્ઞાનુ પ્રયોજન જણાવે છે.

યઢી,

આ જગત્માં સર્વ ભૂતની સ્થિતિ જિવદાશ્રય છે જિવતાં પ્રાણીઓનું જીવન જ્ઞાન અને ક્રિયા છે એમ માનવામાં આવે છે; તેમાં જ્ઞાન છે તે સ્વતઃ સિદ્ધ છે; અને ક્રિયા કે જે પ્રકાશમાન પદાર્થમાં આશ્રિત છે તે અન્યથી જોવાય છે, અને જ્ઞાનથી તે અન્ય છે એમ કહેવાય છે જોનારનાં જે પ્રતિમા તે પદાર્થોનાં ક્રમનુ રૂપ છે, અને ક્રમરહિત જે આનંદરૂપ અને ચિદ્રૂપ પ્રમાતા તે મહેશ્વર છે’

સોમાનંદનાથ કહે છે કે —

પુરુષ સર્વદા શિવાત્માથી જ્ઞાનને પામે છે; તે સર્વદા અહંપ્રત્યરૂપ આત્માથી જ્ઞાનને પામે છે.

જ્ઞાનાવિકાસપ્રકરણની પરિસ્થિતિમાં કહે છે કે —

શિવની સાથેના એન્ય વગર વ્યાવહારિક પ્રત્યભિજ્ઞાનો અસંભવ છે; પ્રકાશ સાથેના એન્ય (નાદદ્રાંત) થી શિવસાથેનું પદ્મ સિદ્ધ થાય છે; શિવ પદ્મજ પ્રમાતા છે’

એનો પદ્મ મહેશ્વર નિયતભાવેકરીને પદાર્થસમૂહ પળ છે, કારણ કે પદાર્થસ્વરૂપ તેનો સંકલ્પ છે, અને જ્ઞાન અને ક્રિયાતો સર્વદા શુદ્ધ છે’

અભિનવગુપ્તાચાર્ય આ શ્લોકોનું વિવરણ આ પ્રમાણે કરે છે —

‘તે જેમ પ્રકાશે છે તેને અનુસાર આ સર્વ પ્રકાશે છે. તેનાં પ્રકાશ વડે કરીને આ સર્વ વિવિધરૂપમાં ભાસે છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે સપ્રકાશ ચિદ્રૂપ શિવના મહિમા વડે સર્વ ભાવ પ્રકાશિત છે એમ માનવામાં આવે છે. વિવિધનો પ્રકાશ નાંદ-પીતાદિ વિવિધરૂપમાં જણાય છે, તે વિવિધના ઉપરગના ભેદે કરીને છે. યન્મુત તે દેશ કાલ અને આકારના સંકોચનથી રહિત હોવાથી અભેદ છે. તે ચૈતન્યરૂપ પ્રકાશ જ

પ્રમાતા છે. શિવસૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે 'ચૈતન્ય છે તે જ આત્મા છે.' ચિદ્રૂપ, અનવચ્છિન્નસકલ્પ, અનન્યોન્મુલ્લ, આનન્દ-કચન, મહેશ્વર इत्यादि તેના પર્યાય છે, કારણ કે આ ભાવરૂપ વિશ્વ તેનો સકલ્પ છે, જ્ઞાન અને ક્રિયા શુદ્ધ છે અર્થાત્ પારમાર્થિક છે, ત્યા પ્રકાશરૂપતા તે જ્ઞાન છે, અને પોતાની મેલે જગત્ ઉત્પન્ન કરનાર તે ક્રિયા છે. તેનું નિરૂપણ ક્રિયાધિકારમાં આ પ્રમાણે કર્યું છે —

તે આનન્દશક્તિત્વથી આ સર્વ ભાવને ઇચ્છાવશાત્ પ્રકાશે છે, અને આ ક્રિયા તે તેનો નિર્માતૃતા છે

ઉપસહારમાં પણ કહ્યું છે કે —

ए प्रकारे घटपटादि आकारवाला जगद्रूपमां स्थित ध्यानी इच्छा करनार ईश्वरनी ए कृतृत्वा इच्छा एज सेनी हेतुवृत्ता क्रिया છે^{૧૮}

તે હોય તો આ હોય એ પ્રકારની જે કાર્યકારણતા તે પણ અપેક્ષાહીન જડમાં ઉપપન્ન નથી

આ પ્રમાણે જોતા જડની કે અનીશ્વર ચૈતનની કારણતા સમજતી નથી અને તેટલા માટે જુદા જુદા જગત્ગત જન્મ સ્થિતિ આદિ ભાવવિકાર તથા તત્તત્ત્વભેદક્રિયા इत्यादि સહ-સ્રરૂપ વડે સ્થિત ધ્યાની ઇચ્છા કરનાર સ્વતંત્ર ભગવાન્ મહેશ્વરની ઇચ્છા એજ ઉત્તરોત્તર ઉચ્છિસ્વભાવ ક્રિયા અથવા વિશ્વ-કર્તૃત્વ કહેવાય છે^{૧૯} ઇચ્છા માત્રથી જગત્નું નિર્માણ છે એના સંબંધમાં દૃષ્ટાંત પણ સુસ્પષ્ટ છે

મૃત્તિકા કે વીજ વિના યોગીની ઇચ્છામાત્ર વડે જે ઘટાદિ ઉત્પન્ન થાય છે તે પણ ઘટાદિનો સંપૂર્ણ અર્થ સારે છે

જો ઘટાદિપ્રતિ મૃત્તિકાદિ એ પરમાર્થત કારણ હોય તો યોગીની ઇચ્છામાત્રથી ઘટાદિની ઉત્પત્તિ શી રીતે થાય? કોઈ કહે કે મૃત્તિકા તથા વીજાદિથી ઉત્પન્ન થનાર ઘટાનુસાર

જુદા હોય છે અને યોગીચ્છાજન્ય ઘટાંકુર્યાદિ જુદા હોય છે તો હમે તેને જળાવીશું કે સામગ્રીભેદથી કાર્યભેદ હોય છે એવાત પ્રસિદ્ધ-જ છે. ઉપાદાન વગર ઘટાદિની ઉત્પત્તિ થતી નથી અને યોગી પોતાની ઇચ્છાએ કરીને પરમાણુઓનો વ્યાપાર કરાવી તે-ઓને સંઘટ્ટ કરે છે. આપ્રમાણે જે માને છે તેઓને પણ હમારે આ પ્રમાણે જળાવવું જોઈએ કે જ્યાં સુધી પરિદૃષ્ટ કાર્યકારણ માવનો ત્રિપર્યય જળાય નહિ ત્યાંસુધી ઘટમાં મૃત્તિકા, ચક્ર, દંડ इत्यादि અને દેહમાં સ્ત્રીપુરુષમંયોગાદિની અપેક્ષા ધાય છેજ અને એ પ્રમાણે જોતાં તો યોગીની ઇચ્છા થતાંજ ઉત્પન્ન થપ્પલા ઘટ, દેહ, इत्यादिનો સંભવ શક્ય થવો કઠળ પડે. પરંતુ ચેતાન અને અનેકસંપત્તિયુક્ત ભગવાન્ જે નિર્ણયનું અનુવર્તન કે હાંસલ કરવાને ઘનતરસ્વાર્તવ્યયુક્ત છે તેજ એ પ્રમાણે (જગદ્રૂપે) ભાસમાન છે એ પક્ષ હોઈ તો કોઈ અનુપપત્તિ આવતી નથી.” મોટેજ વસુગુપ્તાચાર્ય કહે છે કે:—

વગર ઉપાદાને, વગર સામગ્રીએ અને વગર ભૂતે જે આ જગદ્વિગ્રનો ચિતરનાર છે તે ચંદ્રકલાએ કરીને સ્થાપ્ય શૂળપાણિને નમસ્કાર હો.

હવે કોઈ પૂછે કે પ્રત્યગ્ આત્મા પરમેશ્વરથી અભિન્ન છે તો સંસારસંબંધ શી રીતે હોય તો તેનો પ્રશુત્તર આગમાધિકારમાં આ પ્રમાણે વાઘો છે:—

આ પ્રમાતા માયાથી અંધ કર્મના વંધવાળો અને સંસારી છે; પોતે શ્રેષ્ઠ છે એમ ડ્યારે વિદ્યાદિએ કરીને તેને સમજાવાય છે ત્યારે તે ચિદ્રૂપન થાય છે અને તે મુક્ત છે એમ કહેવાય છે.”

વઢી કોઈ કહે કે પ્રમેય પ્રમાતાથી અભિન્ન છે તો પ્રમેય પ્રતિ વદ્ધ અને મુક્તનો શો વિશેષ હોય તો તેનો ઉત્તર પણ તત્તાર્થસંપ્રહના એક અધિકારમાં આપ્યો છે:—

મુક્ત મહેશ્વરની પેટે મેયને પોતાસાથેના અમેદે કરીને જુએ છે, અને વદ્ધ મેયને અત્યંતભેદયુક્ત જુએ છે.”

પૂર્વપક્ષી —જો આત્મા સ્વાભાવિક રીતે પરમેશ્વર હોય તો પ્રત્યભિજ્ઞાનુ કાંઈ પ્રયોજન નથી. બીજા અપ્રત્યભિજ્ઞાત હોય તો પણ શુ તેને ડગા માટે જરૂરના સર્વે સહકારીઓ હશે તો અકુર ઉત્પન્ન નહિ થાય ? થશે જ, તો પછી આત્મપ્રત્યભિજ્ઞાનને માટે શ્રમ અને પ્રયત્ન શુ કરવાને જોઈએ ?

સિદ્ધાન્તી —તે ટીક છે પણ આ રહસ્ય તમે પ્રથમ સામઝ્યો. અર્થક્રિયા એ પ્રકારની હોય છે. વાહ્ય અને આમ્યતર. વાહ્ય અર્થક્રિયા તે અનુરાગિને સ્ફુટ રૂપમા છાંબવા માટે બીજાદિને-કિયે જે થાય છે તે છે, આમ્યતર અર્થક્રિયા પ્રીતિઆદિને રૂપમા ડાબે છે અને પ્રમાતાગા વિશ્રાતિ પામનાર ચમત્કાર તેનો સાર છે. પ્રથમ પ્રકારની અર્થક્રિયામા પ્રત્યભિજ્ઞાનની અપેક્ષા નથી, પરંતુ બીજા પ્રકારમા તે છે. પ્રત્યભિજ્ઞાનમતમા જે અર્થક્રિયા છે તે જીવ અને ईश्वरનુ એકત્વ સિદ્ધ કરવાને જોગી શક્તિનો વ્યાપાર છે. પરસિદ્ધિ અને અપરસિદ્ધિ એ આ શક્તિનુ લક્ષણ છે અને હુ ईश्वર છુ એવો જે ચમત્કાર તે આ અર્થક્રિયાનો સાર છે^{૨૪} આ પ્રમાણે જોતા આ મતતા જે અર્થ ક્રિયા છે તેમા સ્વરૂપના પ્રત્યભિજ્ઞાનની અપેક્ષા રહેછે જ.

કોઈ વહેશે કે વગર પ્રત્યભિજ્ઞાને પણ પ્રમાતૃમા વિશ્રાતિ પામનારી અર્થક્રિયા જોનામા આવે છે^{૨૫} તો તેને હમે આ પ્રમાણે કહીશુ —નાયકના અનેક ગુણના શ્રવણથી જેનો અનુરાગ પ્રવૃદ્ધ થયો છે એવી વિરહભ્રેશને નહિ સહન કરતી મદન વિન્હલ થઈ કોઈ કામિની મદનલેખ લખીને પોતાની અવસ્થા જણાવે છે, પછી તે નાયક ઉતાવળથી તેની પાસે આવે છે. પેલી કામિની તેને જુએ છે સ્વર્ગ પણ તેના ગુણનો વિચાર કરતી નથી અને તેથી તે સાધારણ પુરુષ જેવો તેને લાગે છે અને તેને જોવામા તેને કંઈ આનંદ મળતો નથી. પરંતુ જ્યારે દૂતીના કહેવાથી તે તેના ગુણનો પરમાર્શ કરે છે ત્યારે તે તત્ત્વજ્ઞાન પૂર્ણ

સંતોષને પામે છે. તેજપ્રમાણે પ્રત્યગ્ આત્મા વિશ્વેશ્વરરૂપે ભાસમાન છે તો પણ નિર્ભાસન તેના ગુણના પરામર્શ વગરનું હોનાથી પૂર્ણ માનવું સપાદન કરાવતું નથી. પરંતુ જ્યારે ગુરુચનાદિ-થી સર્વજ્ઞત્વ, સર્વકર્તૃત્વ, એ વગેરે લક્ષણયુક્ત પરમેશ્વરના ઉત્કર્ષનો પરામર્શ થાય છે ત્યારે તત્લક્ષણ પૂર્ણાત્મતાનો લાભ થાય છે.^{૨૧}

ચતુર્થ વિમર્શમા કહ્યું છે કે -

અનેક ઉપયાચનાઓ વડે પાસે બાવેલો કાન્ત તેની પાસે ડૂબે છે તો પણ તે અપરિણત હોવાથી સાધારણ પુરુષ જેથી ભાસે છે, અને તેની સાથે રમણ કરવાની તેની ઇચ્છા થતી નથી. આજ પ્રમાણે મનુષ્યનો આત્મા જો કે વિશ્વેશ્વર છે તો પણ તેના ગુણનો વિચાર જ્યાં મુઝી કરવામાં આવતો નથી ત્યાં મુઝી તે પોતાનો વેભવ પ્રકાશતો નથી. આ હેતુથી આ શાસ્ત્રમાં આ તેનો પ્રત્યભિજ્ઞા કહેવામાં આવી છે.

અભિનાગુપ્તાદિ આચાર્યોએ આ સત્યમા પુષ્કળ કહ્યું છે; હમે મગ્નહમાન કરીએ છીએ માટે વિસ્તારના ગયત્રી વધારે વહેતા નથી. આટલું પૂર્ણ છે.

રસેશ્વરદર્શન.

બીજા કેટલાક માટેશ્વરો જો કે પરમેશ્વર તાદાત્મ્યવાદી છે તો પણ પિંડ સ્થિર હોય તો સર્વ શાસ્ત્રને અભિન્ન એવી જીવન્મુક્તિ મળે એ સિદ્ધાંતને ઘડ્યીને પિંડના સ્થેર્યનો ઉપાય પારદાદિપદવેદનીય રસ એજ છે એમ કહે છે. રસ પારદ છે કારણ કે તે સસારના પર પારને પ્રાપ્ત કરાવવાનો હેતુ છે. કહ્યું છે કે —

જે સસારના પર પારને દે છે તે પારદ છે એમ સ્મૃતિ કહે છે

રસાર્ણવમ્ પળ કહ્યું છે કે —

ઉત્તમ સાધકો તેને પારદ કહે છે, કારણ કે પરાર્થને માટે તે ઉપયુક્ત થાય છે હૈ દેવિ ! તે જ્યારે મુક્ત હોય છે ત્યારે મહારા સમાન છે. તે મહારા પ્રત્યેક અગમર્થી ઉત્પન્ન થયો છે તે મહારા દેહનો રસ છે માટે તેને રસ કહે છે

કોઈ એમ કહે કે પ્રકારાન્તર બંધે પણ (આ શ્લોકોનો અર્થ બીજી રીતે કરતા પણ) જીવન્મુક્તિ સયુક્તિક જણાય છે તો બા વાચોયુક્તિ સયુક્તિક નથી તો તેને કહેવાનું કે એમ કહેનું શોડું છે, કારણ કે ઊ એ દર્શનોમા દેહપાત પછી મુક્તિ કહેવામા આવે છે અને તેથી તેના ઉપર નિશ્વાસ આવતો

નથી અને તેથી તેને માટે નિર્ધિચિકિત્સ પ્રવૃત્તિ થતી અનુપપન્ન છે. રસાર્ણવ (ગ્રન્થ)માં કહ્યું છે કે:—

હ ય દર્શનમાં મુક્તિ દેહપાત પછી દર્શાવી છે. તે કરતલામલકવત્ પ્રત્યક્ષ જણાતી નથી.

માટે રસ અને રસાયન વડે તે દેહનું રક્ષણ કરવું.

આચાર્ય ગોવિંદ મગવાનુ પણ કહે છે કે:—

પ્રકારે ધન, શરીર, અને ભોગને અનિત્ય માનીને મનુષ્યે સદા મુક્તિને માટે પ્રયત્ન કરવો; તે મુક્તિ જ્ઞાનથી મળે છે, જ્ઞાન અભ્યાસથી મળે છે, અને તે દેહ સ્થિર હોય તો થાય છે.

કોઈ કહેશે કે ત્રિનશ્વર એવો દૃશ્યમાન દેહ નિત્ય શી રીતે હોય? તો તેને કહેવાનું કે એ માનવું નહિ, કારણ કે પાટકૌશિક શરીર અનિત્ય છે તો પણ રસ અને અન્નક પદથી કહેનામાં આવતી હર અને ગૌરીની સૃષ્ટિથી ઉત્પન્ન થયેલો દેહ નિત્ય છે.

રસ હૃદયમાં કહ્યું છે કે:—

જેઓ દેહનો ત્યાગ કર્યા વગર હર અને ગૌરીની સૃષ્ટિથી ઉત્પન્ન થયેલા થીજા દેહને પ્રાપ્ત કર્યો છે તે રસસિદ્ધ પુરુષો વંશ છે મંત્ર ગણતો તેઓનો દાસ છે.

માટે જીવમુક્તિની ઇચ્છા કરનાર યોગીએ પ્રથમ તો દિવ્ય તનુ કરવું. હર અને ગૌરીના સૃષ્ટિસયોગથી ઉત્પન્ન થયેલો એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પાપે હરથી ઉત્પન્ન થયો છે અને અન્નક ગૌરીથી ઉત્પન્ન થઈ છે માટે તેઓનું તે સાથે તાદાત્મ્ય છે. કહ્યું છે કે:—

હે દેવિ! અન્નક તારું ઘોંઝ છે અને પાપો મહારું ઘોંઝ છે; એ વેતું મેલન મૂચુ અને દારિદ્ર્યનો નાશ કરનાર છે.

આતો આ સંબંધમાં ઘણું જ થોડું કહ્યું છે; રસેશ્વર સિદ્ધાંતમાં તો દેવ દૈત્ય મુનિ માનવાદિ અનેક પુરુષો રસના સામર્થ્યથી

દિવ્ય દેહ ને પામીને જીવનમુક્ત થયા એ વાત સામઝવામા આવે છે.

મહેશાદિ દેવ, શુક્રાદિ દૈત્ય, ચાલસિલ્યાદિ મુનિઓ, સોમેશ્વરાદિ રાજાઓ, ગોવિંદભગવત્, ગોવિંદનાયક, ચર્વટિ, કપિલ, વ્યાલિ, કાપાલિ, કંદલાયન, એ અને વીજા વહુ સિદ્ધો રસમય શરીરને પામીને અને તે સાથે તદાત્મ થઈને જીવનમુક્ત રૂપે ફરે છે.

મહાદેવે પાર્વતીને આજ અર્થ કહ્યો છે.—

હે દેવેશિ! કર્મયોગે કરીને દેહધારણની પ્રાપ્તિ થાય છે. રસ (પારો) અને પવન એ બે પ્રકારનો કર્મયોગ છે જ્યારે રસ અને વાયુ હે ભૈરવિ! મૃચ્છિત હોય છે ત્યારે તે ઘ્યાધિને હરી છે છે. જ્યારે મૃત હોય છે ત્યારે પુનઃ સર્જાવન કરી શકે છે અને જ્યારે વદ્ધ હોય છે ત્યારે તે ડહવાની શક્તિ આવે છે.

પારદ મૃચ્છિત થયો ત્યારે કરેનાય તેનું સ્વરૂપ પણ કાઢુ છે —

પારો નાના વર્ણનો થાય છે અને પોતાની ધળી ચપ-છતાને છોડી દે છે; આ પ્રમાણેનાં લક્ષણ જ્યારે તેમાં જો-ધામાં આવે ત્યારે તેને મૃચ્છિત થયો એમ કહે છે.

આર્દ્રત્વ, ઘનત્વ, ભેજ, ગૌરવ, અને ચપલતા જટુ જેમાં જળાતુ મધી તે મૃત પારો જાણવો.

વીજે સ્થળે વદ્ધનું લક્ષણ પણ કહ્યું છે —

અક્ષત હોયા પણ, થોડા ચણતમાં દ્રવ થયા પણ, તેજસ્વી પણ નિર્મલતા, ગુરુત્વ, અને ઘસતાં કઢકા થયા પણ એ વદ્ધ પારદનાં લક્ષણ છે.

હવે કોઈ શક્તા કરે કે ‘જો હર ગૌરીની સુધિ સિદ્ધ થાય તો પિંડનું સ્થૈર્ય પણ પામી શકાય. પરંતુ તે સિદ્ધજ વાય શી રીતે?’ એમ કહેનારને કહેવાનું કે આની શકાઓટી છે, કારણ કે અઘાદગ સરનારને ઊંધે તે સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે.

આચાર્યો કહે છે કે,—

પારાના સાધનના વિધિમાં સારા માણસના દરેક કર્મમાં નિર્મલ પદા અષ્ટાદશ સંસ્કાર પ્રથમ તો પ્રયત્ન થકે જાણવા જોઈએ

તે સંસ્કારનું નિરૂપણ પણ કર્યું છે.—

સ્વેદન, મર્દન, સ્ર્ષ્ટન, સ્થાપન, પાતન, નિરોધન, નિયમન, દીપન, ગમન, જીણા જીણા દાણા ધન્ય પશું, જાર-ળાવિધાન (ઢાંકી દેવું તે), ગર્ભદ્રુતિ, વાહ્યદ્રુતિ, ક્ષારણ, રાગસારણ, ક્રમચારમક્ષણ અને વેધ કરીને મક્ષણ એ અદ્વાર પ્રકારનાં રસ કર્મ છે.

આ સર્વ ક્રિયાઓ આચાર્ય ગોવિંદમગનત્ તથા સર્વજ્ઞ રામેશ્વરમહાર્ક બંગે પ્રાચીન આચાર્યોએ નિરૂપિત કરી છે માટે ગ્રન્થ મહોદો ધર્મજનાના મયર્થા હમે નિર્મીએ ઊં.

બહી રસદાસ્ર ધાતુ વાદને માટે છે એમ પણ ન માનવું. દેહનેગદ્વાર મુક્તિ આપની એ તેનું પગ્મ પ્રયોજન છે.

રસાર્ણવમા કહ્યું છે કે—

હે ઈશ્વર! મને લોહવેધ કહો કે જે ઉત્તમ દાન છે, ધને જે દેહવેધથી પેચરી ગતિ થાય છે તે દેહવેધ પણ મને કહો, (એમ પાર્વતીએ પૂછ્યું ત્યારે શિવ બોલ્યા) હે દેગિ! ડાહ્યા માણસે લોહ તથા દેહ ઉમયમાં પારાનો ઉપયોગ કરવો; તે દેહ અને લોહનો સમાન દેગાય કરે છે. પ્રથમ તેની પરીક્ષા લોહ ઉપર કરવી અને પછી દેહ ઉપર કરવી.

કોઈ કહેશે કે સચ્ચિદાનંદાત્મક પ્રત્યક્ષના સ્ફુરણથી મુક્તિ સિદ્ધ છે તો આ દિવ્ય દેહ સપાદન કરવાનો પ્રયાસ શું કરવાને જોઈએ? તો તેને કહેવાનું કે આમ બોલવું યોગ્ય નથી, કારણ કે દૃઢ શરીર ન હોય ત્યાં સુગ્રી એ ચાર્ના (મોક્ષ મઢ્યો) થવી અસમ્ભવિત છે. રમ દ્રશ્યમા કહ્યું છે કે —

અનેક ત્રિકરણ જેમાંથી દૂર થઈગયા છે તથા જેની સર્વ માર્ગમાં વિવશ્ના કરવામાં આવી છે તે ચિદાનંદની

સ્ફુરણા થાય તોપણ જે પ્રાણીઓનાં શરીર અસ્ફુરિત હોય તેમને તે શા કામનો?

જે જરાપ કરોને જર્જરિત છે, કાસ અને શ્વાસાદિ-દુઃખથી જે ભરેલો છે, અને જેનો વુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયનો પ્રસાર પ્રતિહત છે તેને સમાધિમાં યોગ્ય ગણવામાં આવતો નથી. વિપયરસનો સ્વાદ લેવામાં લંપટ એવો સોઝવર્પનોચાઝક અને વિવેકરાહિત વૃદ્ધ એવો મુક્તિને શી રીતે પામે?

બધી કોઈ શંકા કરે કે જીવત્વ ઇટલે સસારિત્વ, તેથી વિપરીતતા તે મુક્તતા, આ પ્રમાણે ઉભય પરસ્પર વિરુદ્ધ છે તો તે કેથી રીતે એકજ સ્થાનમાં સંભવે? આમ કહેનારને કહેવું કે આ પ્રમાણે ધારવું સોટુ છે, કારણ કે વિકલ્પનું સમાધાન થતું નથી. મુક્તિ તો સર્વ તીર્થકરથી સમત છે; હવે તે શુ જ્ઞેય છે કે નહિ? જો કહો કે તે જ્ઞેય નથી તો શશવિ-પાણ જેવી છે. જો કહો કે જ્ઞેય છે તો જીવન વર્જનીય નથી, કારણકે જીવિતરહિતને જ્ઞાતૃત્વ અનુપપન્ન છે.

રસેશ્વર સિદ્ધાન્તમાં કહ્યું છે કે —

હે અધોમન! જીવનો મોક્ષ રસાંકમેયમાર્ગમાં કહેલો છે અને યુક્તિભેદનુ અવલંબન કરનાર ચોજા શાસ્ત્રવાદમાં પણ તે કહ્યો છે, સર્વ મંત્રને વિષે મુક્તિત્વને જ્ઞાન ઘડે જ્ઞેય માનેલું છે. જે જીવત્ નથી તે જ્ઞેયને જાણતો નથી, માટે જીવન છે જ.

બધી નિત્યજીવત્વ અદૃષ્ટપૂર્વ પણ નથી, કારણ કે વિષ્ણુ સ્વામિમતાનુયાયીઓ નૃસિંહના શરીરને નિત્ય માને છે.

સાકાર સિદ્ધિમાં કહ્યું છે કે —

જેનુ શરીર સત્, ચિત્, નિત્ય, અચિંત્ય અને પૂર્ણ નિજાનંદ છે એવા શ્રી વિષ્ણુસ્વામિસમત નૃસિંહને હું વદન કરું છું.

કોઈ કહેશે કે સાવચળ અને રૂપગત્ અવભાસમાન એવું નૃસિંહનું અંગ સત્ શી રીતે સમજે? આમ કહેનારને કહેવાનું

કે આ આક્ષેપ કંઈ આક્ષેપ કહેવાય નહિ, કારણ કે તે સન-કાદિ ને પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે, સહસ્રશીર્ષાદિ શબ્દમાં શ્રુતિપણ તેને ગાય છે, ‘ અંબુજના જેવા નેત્રવાળા ચતુર્ભુજ શંખ ચક્ર ગદા-ધારી અદ્ભુત વાઙ્મુને ’ એમ પુરાણમાં પણ જોવામાં આવે છે, એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રમાણથી સિદ્ધ નૃસિંહનું અંગ શી રીતે અસત્ હોય ? વિષ્ણુસ્વામીના સેવક ગર્ભશ્રીકાન્તમિત્રે સદાદિવિ-શેષણ પ્રતિપાદિત કર્યો છે. માટે હમારું દૃષ્ટ જે દેહનિત્યત્વ તે અસંત અદૃષ્ટ હોઈ શકે નહિ, માટે પુરુષાર્થની ઇચ્છા કર-નાર પુરુષોએ તેની ઇચ્છા કરવી જોઈએ. માટેજ કહ્યું છે કે:—

વિદ્યામાત્રનું સ્થાન અને ધર્મ, અર્થ, કામ અને મૌ-ક્ષનું મૂલ પવું જે શરીર તેને અજરામર કરવાના કામ ક-રતાં ધીજું કયું કામ ધેવસ્ છે ?

રસેશ્વર અજરામર કરવાને સમર્થ છે તે પણ કહ્યું છે:—

એક આ રસરાજે શરીરને અજરામર કરે છે.

અરે પારાના માહાત્મ્યની તો વાતજ શી કરવી ? દર્શન કે સ્પર્શથી પણ મહાફલ થાય છે. રસાર્ણવમાં કહ્યું છે કે:—

તેના દર્શન અને સ્પર્શથી, અક્ષણ અને પૂજનથી તથા દાનથી છ પ્રકારનાં ફલ થાય છે, પૃથ્વીઉપર કેદારાદિ જે જે લિંગ છે તેનું દર્શન કરવાથી જે પુણ્ય થાય છે તે રસનું દર્શન કરવાથી થાય છે.

વાંજે સ્પૃષ્ઠ પણ કહ્યું છે કે:—

કાશી આદિનાં સર્વલિંગ કરતાં રસનાલિંગનું અર્ચન વધારે કલ્યાણકારક છે, કારણકે તેથી ભોગ, આરોગ્ય, અમૃતત્વ અને અમરત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે.

રસની નિંદા વરનારને પાપ લાગે છે એમ પણ કહ્યું છે.—

જો પ્રમાદથી રસનિંદાનું શ્રવણ થયું હોય તો તેનું સ્મરણ કરવું અને નિંદાને લીધે અશુભથી પૂર્ણ થયેલા તે નિંદકનો એકદમ પરિત્યાગ કરવો.

માટે હમારી કહેલી રીત પ્રમાણે દિવ્ય દેહ પામીને યોગા-

મ્યામ કરતા પરતરત્નુ દર્શન વ્યે પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે રાખે

કેદલાપક પુણ્યદાષ્ટિવાલા પુરુષોને ચિન્મય જ્યોતિ માસે છે, જે ધ્રુવગના મધ્યમાં છે, અને જે અગ્નિ, વિદ્યુત્ અને સૂર્યનો પેટે જગત્ને પ્રકાશે છે, જે પરમાનંદૈક રસ છે, જે પરમજ્યોતિઃ સ્વભાવ છે, જે અવિકલ્પ છે, જેના સકલ ક્લેશ ચિનદ થયા છે, જે જ્ઞેય, જ્ઞાંત અને સ્વયંઘેય છે તેમાં મનનું આધાન કરીને અખિલ સ્ફુરદ્ જગત્ને ચિન્મય જોનાર પોતાના કર્મબંધને તોડીનારી આ લોકમાંજઘ્રહ્મતત્ત્વને પામે છે.

શ્રુતિમા પણ કહ્યું છે કે.

હે ને રસ છે રસનેપામોને આ (પુરુષ) આનંદી થાય છે.

તેથી આપ્રમાણે મનદુ રાખે તરવાનો ઉપાય રમ એજ છે એમ મિદ્ધ થયું. બહી રત્નુ ત્રણ સાથે સામ્ય પ્રતિપાદન કરનાર શ્રોજ પણ છે.

જે સ્વાભાવિક આચરણમાંથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા કરનાર પુરુષોને સામ્ય છે, જે પૂર્ણ હોઈ સર્વને સહન કરે છે, જે ધેશ્વાનર જાગ્રત્ હોતાં ક્રીડા કરતો નથી, જે ઉત્પન્ન થયા પછી યોજાને દુઃખ દેતો નથી અને જે પોતે પોતામાંથી પ્રકાશે છે તે પારદ્ દીનતા અને સસારના મયમાંથી રમાર રક્ષણ કરો.

ઔલુક્યદર્શન.

આ ટોકમા દુઃખનું માન સર્વ પ્રાર્થાને હોયાર્થી તે મિદ્ધ છે, અને સ્વામાયિક રીતે તે સર્વને પ્રતિકૂલ હાગે છે તેથી સર્વ પ્રેક્ષામાન પુરપો તેનો સ્થાગ કરવાની ઇચ્છા કરીને તેને માટે ઉપાય જાણવાની ઇચ્છા કરે છે અને પરમેશ્વરમાક્ષાત્કાર એ તેનો ઉપાય છે; કહ્યું છે કે —

જો માણસો ચર્મની પેટે આકાશનો વાંટો થાઝ-વાને શક્તિમાન થાય તોજ તે શિવતત્ત્વના જ્ઞાન વગર દુઃખનો ઘંત આળી શકે.

પરમેશ્વર સાક્ષાત્કાર શ્રવણ, મનન અને માયના વંદે થાય છે; કહ્યું છે કે —

આગમન અનુમાન અને ધ્યાનાધ્યાત્મ એ ત્રણ વંદે પ્રજ્ઞા પ્રાપ્ત કરી મનુષ્ય ઉત્તમ યોગને પામે છે.

ત્યાં મનન અનુમાનને યજ્ઞીન છે, અનુમાન વ્યાપ્તિ જ્ઞાનને અજ્ઞીન છે, અને વ્યાપ્તિજ્ઞાન પદાર્થના વિવેકની ઝોંટલા કરે છે. આ ઉપરથી મગવાનું કળાદે 'સ્ત્રે હમે વર્મનુ વ્યાપ્ત્યન કરીશું' એ સૂત્રથી આરંભ થતા દસ લઘુગના પ્રત્યક્ષ છે જ્ઞાનની વ્યવસ્થા કરી છે. તેના બે આન્દિકવાદ્યા પ્રયત્નાધ્યાયન મનના સંત્રંબવાદ્યા સર્વ પદાર્થોનું કથન કરે છે. તેનું વગ જ્ઞાન

આન્હિકમાં જે જે પદાર્થો જાતિમાન્ છે તેમનું નિરૂપણ કર્યું છે અને વીજામાં જાતિ અને વિશેષનું કથન કર્યું છે. જે આન્હિકવાળા વીજા અધ્યાયમાં દ્રવ્યનું નિરૂપણ કર્યું છે; તેમાં પણ પ્રથમાન્હિકમાં (પંચ) ભૂતનાં વિશેષ લક્ષણોનું અને વીજામાં દિકા અને કાલનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. આન્હિકદ્વયયુક્ત ત્રીજા અધ્યાયમાં આત્મા અને અંતઃકરણનાં લક્ષણ આપ્યાં છે, તેમાં પણ પ્રથમાન્હિકમાં આત્માનું લક્ષણ અને વીજામાં અંતઃકરણનાં લક્ષણ આપ્યાં છે. જે આન્હિકવાળા ચતુર્થાધ્યાયમાં શરીર અને તેના ઉપયોગી પદાર્થોનું વિવેચન આવે છે, તેમાં પણ પ્રથમાન્હિકમાં શરીરોપયોગી પદાર્થોનું વિવેચન આવે છે અને વીજામાં શરીરનું વિવેચન આવે છે. જે આન્હિકવાળા પાંચમા અધ્યાયમાં કર્મનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, તેમાં પણ પ્રથમાન્હિકમાં શરીર સંબંધી કર્મનું ચિંતન છે અને વીજામાં માનસ કર્મનું ચિંતન છે. જે આન્હિકવાળા છઠ્ઠા અધ્યાયમાં શ્રીત ધર્મનું નિરૂપણ કર્યું છે, તેમાં પણ પ્રથમાન્હિકમાં દાન અને પ્રતિગ્રહના ધર્મનો વિવેક આવે છે અને વીજામાં આશ્રમચતુષ્ટયને યોગ્ય ધર્મનું નિરૂપણ છે. એજ રીતના સાતમામાં ગુણ અને સમવાયનું પ્રતિપાદન આવે છે, તેમાં પણ પ્રથમના આન્હિકમાં બુદ્ધિનિરપેક્ષ ગુણનું પ્રતિપાદન છે અને વીજામાં બુદ્ધિસાપેક્ષ ગુણનું તથા સમવાયનું પ્રતિપાદન છે. આઠમામાં નિર્વિકલ્પ અને સવિકલ્પ પ્રત્યક્ષ અને તેનાં પ્રમાણનું ચિંતન છે. નવમામાં બુદ્ધિના વિશેષનું પ્રતિપાદન છે. અને દશમામાં અનુમાનભેદનું પ્રતિપાદન છે.

ત્યાં ઉદ્દેશ, લક્ષણ અને પરીક્ષા એ રીતે ત્રણ પ્રકારની આ શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ છે. કોઈ કહેશે કે વિભાગની અપેક્ષા કરીને ચાર પ્રકાર કહેવા જોઈએ તો શા માટે ત્રણ કહેવામાં આવે છે ? તો તેને કહેવાનું કે એમ માન્યું નહિ, કારણ કે વિભાગનો એક વિશેષ ઉદ્દેશમાં અંતર્ભાવ થાય છે. ત્યાં દ્રવ્ય,

ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમગ્રાચ એ છઠ્ઠા પદાર્થ છે એમ જે કહેવું તે ઉદ્દેશ, કોઈ પૂછે કે આ પ્રકારના ક્રમના નિયમમાં શું કારણ છે તો કહેવામાં આવે છે કે દ્રવ્ય સમસ્ત પદાર્થનું આયતન (અધિકરણ) હોવાને લીધે પ્રધાન હોવાથી તેનો પ્રથમ ઉદ્દેશ છે. પછી ગુણ ગુણત્વરૂપાધિષ્ટ કરીને સકલ દ્રવ્યમાં રહે છે માટે તેનો ઉદ્દેશ છે. પછી કર્મ સામાન્યરૂપ હોવાથી તેનું દ્રવ્ય અને ગુણસાથે સામ્ય હોવાથી તેનો ઉદ્દેશ છે. સામાન્ય એ ત્રણમાં આશ્રિત હોવાથી તે પછી તેનો ઉદ્દેશ છે. તે પછી સમગ્રાચનું અધિકરણ જે વિશેષ તેનો અને અતો અનશિષ્ટ રહેલા સમગ્રાચનો ઉદ્દેશ છે. એ પ્રકારે ક્રમનો નિયમ છે.

પૂર્વપક્ષી:—એમ શી રીતે કહો છો કે છઠ્ઠા પદાર્થ છે ? કારણ કે અભાવ પણ એક સદ્ભાવ છે.

સિદ્ધાન્તી:—એમ કહો નહિ; કારણ કે નગ્નર્યે કરીને અનુલ્લિખિત એવી બુદ્ધિની વિષયતા જે ભાવરૂપતા તેણે કરીને તે જ છે એમ વિનશ્ચિત્ત છે.

પૂર્વપક્ષી:—તો પણ શી રીતે છઠ્ઠા એમ નિયમ થઈ શકે? કારણ કે નીચેનો વિકલ્પ અસદ્ધ છે તે આ પ્રમાણે. વ્યવચ્છેદ્ય પદાર્થ પ્રમિત છે કે નહિ? જો પ્રમિત છે તો શામાટે તેનો નિષેધ હોયો જોડે? જો અપ્રમિત હોય તો કોઈ પણ પ્રેક્ષાયાનુ હંદરનાં શિગડાનો પ્રતિષેધ કરવાને શી રીતે પ્રયત્ન કરે? માટે આ વિકલ્પનું સમાધાન ન થાય ત્યાં સુધી પદાર્થ છઠ્ઠા એમ નિયમ કરી શકાય નહિ.

સિદ્ધાન્તી:—એમ કહેવાનું કાંઈ પ્રયોજનથી, કારણ કે સત્તમ હર્ષને પ્રમિત કરેલા અંધકારાદિના ભાવનનો અને ભાવ હર્ષને પ્રમિત કરેલા શક્તિસર્યાદિના સત્તમત્વનો નિષેધ કર્યો છે. માટે અહીં વિસ્તાર કરવો અનુચિત ધારીએ છીએ.

ત્યાં દ્રવ્યાદિ ત્રણનાં દ્રવ્ય-શક્તિ-જાતિ લક્ષણ છે. દ્રવ્ય-ત

એ કે જે ગગન (નિત્ય) અને કમલ (અનિત્ય) સાથે સમવાય સવધમા હોઈને નિત્યગધ સાથે સમવાય સવધમા હોતુ નથી. જે સમવાયી કારણ અને અસમવાયી કારણથી અને જે સત્તા (નામની જાતિ) થી સાક્ષાત્ વ્યાપ્ય છે તે ગુણત્વ. જે જાતિ સર્વ અનિત્ય પદાર્થ સાથે સમવેત છે અને સત્તાઈ કરીને સાક્ષાત્ વ્યાપ્ય છે તે કર્મત્વ. સામાન્ય ઇટલે જે પ્રત્યક્ષમાનનુ પ્રતિયોગી નથી અને જે અનેક સાથે સમવેત છે તે^{૧૩} વિશેષ ઇટલે જે અન્યોન્યામાનવિરોધિ સામાન્યરહિત અને સમવેત છે તે^{૧૩} સમવાયરહિત સવધતે સમવાયી. એ પ્રકારે છ પદાર્થોના લક્ષણની વ્યવસ્થા કરી છે.

દ્રવ્ય ત્રય પ્રકારનુ છે. પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાલ, દિશા, આત્મા અને મનસ્. તેમા પૃથ્વીને આદિ લઙ્ગ ચારની પૃષ્ઠાત્વાદિ જાતિ લક્ષણ છે. પૃથ્વીત્વ એ એક જાતિ છે જે પાક (ઉષ્ણતા) થી ઉત્પન્ન થઈલા રૂપની સાથે સમાનાધિકારણ છે અને દ્રવ્યત્વ જાતિથી સાક્ષાત્ વ્યાપ્ય છે^{૧૪} અથ્વા એ એક જાતિ છે તે સરિત્સાગર સાથે અને જલ સાથે સમવેત છે^{૧૫} તેજસ્ત્વ એ એક જાતિ છે જે ચન્દ્ર સુર્ય સાથે સમવેત છે અને વ્યલન સાથે સમવેત છે^{૧૬} વાયુત્વ એ એક જાતિ છે જે ત્વગિન્દ્રિયની સાથે સમવેત છે અને દ્રવ્યત્વ જાતિથી સાક્ષાત્ વ્યાપ્ય છે^{૧૭} આકાશ, કાલ, અને દિક્ એક એક છે તેથી તેમને અપર જાતિ હોતી નથી અને તેથી આકાશ કાલ, અને દિક્ એ શબ્દોજ તેમની પારિભાષિક સંજ્ઞાઓ છે^{૧૮} સંયોગે કરીને અજન્ય ઇયો જે અન્ય વિશેષ ગુણ તેની સાથે સમાનાધિકારણ હોઈ વિશેષનુ જે અધિકારણ છે તે આકાશ. જે વિભુ છે, અને જે દિક્ સાથે સમવેત્ એા પરત્વના અસમવાયીકારણનું અધિકારણ છે તે કાલ. જેને વિશેષ ગુણનથી ઇનું જે કાલવ્યતિરિક્ત વિભુદ્રવ્યતે દિક્. આત્મા અને મન-

સૂનાં આત્મત્વ અને મનસ્ત્વ એ લક્ષણ છે. જે અમૃત (દ્રવ્ય) સાથે સમવેત એવી દ્રવ્યત્વની અપર જાતિ તે આત્મત્વ. જે સમવાયિકારણત્વરહિત અને અણુ સાથે સમવેત એવી દ્રવ્યત્વની અપર જાતિ તે મનસ્ત્વ. રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, બુદ્ધિ સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ અને પ્રયત્ન એટલા સત્તર કાંઠોક્ત અને નવ શબ્દથી સૂચિત ગુરુત્વ, દ્રવ્યત્વ, સ્નેહ, સંસ્કાર, અદૃષ્ટ (ધર્મ અને અધર્મ) ને શબ્દ એ સાત એ રીતે ચોવીશ ગુણ છે.^{૧૦} રૂપાદિથી શબ્દાન્ત સુધીના ગુણોનાં રૂપત્વાદિ જાતિ લક્ષણ છે. રૂપત્વ એટલે નીલ સાથે સમવેત એવી ગુણત્વની અપર જાતિ^{૧૧} આ પ્રમાણે વાકી રહેલા ગુણોનાં લક્ષણ પણ જાણી લેશાં. કર્મ પાંચ પ્રકારનાં છે; ઉત્કેષણ, આકેષણ, આકુંચન, પ્રસારણ અને ગમન; શ્રમણ રેચનાદિનો ગમનમાં અંતર્ભાવ થાય છે. ઉત્કેષણાદિનાં ઉત્કેષણત્વાદિ જાતિઓ લક્ષણ છે. જે ઊર્જ્વ દેશ સાથેના સંયોગનું અસમવાયિ કરણ છે અને જે સમવેત છે એવી જે કર્મત્વની અપર જાતિ તે ઉત્કેષણત્વ. એ રીતે આકેષણાદિનાં લક્ષણ પણ જાણીલેયાં. સામાન્ય બે પ્રકારનું છે, પર અને અપર પર સામાન્ય સત્તા છે જે દ્રવ્ય ગુણ સાથે કે ગુણ કર્મ સાથે સમવેત છે,^{૧૨} અપર સામાન્ય દ્રવ્યત્વાદિ છે, તેઓનાં લક્ષણ પૂર્વે કહ્યાં છે. વિરોપ અનંત છે અને સમવાય એક છે તેથી તેઓના વિભાગનો સંમયનથી; તેઓનાં લક્ષણ પૂર્વે કહ્યાં છે.

“દ્વિત્વ, પાક (ઉષ્મતા)થી થતી ઉત્પત્તિ, અને વિભાગથી થતો વિભાગ, પ્ત્વનમાં જેની બુદ્ધિ સ્થાલિત થતી નથી તે સ્વરો વૈશેષિક છે.”

આ પ્રકારનું આમાણક હોવાથી હમે હવે દ્વિત્વાદિનો ઉત્પત્તિ પ્રકાર દર્શાવીએ છીએ.

ત્યાં પ્રથમ ઇન્દ્રિય અને અર્થનો મનિકર્મ થાય છે; તે પછી

એકત્વ—જાતિનું જ્ઞાન, તેથી અપેક્ષા બુદ્ધિ, તેથી દ્વિત્વની ઉત્પત્તિ તેથી દ્વિત્વ—જાતિનું જ્ઞાન, તેથી દ્વિત્વ ગુણનું જ્ઞાન અને તેથી સંસ્કાર. કહ્યું છે કે —

પ્રથમ અર્થ સાથેના ઇન્દ્રિયના સનિકર્ષથી એકત્વ—સામાન્યનું જ્ઞાન થાય છે, એકત્વથી ઉભયગોચર મતિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી દ્વિત્વનું જ્ઞાન થાય છે પછી દ્વિત્વની પ્રમાણિતા થાય છે. અને તે પછી વીજા પદાર્થોથી દ્વિત્વની પ્રમાણિતા થાય છે. આ પ્રમાણે વે દ્રવ્ય છે એમ બુદ્ધિ થાય છે.^{૩૧}

આ દ્વિત્વોદયની પ્રક્રિયા કહી.

પૂર્વેપક્ષી — દ્વિત્વાદિ અપેક્ષા બુદ્ધિજન્ય છે એનું શું પ્રમાણ છે ?

સિદ્ધાન્તી — આ પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમા આચાર્ય (ઉદયન) કહે છે કે —

અપેક્ષાબુદ્ધિ દ્વિત્વાદિની ઉત્પાદક છે, કારણ કે તે વ્યજક (જાપક) છે એમ કહી શકાતું નથી અને તે સાથે જોમ સંયોગ પછી શબ્દ લાગલોજ છે તેમ તે પછી દ્વિત્વાદિ છે.^{૩૨}

આ ત્રિપયના સમયમા હમારુ કહેવું આ પ્રમાણે છે —

વે અથવા વધારે એકત્વ છે ત્રિપય જેનો એવી અનિલ્ય બુદ્ધિથી દ્વિત્વાદિ વ્યગ્ય નથી, કારણ કે પૃથક્ત્વાદિની પેઠે દ્વિત્વાદિ એ અનેકાશ્રિત ગુણો છે.^{૩૩}

હો નિવૃત્તિક્રમનું નિરૂપણ કરીએ છીએ. અપેક્ષા બુદ્ધિથી એકત્વ—સામાન્યના જ્ઞાનની દ્વિત્વોત્પત્તિના સમકાલમા નિવૃત્તિ થાય છે. દ્વિત્વ—સામાન્યના જ્ઞાનથી, અપેક્ષા બુદ્ધિની, દ્વિત્વ—ગુણબુદ્ધિના સમકાલમા નિવૃત્તિ થાય છે. અપેક્ષા બુદ્ધિની નિવૃત્તિથી બુદ્ધિના સમકાલમા દ્વિત્વ—ગુણની નિવૃત્તિ

ધાય છે. દ્વયબુદ્ધિથી સંસ્કારોત્પત્તિના સમકાલમાં ગુણબુદ્ધિની નિવૃત્તિ થાય છે. અને તે પછી સંસ્કારથી દ્રવ્યબુદ્ધિનો નિવૃત્તિ થાય છે.^{૩૫}

આ સર્વના સંગ્રહના શ્લોક આ પ્રમાણે છે.—

પ્રથમ અપેક્ષાબુદ્ધિથી એકત્વ—સામાન્યનો બુદ્ધિ દ્વિત્યોદયના સમકાલમાં નાશ પામે છે. દ્વિત્વ—સામાન્યની બુદ્ધિથી દ્વિત્વ—ગુણ ના ઉદયના સમકાલમાં અપેક્ષાબુદ્ધિ નાશ પામે છે. અપેક્ષાબુદ્ધિના સમકાલમાં ગુણબુદ્ધિ નાશ પામે છે. દ્વયબુદ્ધિથી સંસ્કારોદયના સમકાલમાં ગુણબુદ્ધિ નાશ પામે છે અને સંસ્કારથી દ્રવ્યબુદ્ધિ નાશ પામે છે. એ પ્રમાણે નાશનો ક્રમ માનવામાં આવેલો છે.^{૩૬}

એક બુદ્ધિ બીજી બુદ્ધિથી નાશ પામે છે, અને બીજી બુદ્ધિ સંસ્કારે કરીને નાશ પામે છે. તે આ પ્રમાણે છે.

આ જ્ઞાનો (બુદ્ધિઓ) જે આપણી ચર્ચાનો નિપય છે તે તેઓના ઉત્તરોત્તર કાર્યોએ કરીને વિનાશ્ય છે, કારણ કે જ્ઞાન શબ્દની વેટે એક વિભુ પદાર્થનો વિશેષ ગુણ છે અને તે ક્ષણિક છે.^{૩૭} સંશ્લેષમાં કદીએ તો દ્રવ્યારંભક સંયોગના પ્રતિદ્વિ વિભાગને ઉત્પન્ન કરનાર જે કર્મ તેના સમકાલમાં થતા એકત્વ સામાન્યના જ્ઞાનથી આશ્રયની નિવૃત્તિથીજ દ્વિત્વાને નિવૃત્તિ થાય છે, પરંતુ કર્મના સમકાલમાં અપેક્ષા બુદ્ધિના ચિંતનથી આશ્રય નાશ અને કર્મ રમય વેટે દ્વિત્વની નિવૃત્તિ થાય છે.^{૩૮}

વિનાશક એવો જે પ્રત્યંસામાય તેની પ્રતિયોગિની જે બુદ્ધિ તે અપેક્ષા બુદ્ધિ.

દેખે દ્વયબુદ્ધિના નાશથી આરંભી કેટલી ક્ષણમાં બીજું દ્વયબુદ્ધિ થાય છે તથા રૂપાદિમત્ થાય છે તે જાણવાની इच्छा થાય માટે ઉત્પત્તિપ્રકાર કહેનામાં આવે છે. નોદનાદિના (અમિસંયોગાદિના) ક્રમે કરીને દ્વયબુદ્ધિનો નાશ થાય છે

દ્વચણુક નષ્ટ થતા પરમાણુને વિષે અગ્નિસયોગથી શ્યામાદિની નિવૃત્તિ થાય છે. શ્યામાદિની નિવૃત્તિ થતા અન્ય અગ્નિસયોગથી રક્તાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે. રક્તાદિ ઉત્પન્ન થતા અદૃષ્ટયુક્ત આત્માના સયોગથી પરમાણુને વિષે દ્રવ્યના આરમ્ભને માટે ક્રિયા એ કરીને તે (પરમાણુ) નો પૂર્વ દેશની વિભાગ થાય છે. વિભાગે કરીને પૂર્વદેશસયોગની નિવૃત્તિ થાય છે. આ સયોગ નિવૃત્ત થતા તે (પરમાણુ) ના બીજા પરમાણુ સાથેના સયોગની ઉત્પત્તિ થાય છે. બે પરમાણુ સયુક્ત થયા પછે દ્વચણુકનો આરમ્ભ થાય છે. દ્વચણુકનો આરમ્ભ થતા કારણ (પરમાણુ) ના ગુણાદિથી કાર્ય (દ્વચણુક) ના ગુણાદિ જે રૂપાદિ તેની ઉત્પત્તિ થાય છે. એ રીતે ક્રમવાર નવ ક્ષણ થાય છે.^૧

દશક્ષણાદિ બીજા પ્રકાર વિસ્તારના મયથી જણાવવામા આવતા નથી. આ રીતે પીલુપાકપ્રક્રિયા છે, પરંતુ પાઠરૂપાક પ્રક્રિયાં નૈયાયિકને સમતા છે.

વિભાગથી ઉત્પન્ન થતો વિભાગ બે પ્રકારનો છે, કારણ માત્રના વિભાગથી ઉત્પન્ન થતો અને કારણાકારણના વિભાગથી ઉત્પન્ન થતો. પ્રથમ તેમાનો પહેલો પ્રકાર હર્ષે કાર્ય (ઘટ) સાથે વ્યાપ્ત કારણ (કપાલ) ને વિષે ઉત્પન્ન થયેલું કર્મ (વિભાગ) જ્યારે બીજા અવયવ (કપાલ) થી વિભાગ વરે છે ત્યારે આકાશાદિ દેશથી વિભાગ થતો નથી. જ્યારે આકાશાદિ દેશથી વિભાગ થાય છે ત્યારે બીજા અવયવથી વિભાગ થતો નથી, કારણ કે આકાશથી વિભાગને નહિ કરનાર કર્મ દ્રવ્યારમ્ભક સયોગનો વિરોધી જે વિભાગ તેનું આરમ્ભ છે એમ લેતા તેમા વ્યભિચાર દોષ આવતો નથી, જેમ કે ધૂમ અને અગ્નિના સંવધમા. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે અવયવગત કર્મ અવયવાન્તરથીજ વિભાગને વરે છે, આકાશાદિ દેશથી નહિ. આ પછી તે વિભાગથી દ્રવ્યારમ્ભક સયોગની નિવૃત્તિ થાય છે

પછી કારણાભાવથી કાર્યાભાવ છે એ ન્યાયથી અવયવી (ઘટ) ની નિવૃત્તિ યાચ છે. અવયવી નિવૃત્ત થતાં તેના કારણભૂત અવયવોમાં રહેનાર વિભાગ કાર્યના વિનાશો કરીને વિશિષ્ટ એવા કાઢની અથવા સ્વતંત્ર અવયવની અપેક્ષા કરીને, સક્રિય (ક્રિયા=વિભાગ) અવયવનો કાર્યસંયુક્ત આકાશ અને દેશથી વિભાગ આરંભે છે, નિષ્ક્રિયનો વિભાગ આરંભતું નથી, કારણ કે તેમ થવાને કંઈ કારણ નથી.^૧

કારણ અને અકારણના વિભાગથી ઉત્પન્ન થતો વિભાગ આ પ્રમાણે છે: હસ્તમાં ઉત્પન્ન થયેલું અને અવયવાન્તરમાંથી વિભાગને કરતું કર્મ આકાશાદિ દેશથી વિભાગોને આરંભે છે. આ વિભાગ તે કારણાકારણ વિભાગ. જે દિશા પ્રતિ કાર્યનો આરંભ કરવાને કર્મ અભિમુખ હોય છે, તેની અપેક્ષા કરીને (તેના તરફ) તે કાર્યાકાર્યના વિભાગને આરંભે છે, જેમ કે હસ્ત અને આકાશના વિભાગથી શરીર અને આકાશનો વિભાગ છે. આ કંઈ શરીરની ક્રિયાથી થતો નથી, કારણ કે શરીર તે-સાથે નિષ્ક્રિય છે. તેજ પ્રમાણે તે હસ્તક્રિયાથી પણ થતો નથી, કારણકે વ્યધિકરણ કર્મ વિભાગનું કર્તા હોય એ વાત અનુપપન્ન છે; માટે પારિશેષ્યથી કારણાકારણવિભાગના કારણ-ત્વનો ઓંગીકાર કરવો જોઈએ.^૨

પૂર્વપક્ષી:—તમે પૂર્વે કંહું કે અંધકારાદિમાં ભાવત્વ નિષિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે તે અસંગત છે, કારણ કે એ વાતમાં ચાર પ્રકારના વિવાદનો સંભવ છે. તે આ પ્રમાણે:—

કુમારિલ મટ્ટના અનુયાયીઓ અને વેદાન્તીઓ અંધકારને દ્રવ્ય માને છે. શ્રીધરાચાર્ય માને છે કે નીલ રૂપ આરોપિત છે (અને તેથી અંધકાર ગુણ છે); પ્રમાકરના કેટલાક અનુયાયીઓ એમ માને છે કે તે આલોકજ્ઞાનનો અભાવ છે, અને નૈ-યાયિકાદિ એમ માને છે કે તે આલોકનો અભાવ છે.^૩

સિદ્ધાન્તી — આ વિવાદનુ સમાધાન આ પ્રમાણે છે —

દ્રવ્યત્વપક્ષ ઘટતો નથી, કારણ કે નીચેના વિકલ્પનુ સમાધાન થતુ નથી. અધકાર જેને તમે દ્રવ્ય કહો છો તે પૃથિવ્યાદિ દ્રવ્યોમાનુ એક છે કે અન્ય છે ? તે પૃથિવ્યાદિ દ્રવ્યોમાનુ એક નથી, કારણ કે જો તેમ હોય તો જેમા તેનો અતર્ભાવ થતો હોય તેના સઘટ્ટા ગુણ તમસ્મા આવવા જોઈએ. (પણ તેમ હોય એનુ જણાતુ નથી). તે પૃથિવ્યાદિથી વહારનુ દ્રવ્ય પણ નથી, કારણકે તે નિર્ગુણ છે તેથી તે દ્રવ્યજ નથી તો પછી તે નવદ્રવ્યની વહારનુ દ્રવ્ય હોવાનો તો સમજાવજ ક્યાથી ? કોઈ શક્તા કરેકે તમાલ જેવુ શ્યામ એમ તમસ્ કહેવાય છે તો પછી તે નિર્ગુણ શી રીતે ? તો તેને કહેવાનુ કે જેમ આકાશ-નીલ છે એમ જેવા રીતે આન્તિથી જણાય છે તે પ્રમાણે અધકાર પણ જણાય છે માટે વૃદ્ધના પક્ષનો યથ ચરવાની કઈ જરૂર નથી^{૫૫} આથીજ અધકાર આરોપિત પણ નથી, અધિષ્ઠાનની પ્રતીતિ વગર આરોપ અયુક્ત છે અને બ્રાહ્મ પ્રકાશરૂપ સહકારિ-રહિત નેત્ર રૂપને આરોપિત કરવાને સમર્થ નથી. ઘટ્ટી અધકારની પ્રતીતિ અચાક્ષુષ પણ નથી, કારણ કે નેત્રનુ અનુવિધાન અન્યથા સિદ્ધ નથી^{૫૬} ઘટ્ટી અભાવ વિધિપ્રત્યય ઘટે વેધ વગરને અયોગ્ય છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણકે એમ કહેતા પ્રલય, ત્રિનાશ, અનુપધાન, ઇત્યાદિમા વ્યભિચાર આવશે^{૫૭} ઘટ્ટી તમસ્ આલોકજ્ઞાનનો અભાવ છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણકે અભાવના પ્રતિયોગીને ગ્રહણ કરનાર શ્દિયે કરીને અભાવ પણ બ્રાહ્મ હોય છે, એ નિયમથી તે માનસ રહે^{૫૮} માટે આલોકાભાવ તેજ તમસ્. અમાત્યમાં (ચલનાદિ) ભાવધર્મનો અધ્યારોપ થઈજ શકે નહિ એમ ધારનુ નહિ, કારણકે દુઃખાભાવમા સુખરૂપનો આરોપ અને સયોગાભાવમાં વિભાગરૂપનો આરોપ આપણે જોઈએ છીએ^{૫૯} આલોકાભાવ ઘટાદિના અભાવની પેઠે રૂપવત્ પદાર્થનો

અભાવ હોઈને આલોકતાપેક્ષચક્ષુર્જન્ય જ્ઞાનનો પ્રિય હોઈ શકે એમ પણ માનવું જોઈએ નહિ, કારણ કે જેનું પ્રહણ કરવામા નેત્ર જેની અપેક્ષા કરે છે, તેના અભાવનું પ્રહણ કરવામા પણ તે તેની અપેક્ષા કરે એ (જેના ઉપર તમે આધાર રાખો ઓ તે) ન્યાયથીજ સિદ્ધ થાય છે કે આલોકનું પ્રહણ કરવામા આલોકની અપેક્ષાનો અભાવ છે તો તેના (આલોકના) અભાવનું પ્રહણ કરવામા પણ તે અપેક્ષાનો અભાવ હોયજે અભાવની પ્રતીતિ થવામા તેના અધિકરણનું પ્રહણ આવશ્યક છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે અધિકરણપ્રહણ આવશ્યક છે એમ હમે અગીકાર કરતા નથી, જો અગીકાર કરીએ તો ‘કોલાહલ નિવૃત્ત ધયો ટે’ એમ કહેવાયી થતું જે શબ્દપ્રવૃત્તિનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તે સમજેજ નહિ, માટે અધિકરણપ્રહણ આવશ્યક છે એમ કહેવું અપ્રમાણ છે” આર્યવેદનું અભિસધાન કરાને ભગવાન્ કળાદ આપ્રમાણે સૂત્ર વાધે છે ‘દ્રવ્યગુણકર્મનિષ્પત્તિર્વૈધર્મ્યાદભાવસ્તેમં’ દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મની નિષ્પત્તિસાથે તેનું વૈધર્મ્ય હોવાથી તમસ્ અભાવ છે. ઘઠી પ્રત્યક્ષેવેય હોવાથી પણ તમસ્ અભાવ છે એમ નિરૂપિત કર્યું છે”

અમાર નિષેધમુખપ્રેરણાને કરીને ગમ્ય હોવાથી તેને સાતમો ઠરાવ્યો છે સંક્ષેપમા તેનું લક્ષણ આપ્રમાણે છે “જેને સમગ્રાયનથી અને જે સમગ્રાય નથી” તે બે પ્રકારનો છે, સ સર્ગાભાવ અને અન્યોન્યાભાવ. સસર્ગાભાવ ત્રણ પ્રકારનો છે, પ્રાગભાવ, પ્રવૃત્તાભાવ અને અલ્યન્તાભાવ પ્રાગભાવ અનાદિ છે અને અનિત્ય (સાન્ત) છે” ઉત્પત્તિમાન્ અને અવિનાશી પ્રવૃત્તાભાવ છે” પોતાનો પ્રતિયોગા એજ જેનો આશ્રય છે તે અલ્યન્તામાંવે અલ્યન્તામાનની વ્યત્તિરિક્ત એવો અનવધિ અભાવ તે અન્યોન્યાભાવ છે” જો કોઈ કહેવે અન્યોન્યાભાવ એજ

अत्यन्ताभाव तो ते राजमार्गमा भूलापडवा जेवुं छे, कारण के अन्योन्याभाव तादात्म्यप्रतियोगिक छे, जेम के घट पट नर्था; अने अत्यन्ताभाव ससर्गप्रतियोगिक छे जेम के वायुमा रूपसंबंध नर्था^{११} आ अभाव पुरुषार्थने माटे उपयोगी नर्था एम पण शंका थईशके नहि, कारणके दुःखनो अत्यन्तोच्छेद ए छे अ-पर पर्याय जेनो एवा निःश्रेयसक्षप होवाधी ते परम पुरु-षार्थ छे^{१२}.

અક્ષપાદદર્શન.

દુઃખનો અત્યન્તોચ્છેદ છે લક્ષણ જેનું એવું નિઃશ્વેયસ તત્ત્વજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થાય છે, એમ જો કે સર્વદર્શનમાં સમાનતંત્ર છે તો પણ ન્યાયમાં તેનું (વિશેષેકરીને) પ્રતિપાદન કર્યું છે. સૂત્રકાર કહે છે કે, પ્રમાણપ્રમેય इत्यादि तत्त्वना ज्ञानથી નિઃશ્વેયસની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ ન્યાયશાસ્ત્રનું પ્રથમ સૂત્ર છે. તે ન્યાયશાસ્ત્રના પાંચ અધ્યાય છે, અને તેમાંના દરેક અધ્યાયમાં બેબે આન્હિક છે. પ્રથમાધ્યાયના પ્રથમ આન્હિકમાં ભગવાન્ ગૌતમ પ્રમાણાદિ નવપદાર્થના લક્ષણનું નિરૂપણ કરે છે; અને બીજા આન્હિકમાં વાદાદિ સાત પદાર્થનું નિરૂપણ કરે છે; અને ત્રીજા અધ્યાયના પ્રથમ આન્હિકમાં સંશયનું પરીક્ષણ તથા ચાર પ્રમાણના અપ્રામાણ્યની શંકાનું નિરાકરણ કરે છે, અને ચોથા આન્હિકમાં અર્થાપત્તિ વિગેરેના અંતર્ભાવનું નિરૂપણ કરે છે. તૃતીય અધ્યાયના પ્રથમ આન્હિકમાં આત્મા, શરીર, इन्द्रिय અને તેના અર્ચનું પરીક્ષણ તથા બીજા આન્હિકમાં बुद्धि અને મનનું પરીક્ષણ કરે છે. ચતુર્થ અધ્યાયના પ્રથમ આન્હિકમાં પ્રવૃત્તિ, दोष, प्रेयभाव, फल, दुःख અને अपसर्गનું પરીક્ષણ કરે છે; અને બીજા આન્હિકમાં दोषનાં નિમિત્તોના તત્ત્વનું તથા અગ્રયથી વિગેરેનું

નિરૂપણ કરે છે. પાંચમા અધ્યાયના પ્રથમાન્ધિકર્મા જાતિના મેદોનું નિરૂપણ તથા ઘીજા આન્ધિકર્મા નિગ્રહસ્થાનના મેદોનું નિરૂપણ કરે છે.

“માનને અધીન મેયની સિદ્ધિ છે. એ ન્યાયથી પ્રમાણનો ઉદ્દેશ પ્રથમકરી તદનુસાર ડક્ષણ કહેનું જોઈએ માટે પ્રથમ ઉદ્દેશ કરેલા પ્રમાણનું ડક્ષણ પણ પ્રથમ કહેવામા આવે છે. જે સાધન અને આશ્રયથી અન્યતિરિક્ત હોઈ પ્રમાણકરીને વ્યાપ્ત છે તે પ્રમાણ. એ રીતે ડક્ષણ લેતા તેમા પ્રતિતંત્રના સિદ્ધાન્તોમાં સિદ્ધ પરમેશ્વરના પ્રામાણ્યનો સંગ્રહ વરો. સૂત્રકાર કહે છે કે — ‘મંત્ર અને આયુર્વેદના પ્રામાણ્યની પેટે તેનું (વેદનું) પ્રામાણ્ય છે કારણ કે આપતું પ્રામાણ્ય છે.’ તેમજ ન્યાય-સમુદ્રના પારને પામેલા વિશ્વવિદ્યાત કીર્તિવાલા ઉદયનાચાર્ય પણ કુસુમાજલિના ચતુર્થ સ્તવકમા કહે છે કે.—

મિતિ (યથાર્થ જ્ઞાન) પદ્ધતિ સારીરીતે પરિચ્છેદ કરવો તે જેને તે છે તેનામાં પ્રમાણતા છે. તેના અયોગનો વ્યવચ્છેદ તે ગૌતમના મત પ્રમાણે પ્રામાણ્ય છે.

જેના સાક્ષાત્કારી, નિત્યયોગી, અને પરદ્વારાનપેક્ષ યવા યથાર્થ અનુભવમાં સકલ પ્રસ્તાધિ વસ્તુઓનો ક્રમ આવેલો છે, તથા દષ્ટિનિમિત્ત ક્ષુદ્ર દોષથી ઉત્પન્ન થયેલાં શંકાઓનાં તુલ્ય જેમાંથી ઉઠી ગયાં છે, યવા શિવ મહારં પ્રમાણ છે, શકાના ઉદયથી કલંકિત થયેલાં અન્યપ્રમાણોનું મહારે શું પ્રયોજન છે ?

તે પ્રમાણ ચાર પ્રકારનું છે; પ્રસક્ષ, અનુગાન, ઉપમાન, અને શબ્દ. પ્રમેયના વાર પ્રકાર છે, આત્મા, શરીર, इन्द्रिय, અર્થ, बुद्धि, मनस् પ્રવૃત્તિ, દોષ, પ્રેયભાવ, જલ, દુઃખ અને અપવર્ગ. અનિશ્ચ-યાત્મક જ્ઞાનેતે સશય, તે ત્રણ પ્રકારનો છે, સાધારણ ધર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો, અસાધારણ ધર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો અને ત્રિપ્રતિપત્તિથી

ઉત્પન્ન થયેલો. જેને સ્થાને પુરુષો પ્રવર્તે છે તે પ્રયોજન; તે બે પ્રકારનું છે; દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ. વ્યાપ્તિના સંવેદનની ભૂમી તે દૃષ્ટાંત; તે બે પ્રકારનું છે; સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય. પ્રમાણસિદ્ધ છે એમ માનવામાં આવતો અર્થ તે સિદ્ધાન્ત; તે ચાર પ્રકારનો છે; સર્વતંત્ર, પ્રતિતંત્ર; અધિકરણ અને અન્યુપગમ. પરાર્થાનુમાનના વાક્યનો એક દેશ તે અન્યય; તે પાંચ પ્રકારનો છે; પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાહરણ, ઉપનય અને નિગમન. વ્યાપ્યનો આરોપ થતાં વ્યાપકનો આરોપ ધાય તે તર્ક.^૧ તે અગિઆર પ્રકારનો છે; વ્યાઘાત, આત્માશ્રય, હૃત્તરેરાશ્રય, ચ્ચક્રાશ્રય, અન્યસ્થા, પ્રતિબંધી, કલ્પનાલ્પધર, કલ્પનાગૌરવ, ઉત્તર્ગ, અપવાદ અને વૈજાત્ય. યથાર્થાનુભવ છે પર્યાય જેનો એવી પ્રમાણિતિ તે નિર્ણય; તેના ચાર પ્રકાર છે; સાધાત્કૃતિ, અનુમિતિ, ઉપમિતિ, અને શાબ્દી.^૨ તત્ત્વનો નિર્ણય એ છે ફલ જેનું એવો જે કથાવિશેષ તે વાદ. ઇમયસાધનયુક્ત વિજય ઇચ્છનારની કથા તે જલ્પ. સ્વપક્ષની સ્થાપનારહિત કથા-વિશેષ તે ચિતંડા. વાદી અને પ્રતિવાદીએ પક્ષ અને પ્રતિપક્ષનું ગ્રહણ કરવું તેનું નામ કથા. જેને હેતુરૂપે લેવામાં આવ્યો છે પણ જે અસાધક છે તે હેત્વામાર્સ; તે પાંચ પ્રકારનો છે; સબ્યમિ-ચાર, વિરુદ્ધ, પ્રકરણસમ, સાન્યસમ, અને અતીતકાર્ણ. શબ્દની વૃત્તિના વ્યસ્યે કરીને પ્રતિપેધનો હેતુ તે છલ; તે ત્રણ પ્રકારનો છે. અભિધાનવ્યસ્યશક્તિ, તાત્પર્યવ્યસ્યશક્તિ, અને ઉપચાર વ્યસ્યશક્તિ.^૩

પોતાનાજ મતનું યોગ્ય કરે તેવો ઉત્તર તે જાતિ; તેના ચૌવીશ પ્રકાર છે; સાધર્મ્ય, વૈધર્મ્ય, ઉત્કર્ષ, અપકર્ષ, વર્ણ્ય, અવર્ણ્ય, વિકલ્પ, સાધ્ય, પ્રાપ્તિ, અપ્રાપ્તિ, પ્રસંગ, પ્રતિદૃષ્ટાન્ત, અનુત્પત્તિ, સંશય, પ્રકરણ, અહેતુ, અર્થાપત્તિ, વિશેષાપત્તિ, રૂપલબ્ધિ, અનુ-પર્લાબ્ધિ, નિસ, અનિન્ય, કાર્ય, અને સમ. પરાજયનું નિમિત્ત તે નિમ્નહસ્થાન; તેના ચૌવીશ મેદ છે; પ્રતિજ્ઞાહાનિ, પ્રતિજ્ઞાન્તર,

પ્રતિજ્ઞાવિરોધ, પ્રતિજ્ઞાસંન્યાસ, હેત્વન્તર, અર્થાન્તર, નિર્થક, અવિ-
જ્ઞાતાર્થક, અપાર્થક, અપ્રાપ્તકાલ, ન્યૂનાધિક, પુનરુક્ત, અનનુ-
ભાષણ, અજ્ઞાન, અપ્રતિભા, વિક્ષેપ, મત, અનુજ્ઞા, પર્યનુયોજ્ય,
ઉપેક્ષણ, નિરનુયોજ્ય, અનુયોગ, અપસિદ્ધાન્ત અને હેત્વામાસ.
આ સર્વના અંતર્ગત વિભાગ છે તે તે શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ છે અને
વિસ્તારના ભયથી હમે અહીં આપતા નથી.

પૂર્વપક્ષી:—આ શાસ્ત્રમાં પ્રમાણાદિ સૌઠ પદાર્થનું પ્રતિ-
પાદન કરવામાં આવે છે, તો તેને ન્યાયશાસ્ત્ર એવું નામ શી રીતે
અપાય ?

સિદ્ધાન્તી:—તમે કહો છો તે ઠીક છે, તો પણ વિશેષતાએ
કરીને નામ અપાય છે એ ન્યાયથી પરાધાનુમાન છે અપર પર્યાય
જેનો એવો ન્યાય સકલ વિદ્યાનો અનુગ્રાહક હોવાથી તથા સર્વ
કર્મના અનુદાનનું સાધન હોવાથી પ્રધાન છે, અને તેથી આ
શાસ્ત્રનું ‘ન્યાય’ એવું નામ અપીએ છીએ. સર્વજ્ઞનું પણ કહેવું
છે કે આ પરમ ન્યાય છે; કારણ કે પૂર્વપક્ષીના આગલ આપણા
મતનું પ્રતિપાદન કરવામાં તે ઉપયોગી છે તેમજ તે પ્રવૃત્તિનો
હેતુ પણ છે. પશ્ચિલસ્વામી પણ કહે છે કે પદાર્થનાં પ્રમા-
ણાદિ વિભાગને કરનાર આ આન્વીક્ષિકી વિદ્યા છે. અને તે

સર્વ વિદ્યાઓનો પ્રદીપ, સર્વ કર્મનો ઉપાય, અને
સર્વ ધર્મનો આશ્રય છે અને વિદ્યાઓમાં તેની ગણના થઈ છે.

પૂર્વપક્ષી:—તમે કહ્યું કે તત્ત્વજ્ઞાનથી નિઃશ્રેયસની
પ્રાપ્તિ થાય છે, તો શું તત્ત્વજ્ઞાન થતાં જ નિઃશ્રેયસ થાય છે ?

સિદ્ધાન્તી:—ના, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનથી દુઃખ, જન્મ,
પ્રવૃત્તિ, દોષ, અને મિથ્યાજ્ઞાન એઓનો અનુક્રમે એકનો નાશ
થયા પછી તેની પૂર્વના બીજાનો એમ ઉચ્ચેત્તર નાશ થાય છે.
ત્યાં મિથ્યાજ્ઞાન એટલે દેહાદિ અનામ વસ્તુઓમાં આત્મબુદ્ધિ.

તેના (દેહાદિમાં રહેલી આત્મવૃદ્ધિના) પોતાના અનુકૂલ પદાર્થો ઉપર રાગ અને પ્રતિકૂલ પદાર્થ ઉપર દ્વેષ તથા મોહ એ દોષો છે. વસ્તુતઃ આત્માને અનુકૂલ પ્રતિકૂલ કંઈ છે-જ નહિ. રાગાદિ દોષ પરસ્પર અનુબંધી હોવાથી મોહને પામેલો રાગયુક્ત થાય છે, અને રાગયુક્ત મોહને પામે છે, મોહ પામેલો ક્રોધયુક્ત થાય છે, અને ક્રોધયુક્ત મોહને પામે છે. પછી આ દોષથી પ્રેરિત થયેલો પ્રાણી શરીરે કરીને પ્રતિષિદ્ધ એવાં હિંસા આસ્તેય આદિ, ઘાળીએ કરીને અમત્યાદિ, અને મનઘડે કરીને પરદ્રોહાદિ આચરે છે. આ પાપસ્વ્ય પ્રવૃત્તિ અધર્મને લાવે છે. શરીરે કરીને દાન પરરક્ષણઆદિ, ઘાળીએ કરીને હિત સત્ય આદિ, અને મન ઘડે કરીને અહિંસાદિનો આચાર મનુષ્ય કરે છે; આ પુણ્યરૂપ પ્રવૃત્તિ ધર્મ ઉત્પન્ન કરે છે. આપ્રકારની ઉભયરૂપ પ્રવૃત્તિ પોતાને અનુરૂપ પ્રશસ્તિ વા નિંદિત જન્મ અર્થાત્ શરીરાદિનો પુનઃ પ્રાદુર્ભાવ કરે છે. તેમ થતાં પ્રતિકૂલ ઘેદનીયતાવાળું ઘાસનાત્મક દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. આપ્રકારના મિથ્યાજ્ઞાનથી દુઃખ સુધીના દોષ અધિષ્ઠિત પ્રવૃત્તિવાળા છે, અને તેજ જેને આપણે સંસાર કહીએ છીએ તે છે, અને તે ઘટી-ચક્રની પેઠે નિરવધિ અનુવર્તન કરે છે. જ્યારે કોઈ ઉત્તમ પુરુષ પૂર્વનાં કોરેલાં સુકૃતના પરિપાકને ઊધે આચાર્યના ઉપદેશથી 'આ સર્વ દુઃખનું સ્થાન છે અને દુઃખથી અનુપક્ત છે' એમ જુને છે ત્યારે તે સર્વ દેય છે એમ તેને જણાય છે. પછી તેનું નિર્વહન કરનાર જે અધિયાદિ તેની નિવૃત્તિ કરવાનું તે ઇચ્છે છે. તેની નિવૃત્તિનો ઉપાય તત્ત્વજ્ઞાન છે. પછી ચાર વિદ્યામાં વિમક્ત પ્રેમયની ભાવના કરનારને તત્ત્વજ્ઞાન જે સમ્યગ્ દર્શનપદ્ધતિ પ્રસિદ્ધ છે તે થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનથી મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ થાય છે. મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ થતાં દોષનો નાશ થાય છે. દોષનો નાશ થતાં પ્રવૃત્તિનો નાશ થાય છે. પ્રવૃત્તિનો નાશ થતાં જન્મનો નાશ

થાય છે. અને જન્મનો નાશ થતાં અત્યંતિકી દુઃખનીનિવૃત્તિ થાય છે. આ આત્યંતિકી દુઃખનિવૃત્તિ તે અપવર્ગ. નિવૃત્તિનું આત્યંતિકત્વ એટલે નિવૃત્ત્ય જે દુઃખ તેના સજાતીયનો તે સ્થાનમાં પુનઃ અનુત્પાદ. પરમશ્રુતિનું સૂત્ર છે કે:—

દુઃખ, જન્મ, પ્રવૃત્તિ, દોષ અને મિથ્યાજ્ઞાનનો ઉત્તરોત્તર નાશ થતાં એકની સાથેના વીજાના અભાવથી અપવર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે.

પૂર્વપક્ષી કહે છે:—તમે કહ્યું તે તો સ્વરૂપ કે દુઃખનો અત્યંતોચ્છેદ તે મોક્ષ, પણ તે તો કોણી ઉપરના ગોળ જેવો છે (અપ્રાપ્ય છે) તો શા માટે તે જેમ સિદ્ધ હોય તેમ તેનો વ્યવહાર કરો છો?

સિદ્ધાન્તી કહે છે:—તમે એમ કહો નહિ, કારણ કે સર્વ મોક્ષવાદિઓને અપવર્ગદશામાં આત્યંતિકી દુઃખનિવૃત્તિ અભિમત છે અને તેથી હમારું કહેવું સર્વતંત્રસિદ્ધાન્તસિદ્ધ હોવાથી રાજમાર્ગ જેવું છે. “સ્વરૂપ જોતાં અપ્રવૃત્તને દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કોઈ પ્રતિપાદન કરતું નથી. ઉદાહરણરૂપે ‘આત્મોચ્છેદ તે મોક્ષ’ એ માધ્યામિક મતમાં ‘દુઃખનો ઉચ્છેદ છે’ એટલી વાત તો નિર્વિવાદ છે. જો એમ માનો કે શરીરાદિની પેટે આત્મા પણ દુઃખનો હેતુ હોવાથી ઉચ્છેદ છે તો તેમ માનવું સંગત નથી, કારણ કે નીચેનો વિકલ્પ સહન થતો નથી. તમે આત્મા જ્ઞાનસંતાનને કહો છો કે તેથી વ્યતિરિક્ત કોઈ અન્ય વસ્તુને કહો છો? જો પ્રથમનો પક્ષ સ્વીકારો તો હમારે કંઈ વાધો નથી; અનુકૂળ આચરનાર પ્રતિ પ્રતિકૂળ કોણ આચરે? જો વીજો પક્ષ સ્વીકારે તો તે નિત્ય હોવાથી નિવૃત્તિનું વિધાન કરવું અશક્ય છે; વઢી પ્રવૃત્તિની અનુપપત્તિ એ વધારાનું દૂષણ છે, કારણ કે કોઈ પણ પ્રેક્ષાવાન્ ‘આત્માની કામનાને માટે સર્વ પ્રિય છે’ એ ન્યાયથી સર્વમાં પ્રિયતમ એવા આત્માના

સમુચ્છેદને માટે પ્રવૃત્તિ કરશેજ નહિ. ઘણી સર્વ 'હું મુક્ત છું' એવો વ્યવહાર પણ કરે છે.' 'ધર્મની નિવૃત્તિ થતાં નિર્મલ જ્ઞાનનો હૃદય તે મહોદય' એવિજ્ઞાનનાદીનું મત માનવા જેવું નથી, કારણ કે તેમાં સામગ્રીનો અભાવ છે અને સામાનાધિકરણ્યનો અનુપપત્તિ છે. જો કહેશોકે ચાર માવનાઓ એ મોક્ષનું અર્ગીષ્ઠ કારણ હોવાથી સામગ્રીનો અભાવ છે એમ કહેવું છોડુ છે તો હમે કહીશું કે તે ક્ષણભંગ પક્ષ પ્રમાણે સ્થિર અને એકાધાર હોવી અસંભવિત છે. તેથી માગ્યા તુલ્યા આમ્યાસની પેટે પ્રકર્ષને પામતી નથી અને તેથી સ્ફુટ અભિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવાને સશક્ત નથી; અને સૌપ્રધવજ્ઞાનસંતાન તે વદ્ધ અને નિરુપપ્તજ્ઞાન સંતાન ને મુક્ત એમ ભેદતાં જે વદ્ધ છે તેજ મુક્ત છે એવા પ્રકારનું સામાનાધિકરણ્ય અસંગત છે.'

'આવરણની મુક્તિ તે મુક્તિ' એ જે જૈનનો અભિમત માર્ગ તે પણ નિર્ગઢ નથી. હમે જૈનમતાનુસારીને પૂછીશું કે આવરણ ઇટલે શું? જો કહેશે કે ધર્મ, અધર્મ, અને આન્તિ તો તે હમને અર્ગીષ્ઠ છે. પણ જો કહેશે કે દેહ એજ આવરણ અને તેની નિવૃત્તિ થતાં પંજરમાંથી મુક્ત થઈ પોપટની પેઠે આત્માનું સતત ઝર્ચગમન તે મુક્તિ તો હમે પૂછીશું કે શું આત્મા મૂર્ત છે કે અમૂર્ત છે? જો મૂર્ત કહોતો તે નિરવયન છે કે સાવયન છે? જો કહો કે નિરવયને મૂર્ત છે તો 'નિરવયન મૂર્ત પરમાણુ છે' એ પરમાણુનું લક્ષણ તેને લાગુ પડશે અને તેથી પરમાણુ ધર્મોની પેઠે આત્માના ધર્મોને પણ અતીન્દ્રિય થવાને પ્રસંગ આવશે. જો સાવયન છે એમ કહેશે તો જે સાવયન છે તે અનિલ્ય છે એ પ્રતિબંધના ચલથી આત્મા અનિલ્ય થતાં કાઢ પણ પ્રતિબંધ વગર કૃતકર્મનો નાશ અને અકૃતનો અમ્યાગમ થશે. જો કહેશે કે તે અમૂર્ત છે તો ગમન અનુપપન્ન છે કારણ કે ચલનાત્મક ક્રિયાનો આધાર મૂર્ત ઉપર છે.'

પરતત્રતા એ વધ અને સ્વતત્રતા તે મોક્ષ એ ચાર્ત્રાક પક્ષમા પણ 'સ્વાતત્ર્ય એટલે દુઃખનિવૃત્તિ' એમ હોય તો નિર્વિવાદ છે. 'સ્વાતત્ર્ય એટલે ऐश्वर्य' એમ હોય તો કોઈ પણ પ્રેક્ષાવાન્ને અભિમત નથી, કારણ કે ऐश्वર્યમાં અતિશય થવાનો તથા સદૃશ થવાનો ધર્મ છે (અને મોક્ષમા વધવા ઘટવાનો ધર્મ હોવો જોડે નહિ^{૩૨})

વઢી પ્રકૃતિ અને પુરુષ પરસ્પર અન્ય છે અને પ્રકૃતિનો ઉપરમ થતા પુરુષનુ સ્વરૂપે કરીને અવસ્થાન તે મુક્તિ છે એમ માનનાર સાલ્યમતમા પણ દુઃખનો ઉચ્છેદ સ્વીકારવામા આવે છે, પરતુ વિવેકજ્ઞાન પુરુષાશ્રય છે કે પ્રકૃત્યાશ્રય છે એ વાત રહી જાય છે. તેમા છે એમ કહેવુ યુક્ત નથી, કારણ કે પુરુષ છે તે કૂટસ્થ છે અને વિવેકજ્ઞાન પુરુષાશ્રય છે એમ ગાનતા પૂર્વ તે અજ્ઞાનયુક્ત હતો એમ માનવુ પડે છે. તેમજ વિવેકજ્ઞાન પ્રકૃત્યાશ્રય છે એમ પણ લેવાય નહિ, કારણ કે પ્રકૃતિ જડ છે. વઢી પ્રકૃતિ પ્રવૃત્તિસ્વભાવા છે કે નિવૃત્તિસ્વભાવા છે ? પ્રવૃત્તિસ્વભાવા કહીએ તો મોક્ષ સમ્ભવે નહિ, કારણ કે સ્વભાવનો નાશ થાય નહિ, જો નિવૃત્તિસ્વભાવા કહીએ તો સસારનો તરતજ અસ્ત થઈ જાય.

નિલનિરતિશય સુખની અભિવ્યક્તિ તે મુક્તિ એ મદ્ સર્વ-જ્ઞાદિના મતમા પણ દુઃખનિવૃત્તિનો સ્વીકાર કરવામા આવે છેજ; પરતુ નિલ સુખને માટે કાંઈ પ્રમાણ નથી. શ્રુતિપ્રમાણ છે એમ કહોતો તે જોટું છે, કારણ કે યોગ્યાનુપલબ્ધિથી વાધિત વિષયમા શ્રુતિને અવકાશ નથી, જો કહોકે અવવાદ છે તો પથર સરે છે એ વાત પણ માનની જોડે.

જો કહોકે સુખની અભિવ્યક્તિ તે મુક્તિ છે એ પક્ષનો ત્યાગ કરી દુઃખની નિવૃત્તિ તે મુક્તિ છે એમ સ્વીકાર કરવો એ અણેચકથી પીઠાતો માણસ દૂધનો ત્યાગ કરી ઘેમ ઉપર

પ્રીતિ કરે તેના જેવું છે તો આ તમારું કહેવું નાટક કરનારના જેવું છે માટે હમે તેની ઉપેક્ષા કરીએ છીએ; खरं जोता सुख सातिशय, प्रयक्ष, अनेक विरोधथी पूर्ण अने तेना साधनोनी इच्छाथी परिक्रिष्ट होवाथी विषयुक्त मधुनी पेठे ते दुःख साथे नित्यसंबद्ध છે અને તેથી તેનો दुःखपक्षમાં समावेश થાય છે.^{૧૫}

पूर्वपक्षी.—पण आम मानवामां एकनुं अनुसंधान करवा जनां अन्यनी च्युति करवा जेनुं थाय છે, कारण के सुखने दुःख-युक्त मानी तेने तमे उच्छेद्य गणो छे. परंतु जेमां सुखनो उच्छेद છે एतो मोक्ष तो कोइने पण इष्ट नहीं.^{૧૬}

सिद्धान्ती:—एम मानवानी कंड जखर नहीं, कारण के सुख साथे दुःख सर्वदा संयुक्त होनाथी तेनी प्राप्तिने मोक्ष ठरावगो ए सोनानी लालचे तपावेला लोखडना गोळानुं ग्रहण करवा जेनुं છે. न्यायोपार्जित विषयोमांज કેટલા સુખરૂપ લાયક છે અને કેટલા દુઃખરૂપ બાદલ્યાં છે. તો અન્યાયોપાર્જિત વિષયોમાં જે ધશે તેનો તો મનમાં ત્રિચાર પળ આવતો નથી. ત્વાનુ-ભગ્નું આચ્છાદન કર્યા વગર આ વાત જાણ પુરુષોએ જાણથી જોઈએ. માટે પરિશેષથી ‘परमेश्वरना अनुग्रहथी श्रजणादि क्रमे करीने આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરનાર ઉત્તમ પુરુષની આત્મ-તિકી દુઃખનિવૃત્તિ તે મોક્ષ’ એમ માનું એ નિર્દોષ છે.^{૧૭}

पूर्वपक्षी:—ईश्वरना अस्तित्वनुं प्रमाण शुं ? प्रत्यक्ष अनुमान के आगम ? प्रत्यक्ष लेवाय नहि, कारण के ईश्वर रूपादिरहित होवाथी अतीन्द्रिय છે. अनुमान पण लेवाय नहि, कारण के तेनी व्याप्ति ठरावनार हेतुनो अभाव છે. आगम पण लेवाय नहि, कारण के नीचेनो विकल्प नडे:—शुं आगम नित्य ईश्वरनो बोध करे છે કે अनित्य ईश्वरनो ? नित्य कहो तो अपसिद्धांत थाय, अनित्य कहो तो परस्परश्रय दोष आवे.

અપમાનાદિનો તો વિચારજ ન થઈ શકે, કારણ કે તેઓનો વિષય નિયત છે. માટે ईश्वर શશશંગવત્ ઠરે છે.^{૩૮}

સિદ્ધાન્તી:—આ તમારું કહેવું ચતુર પુરુષોના ચિત્તમા કાઢી ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરે એવું નથી. (કારણ કે નીચેના અનુમાનથી ईश्वરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે.) આપણા વિવાદનો વિષય પર્વતસમુદ્રાદિ કર્તાવાળા છે, કારણ કે તે કાર્ય છે; ઘટની પેઠે. આ હેતુ અસિદ્ધ છે નહિ, કારણ કે પર્વત સમુદ્રાદિનું સાવચલત્વ હોનાથી તેઓનું કાર્યત્વ સિદ્ધ કરી શકાય છે.^{૩૯}

પૂર્વપક્ષી.—પણ સાવચલત્વ ઇટલે શું ? અવચલસંયોગિ-ત્વ—કે અવચલસમચાલિત્વ ? જો અવચલસંયોગિત્વ કહ્યો તો ગગ-નાદિમા વ્યગિચાર આવે; અવચલસમચાલિત્વ કહ્યો તો તંતુલ્લ વગેરેમાં અનેકાતતા થાય; માટે સાવચલત્વ અનુપપન્ન છે.^{૪૦}

સિદ્ધાન્તી:—એમ કહેશો નહિ, કારણ કે ‘ સાવચલત્વ ’ ઇટલે ‘ સમચેતદ્રવ્યત્વ ’ એમ તમે વોલતા બંધ થઈ જાઓ તેવી રીતે હમારાથી કહી શકાય છે.^{૪૧} અથવા અવાન્તર મહત્ત્વે કરીને પણ કાર્યત્વનું અનુમાન કરવું સુગમ છે.^{૪૨} આ પ્રમાણે જોતા હમારો હેતુ અસિદ્ધ નથી એમ સિદ્ધ થયું.^{૪૩} વઢી હમારો હેતુ વિરુદ્ધ પણ નથી, કારણ કે સાધ્યના નિર્પર્યયનો વ્યાપ્તિનો અમાન છે.^{૪૪} તે અનૈકાન્તિક પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે પક્ષથી અન્યત્ર તેની શક્તિ જોવામા આવતી નથી.^{૪૫} તે કાળા-ત્વયોપદિષ્ટ (વાધિત) પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે વાધક-અનુપલબ્ધ છે.^{૪૬} તે સત્પ્રતિપક્ષ છે એમ પણ કહેવાય નહિ, કારણ કે પ્રતિમટનુ અદર્શન છે.^{૪૭}

પૂર્વપક્ષી.—પણ પર્વતાદિ અકર્તૃક છે, શરીરથી અજન્ય હોવાથી ગગનાદિની પેઠે (આ પ્રમાણે વિરુદ્ધ અનુમાન પણ કરી શકાય છે.^{૪૮}).

सिद्धान्तीः—जैम हरिणनुं बच्चुं भयंकर सिंहनी सामे दभुं रहेवाने अशक्त छे तेम आ तमारुं कहेनुं पण परीक्षामा उत्तरवाने अशक्त छे; कारण के अजन्यत्व ए पदज समर्थ छे तो शरीर पद व्यर्थ छे.^{३१}

पूर्वपक्षी.—तो अजन्यत्वेनैव साधन मीनो.

सिद्धान्तीः—पण तेम थई शके नहि, कारण के ते असिद्ध छे.^{३२} बली हमारो हेतु सोपाधिक छे एवी जरा पण शंका संभवती नथी, कारण के अनुकूल तर्कनो संभव छे. 'जो आ अकर्तृक होय तो ते कार्य पण न होयें.^{३३}' ए तो निर्विवाद छे के आ लोकमा एवं एक पण कार्य नथी के जे कारक योगेरेनी अवधीरणा करीने पोते उत्पन्न थाय; अने तेथी सर्व कोइ अमुक कर्तावाळुं टरे छे. कर्ता एटछे जे इतर कारकथी अप्रयोज्य होईने सकल कारकनो प्रयोक्ता छे अने जेने ज्ञान चिकीर्षा अने प्रयत्न छे ते. ए प्रमाणे कर्ता नथी एम हेता तेना उपर आधार राखनार समस्तकारकनो पण अभाव यतां घगर कारणे कार्य उत्पन्न भयानो प्रसंग आवे अने ते महोदो प्रमाद कहेवायें.

शंकराक्षिकर पण कहे छे के—

ज्यारे साधन अनुकूल तर्कथी युक्त होय त्वारे पक्षमां साध्यव्यापकतानो भंग गाय छे एम कही उपाधिधारी शक्याय नहि.^{३४}

'जो ईश्वर कर्ता होय तो ते शरीरी होय इत्यादि प्रतिकूल तर्क पण करी शक्याय' एम जो कोइ कहे तो ईश्वरनी सिद्धि के असिद्धि छईए तो पण तेमां न्यायात आशे^{३५} उदयनाचार्य कहेछे के—

तो भागमादिनुं प्रामाण्य होय तो साधन (उपाधि)थी

તેનો નિપેધ થઈ શકે નહિ. જો આગમાદિનો આભાસ હોય તો સુપ્રસિદ્ધ પવી આશ્રયાસિદ્ધિ આવે.^{૧૯}

બીજો કોઈ વિશેષ વિરોધ (હમારા અનુમાનમાં) આવી શકતો નથી, કારણ કે જ્ઞાતત્વ અને અજ્ઞાતત્વના વિકલ્પથી તે દૂર કરી શકાય છે.^{૨૦}

પૂર્વપક્ષી:—હવે ईश्वरની જગત્ નિર્માણ કરવામાં પ્રવૃત્તિ ત સ્વાર્થા છે કે પરાર્થા છે.^{૨૧}? વળી જો સ્વાર્થા કહો તો इष्ट પ્રાપ્તિને માટે કે અનિષ્ટના પરિહારને માટે? પ્રથમ પક્ષ લેવાય નહિ, કારણ કે તે પ્રાપ્તસકલકામ હોવાથી इष्टપ્રાપ્તિ અનુપ-પન્ન ઠરે, અને તેજ પ્રમાણે બીજો પક્ષ લેવાય નહિ. બીજો પક્ષ (પરાર્થ) ઈર્ષ્યે તો પ્રવૃત્તિજ અનુપપન્ન ઠરે છે કારણ કે પારકાને માટે પ્રવૃત્તિ કરનારને ડાહ્યો કોણ કહે? હવે કોઈ કહે કે કરુણાથી પ્રવૃત્તિ થતી ઉપપન્ન છે તો તેને કહેવાનું કે ईश्वરે વધા પ્રાણીઓને સુખી ઉત્પન્ન કરવા જોઈએ. અને કોઈને જરા પણ દુઃખ હોતું જોઈએ નહિ, નહિ તો કરુણામાં વિરોધ આવવાનો, કારણ કે કારુણ્ય ઇટલે સ્વાર્થના લ્યાગ પૂર્વક પરદુઃખના અપહરણની ઇચ્છા. માટે ईश्वરે જગત્ કર્યું તે યુક્ત નથી.^{૨૨}

મહાચાર્ય કહે છે કે:—

પ્રયોજન વગર મંદની પણ બુદ્ધિ થાય નહિ; ધારો કે જગત્ તેણે ઉત્પન્ન નથી કર્યું તો તેમાં શું જતું રહેવાનું હતું?

સિદ્ધાન્તી:—અરે નાસ્તિક શિરોમણે! પ્રથમ તો તારાં અદેરવાઈના પાસઝાઝાં નેત્ર મીચી જરા વિચાર કર. ईश्वરની પ્રવૃત્તિ કરુણાશ્રીજ છે; સ્વાભાવિક રીતેજ સુખમય સર્ગનો પ્રસંગ સંભવતો નથી, કારણ કે સૃજ્ય પ્રાણીઓનાં સુકૃત દુષ્કૃતના ત્રિપાકોથી વૈયમ્ય ઉપપન્ન છે, સ્વાતંત્ર્યભંગની પણ શંકા

કરવી નહિ, કારણ કે પોતાનું અંગ પોતાને વ્યવધાન કરતું નથી એવો ન્યાય છે અને ઇટલુંજ નહિ પણ પોતાનું અંગ પોતાનું નિર્વાહક છે. વહી રૂંધેલા સ્વાતંત્ર્યને માટે. ‘રુદ્ર એકજ છે તે વીજાની અપેક્ષા કરતો નથી’ ઇત્યાદિ આગમ પણ પ્રમાણ છે. કોઈ કહેશે કે ‘જો એમ હોય (અર્થાત્ આગમથી રૂંધેલા સિદ્ધ થાય) તો પરસ્પરાશ્રય દોષરૂપ વ્યાધિનું સમાધાન કરો’ તો હમેં કહીશું કે તેવી શંકાજ ઊઠતી નથી, કારણ કે પરસ્પરાશ્રયની શંકા ઉત્પત્તિમાં લાવોછો કે જ્ઞાતિમાં પ્રથમ પક્ષ લેવાય નહિ, કારણ કે આગમની ઉત્પત્તિ રૂંધેલાથી સર્જાય તો પણ રૂંધેલા નિત્ય હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ ઉપપન્ન નથી. વીજો પક્ષ લેવાય નહિ, કારણ કે રૂંધેલા જ્ઞાન આગમાધીન છે તો પણ આગમનો અન્યથી અધિગમ થાય છે. આગમના અનિત્યત્વના જ્ઞાનમાં પણ શંકા થઈ શકે નહિ, કારણ કે આગમનું અનિત્યત્વ તીવ્રાદિથી યુક્ત પુરુષોને (યોગીઓને) સુજ્ઞાત છે.”

માટે રૂંધેલાપ્રસાદ ઉત્પન્ન કરનાર ધર્મના અનુષ્ઠાનથી તેની સિદ્ધિ થતાં અભિમત અર્થ (મોક્ષ) ની સિદ્ધિ થાય છે. આ પ્રમાણે સર્વ સ્પષ્ટ છે.

જૈમિનિદર્શન.

જો કોઈ પૂછે કે ધર્મના અનુદાનથી અભિમત ધર્મ (પુણ્ય) ની સિદ્ધિ થાય છે એમ તો આપ તારવાર કહો છો પણ ધર્મનું લક્ષણ અથવા પ્રમાણ શું ? તો તેને કહેવાનું કે ધ્યાન રાખીને સામઝ્યો. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર પૂર્વમીમાસાના જૈમિનિ મુનિએ આપ્યો છે. આ મીમાસાના ધાર અધ્યાય છે. પ્રથમાધ્યાયમા ત્રિધિ, અર્થનાદ, મત્ર, સ્મૃતિ इत्यादि नामથી ઓઢાલાતા શબ્દસમૂહનું પ્રામાણ્ય પ્રતિપાદન કર્યું છે^૧ ધીજા અધ્યાયમા કર્મભેદનો ઉપોદ્ઘાત, પ્રમાણાપનાદ, પ્રયોગભેદ इत्यादिरूप અર્થનું પ્રતિપાદન કર્યું છે^૨ ત્રીજા અધ્યાયમા શ્રુતિ, લિંગ, વાક્ય તથા તદ્વત્ત ત્રિરોધ, પ્રતિપત્તિ વર્મ, અનારમ્યાધીત, અનેક પ્રધાનવિપયના ઉપકારક પ્રયાજાદિ અને યાજમાન એઓનું ચિંતન કરવામા આવ્યું છે^૩ ચોથા અધ્યાયમા પ્રગ્નપ્રયોજકત્વ, અપ્રધાનપ્રયોજકત્વ, જુદ્વર્ણતાદિકલ અને રાજસૂય યજ્ઞના ઉતરતા અગ જે અક્ષદ્યૂતાદિ એ સર્વનો ત્રિચાર કર્યો છે^૪ પાંચમા અધ્યાયમા શ્રુત્યાદિક્રમ, તેઓનો વિશેષ, કર્મનું વર્ધન અને અવર્ધન, અને (શ્રુતિઓના) પ્રાબલ્ય દૌર્બલ્યનો ત્રિચાર એ આવે

છે. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં અધિકારી, તેના ધર્મ, યજ્ઞમાં વાપરવાનાં દ્રવ્ય, તેઓના અભાવે ઠરાવવામાં આવતા પ્રતિનિધિ, અર્થલોપન, પ્રાયશ્ચિત્ત, સત્ર, દાન વરવાયોગ્ય પદાર્થ અને અગ્નિ એ સર્વનો વિચાર કરવામાં આવે છે. સાતમા અધ્યાયમાં પ્રત્યક્ષ વચનથી અને નામલિંગથી એક કર્મનો વીજા કર્મમાં અતિદેશ થાય તેનો વિચાર આવે છે. આઠમા અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ, અસ્પષ્ટ અને પ્રચલ-લિંગથી થતો અતિદેશ તથા તેના અપવાદનો વિચાર આવે છે. નવમા અધ્યાયમાં ઊહ વિચારનો આરંભ, સામોહ, અને મંત્રોહ, અને તત્સંવંધી પ્રાસંગિક વિચારોનો સમાવેશ થાય છે. દશમા અધ્યાયમાં વાધ હેતુ જે દ્વારલોપ તથા તેનો વિસ્તાર, તેઓના કારણકાર્યના એકત્વનો વિચાર, પ્રહાદિના બલિનો વિચાર, કેટલાક સામ, પ્રક્ષીર્ણ અને નજ્ઞ અર્થનો વિચાર આવે છે. અગીઆરમા અધ્યાયમાં સંત્રોપોદ્વાત, સંત્રાવાપ, સંત્રપ્રપંચન, અને આવાપપ્રપંચન એ સર્વનો વિચાર આવે છે. બારમા અધ્યાયમાં પ્રસંગ, તંત્ર, સમુદય, અને વિકલ્પનો વિચાર આવે છે.^૧

આ શાસ્ત્રમાં

અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા.

(હવે તે માટે ધર્મના જ્ઞાનની ઇચ્છા કરવી જોઈએ)

એ પૂર્વમીમાંસાનો આરંભ કરાવનાર પ્રથમ અધિકરણ છે. પરીક્ષક પુરુષો કહે છે કે અધિકરણ પંચઅવયવયુક્ત હોવું જોઈએ. આ પંચ અવયવ તે વિષય, સંશય, પૂર્વપક્ષ, સિદ્ધાન્ત અને સંગતિ છે. ત્યાં આચાર્યમતને અનુસાર અધિકરણનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. સ્વાધ્યાયોઽધ્યેતવ્યઃ (પોતાના પાઠ (વેદ) નું અધ્યયન કરવું જોઈએ) એ વાક્ય વિષય છે. ‘ ચો-દનાલક્ષણ અર્થ તે ધર્મ ’ એ વાક્યથી આરમ્ભી અન્યાહાર્યના તે જણાય છે તેથી ’ એ સૂત્ર સુધીના જૈમિનિના ધર્મશાસ્ત્રનો

આરમ્ભ કર્યો જોઈએ કે નહિ એ સશય છે. અધ્યયન વિધિનું ફલ અદૃષ્ટ હોઈએ કે દૃષ્ટ હોઈએ તોપણ જૈમિનિશાસ્ત્ર અનારમ્ભ્ય ટેરે છે એ પૂર્વપક્ષ છે. જો વાદી એમ કહે કે અધ્યયનવિધિનું અર્થના અવગ્રોધથી વિલક્ષણ દૃષ્ટફલ અનુપપન્ન હોવાથી અર્થના અવગ્રોધને માટેજ અધ્યયનવિધિ છે તો તેને પૂછવાનું કે એ વાક્યથી અત્યન્ત અપ્રાપ્ત અધ્યયનનું વિધાન થાય છે કે આઘાતવત્ પાક્ષિક અધ્યયનનો નિયમ કરવામા આવે છે? પ્રથમપક્ષ સ્વીકારાય નહિ, કારણકે ત્રિનાદનો પ્રિપય જે વેદાધ્યયન તે અર્થના જ્ઞાનનો હેતુ છે, કારણકે ભારતાદિના અધ્યયનની પેઠે તે અધ્યયન છે, એ પ્રકારના અનુમાનથી વિધિનાક્યની અપેક્ષા વગર પણ તે પ્રાપ્ત છે. ઠીક ત્યારે વીજો પક્ષ હોઈએ. નહા વડે ફોલવાથી ચોલા મીઠાલગાનો સમય છે તોપણ ધાડીને વાટેલા ચોલા વડેજ પિષ્ટપુરોડાશાદિ કરવાથી અવાત્તર અપૂર્વદ્વારા દર્શ અને પૂર્ણમાસ પરમ અપૂર્વને ઉત્પન્ન કરે છે, વીજે કોઈ પ્રકારે નહિ. અને તેથી અપૂર્વ અઘાતનો નિયમ હેતુ છે, પરંતુ પ્રકૃતવિપયમા લખેલા પાઠથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્રા અધ્યયનથી ઉત્પન્ન થયેલા અર્થગ્રોધ વડે યજ્ઞના અનુષ્ઠાનની સિદ્ધિ થાય છે માટે અધ્યયનના નિયમનો હેતુ હેજ નહિ. માટે અર્ધજ્ઞાનનો હેતુ જે આ શાસ્ત્ર તેનો વિધિ નથીજ. હવે જો એમ પૂછો કે ‘વેદનું અધ્યયન કરવું જોઈએ’ એ શ્રુતિના વિધિનાક્યનું શું કરવું તો હમે કહીએ છીએ કે એ વાક્યથી માત્ર વેદના અક્ષરનું પ્રહણ કરવું એવું વિધાન થાય છે અને સ્વર્ગ તેનું ફલ છે, કારણકે વિશ્વજિત્ ન્યાયે કરાને ‘સ્વર્ગ’ એમ શ્રુતિમા જણાવ્યું નથી તોપણ તેની કલ્પના કરવી શક્ય છે જેમ્ને ‘તે સ્વર્ગ છે, કારણ કે તે સર્વને લાગુ પડે છે’ એ સૂત્રથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે જે ઓને શ્રુતિમા અધિયાર નથી તેઓ પણ વિશ્વજિત્ યજ્ઞના અધિ-

કારી છે અને યુક્તિથી એમ સિદ્ધ કરેછે કે તેનુ ફલ સ્વર્ગવિશેષ છે તેજ પ્રમાણે અધ્યયનમા પણ આપણે હર્ષી શકીએ.

વાહ્ય છે કે —

દષ્ટફલનો લાભ તો વિધિની અપેક્ષા વગર પણ થાય છે, માટે તે (દષ્ટફલ) માં તે (વિધિ) ની અર્થતા નથી; વિધિના સામર્થ્યથી વિશ્વજિત્ ન્યાયે કરીને સ્વર્ગની કલ્પના કરવી જોઈએ.

આ પ્રમાણે અર્થ હેતા, ‘વેદનુ અધ્યયન કરીને જ્ઞાન કરતુ’ એ સ્મૃતિવાક્ય પણ અનુગૃહીત થાય છે, કારણ કે આ વાક્યમા વેદના અધ્યયન અને સમાવર્તન વચ્ચે વ્યવધાન નથી એમ સૂચના છે. તમારા મત પ્રમાણે તો વેદનુ અધ્યયન કર્યું હોય તો પણ ધર્મના વિચારને માટે ગુરુને ઘેર રહેવુ જોઈએ, અને તેમ યતા ‘વ્યવધાન ન જોઈએ’ એ વચનને વાધ આપે છે, માટે જૈમિનિના વિચારશાસ્ત્ર માટે વિધિવાક્ય ન હોવાથી, વેદનો પાઠમાત્ર કરતા સ્વર્ગની સિદ્ધિ થાય છે, અને સમાવર્તનશાસ્ત્રનો અનુગ્રહ થાય છે, તેથી ધર્મવિચારશાસ્ત્રનો આરંભ ન કરવો જોઈએ એ રીતે પૂર્વપક્ષનો સંશ્લેષ છે.”

સિદ્ધાન્ત આ પ્રમાણે છે —

અન્યથી પ્રાપ્ત હોવાથી આ સ્વલ્લે વિધિ પ્રાપ્ત થતો નથી તો મહે ન થાયો, પરંતુ વાંજો જે નિયમપક્ષે તે તો દ્વિહાયમા યજ્ઞહૃદને આવે તો પણ યજ્ઞો શકે તેમ નથી. તે આ પ્રમાણે — સ્વાધ્યાયોઽધ્યેતવ્ય એ વાક્યમા તવ્ય પ્રયય પ્રેરણા છે અપરપર્યાય જેનો એમાં પુરુષપ્રવૃત્તિરૂપ અર્થભાવનાથી સમજાતી અભિધામાનનાની પ્રતીતિ કરાવે છે, અને તે (અભિધામાવના) અર્થભાવનાસહગત અનુબદ્ધ ભાવ્યની આવાશા કરે છે. તેમા યદ્ સમાનતદ (અધ્યેતવ્ય) થી ઉત્પન્ન થતા અધ્યયનમાન્યનો

સમાવેશ થતો નથી, કારણ કે અધ્યયન શબ્દથી બોધિત થતો વાળી અને મનનો વ્યાપાર કે જે પોતાના શીખેલાપાઠનું ઉચ્ચારણ માત્ર છે અને જે હેશાયદ છે તેને માત્ર જાણના સમય નથી. તેમજ આજ્ઞા પદથી સૂચિત થતો સ્વાધ્યાય પણ માત્ર એક શબ્દો નથી, કારણ કે સ્વાધ્યાયશબ્દવાચ્ય અક્ષરસમૂહ (વેદ) નિત્ય અને વિભુ હોવાથી તેમાં ઉત્પત્ત્યાદિ ચાર ક્રિયાફલનો અસંભવ છે, માટે વિધિવાક્યના સામર્થ્યથી પ્રાપ્ત થતો અવબોધ એક માત્ર છે એમ અનિશ્ચિત રહ્યું. ' જે અર્થ છે, સમર્થ છે અને વિદ્વાન્ છે તે અધિકારી છે ' એ ન્યાયથી દર્શન અને પૂર્ણમાસાદિ યજ્ઞના વિષયના જ્ઞાનની ઇચ્છા કરનાર પુરુષો તેના તત્ત્વના જ્ઞાનને માટે પોતાનું અધ્યયન યોજે છે. વધી અધ્યયનના વિધિથી લેખેલા પાઠો વિગેરેનું વ્યવર્તન થાય છે, માટે તે ઉપરથી એવો અર્થ નીકળે છે સ્વાધ્યાયથી અધ્યયન સંસ્કારને પામે છે. (ગુરુમુખથી મળતા મળેલો પાઠ પવિત્ર થાય છે.) વધી જેમ દર્શનપૂર્ણમાસાદિજન્ય પરમ અર્પણ અર્ચાતાદિજન્ય અગ્નિ અર્પણને કલ્પે છે તેજ પ્રમાણે સમસ્ત યજ્ઞજન્ય સર્વ અર્પણ, જ્ઞાનનું સાધન જે અધ્યયન તેના નિયમથી ઉત્પન્ન થતા અર્પણને કલ્પે છે. નિયમનું ફલ અદૃષ્ટ છે એમ અંગીકાર કરો તો શ્રુતિમાનો વિધિ-પણ નિષ્ફળ થશે. વિશ્વજિત્ ન્યાયે કરીને સ્વર્ગના ફલનો કલ્પના પણ કરી શકાય નહિ, કારણકે અર્થબોધ એ દૃષ્ટફલ છે તો ફલાન્તરની કલ્પના કરવી અયોગ્ય છે.^{૧૫}

કહ્યું છે કે —

જ્યાં દૃષ્ટફલ લભ્યમાન હોય ત્યાં અદૃષ્ટફલની કલ્પના કરવી, પરંતુ વિધિ નિયમના અર્થમાં હોવાથી તે નિર્વર્થક ગણાય નહિ.

હવે કોઈ કહેશે કે માત્ર એકલા વેદનું અધ્યયન કરના-

રને અર્થનો અવબોધ થતો નથી, પરંતુ સાંગ વેદનું અધ્યયન કરનારને અર્થનું જ્ઞાન થવાનો સંભવ છે, અને તેથી વિચારશાસ્ત્ર નિષ્ફળ ટરે છે, તો તેને કહેવાનું કે આ પ્રમાણે માનવું અવધાર્ય છે, કારણ કે એકલા વોધનો સંભવ હોય તો પણ નિર્ણય તો વિચારને અધીન છે. જેમ કે ‘ ચોપડેલી શર્કરા આપે છે ’ એ વાક્યમાં ધૃત વડે ચોપડેલી તૈલાદિથી ચોપડેલી નહિ એ પ્રકારનો અર્થનિર્ણય, વ્યાકરણ નિગમ કે નિરુક્તથી થતો નથી પરંતુ ‘ તે ધી છે ’ એ વાક્યશેષથીજ વિચારશાસ્ત્રવડે અર્થનિર્ણય થાય છે. માટે વિશારદશાસ્ત્રનો વિધિ સિદ્ધ થાય છે. વળી ‘ વેદનું અધ્યયન કરીને સ્નાન કરવું ’ એ વાક્ય કે જે ગુરુને ધેરથી પાછાવડ્યાનું જણાવે છે અને જે વ્યવધાનનું પ્રતિબંધક છે તેને આથી વાધાભાવે છે એમ પણ માનવું જોઈએ નહિ, કારણ કે સ્નાન કરીને ભોજન કરે છે એ વાક્યની પેઠે પૂર્વ કાર્ય અને અપર કાર્યનો એકજ કર્તા છે એમ એ વાક્ય જણાવે છે અને તેથી કરીને અધ્યયન અને સમાવર્તન વચ્ચે કંઈ અંતર ન હોવું જોઈએ સમ સિદ્ધ થતું નથી; માટે વિધિના સામર્થ્યથીજ સહસ્ર અધિકારણ વાળા પૂર્વમીમાંસાશાસ્ત્રનું અધ્યયન આરંભવું જોઈએ’.

આ અધિકારણ શાસ્ત્ર સાથે ઉપોદ્ઘાત રૂપે સંબંધ ધરાવે છે. કહ્યું છે કે:—

પ્રાકૃત વિષયને સિદ્ધ કરવાનું ચિંતન તે ઉપોદ્ઘાત કહેવાય છે.”

હવે ગુરુ (પ્રભાકર) મતાનુસાર આ અધિકારણનો ઉપન્યાસ કરીએ છીએ.

‘ અષ્ટવર્ષે બ્રાહ્મણમુપનયીત તમધ્યાપયીત ’ (આઠ વર્ષના બ્રાહ્મણને ઉપનયન આપીને તેને મળાવવો જોઈએ) આ પ્રકારનું અધ્યાપન નિયોગનો વિષય છે એમ જણાય છે. નિયો-

ગ નિયોજ્યની અપેક્ષા કરે છે. હવે આ સ્થળે નિયોજ્ય કયો તો તેનો ઉત્તર એ છે કે આચાર્યત્વની ઇચ્છા કરનાર નિયોજ્ય છે કારણ કે ‘સમાનનોત્સંજનાચાર્યકરણપ્રાપ્તભૂતિચિ-ગણનન્યયેષુનિય’ (૧૧૩૧૩૬) એ પ્રકારના પાણિનિના અનુશાસને કરીને નયતિ (ની) ધાતુના આત્મનેપદનુ વિધાન આચાર્યકરણમા ધાય છે તેથી ઉપનયનમા જે નિયોજ્ય છે તેજ અધ્યાપનમા છે કારણ કે ઉપનયન અને અધ્યાપન એ બંને નો એકજ નિયોગ છે અને તેથીજ ગનુગુનિ કહે છે કે —

જે દ્વિજ શિષ્યને ઉપનયન ધાપીને ધંગ તથા રહસ્ય સાહિત વેદ ભણાવે છે તેને આચાર્ય કહે છે.

હવે આચાર્ય કર્તૃક અધ્યાપન શિષ્યકર્તૃક અધ્યયન વિના સિદ્ધ થતું નથી તેથી અધ્યાપનનો વિધિ હોવાથી જ અધ્યયન-નુષ્ઠાન સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે પ્રયોજ્યના વ્યાપાર નગર પ્રયોજકના વ્યાપારનો નિર્માહ થતો નથી. હવે જો તમે પૂછો કે આ પ્રમાણે લેતા ‘વેદોઽધ્યેતાન્ય’ એ વાક્યનુ વિધિત્વ સિદ્ધ થશે નહિ, તો હમે કહીએ છીએ કે મહે નાસિદ્ધ થાય, તેમા હમને શી હાનિ છે ? કારણ કે પૃથક્ અધ્યયન વિધિને સ્વીકારવા માટે પ્રયોજન નથી, અને નિત્યઅનુવાદથી છે એમ લેતા પણ તેનુ વિધિત્વ હપ્ત છે તેથી અધ્યયનને માટે વિધિ છે એમ લઈને જે પૂર્વપક્ષ અને સિદ્ધાન્ત પ્રથમ જણાવ્યા છે તે (આવિચારને અનુકૂલ આવે એવી) બીજી રીતે વતલાવવા જોઈએ.”

વિચારશાસ્ત્રને માટે વિધિ નથી માટે તેનો આરમ્ભ ન કરવો જોઈએ એ સિદ્ધાન્ત છે. ત્યાં વિધિ છે એમ કહેનાર સિદ્ધાન્તીને પૂર્વપક્ષી કહે છે કે કહો કે અધ્યાપન વિધિમા શિષ્યને અર્થનો બોધ થયો એમ પણ સૂચવાય છે કે તેણે પાઠમાત્ર કરવો એમ સૂચવાય છે ? પ્રથમ પક્ષ લેવાશે નહિ, કારણ કે અર્થના અવગ્રાહ વગર પણ અધ્યાપનની સિદ્ધિ છે. (જો તેમ ન હોય

તો શિષ્યના મૂર્ત્યવને લાંબે તેને વૌધ ન થાય માટે તે અધ્યાપન પણ ન ગણાય.) વીજો પક્ષ પણ ન લેણાય, કારણ કે પાઠ માત્ર લેતાં વિચારના વિષયનો અને પ્રયોજનનો અસંભવ છે, કારણ કે માત્ર ઉપર ઉપરથી અને અપૂર્ણ રૂપે જોતાં સંદેહવાળો જણાતો અર્થ વિચારશાસ્ત્રનો વિષય છે, અને એમ છે તો ત્યાં અર્થનું જ્ઞાનજ નથી ત્યાં સંદેહની તો વાત જ શી કરવી અને વિચારનું ફલ જે નિર્ણય તેની આશા તો દૂરજ રહેવાની. વળી ' જે અસંદિગ્ધ અને ઉપયોગી છે તે ઢાલ્યા માણસોને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાનો વિષય છે, જેમ કે મન અને ઇન્દ્રિય સાથે સંનિકર્ષમાં આવેલો અજાણ્યામાં રહેલો ઘટ ' એ ન્યાયથી વિષય અને પ્રયોજનના અસંભવથી વિચાર શાસ્ત્રનો આરંભ ન કરવો જોઈએ એમ પૂર્વપક્ષ છે.^{૧૯}

સિદ્ધાન્તી:—મહે હમે સ્વીકારીએ છીએ કે અર્થાવવૌધ એ અધ્યાપનનું પ્રયોજન છે એમ ન લેશો તો પણ અંગસહિત વેદને ભળનાર પદ અને યદ્યર્થની સંગતિ જાણનાર પુરુષ પૌરુષેય પ્રગ્રંથમાં જેમ અર્થજ્ઞાનને પામે છે તેમ ઘેદમાં પણ પામે છે.^{૨૦}

પૂર્વપક્ષી:—જેમ ' વિષ શ્વા ' એ વાક્યનો પ્રતીત થતો અર્થ તે વિવક્ષિત અર્થ નથી, કારણ કે 'તેને ઘેર શ્વાઈશ નહિ ' એ પ્રકારે મોજનનો પ્રતિષેધ એ માતાના વાક્યનો વિષય છે, તે પ્રમાણે વેદનો અર્થ માત્ર વિવક્ષિત અર્થને જણાવતો નથી તેથી મીમાંસાના અધ્યયનમાં જે વિષયાદિ અભાવરૂપ પૂર્વનો દોષ છે તે પાછો આવે છે.^{૨૧}

સિદ્ધાન્તી:—એમ કહેવું છોડું છે, કારણ કે તેમાં દૃષ્ટાન્ત અને દર્શાન્તના વૈષમ્યનો સંભવ છે. વિષમોજનનું વાક્ય આત્મ વાક્ય છે અને તેથી મુલ્યાર્થ લેતા વાધ આવે છે;

માટે તે વિવક્ષિત નથી એમ જણાય છે પરંતુ અપૌરુષેય જે વેદ તેમાં વિવક્ષિત અર્થની પ્રતીતિ શાથી ન થાય ? અને વેદના વિવક્ષિત અર્થમાં જે જે પુરુષને સંદેહ થાય તે તે વિચારશાસ્ત્રનો વિષય થશે અને તેનો નિર્ણય તે પ્રયોજન થશે માટે અવ્યયનના ત્રિધિમાં પ્રયુક્ત થયેલા અવ્યયને કરી પ્રાપ્ત થયેલા અર્થને માટે વિચાર કરવો એ યોગ્ય હોવાથી વિચારશાસ્ત્ર વિધિઅનુસાર છે માટે તેનો આરંભ કરવો જોઈએ એ રીતે સિદ્ધાન્તસંગ્રહ છે.^{૧૨}

ન્યાયગ્રાહી.—ઠીક, એમ લઈએ, પરંતુ વેદ અપૌરુષેય છે એમ શી રીતે કહો છો ? તેને પ્રતિપાદન કરવાને પ્રમાણ નથી તો એમ શા માટે માનો છો કે વેદ અપૌરુષેય છે ? 'સંપ્રદાય (લોકવાર્તા) અવિચ્છિન્ન હોવા સાથે તેના કર્તાનું સ્મરણ નથી માટે આત્માની પેઠે' એ અનુમાન જો તમે સ્વીકારો તો હમે કહીશું કે આ અનુમાન-મદ છે, કારણ કે તે વિશેષણો સિદ્ધ નથી. વેદ પૌરુષેય છે એમ માનનારા પ્રહય વચ્ચે સંપ્રદાયનો વિષ્ણુ છે એમ સ્વીકારે છે. વહી કર્તાનું સ્મરણ નથી ઇટલે શું ? કર્તા પ્રતીયમાન નથી કે સ્મરણગોચર નથી ? પ્રથમ પક્ષ હેવાશે નહિ, કારણ કે ઈશ્વર કર્તા છે એમ પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે એમ હમારું માનું છે, બીજો પક્ષ હેતા તેમાં આ પ્રમાણે વિકલ્પ આવશે. 'એકને કર્તાનું સ્મરણ નથી કે સર્વને નથી ? જો કહો કે એકને નથી તો 'યોધર્મશિલો જિતમાનરોગઃ' એ મુક્તના વર્ણનરૂપ વાક્યમાં વ્યભિચાર થશે. (અર્થાત્ અમુક એક માણસના સ્મરણમાં આ શ્લોકને કર્તા નથી માટે તે પણ અકર્તૃક થશે.) વહી બીજો પક્ષ પણ હેવાશે નહિ, કારણ કે સર્વને અસ્મરણ છે એ વાત જે પુરુષ સર્વજ્ઞ નથી તેને દુર્જાત છે. (અસર્વજ્ઞ મનુષ્યથી એમ પણ કહેવાય નહિ કે સર્વને તેના કર્તાનું સ્મરણ નથી.) વહી વેદ પૌરુષેય છે તેને માટે પ્રમાણ પણ છે. 'વેદ-

વાક્ય પૌરુષેય છે, વાક્ય હોવાથી, કાલિદાસાદિનાં વાક્યની પેઠે.’
‘વેદ વાક્ય આપ્તપ્રણીત છે, કારણ કે તે પ્રમાણ હોવાસાથે
વાક્ય છે, મન્વાદિનાં વાક્યની પેઠે.’^૩

મીમાંસક:—

સર્વ વેદાધ્યયનની પૂર્વે ગુરુનું વેદાધ્યયન હોવું જોઈએ,
કારણ કે આધુનિક વેદાધ્યયન અને પૂર્વનું વેદાધ્યયન એ
અભયની ઘડ્ઘે સામાન્ય રહેલું છે.

હવે હમે કહીશું કે આ અનુમાનને આધારે તમે જે
વેદને પૌરુષેય કહો છો તેનું સંકેત કરી હમે તેને નિત્ય
ઠરાવીએ છીએ.^૪

નૈયાયિક:—આ અનુમાન પણ પ્રમાણનોટિમા પ્રવેશ
કરી શકતું નથી, કારણ કે,

સર્વ ભારતના અધ્યયનનો પૂર્વે ગુરુનું ભારતાધ્યયન
હોવું જોઈએ, કારણ કે આધુનિક ભારતાધ્યયનના જેટલું
સ્વાધિકાલિક ભારતાધ્યયન હોવું જોઈએ.

હવે આ અનુમાનથી જેમ ભારતને નિત્ય કે અપૌરુષેય
ઠરાવવું અયોગ્ય છે તેમ તમારા અનુમાનથી પણ છે.^૫

મીમાંસક:—પણ ભારતના સંવંધમાં તો વ્યાસ કર્તા છે
એમ સ્મરણ થાય છે, કહ્યું છે કે:—

મહાભારતનો કર્તા પુંડરિકાક્ષથી અન્ય કયો પુરુષ
હોઈ શકે ?

નૈયાયિક:—આ તમારું માનવું અસાર છે, કારણ કે
‘તેમાથી ઋક્ અને સામ થયા, તેમાથી હંદ થયા તેમાથી યજુસ્
થયો.’ इत्यादि पुरस्सूक्तना मंत्रोमां वेद सकर्तृक છે એમ પ્રતિ-
પાદન કર્યું છે. થઈ ચીજું અનુમાન પણ હમારું અભમા છે; તે
આ પ્રમાણે:—

જે આપણા જેઠાની બાહ્યોદ્રિયથી ગ્રાહ્ય છે તે અનિત્ય છે, ઘટની પેઠે; શબ્દ બાહ્યોદ્રિય ગ્રાહ્ય છે, માટે તે અનિત્ય છે.^{૩૬}

મીમાસક:—પરંતુ આ તમારું અનુમાન ‘ આ તેજ ‘ ગ’ કાર છે ’ એ પ્રકારના પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રમાણથી ધ્વંસિત ધાય છે.^{૩૭}

નૈયાયિક:—આ તમારું કહેવું ઘણુંજ તુચ્છ છે, કારણ કે તોડી નાશ્યા પછી ફરીથી ઉત્પન્ન થયેલા કેશ કે ચૂંટી ડીંધા પછી પાછા અવિલાં પુષ્પના સંબંધમાં જેમ જોવામાં આવે છે તેમ પ્રત્યભિજ્ઞાનો વિષય સામાન્ય છે અને તેથી તે (પ્રત્યભિજ્ઞા પ્રમાણ) હમારા અનુમાનનું બાધક નથી.^{૩૮}

મીમાસક:—પરમેશ્વરને તાલુ આદિસ્થાન ન હોવાથી તે સ્પષ્ટ વર્ણોચ્ચાર કરે એ વાર્તા અસંભવિત છે તો પછી તે વેદનો કર્તા શી રીતે હોઈ શકે ?

નૈયાયિક —આ તમારું કહેવું ઠીક નથી, કારણ કે સ્વભાવથી તો તે અશરીર છે તો પણ ભક્ત ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે તે હોહા વિગ્રહ ધારણ કરે છે એ યાત સંભવિત છે. માટે વેદ અપૌરુષેય છે એ વાચોયુક્તિ યુક્ત નથી.

હવે આ સર્વનું મીમાસકો આ પ્રમાણે સમાધાન કરે છે.

મીમાસક.—જે સિદ્ધ કરવાનું પૌરુષેયત્વ તમે કહો છો તેનો અર્થ શું ? આપણાથી પ્રતિદિન ઉચ્ચારતા વેદની પેઠે માત્ર પુરુષથી ઉત્પન્નવ, અથવા તો જેમ આપણે કોઈ પ્રવંધની રચના કરીએ છીએ તેમ અન્ય પ્રમાણને આધારે અર્થ ગ્રહણ કરીને તેને પ્રકાશવાને માટે કરેલું રચિતત્વ ! જો પ્રથમ પક્ષ (પૌરુષેયત્વ-ઉત્પન્નવ) હો તો તમારે અને હમારે કંઈ વિરોધ નથી, (કારણ કે ઉચ્ચારણને તો હમે પણ અનિત્ય જાનીએ છીએ;) હવે જો તમે બીજો પક્ષ હો તો હમે પૂછીશું કે તે તમે અનુમાનના વઢથી ટરાવો છો કે આગમના વઢથી ? જો અનુમાનના વઢથી ટરા-

પતા હો તો માહત્તામાધ્યાદિ કલ્પિત કથાઓનાં વાક્યોમાં વ્યભિચાર આવશે. (કારણ કે તે જો કે પ્રમાણ નથી તોપણ વેદની પેઠે પ્રમાણ ઠી જશે.) હવે જો તમે ‘ પ્રમાણત્વ હોઈને ’ ઇટહુ (રચિતત્વસાથે) વધારો તોપણ તેથી વિપશ્ચિત્ પુરુષના મનને સંતોષ થશે નહિ, કારણ કે ‘ અન્ય પ્રમાણથી અગોચર અર્થનું પ્રતિપાદન કરનાર વાક્ય તે વેદવાક્ય ’ એમ માનનામાં આવે છે. હવે તેને અન્ય પ્રમાણથી ગોચર અર્થનું પ્રતિપાદક માનના ‘ મહારી માતા વ્ય્યા છે ’ એમ કહેવામાં જેનો વ્યાધાત આવેડે તેવો વ્યાધાત આવશે. વહ્લી પરમેશ્વર હાંલાનિમ્રહ ધારણ કરે છે એમ માનીએ તોપણ તેથી એમ સિદ્ધ નહિ થઈ શકે કે તે અતીન્દ્રિય અર્થનું પ્રહણ કરી શકશે, કારણ કે દેશકાલ અને સ્વભાવે કરીને વિપ્રકૃષ્ટ થયેલા તે અર્થનું પ્રહણ કરવાને તેનીપાસે કંઈ સાધન હશે નહિ. તેના નેત્ર આદિ તેના પ્રકારની પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરવાને શક્તિમાન્ છે એમ પણ માનુ નહિ, કારણ કે આપણે દૃષ્ટને અનુસારે કલ્પના કરીએ છીએ. વેદનો કર્તા સર્વજ્ઞ છે એ મતનું નિરાકરણ કરતી વચ્ચે ગુરુ (પ્રમાણ) કહે છે કે.—

ત્યાં જ્યાં આપણે કોઈ પ્રકારનો અતિશય જોઈએ છીએ ત્યાં ત્યાં તે પોતાના અર્થનું અતિલંબન કર્યા ધગરજ પ્રયત્ન છે. વહુજ આપણો અથવા અતિસૂક્ષ્મપદાર્થ જોવારૂપ અતિશય નેત્રમાં હોઈ શકે પણ શ્રોત્રનો વિષય રૂપ થઈ શકે નહિ.’

વહ્લી રચિતત્વ આગમને આધારે પણ સિદ્ધ કરી શકાય નહિ, કારણ કે તેન પ્રોક્તમ્ એ પાણિનિનું અનુશાસન જાગ્રન્ છે તો પણ કાઠક, કાલાય તૈત્તિરીય ઇત્યાદિ શબ્દો કઠ, ક-શ્પી ઇત્યાદિ અન્યપનપ્રવર્તક પુરોને હામ પાડનામાં આવે છે,

અને તેજ પ્રમાણે 'તેમાંથી ક્ષમ્ ઉત્પન્ન થયો' એ વાક્ય પળ સં-
પ્રદાયપ્રવર્તકનેજ લાગુ પાડવું જોઈએ^{૩૧}

બઢી અનુમાન (જો કોઈ હોય તો)ના બઢી શબ્દ અનિત્ય છે એમ સિદ્ધ થઈ શકેજ નહિ, કારણ કે (પૂર્વે કહ્યું તે પ્રમાણે) પ્રત્યભિજ્ઞાને વિરોધ આવે છે. તમે કહેશો કે ' પૂ-
ર્વનો ગકાર અને આ ગકાર એક નથી તો પણ ઉભયમાં સામાન્ય
હોવાથી તે એક જેવા લાગે છે ' તો તે કહેવું પણ યુક્તિપુરઃસર
નથી, કારણ કે હમે આ પ્રમાણે પૂછીશું:—તમે જે ઉભયમાં સા-
માન્ય હોવાનું કહો છો તે કોઈ વલવાન્ ધાધકને આધારે કહો
છો કે કોઈ કોઈ વાર વ્યભિચાર જોવામાં આવે છે તેને આધારે
કહો છો ? જો વ્યભિચાર જોવામાં આવે છે તેને આધારે કહેતા
હો તો તેના સંબંધમાં હમે વેદને સ્વતઃપ્રમાણ માનનારા મીમાંસકો
આપ્રમાણે કહીશું.

(નિશ્ચયનું) યાધન અજ્ઞાત હોય સોપણ જે કોઈ મો-
હથી તેને ધારી છે તે સંશયાત્મા પુરુષ સર્વ વ્યવહારને વિષે
વિનાશને પામે છે.

નૈયાયિક:—પણ આ પ્રત્યભિજ્ઞાનનો વિષય ગત્વાદિ જા-
તિ છે ગાદિ વ્યક્તિ નથી, કારણ કે પ્રતિપુરુષમાં તેનો ભેદ
જોવામાં આવે છે; જો તેમ ન હોઈ તો 'સોમશર્મા અપ્યયન કારે
છે' રૂપાદિ વાક્યોમાં આપણે જે વિભાગ જણાવીએ છીએ તે જ-
ણાવી શકાય નહિ^{૩૩}.

મીમાંસક:—આ તમારું કહેવું શોભારહિત છે, કારણ કે
ગાદિ વ્યક્તિના ભેદમાં જેમ પ્રમાણનો અભાવ છે તેમ ગત્વાદિ
જાતિનાં કલ્પના કરવામાં પણ પ્રમાણનો અભાવ છે. જેમ ગત્યને
નહિ જાણનાર પુરુષને ભિન્નદેશ, પરિમાણ, સ્થાન અને વ્યક્તિના
ઉપાધિથી એકાંજ ગત્ય જાણે ભિન્ન દેશમાં આવેલું, નહાનું, મહો-

ટું, લાંબુ કે ટુંકુ જણાય છે તેજ પ્રમાણે ગવ્યક્તિને નહિ જાણનાર પુરુષને પણ એકજ ગકાર વ્યંજકના ભેદથી ભિન્નભિન્ન ધર્મ-વાળો જણાય છે. આપ્રમાણે એકજ ગકારમાં વિરુદ્ધ ધર્મનો અધ્યાસ કરવામાં આવે છે એમ સિદ્ધ થતાં એ ગકારને વિષે જે ભેદ પ્રતિભાસે છે તે મિથ્યા ઠરે છે.^{૩૩}

હવે આપણે જોઈએ કે ભેદને સાધનાર વિરુદ્ધ ધર્મનો અધ્યાસ તે સ્વાભાવિક છે કે પ્રાતીતિક છે ? પ્રથમ પક્ષ હેતાં તેમાં અસિદ્ધિ દોષ આવે છે, કારણ કે તેમ હેતાં અર્થાત્ સ્વાભાવિક ભેદ હેતાં આપણે એમ કહેવું પડત કે ચૈત્ર દશ ગકાર બોલ્યો; પરંતુ આપણાથી એમ ન કહેવાત કે તે એક ગ દશવાર બોલ્યો. હવે જો વિરુદ્ધ ધર્માધ્યાસ પ્રાતીતિક છે એ પક્ષ લઈએ તો સ્વાભાવિકાં ભેદસિદ્ધિ સંભવશે નહિ, કારણ કે બાહ્ય હપાધિના ભેદથી સ્વાભાવિક એક્યનો નાશ થશે નહિ. ઘટાદિરૂપ હપાધિભેદથી આકાશનો સ્વાભાવિક ભેદ છે એમ આપણાથી ધરાયજ નહિ. ગકારોના સંવંધમાં ‘ ભિન્ન ’ એવો જે વ્યવહાર થાય છે તે (ભિન્ન ભિન્ન) નાદને લીધે થાય છે.^{૩૪}

આચાર્ય કહે છે કે:—

(નૈયાયિકો) ગત્ય જાતિનો સ્વીકાર કરી જે ઘ-સ્તુ સિદ્ધ કરવા માગે છે તેજ ઘસ્તુ ગ ઘર્ણ હેતાં પણ સિદ્ધ થાય છે; અને ગ વ્યક્તિયો જે ઘસ્તુ તેઓ સિદ્ધ કરવા માગે છે તે નાદથી સિદ્ધ થાય છે: માટે ગત્ય જાતિનો સ્વીકાર કરવો ય વૃથા છે.^{૩૫}

યઠી

જ્યાં સુધી શબ્દમાં પ્રત્યભિન્ન પૂર્ણ રીતે જાગ્રત્ છે ત્યાં સુધી શબ્દને અનિત્ય ઠરાવનારાં સઘળાં અનુમાનોનો પાઠ થાય છે.^{૩૬}

આથી કરીને વાગીશ્વર ‘ માનમનોહર ’ નામના ગ્રન્થમાં ‘ શબ્દ અનિત્ય છે, કારણ કે તે ઇન્દ્રિયવિશેષનો ગુણ છે, જેમ રૂપ નેત્રનો ગુણ છે તેમ. ’ એ વાક્યથી શબ્દને અનિત્ય ઠરાવે છે તેનું ખંડન થઈ જાય છે.^{૩૦}

નીચે પ્રમાણે પણ ઉપરના નૈયાયિક મતનું ખંડન કરી શકાય. ‘ શબ્દ દ્રવ્ય છે ’ એ મત સ્વીકારનારાઓ (સાંખ્ય અને વેદાન્તવાદીઓ) ના મત પ્રમાણે તો નૈયાયિક મતનું તરતજ ખંડન થઈ જશે. (કારણ કે તે ગુણ ઠરશે નહિ). જો શબ્દને પ્થ્વ્યંશમાં લઈએ તો તેથી હમે જે સિદ્ધ કરીએ છીએ તેજ સિદ્ધ થશે; વળી અધ્ધાવળત્વપાધિથી વાધિત હોવાથી પણ શબ્દ અનિત્ય છે એ મતનું ખંડન થઈ જશે. ઉદયનાચાર્ય મહાન પ્રયત્ન કરીને સિદ્ધ કરે છે કે જો કે શબ્દનો આશ્રય (આકાશ) અપ્રત્યક્ષ છે તો પણ આકાશનો આશ્રયી જે શબ્દ તેનો અભાવ પ્રત્યક્ષ છે. અને શબ્દનું અનિત્યત્વ સિદ્ધ કરવામાટે ‘ કોલાહલ્લ વંધ પડી ગયો ’ ‘ શબ્દ ઉત્પન્ન થયો ’ इत्यादि व्यवहारનું કારણ તે પ્રત્યક્ષને માને છે. તેને પણ હમે આટલુંજ કહીએ છીએ કે વિરુદ્ધ ધર્મેના અધ્યાસથી મિથ્યા ભેદ જણાય છે અને આ પ્રમાણે તાલને રક્તનું ઘણિ આપીને વેતાલને પણ વિદાય કરીએ છીએ. વળી ન્યાયભૂષણકાર કહે છે કે જો શબ્દ નિત્ય હોય તો તે મર્ચદા ઉપલબ્ધ કે અનુપલબ્ધ હોવો જોઈએ, પરંતુ આ મતનું પણ હમે ‘ પ્વાનિધી સસ્કૃત હોય તે શબ્દ ઉપલબ્ધ હોય ’ એમ કહીને નિરાકરણ કરીએ છીએ. વળી નૈયાયિકો કહે છે કે ‘ સંસ્કારક અને સંસ્કારીની વચ્ચે જે નિયત સંબંધ ધારણમાં આવે છે તે છેજ નહિ, કારણ કે વને એકી વસ્તુને ઇન્દ્રિય સંબંધ કરે છે પરંતુ તેમનું આ અનુમાન આત્માને વિશે અનેકાન્તિકા છે.^{૩૧}

આ પ્રમાણે સર્વ વિરુદ્ધ વાદીઓનો કલકલ શાંત થતાં વેદ અપૌરુષેય ઠરે છે અને તેથી સર્વ શંકાઓનો નિરાસ થતાં તે ધર્મમાં સ્વતઃપ્રમાણ છે એમ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે.^{૩૧}

પૂર્વપક્ષી:—તમે કહો છો તે ઠીક છે પરંતુ:

સાંખ્યવાદીઓ કહે છે કે પ્રમાણત્વ અને અપ્રમાણત્વ એ ઉભય સ્વતઃ સિદ્ધ છે. નૈયાયિકો કહે છે કે વંને અન્યથી (અનુમાનથી) સિદ્ધ છે. વૌદ્ધો કહે છે કે અપ્રમાણત્વ સ્વતઃ સિદ્ધ છે પરંતુ પ્રમાણત્વ અન્યથી સિદ્ધ છે, અને દેવવાદીઓ એમ માને છે કે પ્રમાણત્વ સ્વતઃ સિદ્ધ છે, પરંતુ અપ્રમાણત્વ અન્યથી સિદ્ધ છે.

આ પ્રમાણે જૂદા જૂદા વાદીઓનો વિવાદ જોવામાં આવે છે તેથી ધર્મપ્રામાણ્ય સ્વતઃ સિદ્ધ છે એમ શી રીતે સ્વીકારાય? વઢી સ્વતઃપ્રામાણ્ય ઇટલે શું? એનો અર્થ એમ લેવો કે પ્રામાણ્ય પોતાની મેલે જન્મેલું? અથવા તો સ્વાશ્રયના જ્ઞાનની જન્મેલું? અથવા તો સ્વાશ્રયજ્ઞાનની સામગ્રીમાંથી જન્મેલું? અથવા તો જ્ઞાનની સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનવિશેષનું આશ્રિત? અથવા તો જ્ઞાન સામગ્રીમાત્રથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનવિશેષનું આશ્રિત?

પ્રથમ પક્ષ લેવાશે નહિ, કારણ કે જ્યાં જ્યાં કાર્યકારણભાવ હોય ત્યાં ત્યાં ભેદ હોય અને તેથી પોતે કાર્યરૂપે અને કારણરૂપે એકજ વસ્તુમાં રહી શકે નહિ, અર્થાત્ કાર્ય અને કારણ એકજ હોઈ શકે નહિ. ત્રીજો પક્ષ પણ લેવાશે નહિ, કારણ કે જ્ઞાન જે એક ગુણ છે તેને પ્રામાણ્યનું કારણ માનીએ તો તે સમગ્રાણિ કારણ યરાથી દ્રવ્ય થશે. ત્રીજો પક્ષ પણ લેવાશે નહિ કારણ કે પ્રામાણ્યને ઉપાધિ માનીએ કે જાતિ માનીએ તો પણ તે ઉત્પન્ન થયું એમ કહેવાશે નહિ, શાથી કે સ્મૃતિત્વાનધિકરણ જ્ઞાનના માધનો અત્યન્તાભાવ તે પ્રામાણ્યોપાધિ, દેવે અ-

ત્યન્તાભાવને નિત્ય માનવામાં આવે છે માટે તેને ઉત્પન્ન કહેવાય-
જ નહિ. વર્ત્તી જાતિ માનીએ તો તો આપણાથી જરા પણ કહી
શકાશે નહિ કે તે ઉત્પન્ન થયું. ચોથો પક્ષ પણ લેવાશે નહિ,
કારણ કે અપ્રમા પણ એક પ્રકારનું જ્ઞાન છે, અને વિશેષની સા-
મગ્રીમાં સામાન્યની સામગ્રીનો અનુપ્રવેશ થાય છે, જેમકે શિશુપા-
ની સામગ્રીમાં વૃક્ષસામાન્યની સામગ્રી આવી જાય છે, કારણ કે
જો એમ ન માનીએ તો વિશેષની ઉત્પત્તિ આકાસ્મિક થવાનો પ્ર-
સંગ આવે; માટે પરત સિદ્ધ માનવામાં આવેલું જે અપ્રામાણ્ય
તે પણ વિજ્ઞાનસામગ્રીજન્યઆશ્રિત થાય અને તેથી તમારું
લક્ષણ સવ્યભિચાર ટેરે. હવે પાંચમા પક્ષનો વિચાર કરી-
એ, જ્ઞાનસામગ્રીમાત્રજન્ય એટલે દોષાભાવસહકૃતજ્ઞાન સામ-
ગ્રીજન્ય કે દોષાભાવઅસહકૃતજ્ઞાનસામગ્રીજન્ય? પ્રથમ પક્ષ
કેવાય નહિ, કારણ કે પરત:પ્રામાણ્યવાદીઓ પણ એમ માને
છે કે પરત: પ્રામાણ્ય એટલે દોષાભાવસહકૃતજ્ઞાનસામગ્રીજન્યત્વ;
બીજો પણ ન લેવાય. કારણ કે દોષાભાવસહકૃત હોવાથી સામગ્રી-
માં સહકૃતત્વ સિદ્ધ થતાં જ્ઞાન અને દોષાભાવ ઉભયમાં અનન્યથા
સિદ્ધ અન્વયવ્યતિરેક સિદ્ધ થાય છે અને તેથી દોષભાવની કાર-
ણતા વજ્રલેપ જેવી સજ્જડ થઈ જાય છે. જો કહેશે કે અભાવ
કારણ થઈ શકે નહિ તો હમે પૂછીશું કે અભાવ કાર્ય હોઈ શકે
કે નહિ? જો ના કહેશે તો પડનો પ્રખંડ અનુપપન્ન હોવાથી તે
નિત્ય ઠરશે; જો કહેશે કે અભાવ કાર્ય હોઈ શકે તો તે કારણ
પણ શા માટે ન હોઈ શકે? આ પ્રમાણે તમારે ગળે બંને તરફ-
થી પાશ આવી પડશે.^{૪૨} ઉદયનાચાર્ય કહે છે કે.—

જેમ ભાવ તેમજ અભાવ પણ કાર્યની પેઠે કારણ
થઈ શકે છે.

આ સિદ્ધાન્ત પ્રયોગના રૂપમાં આ પ્રમાણે મૂકી શકાય.

પ્રમા જ્ઞાનના હેતુથી અતિરિક્ત અન્ય હેતુને અધીન છે, કારણ કે તે કાર્ય હોઈને જ્ઞાનવિશેષ છે; અપ્રમાનાં પેઠે પ્રામાણ્યનું જ્ઞાન પરથી થાય છે, કારણ કે અનમ્યાસ દશામાં તે સાંશયિક છે; અપ્રામાણ્યની પેઠે, માટે પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ અને હ્રિતિ વંને પરથી હોવાથી તેને સ્વતઃ સિદ્ધ કહેવું એ કોહી ગણા કોઝા જેવું (અર્થાત્ પેંકી દેવા જેવું) છે.^૩

મીમાંસક:—આ સર્વ તમારું કહેવું આકાશને મુક્કીઓ મારવા જેવું (મિથ્યા) છે. પ્રમા વિજ્ઞાનસામગ્રીજન્ય હોઈને તદતિરિક્તહેતુજન્ય હોવાથી સ્વતઃ સિદ્ધ છે એમ નિરુક્તિ છે. અનુમાન પણ આ પ્રમાણે થઈ શકે છે:—પ્રમા વિજ્ઞાનસામગ્રીજન્ય હોઈને તદતિરિક્તજન્ય હોઈ શકે નહી, કારણ કે તે અપ્રમાત્વનું અધિકરણ નથી; ઘટની પેઠે. વઝી ઉદયનના અનુમાનથી પરાસ્તવની સિદ્ધિ ધર્તા નથી, કારણ કે પ્રતિસાધનરૂપ પ્રહયી તે પ્રસ્ત થાય છે; તે આ પ્રમાણે: દોષવ્યતિરિક્ત એવા જ્ઞાનના હેતુથી વ્યતિરિક્ત કારણથી પ્રમા ઉત્પન્ન થતી નથી, કારણ કે તે જ્ઞાન છે, અપ્રમાની પેઠે; અથવા માત્ર જ્ઞાનસામગ્રીથી પ્રમાનો સંભવ છે તો પછી તદતિરિક્ત ગણ કે દોષાભાવને કારણ ગાનધાર્માં કલ્પના ગૌરવ આવે છે.^૪

સ્વૃપક્ષી:—પણ દોષ અપ્રમાનો હેતુ હોવાથી દોષનો અભાવ એ પ્રમાનો હેતુ છે એમ માન્યા વગર ચાલશે નહિ.^૫

મીમાંસક:—તમારું આ માનવું છોટું છે, કારણ કે દોષાભાવ અપ્રમાનો પ્રતિવંચક હોવાથી તે અન્યથા સિદ્ધ છે (અને તેથી તે પ્રમાનું કારણ થઈ શકે નહિ.^૬) કહ્યું છે કે:—

માટે ગુણથી દોષાભાવ નક્કી કરાય છે, ગુણાભાવથી વંને પ્રકારનું (સંદિગ્ધ અને નિશ્ચિત) અપ્રામાણ્ય નક્કી કરાય છે અને તેથી ઉત્સર્ગ નક્કી કરાય છે.

તેજ પ્રમાણે પ્રજ્ઞાની ઇતિ પણ જ્ઞાનજ્ઞાપક સામગ્રી (નેત્રાદિ) થીજ ઉત્પન્ન થાય છે. તમારાથી એમ પણ ન કહેવાય કે એમ માનતા સંશયનો ઉદય નહિ થવા રૂપ બાધક આવે છે, કારણ કે જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારું પુષ્કળ કારણો હોવા છતાં પણ જો પ્રતિબંધક દોષાદિ હોય તો સંશયનો ઉદય થવો સંભવિત છે. વઢી તમે જે (પ્રામાણ્ય સ્વતઃ સિદ્ધ નથી એમ ઠરાવવા માટે) અનુમાન કરો છો તે સ્વતઃ પ્રમાણ છે કે નહિ? જો તમે કહેશો કે સ્વતઃ પ્રમાણ છે તો અનૈકાન્તિક દોષ આવશે. જો કહેશો કે નથી, તો તેનું પ્રામાણ્ય ધીજાથી લેવું પડશે, અને તે પ્રમાણે થતાં અનવસ્થા દોષ આવશે. વઢી ઉદયન કુસુમાંજલિમાં ઉતાવળથી એકદમ કરવામાં આવતી પ્રવૃત્તિ પ્રામાણ્યને અધીન નથી એમ સિદ્ધ કરવા માટે કહે છે કે ‘પ્રવૃત્તિ ઇચ્છાની અપેક્ષા કરે છે, હવે પ્રવૃત્તિ એકદમ થાય તો ઇચ્છા પણ એકદમ થવી જોઈએ. ઇચ્છા છે તે ઇષ્ટસાધનતાનું જ્ઞાન છે. આ જ્ઞાન તે ઇષ્ટ જાતીયત્વ ળિંગનો અનુભવ છે અને આ અનુભવ ઇન્દ્રિય અને ધર્મના સનિકર્મ ઉપર આધાર રાખે છે; આ પ્રમાણે જોતાં ઉક્ત પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરનાર પુરુષ કોઈ પણ સ્થળે પ્રામાણ્યનું પ્રહણ કરતો જણાતો નથી.’ પરંતુ તેનું આ કહેવું કોઈ ચોર જેમ થગ-લમાં ચોરેલું સોનું ઘાળી દઈ પોતાના સર્વ અંગ દેસાડે તેના જેવું મિથ્યા ઢોલ છે, કારણ કે ઇષ્ટ વસ્તુના સાધનનું જ્ઞાનજ ઇચ્છાને ઉત્પન્ન કરે છે અને આ જ્ઞાન પ્રમાણરૂપે (પ્રવૃત્તિ કરનારથી) મનાય છે માટે આ સ્થળે પ્રામાણ્યપ્રહણનો ઊગયોગ સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે. વઢી કોઈવાર પણ વિચારપૂર્વક પ્રવૃત્તિ સશયથી થાય એમ માનીએ તો સર્વદા તેમ થવાનો સંભવ હોવાથી પ્રામાણ્ય નો નિશ્ચય નિરર્થક ઠરે, અને જ્યારે અનિશ્ચયનું અસ્તિત્વજ દુર્લભ ઠરે ત્યારે પડી પ્રામાણ્યને તો જલાજલિ આપનારી રહે, પણ આ વિસ્તાર કરવાની કાઠ જરૂર નથી, કારણ કે કાઠ છે કે.—

માટે સત્ત્વજોયક હોવાથી પ્રાપ્ત થયેલી બુદ્ધિની જે પ્રમાણતા તેનું અર્થના અન્યથાત્વના હેતુથી ઉત્પન્ન થયેલા દોષજ્ઞાનથી સંકેત થાય છે.^{૧૧}

માટે ધર્મના સંબંધમાં વેદનું સ્વતઃ સિદ્ધ પ્રામાણ્ય છે.

વેદના ત્રણ ભાગ છે, વિધિ, અર્થવાદ અને મંત્ર. તેમાં ‘જ્યોતિષોમેન સ્વર્ગકામો યજેત’ એ વિધિ છે. અહીં (‘યજેત’ માં) ત પ્રત્યય પ્રકૃતિના અર્થથી ઉપરક્ત થયેલી માવનાનું અભિધાન કરે છે એમ વ્યુત્પત્તિનો સ્વીકાર કરનાર અભિહિતાન્વયવાદી મહાચાર્યનું મત છે; વ્યુત્પત્તિને અનુસરનાર અન્વિતામિધાનવાદી પ્રભાકરગુરુનું એ મત છે કે એ વાક્ય યાગવિષયક નિયોગ છે.^{૧૨} આ પ્રમાણે સર્વ સુસ્પષ્ટ છે.

પાણિનિદર્શન.

કોઈ પૂછે કે આ પ્રકૃતિ ભાગ અને આ પ્રત્યય ભાગ એમ પ્રકૃતિપ્રત્યયવિભાગ હમે શી રીતે જાણીએ તો તેને કહેવાનું કે આ પ્રશ્ન જેઓ એ પાતંજલ જલનું પાન કર્યું છે તેઓના મનમાં કંઈ ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરશે નહિ, કારણ કે વ્યાકરણ શાસ્ત્રનો હેતુ પ્રકૃતિપ્રત્યયના વિભાગને જણાવવાનો છે એ વાર્તા સુપ્રસિદ્ધ છે. મહાભાષ્યના કર્તા ભગવાન્ પતંજલિનું પ્રથમ વાક્ય આ પ્રમાણે છે:—

અથ શબ્દાનુશાસનમ્.

આ વાક્યનો અર્થ આ પ્રમાણે છે:—‘અથ’ શબ્દ અધિકારાર્થે છે; અધિકાર એટલે પ્રસ્તાવ અથવા આરંભ. ‘શબ્દાનુશાસન’ એ શબ્દ બંદે પાણિનિપ્રણીત વ્યાકરણ શાસ્ત્રની વિવક્ષા ધાય છે. ‘શબ્દાનુશાસન’ એટલુંજ કહેનામાં એક સંદેહ થવાનો સમય છે. એમાં આપણે શું સમજીશું? શબ્દાનુશાસનનો આરંભ કરવામાં આપે છે કે નથી આવતો? પરંતુ આમાં પ્રકાશના સંદેહનો પ્રસંગ ન રહે માટેજ અથ શબ્દ મુખ્યો છે અથ શબ્દના પ્રયોગથી અન્ય અર્થના વ્યુદાસપૂર્વક શબ્દાનુશાસનનો

આરંભ કરવામાં આવે છે એમ સૂચવાય છે. આ શાસ્ત્રથી શક્તો-
દેવીઆર્મીષ્ટય ઇત્યાદિ વૈદિકા શબ્દો તેમજ તેના ઉપકારી ગૌ,
અશ્વ, પુરુષ, હસ્તી, પક્ષી ઇત્યાદિ લૌકિક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ
આપી તેમનો સંસ્કાર કરવામાં આવે છે, અર્થાત્ પ્રકૃતિ પ્રત્યયના
વિભાગનો વૌધ કરવામાં આવે છે.

પૂર્વપક્ષી:—ઉભયપ્રાપ્તૌ કર્મણિ એ સૂત્રથી અનુશાસનનું
કર્મ પટ્ટીમાં મુકી શકાય અને તેમ કરતાં શબ્દાનામ્ અનુ-
શાસનમ્ એમ અર્થ લેવો પડે; પરંતુ કર્મણિચ એ સૂત્રથી
કર્મણિપટ્ટીનો સમાસ થઈ શકે નહીં; માટે શબ્દાનુશાસન શબ્દ
અપ્રમાણ છે.

સિદ્ધાન્તી:—તમારી આ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે
ધાય છે. જે કૃત્ પ્રત્યયમાં કૃત્ અને કર્મ ઉભયની પ્રાપ્તિ થતી
હોય ત્યાં કર્મણિ પટ્ટીજ થઈ શકે કર્તારે નહિ, એ પ્રકારે સૂત્ર-
માંનો ઉભયપ્રાપ્તિ શબ્દ બહુવાહિ ઈડેને આપણે નિયમ ઠરાવી
શકીએ છીએ જેમ કે આશ્ચર્યો ગવાં દોહોઽશિક્ષિતેન ગોપેન.
કેટલાક કહે છે કે કર્તારે પટ્ટી પણ થઈ શકે. કાશિકા-
વૃત્તિમાં કહે છે કે કેટલાક કહે છે કે આ સ્થળે કોઈ પણ
પ્રકારના વિશેષ વગર વેમાંના એકનું પ્રહણ કરવું; જેમ કે
આ ‘આચાર્યનું શબ્દોનું અનુશાસન’ કે ‘આચાર્યથી શબ્દોનું અનુ-
શાસન’ પરંતુ ‘શબ્દાનામનુશાસનમ્’ એ વાક્યની, શબ્દોનું
અનુશાસન લેવું અર્થનું નહિ’ એમ વિવક્ષા છે; અને કર્તા જે
આચાર્ય તેના ઉપાદાન વગર પણ આ પ્રમાણે સમજી શકાય
છે, માટે આચાર્ય શબ્દનું ઉપાદાન કરવું નિરર્થક છે. આ
પ્રમાણે જોતાં ઉભયની પ્રાપ્તિ ન હોવાથી ઉભયપ્રાપ્તૌ કર્મણિ
એ સૂત્ર અહીં લાગુ પડતું નથી, પરંતુ કૃત્કર્મણોઃ છત્તિ એ
સૂત્ર લાગુ પડે છે. આ સૂત્રથી કૃત્ પ્રત્યયના યોગે કર્તારેપટ્ટી

અને કર્માણિપદી ઉભયનું ગ્રહણ કરી શકાય. આ પ્રમાણે કૃયોગલક્ષણાપદી છેતાં ‘ હ્રમ્મપ્રવધન, ’ ‘ પલાશશાતન, ’ इत्यादि समासनी पेठे ‘ શબ્દાનુશાસન ’ એ પણ સપ્રમાણ સમાસ લઈ શકાય. અથવા તો આ સ્થળે પદી વેશે એ સૂચી શોપ-લક્ષણા પદી છેતાં કંઈ પણ શંકા રહે નહિ.

પૂર્વપક્ષી:—આ પ્રમાણે કરીએ ત્યારે તો શોપલક્ષણા પદી સર્વત્ર લઈ શકાય અને તેમ થાય તો પદી પદીસમાસનાં પ્રતિપેદસૂત્રો નિરર્થક થાય.

સિદ્ધાન્તી:—આ તમારું કહેવું સ્વરૂપ છે; અને તેથીજ વાક્ય-પદીયમાં કહ્યું છે કે એ સર્વ સૂત્રો વેદના સ્વરનો વિચાર કરવાના સંબંધમાં ઉપયોગી છે. મહામહોપાધ્યાય વર્ધમાન કહે છે કે:—

લૌકિક વ્યવહાર (ઉચ્ચારણ) માં મનુષ્ય પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તી શકે; પરંતુ વૈદિક માર્ગમાં તો વિશેષ ઘચન ઉપર લક્ષ્ય આપવું જ જોઈએ. આ પ્રમાણે પાણિની સૂત્રનો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે, કારણ કે તે જાતેજ ‘ જનિ કર્તુ ’ અને ‘ તત્પ્રયોજક ’ જેવા શબ્દ વાપરે છે.

માટે પતંજલિના વાક્યનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે: ‘ શબ્દાનુશાસન છે અપર નામ જેનું એવા વ્યાકરણશાસ્ત્રનો આરંભ કરવામાં આવ્યો છે. ’

પૂર્વપક્ષી:—‘ અથ વ્યાકરણમ્ ’ એટલું જ કહ્યું હોત તો ઉપરના અર્થની પ્રાપ્તિ તરતજ થાત, તો પદી ‘ અથ શબ્દાનુશા-શનમ્ ’ એવું લાંબુ વાક્ય શા માટે કહેવું જોઈએ ?

સિદ્ધાન્તી:—તમારું આ પ્રમાણે ધારવું જોઈએ, કારણ કે ‘ શબ્દાનુશાસન ’ એ પદનો શબ્દશઃ અર્થ છેતા વ્યાકરણ-શાસ્ત્ર વેદાગ છે એમ પ્રતિપાદન થાય છે અને તેથી તેનું અધ્ય-યન સપ્રયોજન થઈ શકે છે, અન્યથા પ્રયોજન વગર તેનું અધ્ય-યન કરવાને અધ્યયન કરનારાઓની પ્રવૃત્તિ થઈ શકે નહિ.

पूर्वपक्षीः—परंतु षडंगोवेदोऽध्येतव्यः (छ अंग सहित वेदनु अध्ययन करवु जोईए) ए विधि वाक्यार्थाज व्याकरणना अध्ययनननु प्रयोजन प्रतिपादित थाय छे तो पछी फरीने प्रयोजन कहेवानी शी जरूर छे ?

सिद्धान्तीः—तमे कहो छो ते प्रमाणे विधान छे, परंतु व्याकरणज छ अंगमानुं एक अंग छे एम ज्यासुधी जणावनामा न आवे त्यासुधी तेमा प्रवृत्ति थई शके नहि.

पूर्वकालमा वेदनुं अध्ययन कर्यो पछी भणनाराओ त्वराधी आ प्रमाणे कहेता हता—

शु वैदिक शब्दो वेदधी अने लौकिक शब्दो लोकव्यवहारधी सिद्ध थता नथी ? तो पछी व्याकरण भणवानु शु प्रयोजन छे ?

माटे जे लोको व्याकरणने वेदनु अंग मानता हता तेज मात्र तेनु अध्ययन करता हता. आ प्रमाणे जेता वर्तमान कालमा पण तेम धनानो (सर्वने व्याकरण न भणवानो) समझ छे अने तेवो प्रसंग न आने माटे ते वेदांग छे एम प्रतिपादन करनार प्रयोजन जणानु जोईए. प्रयोजन जणाव्या छता पण जो लोको प्रवृत्ति न करे तो तेओने लौकिक शब्दना सस्कारनु ज्ञान थाय नहि अने तेथी यज्ञकर्ममा तेमने प्रत्ययाय नडे तथा धर्मनी हानि थाय, माटेज याज्ञिको कहे छे के ‘ अग्निहोत्रानि अपशब्द वापरार्थी प्रायश्चित्त नडे तो तेणे सारस्वती इष्टि करी बलि आपयो जोईए. ’ माटे आ सर्वनो विचार करी व्याकरणशास्त्र वेदांग छे एम प्रतिपादन करनार प्रयोजन सूचनवाने ‘ अथ व्याकरणम् ’ एम नहि कहेता ‘ अथ शब्दानुशासनम् ’ एम कह्य छे ‘ जेनो उद्देश करीने मनुष्य प्रवृत्ति करे ते ते प्रवृत्तिनु प्रयोजन कहेवाय ’ ए न्यायधी जेम स्वर्ग

ને ઉદ્દેશીને યજ્ઞને માટે પ્રવૃત્ત થનારનું સ્વર્ગ પ્રયોજન છે તેજ પ્રમાણે શદ્ધાનુશાસનનું પ્રયોજન પણ શદ્ધની અનુશિષ્ટિ અર્થાત્ શદ્ધસંસ્થાર છે'.

પૂર્વ પક્ષી — આ પ્રમાણે છે તોપણ અર્ભાષ્ટ પ્રયોજનનો લાભ તો થવાની નથીજ, કારણ કે તેને માટે ઉપાય નથી. જો તમે કહેશો કે વેદના પ્રત્યેક પદનો પાઠ કરવો તો તે ધારતુ મિથ્યા છે, કારણ કે શદ્ધ અને અપશદ્ધના ભેદે વરીને શદ્ધ અનત છે. બ્રાહ્મણમા વર્ણ છે કે વૃહસ્પતિએ શ્વને દેવલોકોના સહસ્ત્ર વર્ષ સુધી પદપાઠના પ્રત્યેક શદ્ધનું અધ્યયન કરાવ્યું તો પણ તેનો પાર આવ્યો નહિ. વૃહસ્પતિ શીખવનાર હતા, શ્વ શીખનાર હતો, અને દેવ લોકોના સહસ્ત્રવર્ષ જેટલો અધ્યયનને માટે વચ્ચત્ હતો તો પણ શદ્ધ સાગરનો પાર આવ્યો નહિ, તો પઠી વર્તમાનમા તો કોઈ ગમેતેટલું છાત્ર આયુષ્ ભોગવે અને તેમા અધ્યયન કરેતો પણ તેનો પાર ન પામે એ સ્પષ્ટજ છે. અધ્યયન, બોધ, આચરણ, અને પ્રચારણથી ત્રિયા ઉપયુક્ત થાય છે. પરંતુ પ્રતિપદનો પાઠ કરતા તો અધ્યયનમાજ સર્વ આયુષ્ ઉપયુક્ત થઈ જાય તેમ છે, માટે શદ્ધના જ્ઞાનને માટે પ્રતિપદનો પાઠ કરવો એ કહિ સાધન કહેવાય નહિ અને તેથી પ્રયોજનની સિદ્ધિ થઈ શકે નહિ'.

સિદ્ધાન્તી — આ તમારું માનવું છે, કારણ કે હમે કહિ એમ નથી કહેતાકે પ્રતિપદનો પાઠ કરવો. વઢી સામાન્યવિશેષ રૂપ લક્ષણાની પ્રકૃત્યાદિ વિભાગની કલ્પનાવાઢ્યા લક્ષ્યો પ્રતિ એકવારજ પ્રજ્ઞતિ યતા, વર્ષાદિની પેઠે વહુ શદ્ધનો બોધ થઈ શકે તેમ છે. ઉદાહરણરૂપે કર્મણ્યણ્ એ એક સામાન્યરૂપ લક્ષણે વ્રતને કર્મોપપદધાતુમાગથી અણ્ પ્રત્યય કરતા 'કુમ્ભકાર,' 'કાણ્ડલાન' ઇત્યાદિ અનેક શદ્ધ શી રીતે સિદ્ધ થાય છે તે

આપણે જાણીએ છીએ. એજ પ્રમાણે આતોઽનુપસર્ગે કઃ એ અર્થવાદનિયમ પણ પદપાઠનું અશક્યત્વ પ્રતિપાદન કરે છે.^{૧૧}

પૂર્વપક્ષાઃ—વેદનાં બીજાં અંગ તો ઘણાં છે, તો વ્યાકરણ પ્રતિજ્ઞા શા માટે આદર બતાવવો જોઈએ ?

સિદ્ધાન્તીઃ—તેનું કારણ એ છે કે અંગોમાં વ્યાકરણ પ્રધાન અંગ છે, અને પ્રધાનને માટે કરેલો પ્રયત્ન સફળ થાય છે. કહ્યું છે કેઃ—

વ્યાકરણ પ્રહ્લની લગ્ગોલગ પાસે છે; તપ માત્રમાં તે ઉત્તમ તપ છે; અને હાલના પુરુષો તેને વેદનું પ્રથમ અંગ કહે છે.

માટે શાસ્ત્રાનુશાસન એ વ્યાકરણ શાસ્ત્રનું સાક્ષાત્ પ્રયોજન છે અને વેદનું રક્ષણ इत्यादि પરંપરા પ્રયોજન છે; અને તેથીજ ભગવાન્ ભાષ્યકાર કહે છે કેઃ—

રક્ષણ, ઝહ, આગમ, લઘુ અને અસંદેહ એ પ્રયોજન છે.^{૧૨}

વઢી સાધુ શાસ્ત્રના પ્રયોગથી કલ્યાણ પણ થાય છે. કાલ્યાણ કહે છે કેઃ—

શાસ્ત્રપૂર્વક પ્રયોગ કરવાથી કલ્યાણ થાય છે; તે વેદશબ્દની તુલ્ય છે.

અન્ય મંથકારો પણ કહે છે કેઃ—

એક શબ્દ સમ્યક્ રીતે જાણ્યો હોય તથા સમ્યક્ રીતે તેનો પ્રયોગ કર્યો હોય તો તે સ્વર્ગ લોકમાં કામધેનુ થાય છે.

વઢી તેઓ કહે છે કે—

તેઓ શબ્દને સમ્યક્ રીતે જાણનાર તથા વાપરનાર વાર્તાજોડેલા સુયુક્ત રચમાં વેસીને અમીષ્ટ સુખની પ્રાપ્તિ-પૂર્વક સ્વર્ગ લોકને વિષે જાય છે. પરંતુ અધિક્રમત જેવાં

અશુદ્ધ રૂપ વાપરનારાઓ ને તો ત્યાં પગ ઘસતાં જવું પડે છે^{૧૩} ?

જો કોઈ પૂછે કે અચેતન એવો જે શબ્દ તેનું આટલું વધુ સામર્થ્ય શી રીતે સંભવે ? તો તેને કહેવાનું કે એ પ્રમાણે માનવું જોઈએ, કારણ કે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે તેનું મહત્ત્વ દેવ સાથે સામ્ય છે. તે આ પ્રમાણે:—

चत्वारिंशत्क्षेत्रयो अस्पृपादा द्वे क्षीर्पे सप्त हस्तासो
अस्य त्रिधा यद्वो वृषभो शैरवीति महोदेवो मर्त्याः आवि-
वेश ॥

(તેને ચાર શીંગડાં છે, ત્રણ પગ છે, બે માથાં છે, સાત હાથ છે, તે ત્રણ ઠેકાણે ઘાંધેલો વૃષભ મહોટો સ્વ કરે છે, મહા-દેવે મર્ત્યોમાં પ્રવેશ કર્યો છે.)

ભાષ્યકાર આ મંત્રનો આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે; ચાર શીંગડાં તે ચાર જાતનાં—નામ, ક્રિયાપદ, ઉપસર્ગ અને નિપાત પદ છે; તેના ત્રણ પગ એટલે ‘લટ્’ આદિથી કોંવામાં આવતા ભૂત, મવિપ્યત્ અને વર્તમાન એ ત્રણ કાલ છે; બે માથાં એટલે વ્યંજ્ય અને વ્યંજક ભેદથી પ્રસિદ્ધ એવા નિત્ય શબ્દો અને અનિત્ય અથવા કાર્યરૂપ શબ્દો છે. સાત હાથ એટલે તિહ્ (ક્રિયાપદના) પ્રત્યયો સહિત સાત સુપ્ (વિભક્તિના) પ્રત્યયો છે. ત્રણ સ્થાને ઘાંધેલો એટલે ઊરસ્, કંઠ, અને શિરસ્ એ ત્રણ સ્થાનમાં વદ્. વૃષભ એટલે વૃષભનું રૂપક કારણ કે તે વર્ષણ કરે છે અર્થાત્ જ્ઞાનપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરવાથી તે ફલને આપે છે. મહોટો સ્વકરે છે એટલે તે શદ્ધ કરે છે; કારણ કે રૂ ધાતુનો અર્થ શબ્દ કરવો એવો થાય છે; ‘ શબ્દ ’ શબ્દથી પ્રપંચનો વિવક્ષા થાય છે. ‘ મહાદેવે મર્ત્ય લોકોમાં પ્રવેશ કર્યો છે’ મહાદેવ એટલે શદ્ધ, મર્ત્યોમાં પ્રવેશ કર્યો છે એવલે મરણશીલ મનુષ્યલોકોમાં પ્રવેશ

કર્ચો છે. આપ્રમાણે મહાદેવ જે પરબ્રહ્મ તેની સાથે શબ્દનુ સામ્ય કહ્યું છે.”

સ્ફોટસંગ્રહ નિત્ય નિરત્યય શબ્દ તેજ વચ” ભર્તૃહરિ બ્રહ્મ-વાક્યમા કહે છે કે —

જે અનાદિ અનંત અક્ષર શબ્દતત્ત્વ બ્રહ્મ છે તે પદાર્થમા વે કરીને વિવર્તને પામે છે, અને તેમાંથી જગત્ની પ્રક્રિયા છે.

પૂર્વપક્ષી —પરંતુ નામ અને આર્યાત (ત્રિસાપદ) ના ભેદે કરીને પદ વે પ્રકારના છે તો તમે ચાર જાતિના શી રીતે કહો છો ?

સિદ્ધાન્તી —આ પ્રમાણે ધારુ છોડુ છે, કારણ કે અન્ય સ્થલે ચાર પ્રકાર પણ ગણાવ્યા છે. પ્રકીર્ણક્રમા કહ્યું છે કે —

કેટલાક પદના વે ભેદ કરે છે, કેટલાક ચાર અને કેટલાક પાંચ ભેદ પણ કરે છે. આપ્રમાણે પ્રવૃત્તિ પ્રત્યય इत्या-दिनीપેઠે તેઓ વાચ્યોમાંથી તેમનું ઉદ્ધરણ કરીને કરે છે.”

કર્મપ્રવચનાય નામનો પાંચમો ભેદ હર્ષિને હેલારાજ પદ ના પાંચ પ્રકાર કરે છે. પરંતુ કર્મપ્રવચનીય ત્રિચાત્રિશેષની ઉપજનિત સવચના અન્યઁદનો હેતુ હોવાથી સવચના ચોતનદ્વારા ત્રિચાત્રિશેષનું ચોતન કરે છે માટે તેમનો ઉપસર્ગમા અતર્ભાવ થાય છે એમ વિચાર કરીને ભાવ્યકારે જે પદના ચારપ્રકાર કર્યા છે તે યથાર્થ છે એમ સમજી.”

પૂર્વપક્ષી —તમે સ્ફોટારય નિત્ય શબ્દની વાત તો કરો છો પરંતુ તે અમને સમજાતી નથી, કારણ કે તેને સિદ્ધ કરના માટે કદ પ્રમાણ નથી.

સિદ્ધાન્તી —તમારી આ શકાના સમાધાનમા હમે નીચે પ્રમાણે કહીએ રીયે પ્રત્યક્ષ એજ આને માટે પ્રમાણ છે, કારણ કે ‘ ગૌ ’ એ એક પદ છે એમ તેના જુદા જુદા અક્ષરોથી વ્યતિરિક્ત એક પદનો સર્વ મનુષ્યને વોધ થાય છે. વ્યામુખી કોઈ

વાધક ન હોય ત્યાં સુધી પદનો અનુભવ મિથ્યા થાય છે એમ પણ તમારાથી કહી શકાય નહિ. વહ્ની પદાર્થનો પ્રતીતિ અન્યથા અનુપપન્ન હોવાથી પણ સ્ફોટનો સ્વીકાર કરવો પડશે. વર્ણધીજ પદની પ્રતીતિ થાય છે એમ કહેવું મિથ્યા છે, કારણ કે નીચેના વિકલ્પનું સમાધાન કરવું અશક્ય છે: વર્ણ સમસ્ત રૂપમાં અર્થ-પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરે છે કે વ્યસ્ત રૂપમાં ? પ્રથમ પક્ષ લેવાશે નહિ, કારણ કે વર્ણો ક્ષણિક હોવાથી તેમનો સમૂહ સંભવતો નથી. ઘોજો પક્ષ પણ લેવાશે નહિ, કારણ કે વ્યસ્ત વર્ણથી અર્થની પ્રતીતિ સંભવતી નથી. અને વ્યક્ત કે સમસ્ત સીવાય અન્ય પ્રકાર સંભવતો નથી માટે યર્ણોનુ વાચકત્વ અનુપપન્ન હોવાને લીધે જેના થયેથી અર્થની પ્રતિપત્તિ થાય છે તે સ્ફોટ આ પ્રમાણે વર્ણથી અતિરિક્ત પણ વર્ણથી વ્યંગ્ય એવો અર્થની પ્રતીતિ કરાવનાર નિલ શબ્દ 'સ્ફોટ' છે એમ તેને જાણનારાઓ કહે છે. માટે 'વર્ણથી જે સ્ફુટ થાય છે અર્થાત્ સ્પષ્ટ થાય છે તે સ્ફોટ' એ પ્રકારે વ્યુત્પત્તિ કરતા સ્ફોટનો અર્થ 'વર્ણોનું અભિવ્યંગ્ય એવો થાય છે, તેમજ 'જેમાંથી અર્થ સ્ફુટ થાય છે તે સ્ફોટ' એમ વ્યુત્પત્તિ કરતા સ્ફોટનો અર્થ 'અર્થની પ્રતીતિ કરાવનાર' એવો થાય છે. આ પ્રમાણે સ્ફોટ શબ્દનો જે રીતે અર્થ કરવામાં આવે છે. મળ્યાન પતંજલિ પણ મહાભાષ્યમાં કહે છે કે 'હરે 'ગૌ' ઇટલે કયો શબ્દ ? જેનું ઉચ્ચારણ કરવાથી સાસ્ના (ગાયને ગળે ગોદડી જેવું હોય છે તે) પુછડું, સાંબ, ચરીઓ, અને રીંગ-ડાની એવી વસ્તુ પ્રતીતિ થાય છે તે શબ્દ'. કેયટ, 'વૈયાકરણો કહે છે કે વર્ણવ્યતિરિક્ત પદ એ વાચક છે, કારણ કે વર્ણને વાચક માનતા ઘોજા અને તે પછીના વર્ણોનું ઉચ્ચારણ નિસ્થંક થઈ જાય છે' એ વાક્યથી આરંભી 'તદ્વ્યતિરિક્ત નાદથી અભિવ્યંગ્ય જે સ્ફોટ તે વાચક એમ વ્યાક્યપદોયમાં સચિરતર વ્યવસ્થાપિત કર્યું છે' એ વાક્યના અંત સુધીમાં ઉપરના ભાષ્યકારના વચનનું વિચરણ કરે છે."

પૂર્વપક્ષી:—સ્કોટ પણ અર્થની પ્રતીતિ કરાવનાર છે એમ કહ્યું ઘટતું નથી, કારણ કે નીચેનો વિકલ્પ સહન થઈ શકતો નથી. શું અભિવ્યક્ત સ્કોટ અર્થની પ્રતીતિ કરાવે છે કે અનભિવ્યક્ત? અનભિવ્યક્ત સ્કોટ અર્થની પ્રતીતિ કરાવે છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે તેમ ધારતાં અર્થની પ્રતીતિરૂપ કાર્ય સર્વદા ધ્યાનો પ્રસંગ આવે, શાથી કે સ્કોટને નિત્ય માનતાં નિરપેક્ષ હેતુ સર્વદા હોવાથી કાર્યનો નિર્લંબ અયોગ્ય થાય. આ દોષ દૂર કરવાને એમ સ્વીકારવામાં આવે કે અભિવ્યક્ત સ્કોટ અર્થની પ્રતીતિ કરાવે છે તો હમે પૂછીશું કે (અર્થનું) અભિવ્યંજન કરનાર વર્ણ છૂટા છૂટા અભિવ્યંજન કરે છે કે મેળા થઈને ? યજ્ઞે પશ્વમાં વર્ણને ચાચક માનતાં જે જે દોષ તમે જણાવ્યા તે સર્વ નહાના” મહાચાર્ય મીનાંસાશ્લોકાત્તિકામાં કહે છે કે:—

જે કોઈ એમ માને છે કે અવગણ્યરહિત એવો સ્કોટ ચર્ણના જ્ઞાનથી વ્યક્ત થાય છે તે એક પણ અહચ્ચનમાંથી મુક્ત થતા નથી.

વઢી જેને સુન્ત કે તિડન્ત પ્રસય્ય હોય તે પદ કહેવાય એમ પાણિનિ કહે છે અને ગૌતમ પણ કહે છે કે નિમદ્વન્ત તે પદ. આ પ્રમાણે પદનાં લક્ષણ જોતાં સંકેતના પ્રહણથી અનુગ્રહવશાત્ વર્ણમાંજ પદવૃદ્ધિ થઈ ગયે છે; જો તમે કહેશો કે “એમ થાય તો તો ‘સર’ એ પદમા જેટલા અને જે જે વર્ણો છે તેટલા અને તે તે ‘સસ’ માં પણ છે અને તેજ પ્રમાણે ‘નર’ અને ‘વન’ ‘દીન’ અને ‘નદી’ ‘રમ’ અને ‘માર’ ‘રા-જા’ અને ‘જાર’ इत्यादिमा પણ જોવામા આવે છે, માટે આ સર્વ સ્થલે ભિન્ન અર્થની પ્રતીતિ યરી સમજે નહિ;” તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં હમે કહીશું કે ઋમના ભેદથી અર્થના ભેદનો સંભવ છે. તૌતાતિત (કુમારિલ) કહે છે કે:—

જેટલા, જેવા, જે, અને જે અર્થનું પ્રતિપાદન કરવાને સમર્થ વર્ણો હોય તે, તેવીજ રીતે, તેજ અર્થનો, ઘોષ કરે છે.

માટે ઉભયપક્ષને સમાન એનો જે દોષ હોય તે એક પક્ષ વાળા ઉપર ન મુકી શકાય એ ન્યાયથી વર્ણનું વાચકત્વ ઉત્પન્ન હોવાથી વર્ણથી અતિરિક્ત સ્ફોટની કલ્પના કરવી નિરર્થક છે.^{૧૦}

સિદ્ધાન્તી:—આ તમારું કહેવું કાશકુશના અગલંબન જેવું છે (આધાર વગરનું છે), કારણ કે નીચેનો ત્રિકલ્પ અસહ્ય છે. હમે તમને પૂર્ણશું કે પદની પ્રતીતિ ઢૂઢા છૂટા વર્ણ ઉપર આધાર રાખે છે કે વર્ણ સમૂહ ઉપર ? પ્રથમ પક્ષ લેનારો નહિ, કારણ કે જેમ સૂત્ર વિના પુષ્પને ત્રિપેમાલાની પ્રતીતિ થતી નથી તેમ પરસ્પર ત્રિલક્ષણ એના કર્મોમા નિમિત્ત વગર અર્થની પ્રતીતિ થતી નથી. ઘોડો પક્ષ પણ લઈ શકાશે નહિ, કારણ કે પ્રથમ ઉચ્ચાર થયા પછી વર્ણોનો નાશ થઈ જાય છે તેથી તેમનો સમૂહ ધનો અસંમિત છે. જે અનેક પદાર્થો એક સ્થાનમા રહેલા અનુભવાય તેને આપણે સમૂહ કહીએ છીએ, જેમને એકસ્થાનમા સાથે રહેલા ધાવડો, રેર પાંપણો ઇત્યાદિ; અથવા એકસ્થાનમા રહેલા હાથી, ઘોડો, મનુષ્ય ઇત્યાદિ, પરંતુ વર્ણો તો ઉત્પન્ન થયા પછી નાશને પામે છે તેથી તેમનો સમૂહરૂપે અનુભવ થતો નથી. અભિવ્યક્તિ પક્ષ લઈએ તો પણ અભિવ્યક્તિ ક્રમે કરિને ધરાવે છે સમૂહ અસંમિત રહેવાનો. વળી વર્ણમા કાલ્પનિક સમૂહ પણ ધારી શકાય નહિ, કારણ કે પરસ્પરાશ્રય દોષ આવે; જેમ કે વર્ણને ત્રિપે એક અર્થની પ્રતીતિ કરાવવાનો ધર્મ સિદ્ધ થતા તેઓમા પદત્વની પ્રતીતિ થશે, અને તેમને ત્રિપે પદત્વ સિદ્ધ થતા તેઓ અર્થની પ્રતીતિ કરાવવાના ધર્મવાળા થશે. માટે વર્ણોનું વાચકત્વ અસંમિત હોવાથી સ્ફોટનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ.^{૧૧}

પૂર્વપક્ષી —પણ સ્ફોટને વાચક માનીએ તોપણ પૂર્વે કહેલો ત્રિકલ્પ તો નહિજે અને તેમ થતા ઘટકુટીપ્રભાતાયિત થશે.^{૧૨}

સિદ્ધાન્તી —આ પ્રમાણે માનવું તે મનોરાજ્યના ઉદય જેવું છે, કારણ કે ઉભય પક્ષમા વિષમતા રહેલી છે. પ્રથમ ધ્યાન

જો કે અભિગ્યંજક છે તો પણ તે સ્ફોટને અસ્ફુટ રૂપમાં વ્યક્ત કરે છે, અને પછી ઉત્તરોત્તર અભિગ્યંજકના ક્રમથી તે વધારે ને વધારે સ્ફુટ થાય છે. જેમ કે વેદનો પૃથ્વી પાઠ કરતાં તે સ્મરણમાં રહેતો નથી, પણ ચારંવાર પાઠ કરતાં તે દૃઢ થાય છે, અથવા તો જેમ રુનેને પ્રથમ જોતાં તેના તત્ત્વનું સ્ફુટ જ્ઞાન થતું નથી, પરંતુ છેલ્લાંચોરે તેનું પરીક્ષણ કરતાં તે યથાવત્ જણાય છે. પ્રમાણનીય પુરુષો કહે છે કે ‘નાદથી બીજ રોપાય છે, અને જ્યારે આદૃત્તિથી તેનો પરિપાક થાય છે ત્યારે અંત્યખનિની સાથે શબ્દ બુદ્ધિમાં ઠરે છે.’ માટે “આ શબ્દથી આપણે અર્થને પામી-એ છીએ’ એવો વ્યવહાર જોવામાં આવે છે તેથી વર્ણો અર્થવાચક છે એમ કહેવું અનુપપન્ન ઠરે છે.” એમ ભર્તૃહરિ પ્રથમ કાંઠમાં કહે છે તેથી નિરવયવ અર્થની પ્રતીતિ કરાવનાર, અને શબ્દતત્ત્વ એવા સ્ફોટ નામના ભાવને આપણે સ્વીકારવો જોઈએ. ‘પરમ અર્થ જે બ્રહ્મ તેનું સમ્યક્જ્ઞાન એ છે લક્ષણ જેનું એવી સત્તાજાતિ એજ સર્વ શબ્દનો અર્થ છે’ એમ પ્રતિપાદન કરનાર જાતિસમુદેશમાં આ સર્વનું ભાષ્યકારે પ્રતિપાદન કર્યું છે.”

પૂર્વપક્ષી:—પણ જો સર્વ શબ્દની સત્તાજાતિ હોઈએ તો વધા શબ્દ એક વીજાના પર્યાય ધરાવના અને તેથી વેચાર શબ્દને (વાક્યના રૂપમાં) સાથે વાપરવાનું કામ નિરર્થક થવાનું; આ પ્રમાણે જોતાં તો સર્વ શબ્દનો અર્થ સત્તા છે એમ કહેવામાં તમે જે ચાતુર્ય ધાર્યું તેને પણ ધન્ય છે ! કહ્યું છે કે:—

પર્યાયોનો પ્રયોગ સાથે કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે તે અર્થનું જ્ઞાન અનુક્રમે કરાવે છે, સંહતિથી નથી કરાવતા, માટે આ તમારો પક્ષ જાનવા જેવો નથી.”

સિદ્ધાન્તી:—આ તમારું જ્ઞાનનું ઘૂમાડાના વાચકા જેવું છે, કારણકે જેમ સ્પષ્ટિક રંગરહિત છે તોપણ નીલ, રક્ત, પીત, શ્યાદિ ઉપરંજક દ્રવ્યના ભેદે કરીને તેમાં ભેદની પ્રતીતિ થાય છે તેજ પ્રમાણે સંબંધીના ભેદથી સત્તા પણ તે તે ભેદરૂપે પ્રતીત

થાય છે અને તેથી ગોસત્તાદિરૂપ ગોત્વાદિભેદ ઉપર આધાર રાખનાર વ્યવહારનું વૈલક્ષણ્ય ઉપપન્ન થયે છે. આસ વાક્ય પણ આ પ્રમાણે છે —

સ્ફટિક રંગરહિત દ્રવ્ય છે તોપણ નીલ, રક્ત, પીત્ત આદિ દ્રવ્યના યોગથી તેમાં તે તે રંગ જણાય છે.

મર્તૃહરિ પણ કહેણે કે —

સવધી ના ભેદથી સત્તા એજ ય્યારે મગાદિને વિષે ભિન્નમાન હોયછે ત્યારે તે તેજે જાતિ પહેચાય છે, અને સર્વ જ્ઞાન્દ તેમા વ્યવસ્થિત છે તેનેજ પ્રાતિપદિયાર્થ અને ધાત્વ-ર્થ પહેછે તેજ સત્તા છે, અને તેજ મહાન્ આત્મા છે અને તેજ ત્વતલાદિ છે^{૧૭}

આશ્રયભૂત સત્ત્વધીઓળ કરીને ભિન્નમાન્ કલ્પિત મદવાળી, ગોઅશ્વ આદિમા રહેલા સત્તા એજ અર્માત્ સામાન્ય એજ જાતિ છે, અને ગોત્વાદિ અપરસ્તામાન્ય પરમાર્થત તૈત્રી ભિન્નનથી ગોસત્તા એજ ગોત્વ અને અશ્વસત્તા એજ અશ્વત્વ છે, તે કદ જૂદા અવધી નથી. આ પ્રમાણે મગાદિના ભેદવાળી સત્તા-જાતિમાજ સર્વ ગોશન્દ્યાદિ વાચકરૂપે વ્યવસ્થિત છે અને પ્રાતિ-પદિકનો અર્થ તે સત્તા છે એમ પ્રસિદ્ધ છે. ભાવવચ્ચનો ધાતુ એ પક્ષમા માત્ર એજ સત્તા છે અને તેથી ધાતુનો અર્થ તેજ સત્તા થાયછે. ત્રિયાવચ્ચનો ધાતુ એ પક્ષમા પણ “અનેક વ્યક્તિમા રહેનાર ત્રિયાને વીજા પુરુષો જાતિ કહેછે” એ જાતિ પદાર્થ ના લક્ષણને અનુસાર ત્રિયા અનેક વ્યક્તિમા રહેલી છે એમ કહેવામા આવ્યું છે તૈત્રી ધાતુનો અર્થ તેજ સત્તા છે, તસ્ય મા વસ્ત્વત્ત્વો એ પાણિનિસૂત્રમા ભાવ જણાવ્યો હોયતો ત્વ અને તલ્ (તા) પ્રત્યય વાપરવાનું વિધાન કરવામા આવેછે માટે ત્વતલા-દિ પણ સત્તાવાચિ છે એમ કહેવું યોગ્ય છે. આ સત્તા ઉપત્તિ તથા વિનાશથી રહિત હોવાની નિત્ય છે, સર્વ પ્રપચનો તેમાથી વિવર્ત થવાને લીધે દેશ કાલ અને વસ્તુથી અપરિચિન્ન હોવાથી તે મહાન્ આત્મા છે આ પ્રમાણે ઉપરની મર્તૃહરિનો બે કારિકાઓ

નો અર્થ છે. વઢી પદદ્રવ્યના અર્થનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન એ છે લક્ષણ જેનું એવું જે તત્ત્વ તે સર્વ શબ્દનો અર્થ છે એમ સંબંધસમુદ્દેશમાં પ્રતિપાદિત કર્યું છે:—

સત્ય વસ્તુની અવધારણા તેના જેવા આકારવાઢી અસત્ય વસ્તુઓથી થાય છે. અસત્યઉપાધિયુક્ત શબ્દોપ કરીને સત્યનું અભિધાન થાય છે. અધુવ નિમિત્ત કરીને દે-વદત્તના ઘરનું ગ્રહણ થાય છે પરંતુ માત્ર ગૃહશબ્દથી શુદ્ધ-વસ્તુનું (ઘરધની વગરના ઘરનું) અભિધાન થાય છે.

માખ્યકારે પણ “ સિદ્ધે શબ્દાર્થ સંબંધે-” (શબ્દઅર્થ અને સંબંધ સિદ્ધ થતાં—) એ વાર્તિકનું વ્યાખ્યાન કરતા, “ દ્રવ્ય નિત્ય છે ” ઇત્યાદિ વાક્યો વડે, અધવ ઉપાધિથી અ-વશિષ્ટન ગ્રહણતર્ય એક દ્રવ્ય શબ્દથી વાચ્ય છે અને તે સર્વ શબ્દ-નો અર્થ છે એમ નિહપિત કર્યું છે.^૧

શબ્દનો અર્થ જાતિ છે એમ કહેનાર યાજ્ઞવ્યાયનના મન પ્રમાણે ગણાદિ શબ્દો ભિન્નભિન્ન દ્રવ્યસાથે સમગ્રાયસંબંધ ધરાવનાર જાતિનું અભિધાન કરે છે. તે જાતિનું ગ્રહણ થતાં તેની સાથે સંબંધ ધરાવનાર દ્રવ્યનું ગ્રહણ થાય છે. ગુણાદિ શબ્દો ગુણ સાથે સમગ્રાયસંબંધ ધરાવનાર જાતિનું અભિધાન કરે છે. વાર્તિક સાથે સંબંધ હોવાથી ગુણની પ્રતીતિ થાય છે, અને ગુણ સાથેના સંબંધથી દ્રવ્યની પ્રતીતિ થાય છે. શૂન્ય, કૌમાર, યૌવન, ઇત્યાદિ અવ-સ્થાભેદ હોવા છતાં પણ જન્મથી તે મરણ મુધીમા ‘તે આજ’ એમ આપણે ઓઢગી શકીએ છીએ તેથી સજ્ઞાશબ્દોની પણ દેવદ-ત્તનાદિ જાતિ માનવી જોઈએ. ક્રિયાને વિષે પણ જાતિની વલ્લણા થાય છે, અને તે ધાતુથી વાચ્ય છે, જેમકે ‘પઢતિ’ ઇત્યાદિમાં; કારણ કે સર્વ પઢનકરનાગઓમાં અનુવૃત્ત એવી પ્રતીતિ ઉત્પન્ન થાય છે.^૨

પદનો અર્થ દ્રવ્ય છે (જાતિ નથી) એમ માનનાર વ્યા-કિનું મત એમ છે કે શબ્દની વ્યક્તિનો પ્રતિભાસ અભિગ્રાથી થા-

ય છે, પણ જાતિનો પ્રતિભાસ તો લક્ષણાથી થાય છે; આ પ્રમાણે માનતાં આનન્દ્યાદિ દોષનો અવકાશ રહેતો નથી.^{૩૧}

પાણિનિ આચાર્ય આ વેને મનને માન્ય કરે છે. જાત્યા વ્યાયામેકસ્મિન્ વહુવચનમન્યતરસ્યામ્ એ સૂત્રમાં પદનો અર્થ જાતિ છે એમ તે સ્વીકારે છે; તેમજ સરૂપાણામેકશેષ એક વિભક્તૌ એ સૂત્રમાં પદનો અર્થ દ્રવ્ય છે એમ સ્વીકારે છે. વ્યાકરણ સર્વ પક્ષને અનુકૂલ હોવાથી બે પક્ષ સ્વીકારવામાં કંઈ વિરોધ આવતો નથી માટે અદ્વય સત્ય અને પર એવું બ્રહ્મતત્ત્વ સર્વ શબ્દનો અર્થ છે એમ સિદ્ધ થયું.^{૩૨}

કહ્યું છે કે:—

માટે શક્તિના વિભાગે કરીને, સત્ય સર્વ અને જ્ઞાતાત્મક એવો એક અર્થ શબ્દથી વાચ્ય એવાં વહુ રૂપમાં પ્રકાશ છે.^{૩૩}

શબ્દના સત્ય સરૂપના સંબંધમાં પણ ભર્તૃરરિષિ સંબંધસ-મુદેશમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

જેમાં દ્રષ્ટા દશ્ય અને દર્શન આયકાલ્પત છે તે અર્થને ઘેદાન્તના જાણનારાઓ સત્ય કહે છે.^{૩૪}

દ્રવ્યસમુદેશમાં પણ કહ્યું છે કે:—

કુંડલગતસુવર્ણની પેઠે વિકાર આવવા છતાં પણ જે સત્ય રહે છે, અને જેમાંથી વિકાર જતો રહ્યો છે, તેને પરાપ્રકૃતિ કહે છે.

સ્વીકારવામાં આવેલા અદ્વિતીયત્વના નિર્વાહને અર્થે વાચ્ય અને વાચક (શબ્દ અને અર્થ) માં ભેદ નથી એમ જણાવવાને કહે છે કે —

(ઉપર કહેલી) પરાપ્રકૃતિ સર્વ શબ્દની વાચ્યા છે, અને તે શબ્દથી પૃથક્ નથી, આ પ્રમાણે વેને અપૃથક્ છે તોપણ તેઓની ઘરુચે આત્મા પરમાત્માના જેવો સંબંધ છે.

આ કારિકાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે: બ્રહ્મતત્ત્વ સર્વ શબ્દનો વિષય છે, આ બ્રહ્મતત્ત્વમાં પ્રતિનિયત આકારોના ઉપા-

ધિયી રૂપભેદ જોવામાં આવે છે, અને આ સર્વ ભેદ ઉપાધિથી કલ્પિત હોવાથી સર્વ વ્યવહાર માત્ર અવિદ્યાથી કલ્પિત ઠરેછે. પરમાર્થતઃ તો આ બ્રહ્મતત્ત્વ ભેદરહિત છે. પરંતુ માયાકૃત સંવૃત્તિ (આવરણ) ને હાંધે વ્યવહારદશામા સ્વભાવસ્થાની પેઠે ઉચ્ચાવચ્ચ પ્રપંચ વિવર્તને પામેછે.^{૩૧} વેદાન્તમાં નિપુણ એવા પુરુષો કહેછે કે:—

જેમ મહારેવિપેમાયાથી વિસ્તારાતો આ સ્વપ્ન પ્રપંચ છે તેજ પ્રમાણે મહારેવિપે માયાથી વિસ્તારાતો આ જાગૃતપ્રપંચ છે.

આપ્રમાણે કૂટસ્થ પરબ્રહ્મને સચ્ચિદાનંદરૂપ અને પ્રયગ્નાત્માથી અભિન્ન માનતાં અગાદિ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ ધાય છે અને તેથી તે (કૂટસ્થાદિ વિશેષણયુક્ત) બ્રહ્મ સાથે એક્ય એ છે લક્ષણ જેનું એવો મોક્ષ સિદ્ધ ધાય છે. કહ્યું છે કે:—

શદ્દબ્રહ્મને વિષે નિષ્ણાત પુરુષો પરબ્રહ્મને પામે છે.

આ પ્રમાણે શદ્દાનુશાસનશાસ્ત્ર મોક્ષનું સાધન છે એમ સિદ્ધ થયું. કહ્યું છે કે:—

જ્ઞાનીઓ કહે છે કે તે (વ્યાકરણશાસ્ત્ર) મોક્ષનું દ્વાર છે, ધાર્ણીના વ્યાધિનું ઓષધ છે, સર્વ વિદ્યાઓને પવિત્ર કરનાર છે, અને સર્વ વિદ્યાઓની વિદ્યા છે.

■ વી

સિદ્ધિરૂપ સોપાન (દાદર)નું તે પગથીયું છે, અને મોક્ષના માર્ગનો તે સીધો રાજમાર્ગ છે.

માટે વ્યાકરણશાસ્ત્ર પરમપુરુષાર્થનું સાધન હોવાથી તેનું અધ્યયન કરવું જોઈએ એમ સિદ્ધ થયું.

સાંખ્યદર્શન.

સાંખ્યમતાશ્રદોઔથી પ્રતિપાદિત કરવામાં આવતો આડો આવનાર પરિણામવાદ જ્યાં સુધી જાપ્રત્ છે ત્યાંસુધી વિવર્તવાદ ઉપર શી રીતે આદર કરી શકાય ? સાંખ્યશાસ્ત્રમાં સંક્ષેપથી ચાર પ્રકારના પદાર્થ માનવામાં આવે છે; કોઈ પદાર્થ માત્ર પ્રકૃતિ છે, કોઈ માત્ર વિઠ્ઠતિ છે, કોઈ પ્રકૃતિ અને વિઠ્ઠતિ બંને છે, અને કોઈ પ્રકૃતિ પણ નથી અને વિઠ્ઠતિ પણ નથી. તેમાં જે કેવલ પ્રકૃતિ છે તે ‘પ્રધાન’ પદથી ઓળખાય છે. તે મૂળપ્રકૃતિ છે અને તે કોઈની વિઠ્ઠતિ નથી. ‘ પ્રકર્ષે કરીને કરે છે તે પ્રકૃતિ ’ એ વ્યુત્પત્તિથી સત્ત્વ રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણનાં સામ્યાવસ્થાનું અભિધાન થાય છે અને તેથી ‘મૂળ પ્રકૃતિ અવિકૃતિ છે’ એમ કહેવામાં આવે છે. મૂળ એવી જે પ્રકૃતિ તે મૂળપ્રકૃતિ, તે મહત્ આદિ કાર્યસમૂહનું મૂળ છે; આ પ્રધાનનું અન્ય કોઈ મૂળ નથી, કારણ કે તેમ હેતાં અનવસ્થા દોષ આવે. કોઈ કહેશે કે વીજ અને અંકુરની પેઠે હેતાં અનવસ્થા દોષ ન આવે તો તેનું આ કહેવું યોગ્ય છે, કારણ કે તેમ સિદ્ધ કરવાને કંઈ પ્રમાણ નથી. મહત્ અહંકાર અને તન્માત્રા એ પ્રકૃતિ અને વિઠ્ઠતિ બંને છે. કહ્યું છે કે:—

મહત્ત્વને આદિ લઈને સાત પ્રકૃતિવિકૃતિ છે,

આ કારિકાનો અર્થ આ પ્રમાણે છે: પ્રકૃતિ એવી જે વિકૃતિ તે પ્રકૃતિવિકૃતિ, સાત એટલે મહત્ત્વને આદિ લઈને સાત તત્ત્વ, તેમાં અંતઃકરણાદિ પદ્યથી વેદનીય મહત્ત્વ અહંકારની પ્રકૃતિ છે, અને મૂળ પ્રકૃતિ (પ્રધાન) ની તે વિકૃતિ છે. એ પ્રમાણે અભિમાન એ જેનું વીજું નામ છે એવું અહંકારતત્ત્વ મહત્ત્વની વિકૃતિ છે; અને તેજ અહંકારતત્ત્વ તામસ હોઈને સૂક્ષ્માભિમાન પંચ તન્માત્રાની પ્રકૃતિ છે, અને સાત્વિક હોઈને અગિઆર ઇન્દ્રિયો—ચક્ષુઃ શ્રોત્ર ગ્રાણ રસના અને ત્વક્ એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને વાક્, ગાણિ, પાદ, પાસુ અને ઉપસ્થ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને ઉભયાત્મક મનસ્—ની પ્રકૃતિ છે. રજસ્ પણ ધ્યર્થ નથી, કારણ કે ધને સ્થલે ક્રિયા ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તે પણ કારણ ઠરે છે.

ઈશ્વરકૃષ્ણ કહેછે કે:—

અભિમાન જે અહંકાર તેમાંથી બે પ્રકારનો સર્ગ પ્રવર્તે છે; એક અગિઆરનો ગણ અને વીજો તન્માત્રાપર્ચક, વૈકૃત અહંકારમાંથી સાત્વિક યયો અગિઆરનો ગણ પ્રવર્તે છે. ભૂતનો આદિ જે (અહંકાર) તેમાંથી તન્માત્રા પ્રવર્તે છે; તન્માત્રાપર્ચક છે તે તામસ છે. આ બંને પ્રકારનો સર્ગ રાજસ અહંકારમાંથી પ્રવર્તે છે. ચક્ષુઃ શ્રોત્ર ગ્રાણ રસના અને ત્વક્ એ જ્ઞાનેન્દ્રિય છે અને વાક્ ગાણિ પાદ પાસુ અને ઉપસ્થ એ કર્મેન્દ્રિય છે. મન ઉભયાત્મક છે, તે સંરુદ્ધપચિક્ષ્ણાન્મક છે અને ઇન્દ્રિય સાથે તેનું સાધર્મ્ય હોવાથી તે પણ ઇન્દ્રિય છે.

આ સર્વનું તત્ત્વકૌમુદીમાં આચાર્ય વાચસ્પતિએ વિવરણ કર્યું છે.

કેવલ વિકૃતિ તે આકાશાદિ પંચ મહાભૂત અને અગિઆર ઇન્દ્રિય છે. કહ્યું છે કે:—

પોઙ્ગકસ્તુવિકાર:.

‘ સોઽ સંસ્યાનો ગણ તે પોઙ્ગક; તે વિકાર-વિકૃતિ છે પ્રકૃતિ નથી. કોઈ કહેશે કે પૃથિવ્યાદિ પણ ગૌ, ઘટ, ઇત્યા

દિનાં પ્રકૃતિ છે તો તેને કહેવાનું કે તે પૃથિવ્યાદિથી જૂદા તત્ત્વ નથી અને તેથી તે પ્રકૃતિ નથી, આ મતમા 'જૂદા તત્ત્વનું ઉપાદાન તે પ્રકૃતિ' એમ પ્રકૃતિનું લક્ષણ માનવામા આવે છે. ગૌ વદ્દેશ્યાદિમા સ્પૂલ્લત્વ અને ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વ સમાન હોવાથી તે જૂદાં તત્ત્વ કહેવાય નહિ. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ સૂક્ષ્મ તન્માત્રામાના અનુક્રમે એક, બે, ત્રણ, ચાર, અને પાંચમાથી એક, બે, ત્રણ, ચાર, અને પાંચ ગુણાભ્યા આકાશાદિ પચ્ચભૂત ઉત્પન્ન થાય છે. ઇન્દ્રિયસૃષ્ટિના સમયમા પૂર્વે કહી ગયા છીએ. સારથ્ય-કારિકામા કહે છે કે —

(મૂલ) પ્રકૃતિથી મહત્, મહત્થી અહંકાર, અહંકારથી સોલ્લનો ગણ (પાંચ તન્માત્રા અને અગિયાર ઇન્દ્રિય) અને સોલ્લમાના પાંચ (તન્માત્રા)થી પંચ મહાભૂત ઉત્પન્ન થાય છે

પુરુષ છે તે પ્રકૃતિ પણ નથી અને નિકૃતિ પણ નથી. કારિકામા કહ્યું છે કે —

ન પ્રકૃતિર્ન વિકૃતિ પુરુષ. ॥

પુરુષ કૂટસ્થ નિત્ય અને અપરિણામી છે તે કોઈની પ્રકૃતિ પણ નથી અને કોઈની નિકૃતિ પણ નથી, આ પ્રમાણે ઉપરની કારિકાનો અર્થ છે "આ પચીસ તત્ત્વના સાધકરૂપે ત્રણ પ્રમાણનો અર્ગીકાર કરવામા આવે છે. કહ્યું છે કે —

પ્રત્યક્ષ અનુમાન અને આસવાન્ય (શબ્દ) એ ત્રણ પ્રમાણ માનવામા આવે છે, કારણ કે તે સર્વ પ્રમાણ સિદ્ધ છે પ્રમેયની સિદ્ધિ પ્રમાણથી છે.

કાર્ય કારણ માપના સમયમા ચાર પ્રકારનો વાદ હોય છે વૌદ્ધો એમ માને છે કે અસત્માથી સત્ ઉત્પન્ન થાય છે, નૈયાયિકાદિ એમ માને છે કે સત્માથી અસત્ ઉત્પન્ન થાય છે, વેદાન્તીઓ એમ માને છે કે કાર્ય સમૂહ છે તે સત્નો વિવર્ત છે, તે વસ્તુસત્ નથી, અને સામ્યમતવાદીઓ એમ માને છે કે સત્માથી સત્ ઉત્પન્ન થાય છે.

असत्त्मांशी सत् उत्पन्न थाय छे ए पक्ष मानवा जेवो नथी, कारण के शशत्रिपाण जेवुं निरुपाख्य असत् कारण थई शके ए मानी शकाय तेम नथी, तेमज असत् अने सत् वच्चे तादात्म्य होय एम पण मानी शकाय नहि.

सत्त्मांशी असत् पण उत्पन्न थई शके नहि, कारण के कारकना व्यापारनी पूर्वे शशत्रिपाणजेवा असत्त्मांशी उत्पात्ति अर्थात् सत्तासंबंध संभवेज नहि; गमे तेवो निपुण पुरुष पण नौछेने पीत करी शके नहि. कोइ कहेशो के सत्त्व अने असत्त्व ए घटना धर्म छे तो तेने केहेवानुं के ए बात मानना जेवी नथी, कारणके जो धर्मा असत् होय तो 'तेनो धर्म' एम कही शकायज नहि अने कही कोइ कहे तो ते सत् थई जाय. माटे कारकना व्यापारनी पूर्वे पण कार्य सत् होवुं जोईए. जेम तल पिलनाथी तेलनी, अथवा जेम गाय दोवाथी दूधनी अभिव्यक्ति थाय छे तेम जे सत् होय छे तेनी अभिव्यक्ति थाय छे. बट्टी उत्पत्ति पहेलां असत् एवा पदार्थने सिद्ध करवाने कोइ उदाहरण पण नथी. बट्टी हमे सूटीशुं के कार्यने उत्पन्न करनार कारणनो ते कार्यनी साथे संबंध छे के नथी ! जो कहेशो के छे तो कार्य सत् थशे, कारण के सत् वस्तुओनोज संबंध होई शके एवो नियम छे. जो कहेशो के नथी तो गमे ते कार्य गमे ते कारणमांशी उत्पन्न थशे, कारण के असंबंधत ए काइ विशेष नथी.

सांख्याचार्य कहे छे के:—

कार्यने असत् मानतां तेनो सत्त्वसंगी कारणो साथे संबंध होतो नथो अने असंबंधनी उत्पत्ति इच्छनारथी कही व्यवस्था थई शकती नथी.

जो तमे कहेशो के कारण कार्य साथे असंगत होय तो पण ज्यां तेनी शक्ति होय तां ते कार्य उत्पन्न करी शके अने शक्तिनुं अनुमान कार्यना दर्शनथी थई शके, तो तेना संबंधमां हमे कही-शुं के ए प्रमाणे धारुं असंगत छे, कारण के तलमां 'तेलने ल-

ત્વજ કરવાની શક્તિ છે' એ સ્થલે તેલ અસ્તત્ હોવાથી, હમે જે સંનંદન અસંનંદનો વિકૃત્ત કલ્પો તેનું સમાધાન થઈ શકશે નહિ અને તેથી શક્તિનું નિર્ગ્મણ કરવું અશક્ય થઈ પડશે."

કાર્ય કારણનો અભેદ માનતાં કાર્યનું અસ્તિત્વ કારણથી પૃથક્ થતું નથી; જેમ કે પટ તંતુથી બિન્ન નથી, કારણ કે તેમાં તેના ધર્મ જોવામાં આવે છે. જેમાં તેના ધર્મ જોવામાં નથી આવતા તે તેનાથી અભિન્ન નથી, જેમ કે ગાય અને ઘોટો; પરંતુ પટમાં તંતુના ધર્મ જોવામાં આવે છે માટે તે તેનાથી અભિન્ન છે. જો તમે કાદેરો કે એમ હોય તો પ્રત્યેક તંતુ પટનું કાર્ય કરે તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં હમે કાદીશું કે જો તંતુઓને અમુક સ્થિતિમાં મુકો તો પટનું કાર્ય થાય, જેમ કે કૂર્મનાં અંગ કૂર્મના શરીરમાં પાછા જતા તે અદ્વય થાય છે, અને બહાર નીકળતા તે દ્વય થાય છે તેમ તંતુઆદિમાંથી પટઆદિ વિશેષો બહાર નીકળતા તે પટાદિ રૂપે પ્રકટ થાય છે અને ત્યારે પટાદિની ઉત્પત્તિ થઈ એમ આપણે કહીએ છીએ; અને મૂળ રૂપમાં નિવેશ કરતા અદ્વય થાય ત્યારે તેનો વિનાશ એવો એમ આપણે કહીએ છીએ. સ્વયં જોતાં અમત્નો ઉત્પત્તિ થતો નથી અને સત્નો વિનાશ થતો નથી. મગ્નદ્રીતામાં કહ્યું છે કે.—

અસત્ત્વં અસ્તિત્વ અને સત્ત્વો અભાવ જણાતો નથી.
માટે કાર્યના અનુમાનથી પ્રધાનની સિદ્ધિ છે." કહ્યું છે

કે.—

અસત્ત્વા અકારણથી, ઉપાદાનના ગ્રહણથી, સર્વ સંમ-
ચના અભાવથી, શક્તિના શક્યકરણથી, અને કારણભા-
વથી, કાર્ય સત્ ટરે છે."

યહી સત્ એવા વ્રક્ષતત્ત્વનો વિમર્ત્ત તે પ્રપચ છે એમ પણ મનાતું નથી, કારણ કે પ્રપચ સત્ય છે એ મતને વાધ આપે એવું કંઈ પ્રમાણ નથી તેમજ અધિષ્ઠાન (બ્રહ્મ) ચેતન અને આરોપ્ય (જગત્) જડ હોવાથી બનેલી વચ્ચે સોના અને રૂપાની પેઠે

સાંખ્ય ન હોવાને ઈધે આરોપ અસંમથિત છે. માટે સુખ દુઃખ મોહાત્મક જગત્તું કારણ પળ તેવુંજ માનવું જોઈએ.^૩ પ્રયોગના રૂપ-માં આ આ પ્રમાણે મુકી શકાય:—

જગત્તું કારણ સુખદુઃખ મોહાત્મક વસ્તુ હોવી જોઈએ, કારણ કે તે (જગત્) માં તેનો અન્વય જોવામાં આવે છે;

જેમાં જેનો અન્વય જોવામાં આવે તે તેનું કારણ હોવું જોઈએ;

જેમ કે અલંકારમાં સોનાનો અન્વય જોવામાં આવે છે માટે સોનું તેનું કારણ છે.

જગત્માં સુખદુઃખ મોહાદિનો અન્વય જોવામાં આવે છે, માટે તેનું કારણ પળ સુખ દુઃખ મોહાત્મક છે.^૪

જેને આપણે જગત્માં સુખાત્મકતા કહીએ છીએ તે તેના કારણમાં સત્ત્વ ગુણ છે, જેને દુઃખાત્મકતા કહીએ છીએ તે રજો-ગુણ છે અને જેને મોહાત્મકતા કહીએ છીએ તે તમોગુણ છે. આ પ્રમાણે જગત્તું કારણ ત્રિગુણાત્મક (પ્રધાન) છે એમ સિદ્ધ થયું.^૫ આપણે જગત્માં જૂઠાજૂઠા પદાર્થ ત્રણ ગુણ યુક્ત જોઈએ છીએ.

પોતાની સ્ત્રી સત્યવતીમાં મૈત્રને સુખનો અનુભવ થાય છે તે તે (મૈત્ર)ના પ્રતિ તેમાંના (સત્યવતીમાંના) સત્ત્વ ગુણના પ્રાદુર્ભાવને ઈધે થાય છે, સત્યવતીમાં સત્યવતીનો શોક્યોને દુઃખનો અનુભવ થાય છે તે તેઓના પ્રતિ તેમાંના રજોગુણના પ્રાદુર્ભાવને ઈધે થાય છે; તેને નહિ પ્રાપ્ત કરનાર ચૈત્રને મોહ થાય છે તે તેના પ્રતિ તેમાંના તમોગુણના પ્રાદુર્ભાવને ઈધે થાય છે. ૧ પ્રમાણે અન્ય કોઈ ઘટાદિ પદાર્થ પ્રાપ્ત થતાં સુખ કરે છે, ઘીજાથી તેનું હરણ થતાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. અને ઉદાસીન પ્રતિ તે ઉપેક્ષાનો વિષય છે. ઉપેક્ષાનો વિષય થવા પળું તે મોહ; કારણ કે મોહ શબ્દ ‘મુહ વૈચિલે’ ૧ ધાતુ ઉપરથી થયો છે, અને ઉપેક્ષણીય પદાર્થ પ્રતિ ચિત્તની શક્તિનો ઉદય થતો નથી. માટે સુખ દુઃખ

મોહાત્મક સર્વ પદાર્થ (માત્રસમૂહ) નું કારણ ત્રિગુણ પ્રધાન છે એમ હમે માનીએ છીએ.^{૧૬} શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે:—
અજામેકાં લોહિતશુક્લશુષ્ણાં વચ્ચીઃ પ્રજા જનયન્તીં સરુપાઃ
અજોષ્ટકો હ્રુપમાણોનુશેતે જહત્યેનાં ભુક્તભોગામજોન્યઃ

અહીં લોહિત શુક્લ અને શુષ્ણગવ્દનું રંજકત્વ પ્રકાશત્વ અને આવરકત્વ સાથે સાધર્મ્ય હોનાથી તે રજસ્ સત્ત્વ અને તમસ્ ગુણનું પ્રતિપાદન કરે છે.^{૧૭}

પૂર્વપશ્ચીઃ— પળ અચેતન એવું જે પ્રધાન તે ચેતનથી અનધિષ્ટિત હોય તો મહાદાદિકાર્ય ઉત્પન્ન કરવાને તેનો વ્યાપાર સંભવે નહિ; માટે કોઈ ચેતન અધિષ્ઠાતૃ હોયું જોઈએ. આ પ્રમાણે જોતાં સર્વદર્શી પરમેશ્વરનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ.^{૧૮}

સિદ્ધાન્તીઃ—આ પ્રમાણે ધાર્યું અસંગત છે, કારણ કે અચેતન એવા પ્રધાનની પળ પ્રયોજનવશાત્ પ્રવૃત્તિ સંભવે છે. ચેતનથી અનધિષ્ટિત એવું અચેતન પુરુષના અર્થને માટે પ્રવર્તતું આપ-ણે જોઈએ છીએ; જેમકે વત્સની શુદ્ધિને અર્થે અચેતન દૂધ પ્રવર્તે છે, અથવા જેમ અચેતન જલ લોકના ઉપકારને અર્થે પ્રવર્તે છે. આ પ્રમાણે અચેતન પ્રવૃત્તિ પળ પુરુષના મોક્ષને અર્થે પ્રવર્તી શકે. કહ્યું છે કે:—

અચેતન દૂધની જેમ વત્સની શુદ્ધિને માટે પ્રવૃત્તિ છે તેજ પ્રમાણે પુરુષના મોક્ષને અર્થે પ્રધાનની પળ પ્રવૃત્તિ છે.^{૧૯}

વચ્ચી ‘ પરમેશ્વર કે જે કરુણાદ કરીને પ્રવર્તક છે ’, એવો પરમેશ્વરાસ્તિત્વવાદીઓનો પોત્કાર તે ગયા શ્વાતે છે, કારણ કે નીચેનો ત્રિકલ્પ અસદ્ય છે; ईश्वर સૃષ્ટિની પહેલાં પ્રવૃત્તિ કરે છે કે સૃષ્ટિના ઉત્તર કાલમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે? જો પ્રથમ પક્ષ હો તો તે સંભવતું નથી, કારણ કે શરીરાદિના અભાવથી દુઃખની ઉત્પત્તિ નહિ હોવાને લીધે જીવોના દુઃખનો નાશ કરવાની ઇચ્છા અનુપપન્ન થો છે. બીજો પક્ષ હો તો તેમાં પરસ્પરાશ્રય દોષ આવે છે, કારણ કે કરુણાથી સૃષ્ટિ અને સૃષ્ટિથી કરુણા એમ માનવું પડે છે.^{૨૦}

માટે ચેતનથી અનધિષ્ટિત અચેતન પ્રધાનનું મહદાદિરૂપે પરિણામ પુરુષોના અર્થને માટે પ્રયુક્ત છે અને પુરુષ અને પ્રધાનનો સયોગ તે તેનું નિમિત્ત છે. જેમ નિર્વ્યાપાર અયસ્કાન્ત (હોહુચુચુ)ના સાનિધ્યથી લોહનો વ્યાપાર થાય છે તે પ્રમાણે નિર્વ્યાપાર પુરુષના સાનિધ્યથી પ્રધાનનો વ્યાપાર યોગ્ય છે, અને પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સંબંધ પાગલા અને આધ્યાત્મની પેઠે એક વીજાની અપેક્ષાને આધારે છે. પ્રકૃતિ ભોગ્ય હોવાથી ભોક્તા પણ પુરુષની અપેક્ષા કરે છે, અને પુરુષ પણ પોતે પ્રકૃતિથી ભિન્ન છે એ વાતના અજ્ઞાનથી શુદ્ધિની છાયામાં આવી પડવાથી પ્રતીત થતા જે શુદ્ધિગત દુઃખનું તેને દૂર કરવાને કૈવલ્યની અપેક્ષા કરે છે, અને કૈવલ્ય પ્રકૃતિ અને પુરુષના ત્રિવેક ઉપર આધાર રાખે છે અને તેના વગર તેનો સમન ન હોવાથી તે કૈવલ્યને અર્થે પ્રધાનની અપેક્ષા કરે છે.^{૧૧} જેમ કોઈ પાગલો અને આધ્યાત્મ માર્ગમાં સાથે જતા હોય તે દૈન્યોગથી છૂટા પડે અને ધીમે ધીમે આમ તેમ ભટકે તમા મનથી આકુલ વ્યાકુલ થાય, પણ પછી દૈવયોગથી તે મેળા થાય ત્યારે આધ્યાત્મ પાગલને પોતાનો લાભ ઉપર ડચકી લે અને દેખાડેલા માર્ગથી આત્મલો ઇચ્છેલા સ્થાનને પામે અને પાગલો પણ આધ્યાત્મની છાવે પેઠેલો હોવાથી ધારેલા જગાએ જઈ શકે, તેજ પ્રમાણે એક વીજાની અપેક્ષા કરનાર જે પ્રધાન અને પુરુષ તેના ઉપર સર્ગ (સૃષ્ટિ) નો આધાર છે. કહ્યું છે કે —

પુરુષના દર્શનને (ચિન્તાને) માટે અને કૈવલ્યને માટે તેનો પ્રધાન સાથે પાંગળા અને આધ્યાત્મની પેઠે સંબંધ છે, આ સંબંધથી સૃષ્ટિઓનો પ્રાદુર્ભાવ છે.^{૧૨}

પૂર્વપક્ષી —પુરુષના અર્થને માટે પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિ તો હમે સ્વીકારીએ છીએ પણ તેની નિશ્ચિત શી રીતે સમજાય.^{૧૩}

સિદ્ધાન્તી —જેમ કોઈ સ્વચ્છંદી સ્ત્રીમાં તેના પતિને દોષ જોવા હોય અને તે પછી જેમ તે સ્ત્રી તેની પાસે જઈ શકે નહિ,

અથવા જેમ પોતાની ભૂમિકા ભજવ્યા પછી નર્તકી નિવૃત્તિને પામે તે પ્રમાણે પ્રકૃતિના સંબંધમાં પણ થાય. કહ્યું છે કે:—

જેમ પોતાનો રોલ વતાવ્યા પછી નર્તકી નૃત્યથી નિવૃત્ત થાય છે તેજ પ્રમાણે પુરુષને પોતાનું સ્વરૂપ દેતાડી પ્રકૃતિ પણ નિવૃત્ત થાય છે.

આમાટે નિરીશ્વર સાંખ્યશાસ્ત્રના પ્રવર્તક કાપિલના અનુયાયીઓના મતનો ઉપન્યાસ કર્યો છે.

પાતંજલ દર્શન.

હવે સૈશ્વર સાહ્ય પ્રવૃત્તક પતજર્ણિ યોગેરે મુનિઓના મતને અનુસરનારાઓનું મન જળાવીએ છીએ. ત્યાં સાહ્ય-પ્રવચન એના બીજા નામરાહુ પતજલિપ્રણીત યોગશાસ્ત્ર ચાર પાદનું છે તેમાના. પ્રથમ પાદમા મતાનું પતજલિ

અથ યોગાનુશાસનમ્

(હવે યોગનું અનુશાસન)

૧ સૂત્રથી યોગશાસ્ત્રના આરમ્ભનો પ્રતિજ્ઞાનું વિધાન કરીને

યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ

(ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ તે યોગ)

ઇત્યાદિ સૂત્રથી યોગના લક્ષણનું અભિધાન કરી સપ્રપચ સમાધિનો નિર્દેશ કરે છે. બીજા પાદમા

તપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ ક્રિયાયોગઃ

(તપ, સ્વાધ્યાય અને શૈશ્વરપ્રણિધાન ૧ ક્રિયા-યોગ છે.)

ઇત્યાદિ સૂત્રોવડે ન્યુત્પાન પામેલા ચિત્ત વાઙ્માને માટે ક્રિયાયોગ

અર્થાત્ યમાદિ પંચ વહિરંગ સાધનો જણાવવામાં આવે છે. ત્રીજા પાદમાં,

દેશવંધ ચિત્તસ્ય ધારણા.

(અમુક દેશમાં ચિત્તનો વંધ તે ધારણા)

ઇત્યાદિ સૂત્રો વડે ધારણા ધ્યાન અને સમાધિ એ ત્રણ સંયમ પદથી ઓઢાવાતાં અંતરંગ સાધનો, તથા તેમાં અવાન્તર પછ, જેનાકે અનેક પ્રકારની વિભૂતિઓ; એ સર્વ જણાવવામાં આવે છે. ચોથા પાદમાં;

જન્મૌપધિમન્ત્રતપઃસમાધિજાઃ સિદ્ધયઃ

(જન્મ, ઊપધિ, મંત્ર, તપ, અને સમાધિથી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.)

ઇત્યાદિ સૂત્રોથી પાંચ સિદ્ધિઓના પ્રપંચન સાથે, પરમ પ્રયોજન જે કૈવલ્ય, તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. પ્રાનાદિ પચ્ચાસ પ્રાચીન (સાંલ્ય વાઢાના) તપ આ દર્શનમા સંમત છે. અને છન્વીસમું તત્ત્વ પરમેશ્વર છે. તે ધર્મ ત્રિપાક અને આશય જેને સ્પર્શ કરતા નથી એવો પુરુષ પોતાની ઇચ્છાથી નિર્માણ કરેલા શરીરમાં રહી, લૌકિક અને વૈદિક સંપ્રદાયને પ્રતર્તાવે છે, તથા સંસારાગારમાં તત્ત્વ થતા પ્રાણીઓ ઉપર અનુગ્રહ કરે છે.

પૂર્વપક્ષીઃ—પણ આત્મા તો કમલના પત્ર જેવો નિર્લેપ છે, તો તેને તાપનો સમય કયાથી હોય કે પરમેશ્વરને અનુગ્રાહક રૂપે સ્વીકારાય ?

સિદ્ધાન્તી—તમારી શંકાના સમાધાનમાં હમે આ પ્રમાણે કહીએ છીએ: રજોગુણ છે તે તાપક છે અને સત્ત્વગુણ છે તે તપ્ય છે, અને તેજ સત્ત્વગુણ બુદ્ધિરૂપે પરિણમે છે. હવે બુદ્ધિની સાથે પોતાને તમોગુણને લીધે અભિન્ન માનનાર પુરુષ સત્ત્વગુણ તપતાં ‘ તપે છે ’ એમ કહેવાય છે. આચાર્ય કહે છે કે:—

બુદ્ધિભાવને પામેલું સત્ત્વ તપ્ય છે, અને રાજસભાવ તાપક છે. તપ્ય સાથે પુરુષને અગ્નિ મનાવનારી તામસી વૃત્તિને લીધે આત્મા તપ્ય છે એમ કહેલું છે.

પતજલિ પણ કહે છે કે —

મોક્તૃશક્તિ, જે અપરિણામિની અને અપ્રતિસક્રમા છે, તે પરિણામી અને પ્રતિસન્નન્ત પદાર્થને વિષે તદ્વૃત્તિને અનુભવે છે.

મોક્તૃશક્તિ તે ચિત્ શક્તિ કહેવાય છે, અને તેજ આત્મા છે, તે પરિણામી, અને બુદ્ધિતરપમા પ્રતિસન્નન્ત અર્થાત્ પ્રતિવિચિત, પદાર્થમા તદ્વૃત્તિને અનુભવે છે, એટલે કે બુદ્ધિમા પ્રતિવિચિત થઈને તે ચિત્ શક્તિ ઉપર બુદ્ધિની છાયા પડવાને લીધે તે બુદ્ધિની વૃત્તિનુ અનુકરણ કરે છે આ પ્રમાણે પુરુષ જો કે શુદ્ધ છે, તો પણ તે બુદ્ધિશ્રુત પ્રતીતિને અનુસાર જુને છે, અને આ પ્રમાણે બુદ્ધિશ્રુત પ્રતીતિને અનુસાર જોનાર આત્મા (જો કે તદ્વ્યતિરિક્ત છે તો પણ) જાણે તદામક હોય તેયો જણાય છે આ પ્રમાણે સપ્તમાન પુરુષ, ગાદરથી અટક્યા વગર અને શના વચ્ચે સુધી યમ નિયમાદિ અષ્ટાંગ યોગનુ અનુષ્ઠાન કરે છે તથા પરમેશ્વરનુ પ્રણિધાન કરે છે, ત્યારે તેને સત્ત્વ અને પુરુષની અન્યતા શુદ્ધ રૂપમા જણાય છે, અને તે વચ્ચે અનિશાદિ પચ્ચેશ સમૂલ નાશને પામે છે તથા સારા કે નટારા કર્મશાય પણ મૂલ માર્થી નષ્ટ થઈ જાય છે. આ પછી નિર્લેપ પુરુષનુ પૂર્ણ મુક્ત રૂપે કરીને (કેવલ્ય રૂપે કરીને) અવસ્થાન તે તેનુ કેવલ્ય છે^૧

યોગ શાસ્ત્રના

અથ યોગાનુશાસનમ્

૧ પ્રથમ સૂત્રે કરીને બુદ્ધિનાન પુરુષની પ્રવૃત્તિને માટે નિયમ, પ્રયોજન, સત્ત્વ અને અધિકારીત્વ અનુસંધાનુષ્ઠયનુ પ્રતિ

પાદન કરવામાં આવે છે.' અહીં અથ શબ્દ અધિકારાર્થે (આરંભાર્થે) સ્વીકારવામાં આવે છે.

પૂર્વપક્ષી:—‘અથ’ ના તો અનેક અથ થાય છે તો આરંભાર્થે શા માટે તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે? નામલિંગાનુશાસન (અમરકોશ) માં ‘ અથ શબ્દ મંગલ, આનંતર, આરંભ, પશ્ચ અને સકલ (કાતર્ત્ન) ના અર્થનો વાચક છે ’ એ પ્રમાણે તેના મંગલાદિ અનેક અર્થ આપેલા છે. તેમાં આ સ્થલે પ્રશ્ન અને સકલ (કાતર્ત્ન) નો સંભવ નથી, તો પણ આનન્તર્ય, મંગલ, પૂર્વપ્રકૃતાપેક્ષા અને આરંભ એ ચાર અર્થનો સંભવ છે તો માત્ર આરંભાર્થ લેવો અયોગ્ય છે.

સિદ્ધાન્તી:—આ પ્રમાણે કહેનારને હમે કહીએ છીએ કે એમ નથી, કારણ કે બીજા અર્થ લેતાં નાંચેનો વિકલ્પ નડે છે. આનંતર્ય (પછી) અર્થ લેતાં યોના પછી ? ગમે તેના પછી કે ‘પૂર્વવૃત્તિભાવ’ લક્ષણથી લક્ષ્ય જે કારણ તેના પછી ? ‘ ગમે તેના પછી ’ એ પક્ષ લેવાશે નહિ, કારણ કે કંઈ પણ કર્યા વગર કોઈ પણ પ્રાણી ક્ષણગર પણ રહે તો નથી એ ન્યાયથી સર્વ કોઈ કંઈ કર્યા પછીજ કંઈ કરે છે; અને આ પ્રમાણે હોવાથી પછી શબ્દ ન કહ્યો હોય તો પણ તે પ્રાપ્ત છે, અને તેથી અથ શબ્દ પછીના અર્થમાં લેતાં તે નિરર્થક ટોરે છે. ‘ પૂર્વવૃત્તિભાવ જે કારણ તેના પછી ’ એ પક્ષ પણ લેવાશે નહિ, કારણ કે શમાદિ પછી યોગની પ્રવૃત્તિ છે એ ચાત તો ખરી છે, તો પણ તે અનુશાસનની પ્રવૃત્તિના અનુબંધ હોવાથી શબ્દતઃ મુલ્ય નથી. ’ તમે કહેશો કે શબ્દતઃ પ્રધાનભૂત જે અનુશાસન તે શમાદિની પછી છે એમ ‘ અથ ’ નો અર્થ શા માટે ન લેવાય તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં હમે કહીશું કે તમારાથી એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે ‘જેને કારણે લક્ષણ, ભેદ, ઉપાય અને ફલ સહિત યોગનું અનુશાસન અર્થાત્ વ્યાખ્યાન કરાય છે તે અનુશાસન ’ એ વ્યુત્પત્તિથી અ-

નુશાસનનો અર્થ શાસ્ત્ર થાય છે. હવે અનુશાસન શમાદિ પઠી છે એમ કહી નિયમ નથી, કારણ કે શરૂ જોતા તે તત્ત્વનાજ્ઞાન અને તેને જણાવવાની ઈચ્છા પઠી છે અને શમાદિ પઠી તો જિજ્ઞાસા અને જ્ઞાન છે. શ્રુતિમા કહ્યું છે કે —

માટે શાન્ત, દાન્ત, ઉપરત, તિતિશ્ચ, શ્રદ્ધાચાર્ અને સમાહિત થઈને આત્મામાં આત્માને જોવા જોઈએ.

તમે કહેશો કે અવનો અર્થ ‘તત્ત્વજ્ઞાન અને તેને જણાવવાની ઈચ્છા પઠી’ એમ હો તો હમેકહીશું કે તે શરૂ, પરંતુ શ્રોતાની પ્રતિપત્તિને માટે એ બંને અનુપયોગી છે માટે આ શબ્દો તે અભિધેય નથી વચ્ચી આ સ્થલે એક પ્રશ્ન ઊઠે છે. યોગાનુશાસનને નિ શ્રેયસના હેતુ રૂપે લઈને તે પ્રમિત કર્યું છે કે નહિ? જો કહેશો કે નિ શ્રેયસને હેતુરૂપે લઈને તે પ્રમિત કર્યું છે તો શિષ્ય પ્રશ્નાદિનો અભાવ હોયતો પણ તે ઉપાદેય ઠરે છે. જો કહેશો કે નિ શ્રેયસને લીધા વગર તેને પ્રમિત કર્યું છે તો શિષ્ય પ્રશ્નાદિ હોવા છતા પણ તે દેય છે. પણ વસ્તુતઃ તો યોગ નિ શ્રેયસનો હેતુ છે એમ પ્રમિત કરાવ્યું છે.

શ્રુતિમા કહ્યું છે કે —

અધ્યાત્મયોગની પ્રાપ્તિવડે ધોર પુરુષ મનન કરીને શોક અને દર્પને સ્વજે છે

સ્મૃતિમા પણ કહ્યું છે કે —

સમાધિને વિષે અચલ ધર્મો શુદ્ધિ યોગને પામશે

માટે અવનો અર્થ ‘શિષ્યપ્રશ્ન, તપશ્ચરણ, અને રસાયનાદિના ઉપયોગ પઠી’ એમ લેવો એ નિર્ણય છે.’

અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા.

એ સૂત્રમા બ્રહ્મજિજ્ઞાસાના અનધિચાર્ય અને લાઘે બધે શબ્દ અધિકારાર્થે છે એ વાતનો ત્યાગ કરીને સાધન ચતુષ્ટયવિશિષ્ટ

અધિકારીને બ્રહ્મજ્ઞાન આપવા માટે શમદમાદિ પછી એમ ‘અથ’ શબ્દનો અર્થ શંકરાચાર્ય કરે છે.^૧

પૂર્વપક્ષી:—મટે ત્યારે પછીના અર્થમાં અથ શબ્દ ન લેશો. પણ મંગલાર્થે તે શા માટે ન લેવાય ?

સિદ્ધાન્તી:—એ પ્રમાણે ન લેવાય, કારણ કે મંગલાર્થનો વાક્યાર્થમાં સમન્વય જોવામાં આવતો નથી. અર્નાદિત એવા અભીષ્ટની પ્રાપ્તિ તે મંગલ અને અભીષ્ટ પટલે સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખના પરિહાર પૂર્વક ઇચ્છેલું. હવે યોગ સુખ પણ નથી અને દુઃખ પણ નથી માટે યોગાનુશાસનની મંગલતા ઘટતી નથી. વળી યોગાનુશાસન મંગલ છે એમ પણ પ્રતિપાદિત થઈ શકતું નથી, કારણ કે મૃદંગધ્વનિની પેટે ‘અથ’ શબ્દનું શ્રવણ માત્ર કાર્ય કરી શકે છે તેથી ‘અથ’ શબ્દનો વાક્યાર્થ તેમજ લક્ષ્યાર્થ મંગલ થતો નથી.^૨

પૂર્વપક્ષી:—પણ જેમ આર્થિક અર્થનો વાક્યાર્થમાં નિવેશ થાય છે તે પ્રમાણે કાર્યનો પણ નિવેશ શા માટે ન થઈ શકે ?^૩

સિદ્ધાન્તી:—તમારી શંકાના સંબંધમાં હમે કહીએ છીએ કે વાક્યના અર્થને માટે એક પદના અર્થમાં યોગ પદના અર્થનો સમન્વય કરવામાં આવે છે; જો તેમ ન હોયતો ‘શાબ્દી આકાંક્ષા શબ્દે કરીનેજ પૂર્વી જોઈએ’ એ વૈયાકરણીઓના નિયમનો ભંગ થાય.

પૂર્વપક્ષી:—પણ ગ્રંથિસ્થિત પ્રવંધની પરિસમાપ્તિમાં આડે આવનાર અડચણોને દૂર કરવા માટે, અને શિષ્ટાચારનું પરિપાલન કરવા માટે, શાસ્ત્રના આરંભમાં મંગલાચરણ કરવું જોઈએ. કારણ કે ડાહ્યા પુરુષો કહી ગયા છે કે જે શાસ્ત્રોના આરંભમાં મધ્યમાં અને અંતમાં મંગલાચરણ કરવામાં આવે તે સર્વત્ર સુપ્રસિદ્ધ થાય અને તેનું અધ્યયન કરનારાઓ લાંબા આયુષ્કાંડ

તથા ત્રિજયી થાય અને ‘અથ’ શબ્દ મગલાર્થમા છેજ, કારણ કે સ્મૃતિમા કહ્યું છે કે —

ઑંકાર અને અથ શબ્દ પૂર્વે વ્રહ્મદેવનો કંઠ મેદોને થ
હાર આવ્યા માટે તે માગલિક છે

વઢી પાણિનિ પણ વૃદ્ધિરાદૈચ્ એ પ્રથમ સૂત્રના આર-
મમા ‘વૃદ્ધિ’ શબ્દ વાપરે છે અને જેમ તે મગલાચક છે
તે પ્રમાણે આ સૂત્રમા ‘અથ’ શબ્દ પણ મગલાચક લેવો
જોઈએ^{૧૫}

સિદ્ધાન્તી — આ પ્રમાણે ધાર્યું મિથ્યા છે, કારણ કે
અન્ય અર્થને માટે વાપર્યો હોય તો પણ ‘અથ’ શબ્દ વાળા વેળુ
આદિના ધ્વનિના પેઠે મગલફલ ને આપનારો છે જો કહેશોકે
અન્ય અર્થને માટે અર્થાત્ આરભાર્થને માટે વાપરેલા ‘અથ’ શ-
બ્દને અન્યફલ ફી રાતે સમજે તો હમે કહાશુ કે જેમ અન્ય
કાર્યને માટે લઈ જનામા આવતો જલકુમ પ્રસાસે નાકબ્ધનારને
મગલપ્રદ છે તેમ અન્ય અર્થ (અધિકારાર્થ) મા વાપરેલો અથ
શબ્દ પણ મગલપ્રદ છે આ પ્રમાણે લેતા સ્મૃત્તિનો પણ બ્યાકો
પ થતો નથી, કારણ ઑંકાર અને અથ માગલિક કહ્યા છે ત્યા
માગલિક એટલે મગલપ્રયોજક એમ વિવક્ષા છે^{૧૬}

પૂર્વ પ્રકૃતાપેક્ષાના અર્થમા પણ ‘અથ’ શબ્દ લઈ શ-
કાતો નથી, કારણ કે ‘અથ’ શબ્દ પૂર્વપ્રકૃતનો અપેક્ષાના
અર્થમા લેતા તેમા પડીનો અર્થ આગે છે અને તેમા પછાના અર્થ
ને માટે ને દૂષણ કહ્યા છે તે સર્વ આ સ્થલે પણ નહે છે વઢી
જો કે ‘અથ’ શબ્દ અધિકારાર્થ છે અથવા આનતર્યાર્થ છે^{૧૭} એ પ્ર-
કારના ત્રિમર્શ વાક્યમા પક્ષાન્તર જણાવતા અથ શબ્દ પૂર્વ પ્રકૃ-
તની અપેક્ષાના અર્થમા વપરાય છે, તો પણ ચાલતા વિષયમા
તેનું કંઈ ન હોવાથી એ પ્રમાણ અર્થ થઈ શકતો નથી^{૧૮} માટે
પરિશેપાનુમાનથા ‘અથ’ શબ્દ અધિકારાર્થ (આરભાર્થ) છે

એમ માધ્યમાર જણાવે છે. ‘અથેપજ્યોતિ’ ‘અથેપવિશ્વ-
જ્યોતિ.’ इत्यादि वाक्यमा अथ शब्द यज्ञविशेषना प्रारम्भना
अर्थमा लेखामा आव्यो છે, તેમજ ‘અથશબ્દાનુશાસનમ્’ એ
સૂત્રમા પણ ‘અથ’ શબ્દ વ્યાકરણ શાસ્ત્રના અધિકાર (આરમ્ભ)
ના અર્થમા લેવામા આવ્યો છે. વ્યાસના યોગસૂત્રના માધ્યમા
કહ્યું છે કે ‘અથ’ શબ્દ અધિકાર (આરમ્ભ) ના અર્થમા વપ-
રાય છે અને ધાત્વપતિ તેનું વ્યાખ્યાન પણ એક રીતે કરે છે.
મોટે ‘અથ’ શબ્દ અધિકારયોતરૂ તથા મગ્ધાર્થ છે એમ સિદ્ધ
વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે આ ‘અથ’ શબ્દ અધિકારાર્થ છે એ પક્ષ
હેતા શાસ્ત્ર રૂપે આરમ્ભના યોગની પ્રાપ્તિથી સમસ્ત શાસ્ત્રના તા-
ત્પર્યના વ્યાખ્યાને કરીને શાસ્ત્રના સુધારાગોવર્ધક શ્રોતાની
પ્રવૃત્તિ થાઓ

પૂર્વપક્ષી — ‘હિરણ્યગર્ભ યોગના વક્તા છે, અન્ય કોઈ
પુરાતન પુરુષ નથી,’ એપ્રમાણે યાજ્ઞરત્વ્ય સ્મૃતિ છે તો પત્તજલિ
યોગનું શાસન કરનાર છે એમ શી રીતે કહેવાય ?

સિદ્ધાન્તી — તમારા આ પ્રશ્નના ઉત્તરમા હમે કહીએ છીએ
કે ભિન્ન ભિન્ન રૂપમા યોગ જુદા જુદા પુરાણાદિમા પ્રક્ષીર્ણ હો
વાથી તેનો અર્થ દુર્ગ્રાસ્ય છે એમ માનના, ભગવાન્કૃપાસિંધુ કળા-
પતિ (પત્તજલિ) એ સારસ્વત કરવાની ઇચ્છા કરાને, અનુ-
શાસનનો આરમ્ભ કર્યો છે, સાક્ષાર શાસનનો આરમ્ભ કર્યો
નથી. ૧૦

‘અથ’ શબ્દ અધિકારાર્થે હેતા પ્રથમ સૂત્રનો અર્થ આ પ્ર-
માણે વાય છે, ‘યોગાનુશાસન શાસ્ત્ર આરમ્ભાયુ છે એમ જાણવું
જોઈએ’ આ શાસ્ત્રના યોગનું વ્યુપાદન કરવાનું છે મોટે કહ
તથા સાધન સહિત યોગ તેનો વિષય છે તેનું વ્યુપાદન એ
શાસ્ત્રના પદ છે અને વ્યુપાદિત વધારે પડી બેસત્ય તેનું પરમ
પ્રયોજન છે શાસ્ત્ર અને યોગનો પ્રતિપાદ્યપ્રતિપાદકભાવ સમ્બ

છે, અને યોગ અને કૈવલ્યનો સાધ્યસાધનભાવ સંગ્રહ છે. આ સ્વર શ્રુતિ આદિમા પ્રસિદ્ધ છે એમ હમે પૂર્વેજ કહી ગયા છીએ. મોક્ષની ઇચ્છા કરનારાઓ આ શાસ્ત્રના શ્રવણના અધિકારી છે એમ ઉક્ષણાથી સિદ્ધ થાય છે.^{૨૧} ‘અચાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા’ એ સુત્રમા અધિકારીનો સિદ્ધિ ઉક્ષણાથી થતી નથી, કારણ કે ત્યા ‘અથ’ શબ્દ ‘પટી’ ના અર્થમા છે તેમજ અધિકારીને વેદાત્તનુ જ્ઞાન પ્રણાલિકાદ્વારા આપતુ એમ મિદ્ધ થયું છે તેથી ઉક્ષણાનો ઉદય નથી.^{૨૨} અને તેથીજ કહ્યું છે કે —

શ્રુતિપ્રાપ્તે પ્રકરણાદીનામનયકાશઃ

શા વાક્યનો અર્થ આ પ્રમાણે છે ત્યા ધનિધી અર્થનો લાભ ન થાય ત્યાં પ્રકરણાદિથી અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે, અન્ય-સ્થળે નહિ; પરંતુ જ્યાં શબ્દથીજ અર્થનો લાભ થાય છે ત્યાં વી-જાનો સંગ્રહ નથી, કારણ કે અર્થનો શાંપ્રગોષ કરનારી શ્રુ-તિથી અર્થ જગાવવામા આવ્યો હોયતો પટી પ્રકરણાદિ તેથી વિરુદ્ધ અર્થ જણાવે છે કે અવિરુદ્ધ; જો તે વિરુદ્ધ અર્થ જણા-વે છે એમ કહો તો તે વિરુદ્ધ અર્થને જગાવનાર સોચથી વાચિત છે. જો કહેશો કે અવિરુદ્ધ અર્થ જણાવે છે તો તે સ્વર્પ છે.

પરંતુ છે કે —

શ્રુતિ, લિંગ, વાક્ય, પ્રકરણ, સ્થાન અને સમાસ્યા ઇત્યેભ્યઃ પ્રત્યેક પટી પટીનું વધારેને વધારે ઉચ્ચ છે, કારણકે તેનો અર્થ વધારેને વધારે દૂર છે.^{૨૩}

શ્રુતિ સર્વનો વાધ કરે છે, અને સમાસ્યાનો સર્વથી વાધ થાય છે, અને મધ્યમ (લિંગ, વાક્ય, પ્રકરણ અને સ્થા-ન) સર્વ વાધવર્તી અપેક્ષાથી વાધ્ય છે.^{૨૪}

માટે યોગાનુશાનનશામ્વપગ વિગ્યાદિવાન્ટુ હોવાથી પ્રહ-વિનાશક શાસ્ત્રની પેઠે તેનો શરમ થયો જોઈએ એમ મિદ્ધ થયું.

પૂર્વપક્ષી:—પણ અહીં યોગનું પ્રતિપાદન કરવામાં અવિ છે માટે તે પ્રસ્તુત વિષય છે શાસ્ત્ર નથી.

સિદ્ધાન્તી:—તમે કહોછો તે સાચ છે, યોગ પ્રતિપાદ્ય હોવાથી પ્રાધાન્યતઃ તે પ્રસ્તુત વિષય છે અને તે છે વિષય જેનો એવા શાસ્ત્રવેદે તેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે જોતાં યોગના પ્રતિપાદનમાં કરણ શાસ્ત્ર છે અને કર્તાના વ્યાપાર કરણગોચર છે, કર્મગોચર નથી, જેમ કે વૃક્ષાદિને હેદનાર દેવદત્તનો વ્યાપાર જે (કોવાદીને) ડંચે નીચે કરવા રૂપ કર્મ, તે કરણભૂત પરશુ (કોવાદી) ગોચર છે, કર્મભૂત વૃક્ષાદિ ગોચર નથી, તેજ પ્રમાણે વક્તા જે પતંજલિ તેના વચ્ચન રૂપ વ્યાપારની અપેક્ષા કરીતે, કરણભૂત યોગશાસ્ત્ર અધિકૃત છે, અને અભિધાન વ્યાપારની અપેક્ષા કરીને યોગ અધિકૃત છે. આપ્રમાણેના વિભાગથી યોગશાસ્ત્રનો આરંભ સંભવનીય છે અને ચિત્તવૃત્તિનિરોધ જે યોગ તે અનુશાસનીય છે.^{૧૬}

પૂર્વપક્ષી:—પણ યોગ શબ્દ ‘યુજ્ સંયોગ કરવો’ એ ધાતુઝગરથી સિદ્ધ થાય છે, અને તેથી તેનો અર્થ સંયોગ જ થયો જોઈએ, તો પછી તમે નિરોધ કહોછો તે શા રીતે સંભવે ?^{૧૭}

યાજ્ઞવલ્ક્ય પણ કહે છે કે.—

જીવાત્મા અને પરમાત્મા સંયોગને યોગ કહ્યો છે.

સિદ્ધાન્તી:—આ તમારું કહેવું નિર્રથક છે, કારણ કે જીવ અને પરમાત્માના સંયોગમાં કારણ જે વેમાંના એકનું કર્મ (ક્રિયા) તે અસંભવિત છે, વઢી વેનિત્ય પદાર્થનો સંયોગ થતો નથી એમ કળાદ અને ગૌતમનું મત છે. જો કે મીમાંસકો વેનિત્ય પદાર્થોના સંયોગનો સ્વીકાર કરે છે તો તે નિત્ય સિદ્ધ હોવાથી સામ્ય થયો સંભવતો નથી, અતઃ શાસ્ત્ર વ્યર્થ થવાનો પ્રસંગ આવે છે. વઢીધાતુના અનેક અર્થ હોવાથી યુજ્ ધાતુનો અર્થ સમાધિ પણ થઈ શકે તેમ છે. કહ્યું છે કે.—

નિષાત, ઉપસર્ગ અને ધાતુના અનેક અર્થ થાય છે; પાઠ એજ તેમનું નિદર્શન છે.

અને તેથીજ કેટલાક ‘ યુજિ સમાધૌ ’ એમ પાઠ આપે છે.^{૨૧} વઢી યાજ્ઞવલ્કયના વચનનો પણ આ પ્રમાણે અર્થ હેતાં વ્યાકોપ થતો નથી, કારણ કે ત્યાં પણ યોગનો અર્થ સમાધિ એવો થઈ શકે છે. તે પોતે કહે છે કે:—

સમાધિ પટલે જીવાત્મા અને પરમાત્માની સમતાપ-
સ્થા, પ્રત્યગાત્માની બ્રહ્મને વિષે સ્થિતિ તે તેની સમાધિ છે.

ભગવાન્ વ્યાસ પણ કહે છે કે:—

યોગ: સમાધિ:

પૂર્વપક્ષી:—ભગવાન્ પતંજલિ

યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ આઠ યોગનાં અંગ છે.

૧ સૂત્રથી અષ્ટાંગ યોગમાં છેલ્લા અંગને સમાધિ કહે છે. હવે અંગી અંગ થઈ શકે નહિ, કારણ કે ઉપકારી અને ઉપકાર-
ફના આયતન મિત્ર હોવાથી તેઓ દર્શાવેલાં પૂર્ણમાન અને પ્રપ-
જાદિનાં પેઠે એક બીજાથી અત્યંત મિત્ર છે. આ પ્રમાણે જોતા
સમાધિ યોગ શબ્દનો અર્થ થઈ શકે નહિ.^{૨૨}

સિદ્ધાન્તી:—તમારું કહેવું મિથ્યા છે, કારણ કે વ્યુપત્તિ માત્રથી જોતા સમાધિ શબ્દ યોગના છેલ્લા અંગનો વાચક છે તો પણ ‘ જે ધ્યાન પદાર્થના રૂપને ધારણ કરે છે અને પોતે જાણે સ્વરૂપશૂન્ય હોય તેવું ધાય છે તેનું નામ સમાધિ છે ’ એ પ્રમાણે તેનું લક્ષણ આપેલું છે તેથી, સમાધિ યોગથી એમ સૂત્રકારનું કહેવાનું તાપર્ય સ્પષ્ટ સમજાય છે.^{૨૩} વ્યુપત્તિના વલ્લથીજ સર્વત્ર શબ્દની પ્રવૃત્તિ થાય છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે એમ કહેતાં ‘ ગચ્છતીતિ ગૌ: ’ એ વ્યુપત્તિથી

ઢેઠેલી ગાય તે ગાય નહિ કહેવાય, અને ગમન કરતો દેવદત્ત તે ગાય કહેવાશે. ઘડ્ડી-ચિત્તની શ્રુતિઓનો નિરોધ તે યોગ એમ પૂર્વે કહ્યું છે તે ઉપરથી પળ સમાધિ શબ્દ સ્પષ્ટ સમજાશે.^{૩૨}

પૂર્વપક્ષી:— તમે કહો છો કે યોગ એટલે શ્રુતિનો નિરોધ. હવે શ્રુતિઓ જ્ઞાન છે માટે તે આત્માશ્રય છે અને તેઓનો નિરોધ અર્થાત્ પ્રવ્યંસ પળ આત્માશ્રય થવો જોઈએ, કારણ કે પ્રાગભાવ અને પ્રવ્યંસાભાવનો આશ્રય અને તેઓના પ્રતિયોગીઓનો આશ્રય એકજ હોવો જોઈએ એવો નિયમ છે. આમ થતાં 'આ નવો ઉત્પન્ન થયેલો ધર્મ ધર્મીને વિકૃત કરે છે' એ ન્યાયથી આત્માના કૂટસ્થપણાને હાનિ થશે.^{૩૩}

છે, તથા તેના પરિણામીપણાને માટે કોઈ પણ પ્રકારની શંકા ઉત્પન્ન થતી નથી. પરંતુ જે વિષયે કરીને ચિત્ત ઉપરક્ત થાય છે તે વિષય જ્ઞાત થાય છે અને જેણે કરીને તે ઉપરક્ત થતું નથી તે અજ્ઞાત રહે છે. આ પ્રમાણે અયસ્કાન્ત મણિ જેવા પદાર્થના જ્ઞાન અને અજ્ઞાનના કારણભૂત ઉપરાગ અને અનુપરાગ ધર્મ થાય છે, માટે આયસ (સોહ) ના જેવા ધર્મ ચાલુ ચિત્ત પરિણામી કહેવાય છે.^{૩૪}

પૂર્વપક્ષી.—પણ ચિત્ત અને અહંકારજન્ય શ્રદ્ધિયો સર્વગત હોવાથી તેઓનો સર્વ વિષય સાથે સર્વદા સંપ્રંધ થયો ઘટે છે અને તેથી સર્વને સર્વદા સર્વત્ર જ્ઞાન થવાનો પ્રસંગ આવે છે.^{૩૫}

સિદ્ધાન્તી:—તમે કહો છો તે ઠીક છે; પણ જો કે ચિત્ત સર્વગત છે તો પણ જે શરીરમા તે વૃત્તિગત્ હોય તે શરીર સાથે જે વિષયોનો સંપ્રંધ હોય તેજ વિષયોમા તેને જ્ઞાત થાય છે, અન્યત્ર થતું નથી. અને તેથીજ અયસ્કાન્ત મણિ જેવા ધર્મચાલુ વિષયો આયસના જેવા ધર્મચાલુ ચિત્તનો શ્રદ્ધિયદ્વારા સંપ્રંધ કરી તેને ઉપરક્ત કરે છે. માટે વૃત્તિઓ ચિત્તના ધર્મ છે, આત્માના ધર્મ નથી.^{૩૬} શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે:—

કામ, સંકલ્પ, યિચિકિત્સા, શ્રદ્ધા, અશ્રદ્ધા, ધૃતિ, અધૃતિ ય સર્વ મનજ છે.

પંચશિસાચાર્ય પણ ચિત્ત શક્તિનું અપરિણામિત્વ જણાવે છે:—

ઓષ્ઠશક્તિ અપરિણામિની છે.

પાતંજલિ પણ કહે છે કે:—

• ચિત્તવૃત્તિઓ સદાશત છે, કારણ કે પ્રમુ જે પુરુષ તે અપરિણામી છે.

चित्त परिणामी छे एना सप्रधमा अनुगान पण आ प्र-
माणे थाय छे —

चित्त परिणामी छे, कारण के तेना विषय ज्ञाताज्ञात छे,
श्रोत्रादिनी पेठे.

परिणाम धर्म लक्षण अने अवस्थाना भेदधी त्रण प्रका-
रनु प्रसिद्ध छे. धर्मा जे चित्त तेनु नीलादिने जोवु ते धर्म परिणाम
छे, जेमके सोनानु कटक मुकुट इत्यादि यवु, धर्मनु वर्तमान भूत
के भविष्यत् यवु ते लक्षण परिणाम छे. नीलादि आलोचननु
स्फुट थवु इत्यादि ते अवस्था परिणाम छे, तेमज कनकादिनु
नवापणु अने जुनापणु ते अत्रस्था परिणाम छे^{३०} आ प्रमाणे
अन्यत्र पण त्रणे प्रकारनु परिणाम लई सकाय. माटे प्रमाणादि
वृत्तिओ चित्तना धर्म होवायी तेओना निरोधनो आश्रय चित्त छे
अने कइ पण अनुपपन्न नैवी.

पूर्वपक्षी — पण वृत्तिनो निरोध ते योग एम अगीकार
करता संपुल्यादिगा ज्यारे चित्त क्षिप्त के मूढ होय ल्यारे पण तेनी
वृत्तिओनो निरोध यवो सभने छे अने तेथी एम थता योग
यवो एम कहेंनु पडे पण ते कइ योग्य नरी, कारण के क्षिप्ता-
दि अत्रस्थामा छेशना नाश वगेरेनो असमय छे, तेमज ते मो-
क्षना मार्गमा आडे आवे छें. क्षिप्त एटले जुदा जुदा विषयोमा
पँकातु अस्तिर चित्त. तम संपुद्रमा निमग्न थयेतु निद्रावृत्ति
वाळु चित्त ते मूढ अने क्षिप्तनो विशेष प्रकार ते विक्षिप्त गी-
तामा कह्यु छे के —

हे वृष्ण ! मन छे ते चंचल, प्रमाथी, बलवान् अने
रुढ छे.

आ प्रमाणे मन जो के अस्थिर छे तो पण कोइ कोइ
वार ते विषयना स्वर्यथा स्थिर थाय छे. चित्तनी अस्थिरता

કાંતો સ્વાભાવિક હોય છે કે કાંતો વ્યાધિ આદિથી થયેલી હોય છે. કહ્યું છે કે.—

વ્યાધિ, સ્થાન, સંશય, પ્રમાદ, આલસ્ય, અવિરાતિ, આંતિદર્શન, અલબ્ધભૂમિકત્વ, અનવસ્થિતત્વ, એ ચિત્તના વિક્ષેપ છે અને તે અંતરાય કહેવાય છે.

તેમા દોષત્રયનો વિષમતાથી થતો જ્વરાદિ તે વ્યાધિ છે, ચિત્તનું કંડ ન કરવાપણું તે સ્થાન, બે નિરુદ્ધ કોટિઓનું અવગાહન કરનાર જ્ઞાન તે સંશય, સમાધિનાં સાધનોનું અસંભાવન તે પ્રમાદ, શરીર ઘાળી અને ચિત્તના ગુરુત્વથી થનાર પ્રવૃત્તિનો અમાન તે આલસ્ય, વિષયનો અભિલાષ તે અવિરાતિ, જે તે ન હોય તેમા તદ્વૃદ્ધિ થતી તે આંતિદર્શન, કોઈ પણ નિમિત્તને લીધે સમાધિભૂમિકાનો અભાવ તે અલબ્ધભૂમિકત્વ, સમાધિ ભૂમિકાનો લાભ થયો હોય તો પણ તેમા ચિત્તની અવસ્થિતિ થાય નહિ તેનું નામ અનવસ્થિતિ. માટે વૃત્તિનિરોધ તે યોગ એ પક્ષ લેવાય તેનો નૈધી.

સિદ્ધાન્તી:—આ પ્રમાણેનું તમારું કહેવું નિરર્થક છે, કારણ કે ક્ષિપ્તાદિ ત્રણ અવસ્થાઓને હેય ગણામા આવી છે અને તેથી તેમા જે વૃત્તિઓનો નિરોધ થાય છે તેને પણ હેય માનેલો છે, પણ એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ એ બે અવસ્થાઓને ઉપાદેય માની છે, અને તેથી તેમા જે વૃત્તિઓનો નિરોધ થાય છે તે યોગ છે. એકજ વિષયમા ચિત્તનું એકતાન યત્ન તે એકાગ્ર કહેવાય છે અને જેમા સંકલ્પ વૃત્તિઓનો નિરોધ થયો છે અને માત્ર સંસ્કાર શોષ રહ્યા છે એવું જે ચિત્ત તે નિરુદ્ધ કહેવાય છે.”

ઉક્ત સમાધિના બે પ્રકાર છે, સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત. તેમાં એકાગ્ર ચિત્તમા જે શબ્દ વિષયવાદી પ્રમાણાદિ વૃત્તિઓનો નિરોધ તે સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ છે. જેમા પ્રકૃતિથી વિવિક્ત રૂપે ચિત્ત સારીરીતે જણાય છે તે સંપ્રજ્ઞાત એ સંપ્રજ્ઞાત શ-

બ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. તેના સવિકાર, સવિચાર, સાનંદ અને સા-
સ્મિત એ રીતે ચાર પ્રકાર છે. સમાધિ એટલે માવના છે; અને અન્ય
વિષયના પરિહાર પૂર્વક માવ્યનુચિત્તમા ફરી ફરીને નિવેશન કરવું
તે માવના છે. માવ્યના બે પ્રકાર છે, ईश्वर અને तत्त्वो. તત્ત્વો પણ
બે પ્રકારનાં છે, જડ અને અજડ. પ્રકૃતિ, મદ, અહંકાર इत्यादि
ત્રીવીસ તત્ત્વો જડ છે અને પુરુષ અજડ છે. તેમાં જ્યારે પૃથ્વી આદિ
સ્થૂળ તત્ત્વોને વિષયરૂપે રૂઝીને પૂર્વાપરના અનુસંધાને કરીને અને
શબ્દના અર્થ અને હલ્લેલ્યના સમ્યગ્ ભેદે કરીને જે માવનાની
પ્રવૃત્તિ થાય છે તે સવિતર્ક સમાધિ કહેવાય. જ્યારે તન્માત્રા
અને અંતઃકારણ જેવા સૂક્ષ્મ વિષયનું આલંબન કરીને દેશ કા-
લાદિના અવષ્ટેદે કરીને માવના પ્રવર્તે તે સવિચાર સમાધિ
કહેવાય. જ્યારે તમસ્ અને રજસ્ના લેશથી અનુવિદ્ય ચિત્તની મા-
વના કરવામાં આવે ત્યારે સુષ્ણ પ્રકાશમય સત્ત્વના દટ્ટેશથી સા-
નંદ સમાધિ થાય. જ્યારે રજસ્ અને તમસ્ના લેશથી પણ રહિત
એવા શુદ્ધસત્ત્વનું અનલંબન કરીને જે માવના પ્રવર્તે ત્યારે સા-
સ્મિત સમાધિ થાય, કારણ કે આ માવનામાં સત્ત્વનો ન્યાભાવ
થાય છે અને ચિત્તિશક્તિનો હ્રેક થાય છે અને તેથી સત્તામાત્ર
અનિશ્ચિત રહે છે. સર્વ શ્રુતિઓનો નિરોધ તે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ
કહેવાય છે. ૧

પૂર્વપક્ષી.—તમે કહ્યું છે કે સર્વ શ્રુતિનો નિરોધ તે યોગ
પણ સમ્પ્રજ્ઞાત સમાધિમાં તમારું આ હક્ષણ અવ્યાપ્ત થાય છે,
કારણ કે સત્ત્વ અને પુરુષના અન્યપણાનો વિચાર કર્યો એ જેનું
હક્ષણ છે એવી સત્ત્વપ્રધાના શ્રુતિનો તેમાં નિરોધ થતો નથી. ૨

સિદ્ધાન્તી:—આ પ્રમાણે કહેવું ઘટતું નથી, કારણ કે
'દેશ વર્મ વિપાક અને આશયનો જેમાં અટકાવ થાય છે એને
વિષ્ણુશ્રુતિનિરોધ તે યોગ' એવું યોગનું હક્ષણ હમે સ્વીકારીએ.

छीएँ' केश पाच प्रकारना छे, अविद्या, अस्मिता, राग, द्वेष अने अभिनिवेश.

पूर्वपक्षी.—पण अविद्या शब्दथी शु समजवु ? 'अमक्षि-
कवर्तते' ए वाक्यमाना अमक्षिकना जेरो पूर्वपदप्रधान अव्ययी
भात्र समास लेरो के 'राजपुरुषना' जेरो उत्तरपदप्रधान
कर्मधारय लेरो अथवा 'अमक्षिकोदेश' ए वाक्यमाना अम-
क्षिकना जेरो अन्यपदप्रधान बहुव्रीहि लेवो? अव्ययीभात्र लेनाय
नहि, कारण के पूर्वपद प्रधान धत्ता अविद्यामानो 'अ' प्रसज्य
प्रतिषेधनो निषय धरो अने तेथी अत्रिद्या केशादिने करे उ एम
मानी शकाशे नहि, तेम आखो शब्द स्त्रीलिंग रहेशे नहि.
अत्रिद्या शब्द कर्मधारय पण लेनाशे नहि, कारण के कोइना पण
अमान करीने विशिष्ट होय तो पण विद्या केशादिनी परिपथिनी होना-
थी ते केशादिनु मूल छे एम कहेनाशे नहि बहुव्रीहि पक्ष पण
लेनाशे नहि, कारण के 'नञ् अने अस्त्यर्थ शब्दोनो बहुव्रीहि
थाय छे अने तेमा उत्तर पदनो विकल्पे लोप थाय छे' ए वा-
क्तिककारना वचनने अनुसार 'अविद्यमाना विद्या यस्या सा
अविद्या (बुद्धि)' एम विग्रह करता अत्रिद्या केशादिनु बीज
छे एम कहेनु अनुपपन्न ठरसो, जो के गये तो ते त्रिकैपूर्वक
सर्व वृत्तिना निरोधयुक्त होय तो पण ते (अत्रिद्या होनाथी)
केशादिनु बीज धर्नाज जोईए छीए.

अस्मितादि क्लेशनु अत्रिद्या कारण छे एम तो कहेहुन
छे —

बीजा सर्व क्लेश प्रसुप्त, तनु, विच्छिन्न के उदार
होय तो पण अविद्या तेओनु मूल होय छे.

तेमा प्रमोदना सहकारीओना अभावने लीधे जेओनी
अभिव्यक्ति धई नथी ते सुप्त; प्रतिपक्षनी भावनाए करीने
शिथिल धएला ते तनु; कोइ बलवान् क्लेशयी अभिभूत य-

પણ તે વિચિત્ર, અને સહકારીના સાનિધ્યથી કાર્ય કરનાર તે
 હદાર વ્યાસભાષ્યની વ્યાખ્યામાં, વાચસ્પતિમિશ્ર કહે છે કે —

તત્ત્વલીન પુરુષોના ક્લેશ તે પ્રમુક્ત છે, યોગીના
 ક્લેશ તે તનુ છે, અને વિષયસગી પુરુષોના ક્લેશ તે વિ
 છિન્ન અને હદાર છે

વળી, સમાસનો ચતુર્થ પ્રકાર—ઉભયપદપ્રધાન દ્વદ્વનો પણ
 આસ્થલે અનકાર નથી, કારણ કે અવિદ્યા શબ્દમાં બે સ્વતંત્ર પદા-
 ર્થ જોવામાં આવતા નથી માટે ઉપરના ત્રણ પદમાં નો ગમે તે
 હોઈએ તો પણ અવિદ્યાને પ્રસિદ્ધ રીતે ક્લેશનું મૂલ માનવામાં આવે
 છે તે લોટુ ઘેર છે^{૫૪}

સિદ્ધાન્તી —આ તમારું કહેવું ઠીક નથી, કારણ કે
 વૃદ્ધ પુરુષોએ પર્યુદાસ શક્તિનો આશ્રય હોઈને અવિદ્યા શબ્દ
 ત્રિધા વિરુદ્ધ જે વિપર્યયજ્ઞાન તેનું અભિધાન કરે છે એમ સ્વી
 કાર્યું છે

કહ્યું છે કે —

નામ અને ધાત્યર્થસાથે નજ્ પ્રતિપેધક નથી; જેમ કે
 અગ્રાહણ પટલે ગ્રાહણવિરુદ્ધ, અધર્મ પટલે ધર્મવિરુદ્ધ
 इत्यादि.

વળી

આપણે વૃદ્ધોના પ્રયોગથી શબ્દના અર્થ જાણીએ છોએ
 માટે જે શબ્દ વૃદ્ધોએ જે અર્થમાં વાપર્યો હોય તેમાંથી તેને
 યસેદ્ધવો નહિ.

વાચસ્પતિમિશ્ર પણ કહે છે કે —

શબ્દ અને અર્થના સમઘનુ અવધારણ લોપ્તાધીન છે, હવે
 તત્પુરુષ સમાસ ઉત્તરપદપ્રધાન છે તો પણ આપણે સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ જો-
 રૂંએ છોએ કે તેમાંનો નજ્, ઉત્તર પદથી જે અર્થ કહેવાનો છે તે-
 નો વિરુદ્ધ હોવાથી તેના અર્થને ઓછો કરી નાખે છે, અને તેજ

પ્રમાણે અહીં પણ અવિદ્યાનો અર્થ વિચારિરુદ્ધ એમ લઈ શકાય
આ સર્વનો વિચાર કરીને ભગવાન્ પતંજલિ કહે છે કે:—

અનિત્ય અશુચિ દુઃખ અને અનાત્મનેવિષે નિત્યત્વ
શુચિત્વ સુખત્વ અને આત્મત્વની પ્રતીતિ ય અવિદ્યા. ૪૦

વિપર્યયન્ લક્ષણ પળ

જે તે નથી તેમાં તદ્વ્યુદ્ધિ તે વિપર્યય.

ए प्रमाणे आप्युं છે તે યોગ્ય છે. જેમકે ઘટાદિ જે અનિત્ય
છે તેમાં નિત્યત્વવુદ્ધિ કરવી; અથવા શરીર કે જે

સ્થાન (ગર્ભ,) યીજ, ઘટના (ઘાત કફ અને પિત્ત)
સ્વેદ અને મૃતપુષી, તેમ જ તે પવિત્ર કરવાનું છે એમ મા-
નવામાં આવે છે તેથી, શરીરને પંડિતો અવિત્ર માને છે

ए वचनने अनुतार अशुचि છે, તેના શુચિત્વ (પવિત્ર-
પણ) માનવું; અથવા

પાટિણામ, તાપ અને સંસ્કારને લીધે તેમજ વ્રણ
શુળ્કના પટસ્પટ વિરોધને લીધે વિવેકીને સર્વ દુઃખ છે

ए याक्यानुसार माला, चंदन, स्त्री आदि दु खरूप पदा-
र्धमा सुखवुद्धि કરવી; અથવા દેહાદિ જે અનાત્મ છે તેમાં આત્મ-
વુદ્ધિ કરવી. કહ્યું છે કે.—

अनात्म एनां જે દેહાદિ તેમાં દેહીઓની આત્મવુદ્ધિ થતી
તે અવિદ્યા છે; અવિદ્યાથી બંધ થાય છે અને તેના નાશથી મોક્ષ
પાય છે. આ પ્રમાણે અવિદ્યાના ચાર ભેદ છે ૪૧

पूर्वपक्षी:—પણ આ ચાર અવિદ્યાના ભેદ તો કહ્યા પણ
તે સર્વમાં અનુગત એવું એક સામાન્ય લક્ષણ કહેવું જોઈએ, નહિ
તો વિશેષ લક્ષણ અસ્તિત્વ થશે. મહાચાર્ય (કુમારિલ) કહે
છે કે:—

સામાન્ય લક્ષણનો ત્યાગ કરીને ફોવલ વિશેષનું લ-
ક્ષણ આપી શકાય નહિ, માટે તે કહેવું પણ જોઈએ નહિ.

સિદ્ધાન્તી —પણ આ તમારું કહેનું નિર્ણય છે, કારણ કે 'જે તે નથી તેમા તદ્બુદ્ધિ' એવું સામાન્ય લક્ષણ આપેલું છે."

સત્ત્વ અને પુરુષની 'દુઃક્રો' એ પ્રકારની એકતાનું અભિમાન તે અસ્મિતા. કહ્યું છે કે —

દુઃક્ર અને દર્શનશક્તિના એકાત્મત્વનું અભિમાન તે અસ્મિતા

સુખને જાણનારની સુખના સ્મરણપૂર્વક સુખના સાધનોમા જે તૃષ્ણારૂપ ઇચ્છા તે રાગ. દુઃખને જાણનારની દુઃખ-સ્મરણપૂર્વક દુઃખના સાધનોમા જે નિંદાનુદ્ધિ તે દ્વેષ. કહ્યું છે કે —

સુપ્પાનુશયીતે રાગ; દુઃસ્પાનુશયીતે દ્વેષ

પૂર્વપક્ષી —અનુશયી શબ્દ કેવી રીતે લેવો ? તાઢી-હ્યાર્યે 'ગિનિ' પ્રત્યય લેવો કે મત્તર્યાય 'ઇનિ' પ્રત્યય લેવો ? ગિનિ પ્રત્યય લેવાશે નહિ, કારણ કે

સુપિ સ્થ:

એ સૂત્રમા 'સુપિ' પદ આવે છે અને પછીના સૂત્રોમા તેને હર્ષ શકાય તેમ છે તોપણ

સુપ્યજાતૌ ગિનિસ્તાઢછાદયે.

એ સૂત્રમા 'સુપિ' પદ ફરીને આવે છે અને તે નિર્ણયક ન થાય માટે એમ સમજવું જોઈએ કે તે ઉપસર્ગની નિવૃત્તિને માટે છે. આ ઉપરથી જોતા ઉપસર્ગ સહિતના ધાતુને 'ગિનિ' પ્રત્યય લગાડી શકાય નહિ. કદાપિ કોઈ અન્ય પ્રકારે 'સુપિ' પદની વ્યવસ્થા કરવામા આવે તોપણ

અચોઙ્ગિનિ.

એ સૂત્રથી ધાતુની શુદ્ધિ થી જોઈએ અને તેથી અતિ શાયીની પેઠે અનુશાયી શબ્દ થવો જોઈએ. તદ્વિત પ્રત્યય 'ઇનિ' પણ હર્ષ શકાય નહિ, કારણ કે

‘ઇનિ’ અને ‘ઇન’ પ્રત્યય. ષ્ફાક્ષર શબ્દ પછી, ક્રુદંત પછી, જાતિ ઘાતક શબ્દ પછી, અને સપ્તમીમાં ઘા-પરી શકાય નહિ.

એ વચનથી અનુદાય શબ્દ કે જે અજન્ત હોવાથી ક્રુદંત છે તેને ‘ઇનિ’ પ્રત્યય લગાડી શકાય નહિ. માટે અનુદાયી શબ્દ સાધુ ટરતો નથી.”

સિદ્ધાન્તી:—આ તમારું કહેવું યોગ્ય છે, કારણકે ઉપરનું વચન માત્ર પ્રાયિક (સામાન્ય) છે. સ્મૃત્તિકાર

ઇનિથી કરાતા વિવક્ષાર્થનો સર્વત્ર સંબંધ થાય છે.

એ વાક્યમાં ઉપરનો નિયમ પ્રાયિક છે એમ જણાવે છે અને તેથી ‘કાર્યો’ ‘કાર્યિક’ ‘તંદુલી’ ‘તંદુલીક’ એના શબ્દો કોઈ કોઈયાર જોવામાં આવે છે. ક્રુદંત અને જાતિઘાતક શબ્દ પછી ‘ઇનિ’ પ્રત્યયનો નિયમ પ્રાયિક થતાં અનુદાય શબ્દ ક્રુદંત હોવા છતાં પણ તેને ‘ઇનિ’ પ્રત્યય લગાડી શકાય છે, અને તેથી અનુદાયી શબ્દ સાધુ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.”

પૂર્વ જન્મોમાં અનુભૂત મરણ દુઃખના અનુભવની યાસના ના વચ્ચે કૃમિથી તે વિદ્વાન્ સુધર્માનાં સર્વ પ્રાણીઓમાં ઉત્પન્ન થતો ‘શરીર અને વિષયોનો મને વિયોગ ન થાયતો સાર’ એ પ્રકારનો યગર નિમિત્તે પ્રવર્તનારો જે ભયક્રેશ, તે પાંચમો ક્લેશ ‘અગ્નિ-વેશ’ છે, ને તે ‘હું મરે નહિ’ ‘હું જીવું’ इत्यादि इच्छा કરતા પ્રલે-ક પ્રાણીથી અનુભવાય છે એ વાતથી સિદ્ધ થાય છે.” કહ્યું છે કે:—

પોતાની મેલેજ વહન કરતો અને વિદ્વાન્માં પણ તે-ટલાજ વચ્ચે જોવામાં આવતો અભિનિવેશ છે.

આ અનિદ્યાદિ પાંચ વિવિધ સાંસારિક દુઃખના હેતુરૂપે પુરુષને પીડે છે (ક્લિષ્ણન્તિ) માટે તે ક્લેશ કહેવાય છે.

જ્યોતિષ્ટોમ, વ્રહ્મહત્યા इत्यादि વિહિત પ્રતિષિદ્ધ રૂપ તે

સિદ્ધાન્તી:—પણ આ તમારું કહેવું નિર્થક છે, કારણ કે ‘જે તે નથી તેમાં તદ્બુદ્ધિ’ એવું સામાન્ય લક્ષણ આપેલું છે.”

સત્ય અને પુરુષની ‘હું છી’ એ પ્રકારની એકતાનું અભિમાન તે અસ્મિતા. કહ્યું છે કે:—

દુઃખ અને દર્શનશક્તિના એકાત્મત્વનું અભિમાન તે અસ્મિતા.

સુખને જાણનારની સુખના સ્મરણપૂર્વક સુખના સાધનોમાં જે તૃષ્ણારૂપ ઇચ્છા તે રાગ. દુઃખને જાણનારની દુઃખ-સ્મરણપૂર્વક દુઃખના સાધનોમાં જે નિંદાબુદ્ધિ તે દ્વેષ. કહ્યું છે કે:—

સુખાનુશયીતે રાગ; દુઃખાનુશયીતે દ્વેષ.

પૂર્વપક્ષી.—અનુજયી શબ્દ કેવી રીતે લેવો ? તાણ્ઠી-હ્યાર્થે ‘ ણિનિ ’ પ્રત્યય લેવો કે મત્વર્ધાય ‘ઇનિ’ પ્રત્યય લેવો ? ણિનિ પ્રત્યય લેનારે નહિ, કારણ કે

સુપિ સ્થ:

એ સૂત્રમાં ‘ સુપિ ’ પદ આવે છે અને પછીનાં સૂત્રોમાં તેને છર્ડ શકાય તેમ છે તોપણ

સુપ્યજાતો ણિનિસ્તાચ્છીન્યે.

એ સૂત્રમાં ‘ સુપિ ’ પદ ફરીને આવે છે અને તે નિર્થક ન થાય માટે એમ સમજવું જોઈએ કે તે ઉપસર્ગની નિવૃત્તિને માટે છે. આ ઉપરથી જોતા ઉપસર્ગ સહિતના ધાતુને ‘ ણિનિ ’ પ્રત્યય લગાડી શકાય નહિ. કદાપિ કોઈ અન્ય પ્રકારે ‘ સુપિ ’ પદની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તોપણ

અચોઙ્ગિનિ.

એ સૂત્રથી ધાતુની શુદ્ધિ થતી જોઈએ અને તેથી જાતિ-શાપીની પેઠે અનુશાયી શબ્દ થતો જોઈએ. તદિત પ્રત્યય ‘ઇનિ’ પણ છર્ડ શકાય નહિ, કારણ કે

‘ ઇનિ ’ અને ‘ ઠન ’ પ્રત્યય. પદાક્ષર શબ્દ પછી, ઠદન્ત પછી, જાતિ ધાત્વક શબ્દ પછી, અને સપ્તમીમાં ધા-
પરી શકાય નહિ.

૧ વચનથી અનુદાય શબ્દ કે જે અજન્ત હોવાથી કદત
છે તેને ‘ ઇનિ ’ પ્રત્યય લગાડી શકાય નહિ. માટે અનુદાયી
શબ્દ સાધુ ઠરતો નથી.”

સિદ્ધાન્તી.—આ તમાર કહેતુ યોદુ છે, કારણકે ઉપરનુ
વચન માત્ર પ્રાયિક (સામાન્ય) છે. વૃત્તિમાર

ઇનિથી કરાતા વિવક્ષાર્થનો સર્વત્ર સંબધ થાય છે.

૧ વાક્યથી ઉપરનો નિયમ પ્રાયિક છે એમ જણાવે છે અને
તેથી ‘ કાર્યો ’ ‘ કાર્યિક ’ ‘ તંદુલી ’ ‘ તંદુલીક ’ એવા શબ્દો
કોઈ કોઈનાર જોવામા આવે છે. ઠદન્ત અને જાતિધાત્વક શબ્દ
પછી ‘ ઇનિ ’ પ્રત્યયનો નિષેધ પ્રાયિક થતા અનુદાય શબ્દ
કદન્ત હોવા છતાં પણ તેને ‘ ઇનિ ’ પ્રત્યય લગાડી શકાય છે,
અને તેથી અનુદાયી શબ્દ સાધુ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.”

પૂર્વ જન્મોમા અનુભૂત મરણ દુઃખના અનુભવની યાસના
ના વળગી કૃમિની તે વિદ્વાન્ સુધીના રાત્રે પ્રાણીઓમા ઉત્પન્ન થતો
‘ શરીર અને ત્રિયોનો મને ત્રિયોગ ન વાયતો સાર ’ એ પ્રકારનો
બગર નિમિત્તે પ્રવર્તનારો જે મયક્રેશ, તે પાંચમો ક્રેશ ‘ અભિનિ-
વેશ ’ છે, ને તે ‘ હુ મરુ નહિ ’ ‘ હુ જીતુ ’ इत्यादि इच्छा કરતા પ્રત્યે-
ક પ્રાણીથી અનુભવાય છે એ વાતથી સિદ્ધ થાય છે.” કદ્ધ
છે કે —

પોતાની મેલેજ વહન કરતો અને વિદ્વાન્માં પણ તે
ટલાજ વળગી જોવામાં આવતો અભિનિવેશ છે.

આ અવિદ્યાદે પાંચ વિવિધ સાસારિક દુઃખના હેતુરૂપે
પુરુષને પીડે છે (ક્ષિન્નન્તિ) માટે તે ક્રેશ કહેવાય છે.

જ્યોતિષ્ટોમ, બ્રહ્મહત્યા इत्यादि વિદિત પ્રતિષિદ્ધ રૂપ તે

કર્મ. વિપાક ઇટલે કર્મના ફલ જેવા કે જાતિ, આયુષ્, ભોગ
 રૂપાદિ. ફલના વિપાક સુધી જે ચિત્તભૂમિમા રહે છે તે આશય
 જેવાકે ધર્માધર્મ સસ્કાર, આ સર્વનો પરિપન્થી જે ચિત્તવૃત્તિનિ-
 રોધ તે યોગ. આ નિરોધ અભાવરૂપ માનવામા નથી આવતો,
 કારણ કે તેમ માનતા તે ભાવરૂપ સસ્કારને ઉત્પન્ન કરવાને અ-
 સમર્થ થાય, પરંતુ તે મધુમતી, મધુપ્રતીકા, નિશોકા, અને સસ્કાર-
 રોપતા એ નામથી ઓઢાઈતી, અમાવાશ્રય, ચિત્તની અમુક
 પ્રકારની અવસ્થા છે એમ માનવામા આવે છે^{૧૨} નિરોધાય છે
 ચિત્તની વૃત્તિઓ જેમા તે નિરોધ એ પ્રકારે એકાદની વ્યુત્પત્તિ છે.
 વૃત્તિનો નિરોધ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી થાય છે.

સ્થિતિને માટે યત્ન તે અભ્યાસ, પ્રકાશ પ્રવૃત્તિ અને
 નિયમરૂપ વૃત્તિઓથી રહિત ચિત્તનું સ્વરૂપનિષ્ઠ પરિણામ-
 વિશેષ તે સ્થિતિ સ્થિતિને માટે યત્ન અર્થાત્ વારંવાર ચિત્તને
 વિધે વૃત્તિઓનો તદભિન્નરૂપે અભિભિવેશ તે અભ્યાસ. (સ્થિતી-
 યત્ન અહીં સતતની નિમિત્તાર્થે છે જેમ કે ચર્મણિ દ્વિપિનો હન્તિ
 રૂપાદિ વાક્યોમા) ' દૃષ્ટ અને આનુશ્રવિક વિષયની તૃષ્ણારહિત
 પુરુષની જે વર્ણાકારસજ્ઞા (મે આ તૃષ્ણા ને વશ કરી છે એવું
 માન) તે વૈરાગ્ય. ' એહિક અને પારલૌકિક વિષયાદિમા દોષ-
 દર્શન કરીને નિરાભિલાષ થઈ પુરુષનો ' આ વિષયો મહોરે વ-
 શ્ય છે હું તેમને વશ્ય નથી ' એ પ્રકારનો જે ચિમર્શ તે વૈરાગ્ય
 એ ઉપરના સૂત્રનો અર્થ છે^{૧૩}

સમાધિપરિપન્થી ક્રેશને ઓછા કરવામાટે અને સમાધિના
 લાભને માટે યોગીએ પ્રથમ ક્રિયાયોગનું સેવન કરવું, કારણ કે
 અભ્યાસ અને વૈરાગ્યનો ક્રિયાયોગમા સમવ છે.

શ્રીકૃષ્ણ ગીતામાં કહે છે કે —

યોગનું આરોહણ કરવાનો રૂઝા કરનાર મુનિને

માટે કર્મ છે તે સાધન છે પણ તે જ્યારે યોગારૂઢ થાય ત્યારે શમ સાધન કહેવાય છે.

પતંજલિ ક્રિયાયોગનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપે છે:—

તપ સ્વાધ્યાય અને ર્ઈશ્વરપ્રણિધાન તે ક્રિયાયોગ છે.

યાજ્ઞરત્વ્ય તપના સ્વરૂપનું આ પ્રમાણે નિરૂપણ કરે છે:—

વિધિધી કહેલા માર્ગે કરીને છૂછૂચાન્દ્રાયણાદિ થડે શરીરનું શોષણ કરવું તે સર્વ તપમાં ઉત્તમ તપ છે.

પ્રણર, ગાયત્રી, ઇત્યાદિનું અધ્યયન તે સ્વાધ્યાય; મંત્ર બે પ્રકારના છે, વૈદિક અને તાત્રિક; વૈદિક બે પ્રકારના છે. પ્રગીત અને અપ્રગીત; સામમંત્ર તે પ્રગીત; અપ્રગીત બે પ્રકારના છે, હંદો-બદ્ધ અને તેથી વિલક્ષણ; ઋચાઓ પ્રથમ પ્રકારના મંત્ર છે અને યજુર્ બીજા પ્રકારના છે.

જૈમિનિ કહે છે કે —

તેઓમાંના જેમાં અર્થચક્ષાત્ પદ વ્યવસ્થા થઈ શકે છે તે ઋચાઓ છે. જે ગદ્યાય છે તે સામ કહેવાય છે અને વાકીનાને યજુર્ કહે છે.

કામ્યકર્મનું પ્રવંચન કરનાર તંત્રોમા જે મંત્રોનું વર્ણન કર્યું છે તે તાત્રિક મંત્ર છે. તેના ત્રણ પ્રકાર છે, સ્ત્રીમંત્ર, પુરુષ મંત્ર અને નપુંસક મંત્ર.

કહ્યું છે કે:—

સ્ત્રી, પુરુષ, અને નપુંસકના ભેદે કરીને મંત્ર ત્રણ જાતિના હોય છે. જે મંત્રને છેડે સ્વાહા આપે તે સ્ત્રીમંત્ર છે, જે મંત્ર ને છેડે “ નમસ્ ” આપે તે નપુંસક છે, વાકીના પુરુષ મંત્ર છે તે સિદ્ધ છે અને વર્ણીકરણાદિ ને માટે પ્રશસ્ત છે.

આપનાદિ સંસ્કારના અભાવે પણ તે સમસ્ત દોષથી રહિત હોવાથી સિદ્ધિના હેતુ રૂપ છે માટે તે સિદ્ધ કહેવાય છે.

શારદાતીલક્ષમાં સંસ્કારના દશ પ્રકાર કહેલા છે:—

સિદ્ધિને આપનાર એવા મંત્રોના દશ સંસ્કાર કહેવામાં આવે છે.^૧

સારી રીતે સંસ્કૃત કરેલા મંત્રો નિર્દોષ થાય છે.

જનન, જીવન, તાડન, ઘોધન, અભિષેક, ચિમલી-કરણ, આપ્યાયન, તર્પણ, વૌષન અને ગુપ્તિ એ દશ મંત્રના સંસ્કાર છે.

માતૃકાવર્ણમાંથી મંત્રનું ઉદ્ધરણ તે જનન, મંત્રના-વર્ણને પ્રણવાન્તરિત કરીને મંત્રમાં જેટલા વર્ણ હોય તેટલી ધાર તેનો જાપ કરવો તે જીવન.

મંત્રનાવર્ણને લઈને ઘંદનના પાણી વડે પ્રત્યેક વર્ણનું વાયુચીજ (જમૂ) વડે તાડન કરવું તે તાડન.

મંત્રનાવર્ણને લઈને મંત્રનાવર્ણ જેટલાં કરેણનાં પુષ્પ વડે તેમનું હનન કરવું તે ઘોધન.

પોતાના તંત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે મંત્ર સિદ્ધ કરનાર પુરુષે મંત્રના વર્ણ જેટલાં પિપ્પલાનાં પાનાં વડે મંત્ર ઉપર અભિષેક કરવો તે મંત્રની શુદ્ધિનો અભિષેક કહેવાય.

મનમાં મંત્રનું ચિંતન કરીને જ્યોતિર્મંત્ર વડે મંત્રના વ્રણ મલનું સાધકે નિર્દહન કરવું તેનું નામ વિમલીકરણ કહેવાય.

પ્રણવ તથા વ્યોમ અને અગ્નિના મંત્રો તે જ્યોતિર્મંત્ર છે.

કુશોદક વડે જલના ચીજ (ઘં)ના જાપ પૂર્વક મંત્રના પ્રત્યેક વર્ણનું વિધિથી પ્રોક્ષણ કરવું તે આપ્યાયન કહેવાય છે.

મંત્રથી પવિત્ર કરેલા પાણીવડે મંત્રનું તર્પણ કરવું તે તર્પણ કહેવાય.

મ્રણય તથા માયા બને લક્ષ્મીનાં વીજ (હૌં અને ઓં) મંત્રસાથે જોડયાં તેનું નામ દોષન કહેવાય.

જે મંત્ર નો જાપ કરવાનો છે તે કોઈને કહેવો નહિ તેનું નામ ગોપન કહેવાય.

આ મંત્રના દશ સંસ્કાર સર્વ તંત્રોમાં ગુપ્ત રાખેલા છે. પોતાના સંપ્રદાયને અનુસરીને આ સંસ્કાર કરવાથી સાધકને મંત્ર વાંછિત ફલ આપે છે.

આ ઉત્તમ સંસ્કારોષ કરીને રુદ્ધ, કોલિત, ત્રિ-ચ્છિન્ન ગુપ્ત અને શપ્ત इत्यादि મંત્ર દોષો નાશને પામે છે.

પણ આટલેથીજ હમે આ અપ્રાસંગિક તાંડવ જેવું મંત્ર રહસ્યનું સદ્દોષણ બંધ કરીએ છીએ.

ईश्वरप्रणिधान एटछे अभिहित के अनभिहित सर्व क्रियाभोगुं फलनी अपेक्षा न राखता परम गुरु परमेश्वर ने समर्पण करयु ते.

फलुं छे के—

इच्छाधी के इच्छा वगर जे जे शुभाशुभ हुंकरुं ते सर्व तारामां विन्यस्त छे, ताराधी प्रयुक्त थपलो हुं सर्व ते ते फलं छुं.

ક્રિયાના ફલનો સન્યાસ, તે પણ ભક્તિવિશેષ છે અપર પર્વાય જૈનો, एवं ईश्वरप्रणिधान ज छे, कारण के सर्व कोइ फलनी इच्छाधीज कर्म करे छे.

भगवान् गीतामा कहे छे के —

કર્મમાં તારો અધિકાર છે; ફલમાં નથી. કર્મ કરવામાં હું ફલને હેતુરૂપ માનતો નહિ, તેમજ કર્મમાં અસંગ પણ રહીશ નહિ.

ફલની इच्छा हानिकारक छे एम भगवान् नीलकंठ-भारती पण कहे छे.—

પ્રયત્ન ઘડે સિદ્ધ કર્યું હોય તો પણ કામનાથી દુ-
ખિત થયું હોય તે તપ કૃતરાષ ઘોટેલા દૂધ જેવું છે; તેથી
મહેશ્વર સંતુષ્ટ થતા નથી.

આ તપ સ્વાધ્યાય અને ईश्वरप्रणिधानरूप ક્રિયા યો-
ગનું સાધન હોવાથી શુદ્ધસારોપલક્ષણાવૃત્તિથી યોગ કહેવાય
છે; જેમ કે આયુષ્ છે તેથી છે.^{૧૧} શુદ્ધસારોપલક્ષણા એ એક
લક્ષણાનો ભેદ છે. જ્યાં મુલ્યાર્થનો વાધ થતો હોય અને અન્ય અર્થ
માં શબ્દનો યોગ હોય તો તેનો અન્ય અર્થ લેવો તે લક્ષણા. તેના
બે પ્રકાર છે, રૂઢીમૂલા અને પ્રયોજનમૂલા.

કાવ્યપ્રકાશમાં કહ્યું છે કે:—

મુખ્યાર્થનો વાધ થતો હોય અને અન્ય અર્થમાં શબ્દ-
નો યોગ થતો હોય તો રૂઢી અથવા પ્રયોજનથી અન્ય અર્થ
લેવો તે લક્ષણા અર્થાત્ શબ્દની આરોપિતા ક્રિયા કહેવાય.

‘અન્યોર્થો લક્ષ્યતે યત્સા લક્ષણારોપિતા ક્રિયા’ અહિં
યત્ પછી તત્ આવશે જોઈએ પરંતુ તત્ શબ્દ લક્ષ્યતે
પદમાં ગુણીભૂત એવું કોઈ નપુંસકપદ સૂચવે માટે તે ન લખતાં
‘સાલક્ષણા’ એ પ્રતિનિર્દિષ્યમાન (લક્ષણાપદ)ની અપેક્ષા
કરીને તત્ પદનું સ્ત્રીલિંગ રૂપ સા લલ્યું છે. કૈયટ પણ કહે છે
કે નિર્દિષ્યમાન અને પ્રતિનિર્દિષ્યમાનનું જે સર્વનામ એક્ય ઠરા-
વનાર હોય તે અનુક્રમે તે તે જાતિમાં મુકાય. ત્યાં ‘કર્મમા કુશલ’
એ રૂઢીલક્ષણાનું ઉદાહરણ છે. કુશલ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ‘કુશાન્-
લાતીતિકુશલ’ છે અને તેનો યૌગિક અર્થ કુશ દર્ભને શુદ્ધ-
નાર એવો થાય છે, અને તેજ શબ્દ પ્રવિણના અર્થમાં વપરાય છે,
કારણ કે સમયમાં વિવેક વૃદ્ધિનું સારૂપ્ય હોય છે. આ પ્રમાણે
કુશલશબ્દ પ્રવિણના અર્થમાં વપરાતા કોઈપણ પ્રયોજનની અપેક્ષા
રહેતી નથી, કારણ કે તે વાચ્ય અર્થની પેઠે અનાદિ શુદ્ધવ્યવહાર-
ની પરંપરાથી ચાલતો આવે છે.

કહ્યું છે કે —

કેટલીક રૂઢીલક્ષણાઓ વાચ્યઅર્થની પેઠે સામં
ર્થ્યથી છે

માટે રૂઢીલક્ષણાને પ્રયોજનની અપેક્ષા નથી. પ્રયુક્ત શબ્દ પ્રથમ મુલ્યાર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે, અને પછી તે અર્થ કરીને અન્ય અર્થની લક્ષણા કરાવે છે તેથી જો કે લક્ષણા અર્થ નો (શબ્દનો નહિ) ધર્મ છે, તો પણ તે મુલ્યાર્થપ્રતિપાદક શબ્દમાં સમારોપિત હોનાથી શબ્દવ્યાપાર કહેવાય છે આ અભિપ્રાય ધ્યાનમાં લઈને કહ્યું છે કે — ‘લક્ષણારોપિતા ક્રિયા’ પ્રયોજનલક્ષણા છ પ્રકારની છે, ઉપાદાનલક્ષણા, લક્ષણ લક્ષણા, ગૌણસારોપા, ગૌણસાધ્યવસાના, શુદ્ધસારોપા અને શુદ્ધ-સાધ્યવસાના. ખાલા પ્રવેશ કરે છે (ખાલાવાળા પુરુષો પ્રવેશ કરે છે) એ ઉપાદાનલક્ષણા છે, છાટલો રહે છે (અર્થાત્ છાટલા ઉપર બેઠેલો પુરુષ રહે છે) એ લક્ષણલક્ષણા, આ ગાડી-વાન બઢ્ઢા જેવો છે એ ગૌણસારોપા (અહીં વનેમાં મૂર્ચ્ચતાનો ગુણ સમાન છે), આ (મનુષ્ય) બઢ્ઢા છે એ ગૌણસાધ્યવસાના, ધી છે તે આયુષ્ છે એ શુદ્ધસારોપા અને આ આયુષ્ છે એ શુદ્ધ-સાધ્યવસાના. કાવ્યપ્રકાશમાં આસવધમાં કહેવામાં આવ્યું છે માટે હમે કાવ્યમીમાસાના મર્મનું મથન આટલેથીજ અટકાવીએ છીએ.

યમ આદિના મેદે કરાને યોગ આઠ અંગવાળો કહ્યો છે. તેમાં અહિંસાદિ તે યમ છે.

પત્તજલિ કહે છે કે —

અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્યા અને અપરિગ્રહ એ
મામ છે

શૌચાદિ તે નિયમ છે

કહ્યું છે કે —

શૌચ, સતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને દેશ્વરપ્રણિધાન
એ નિયમ છે

આ યમ અને નિયમ વિષ્ણુપુરાણમાં આ પ્રમાણે દર્શાવ્યા છે —

યોગી પુરુષે કામનાથી રહિત રહીને અને યોગ્યતા પ્રતિ પોતાના મનને દોરીને વ્રહ્મચર્ય, અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય અને અપરિગ્રહનું સેવન કરવું જોઈએ

પોતે નિયમવાન રહીને સ્વાધ્યાય, શૌચ, સતોષ અને તપ કરવાં જોઈએ તથા પોતાના મનને પરબ્રહ્મમાં રોકવું જોઈએ.

આ પ્રકારે પાંચ યમ અને પાંચ નિયમ ગણાવવામાં આવ્યા છે, તે સકામ કર્મમાં વિશિષ્ટ ફલને આપે છે અને નિષ્કામ પુરુષોને મુક્તિ આપનારા છે

જે સ્થિર અને સુણરૂપ છે તે આસન છે, તેના દશ પ્રકાર છે; પદ્માસન, ભદ્રાસન, વીરાસન, સ્વસ્થિકાસન, દઢગાસન, સોપાશ્રય, પર્યંકાસન, ક્રૌંચનિપદન, કુપ્ટૂનિપદન અને સપ્ત-સંસ્થાન.

હાથના વ્યુત્ક્રમ વહે પગના અંગુઠાનું દૃઢ ગ્રહણ કરવું તથા હૈ વિપ્રેન્દ્ર! ઝમય પાદ તલને ઝમય કરૂં ઉપર રાખ્યાં, આ પ્રમાણે સર્વથી અમિષ્ટજિત એવું પદ્માસન થાય છે.

હ્યાદિ શ્લોકવહે યાજ્ઞચલ્કયે પદ્માસનાદિ સર્વ આસનોનું નિરૂપણ કર્યું છે તે તે પ્રથમાથી જોઈ લેનું.

આસન સ્થિર થતા પ્રાણાયામ સ્થિત થાય છે. શ્વાસ અને પ્રશ્વાસની ગતિનો વિષ્ણુદ્દેષ પ્રાણાયામનું સ્વરૂપ છે. શ્વાસ એટલે બાહ્ય વાયુનું અંતરમાં ડાઘવું; અને પ્રશ્વાસ એટલે કોઠાના વાયુને બહાર કઢાડવું તે ઝમયના સચરણનો અભાવ તે પ્રાણાયામ.

પૂર્વપક્ષી — પણ આ કહ પ્રાણાયામનું સામાન્ય લક્ષણ કહેવાય નહિ, કારણ કે તે રેચક, કુમ્ભક અને પૂરક એજે પ્રાણાયામના વિશેષ મેદ તેને લાગુ પડતું નથી.

સિદ્ધાન્તી:—આ પ્રમાણે કહેવું મિથ્યા છે, કારણ કે એ સર્વમાં શ્વાસ અને પ્રશ્વાસની ગતિના વિચ્છેદનો સંભવ છે. તે આ પ્રમાણે: કોઠાના વાયુનું વહાર નિઃસરણ તે રેચક અને પ્રશ્વાસ શબ્દથી તે પૂર્યમાં કહેવામાં આવ્યો છે. વાહ્ય વાયુનું અંતરમાં ધારણ તે પૂરક છે અને શ્વાસ શબ્દથી તેનો પહેલાં નિર્દેશ કર્યો છે. અંતઃસ્તંભવૃત્તિ તે કુંભક; જેમ કુંભમાં જલ રહે છે તે પ્રમાણે આ પ્રાણાયામમાં પ્રાણરાયુ નિશ્ચલરૂપે સ્થાપનામાં આવે છે. આ પ્રમાણે આ સર્વમાં શ્વાસ અને પ્રશ્વાસબંનેની ગતિનો વિચ્છેદ છેજ, માટે શંકાનો અવકાશ રહેતો નથી.

આ વાયુ સૂર્યોદયથી આરંભી અટ્ટી અટ્ટી પટિફા પર્યંત ઘટ્ટીયંત્રના ઘટખમણનો પેઠે પ્રત્યેક નાડીમાં રહે છે. રાત્રિ અને દિવસ મહત્ત્વને શ્વાસ પ્રશ્વાસની સંખ્યા એકત્રીસ સદસ અને છશો થાય છે, અને તેથીજ મંત્રસમર્પણનું રહસ્ય જાણનાર પુરુષો અજ-પા મંત્રના સમર્પણના સંયમનો આ પ્રમાણે કહે છે:—

મહારા ફરેલા જાપમાંથી હું છશો ગણેશને, છ સદસ ચ્યવ્યંબૂને, છ સદસ વિષ્ણુને, છ સદસ શિવને, વફ સદસ શુદ્ધન, સદસ પદ્માત્માને એ સદસ મહારા આત્માને અર્પું છું.

છે તેટલો વલત એક નાડીથી ધીની નાડીમાં વાયુને સક્રમણ કરતા લાગે છે. ધને નાડીઓમાંની પ્રત્યેકમાં પાંચ તત્ત્વ અહ-
નિશ વણા કરે છે. અને યતિ પુરુષોએ તે જાણવા જોઈએ. અગ્નિ
તત્ત્વ ઊર્ધ્વમાં વહે છે, જલતત્ત્વ નીચે વહે છે, વાયુનું વહન તિ-
ર્યક્ હોય છે, પૃથ્વી તત્ત્વનું અર્ધ પુટમાં અને આકાશ તત્ત્વનું
વહન સર્પરૂપે હોય છે. ધને નાડીઓમાં તત્ત્વોનો ક્રમ વાયુ, અગ્નિ,
જલ, પૃથ્વી અને આકાશ એ રીતે હોય છે. પૃથ્વી તત્ત્વ પચાસ પલ
વહે છે, જલ તત્ત્વ ચાલીસ પલ વહે છે, અગ્નિ તત્ત્વ ત્રીસ પલ વહે
છે, વાયુ તત્ત્વ બીસ પલ વહે છે અને આકાશ તત્ત્વ દસ પલ વહે
છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક તત્ત્વના વહનનો કાલ છે. પંચ તત્ત્વ
આ પ્રમાણે નાડીઓને વિન્હલ કરે છે તેનું કારણ એ છે કે
પૃથ્વીના પાંચ ગુણ છે, જલના ચાર ગુણ છે, અગ્નિના ત્રણ ગુણ
છે, વાયુના બે ગુણ છે અને આકાશનો એક ગુણ છે, અને પ્રત્યેક
ગુણને માટે દસ પલ જાય છે. એ રીતે પૃથ્વીને માટે પચાસ પલ
છે અને તે પૂર્વના પ્રત્યેકમાં દસ દસ પલ ઓછી થતી જાય
છે. પૃથ્વીના પાંચ ગુણ ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દ છે.
શાંતિકાર્યમાં પૃથ્વી અને જલ તત્ત્વથી ઉન્નતિ થાય છે. અગ્નિ તત્ત્વ
વાયુતત્ત્વ અને આકાશ તત્ત્વમાં કોઈ કાર્ય કરવામાં આવે તો તે
અનુક્રમે દીપ્ત અસ્થિર અને અધિક થાય છે. હવે પૃથ્વી, જલ, વાયુ
અને આકાશના વિન્હ કહીએ છીએ. પૃથ્વી તત્ત્વમાં ચિત્ત સ્થિર
રહે છે, જલતત્ત્વમાં કામોદ્ભવ થાય છે, અગ્નિ તત્ત્વમાં ક્રોધ અને
સતાપ થાય છે, વાયુ તત્ત્વમાં ચિત્ત ચચલ થાય છે અને આ-
કાશ તત્ત્વમાં કાતો ચિત્ત શૂન્ય થઈ જાય છે કે કાતો ધર્મ
વાસના ઉત્પન્ન થાય છે. બે કાનના ઊદ્ગર ઉપર બે હાથના અંગુઠા
રાક્ષતા, બે હાથની મધ્યમાં આગલીઓ બે નાક ઉપર રાક્ષતી,
છેલી અને તે સાથેની આગલીઓને મોંના ચૂના ઉપર રાક્ષતી,
અને બાકીની (તર્જની) બે આગલીઓને બે નેત્ર ઉપર રાક્ષતી,

આ પ્રમાણે કરતાં પૃથ્વી આદિતત્ત્વનું તેના અંતરમાં જ્ઞાન થશે. પૃથ્વી તત્ત્વનું જ્ઞાન પાતવર્ણાત્મક ત્રિદુષ્ટી થશે તેમજ જલનું શ્વેતત્રિદુષ્ટી, તેજનું રક્ત ત્રિદુષ્ટી અને વાયુનું શ્યામત્રિદુષ્ટી થશે. આકાશ તત્ત્વને કેન્દ્ર રૂપ નથી. પ્રાણવાયુના તત્ત્વને યથાવત્ જાણીને તેનું નિયમન કરતાં વિવેક જ્ઞાનનું આવરણ કરનાર કર્મનો ક્ષય થાય છે. પ્રાણાયામ કરતાં વીજનું અધિક તપ નથી.

કાર્યું છે કે:—

જેમ ધાતુઓને ધમતાં તેના મલનું દહન થાય છે તે પ્રમાણે ઇન્દ્રિયસર્પનું પ્રાણાયામથી દહન થાય છે.

આ પ્રમાણે યમાદિ ષડે પોતાના મનને સંકુલ કરીને યોગીએ સંયમવત્પ્રાહાર કરવો. ઇન્દ્રિયોને વિષયથી પ્રતીપ (હલકી) હર્ડજીવી (દ્વ) તે પ્રત્યાહાર એ વ્યુત્પત્તિથી ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોની સાથે સંવંધ રાખનાર જે રાગ ક્રોધ અને મોહને ઉત્પન્ન કરનાર જુદા જુદા વિષયો, તે સાથેના તેઓના સંવંધનો ત્યાગ કરાવી તેમને, અવિકૃતસ્વરૂપમા પ્રવળ જે ચિત્ત તદ્વનુકાર કરવી તે પ્રત્યાહાર.^{૧૬}

પૂર્વપક્ષી:—પણ સરું જોતાં તો ચિત્તનો અભિનિવેશ થાય છે ઇન્દ્રિયોનો થતો નથી, કારણ કે તેમનો ચાહ વિષય સાથે મંબંધ હોયથી તેઓ અભિનિવેશને માટે અસમર્થ છે. આ પ્રમાણે છે તો પછી ઇન્દ્રિયોનો ચિત્તાનુકાર કી રીતે મંભવે ?

મિદ્ધાન્તી:—તમારું કહેવું ઘરાઘર છે, અને તેથીજ ને પ્રમાણે ધ્યું અસંમર્પિત ધારીને સૂત્રકાર (સૂત્રમાં) સાદૃશ્ય વાચક દ્વ શબ્દ વાપરે છે; ‘ સ્વમિયસાસંપ્રયોગે ચિત્તસ્વરૂપાનુકાર દ્વ શ્ચિન્દ્રિયાણાં પ્રત્યાહાર: ’ (વિષયસાથેના અનુપ્રયોગપૂર્વક ઇન્દ્રિયોનું ચિત્તસ્વરૂપાનુકાર જેનું કહી તે પ્રત્યાહાર.) ચિત્તાનુકાર માટે વિષયનો અસંપ્રયોગ તે અહીં સાદૃશ્ય છે. જ્યારે ચિત્તનો નિરોધ થાય છે ત્યારે નેત્રાદિના નિગેધને માટે નવો પ્રયત્ન કરવો

પડસો નથી, જેમ મથમાર્ણીઓ મધુકરરાજ (રાણા અથવા મુહ્ય માર્ણી) નું અનુવર્તન કરે છે. તે પ્રમાણે ઇન્દ્રિયો ચિત્તનું અનુવર્તન કરે છે.

વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કે:—

યોગ જાણનારે શબ્દાવિને ધિયે અનુરક્ત પૃથ્વી ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરીને ચિત્તાનુકારી કરવી અને આ પ્રમાણે તે પોં પ્રત્યાહારપરાયણ થવું.

આ (પ્રત્યાહાર) થી મતિ ચલાત્મક ઇન્દ્રિયોનો જય થાય છે. જ્યારે ઇન્દ્રિયગણ ઘડ્ય હોતો નથી ત્યારે યોગીના યોગને માધ આવે છે.

નાભિચક્ર હૃદયકમલ નાડ્યપ્રમ્દાદિ જેવા આધ્યાત્મિક ભાગમાં અથવા પ્રજાપતિ, વાસવ, હિરણ્યગર્ભ ઇત્યાદિ જેવા નાદ્ય ભાગમાં ચિત્તને અન્ય વિષયના પરિહારપૂર્વક સ્થિર કરવું તે ધારણા, કહ્યું છે કે:—

ચિત્તનો અમુક દેશમાં બંધ તે ધારણા.

પુરાણોમાં પણ કહ્યું છે કે:—

પ્રાણાયામ ઘડે પવન અને પ્રત્યાહાર ઘડે ઇન્દ્રિયને વેશ્ય કરીને ચિત્તસ્થાનને પોતાનો સુમાધ્ય્ય કરવું.

તે સ્થાનમાં ધ્યેયનું અવલંબન કરનાર પ્રત્યયનો વિસદ્દશ-પ્રત્યયના પરિત્યાગપૂર્વક પ્રવાહ તે ધ્યાન.

કહ્યું છે કે —

ત્યાં પ્રત્યયની એકતાનતા તે ધ્યાન.

અન્ય પ્રયોગો પણ કહ્યું છે કે:—

તદ્રૂપમાં પદ્મા અને અન્યનિસ્પૃહ પૃથ્વી પ્રત્યયસંત-તિ તે ધ્યાન. તે પ્રથમનાં છ અંગથી સિદ્ધ થાય છે.

છેલ્લું અંગ જે સમાધિ તેના સંબંધમાં પ્રસંગ આવવાથી પૂર્વે કરી ગયા હીત.

આ પ્રમાણે આદરથી નિરંતર અને લાંબા કાલસુધી યોગનાં અંગનું અનુષ્ઠાન કરવાથી સમાધિવિરોધી ક્રેશનો ક્ષય થતા અભ્યાસ અને વૈરાગ્યે કરાવે મધુમતી આદિ સમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે.

પૂર્વપર્યાય:—આ પ્રમાણેના કર્ણાટ ગોડ છાટ ભાષાના અતિ વિકટ શબ્દોથી હમને શા માટે ભયભીત કરો છો ?

સિદ્ધાન્તો:—હમે તમને ભયભીત કરતા નથી, પણ મધુમતી આદિના નિરૂપણે કરીને તમને સંતુષ્ટ કરીએ છીએ. માટે જરાપણ ભય રાહ્યા વગર સાવધાન થઈને સાંભળો. ત્યાં મધુમતી ઇટલે જ્ઞાતભરાપ્રજ્ઞા નામની સિદ્ધિ છે; તે અભ્યાસવૈરાગ્યાદિ વડે રજસ્ અને તમસ્ જરાતઃ દૂર કરીને અને સુખ પ્રકાશમય સત્ત્વની ભાવના કરીને સિદ્ધકરાતા અનન્ય શુદ્ધતાના યિયોતન રૂપ છે."

સૂત્રમા કથું છે કે:—

ત્યાં જ્ઞાતભરા પ્રજ્ઞા થાય છે.

આ સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે છે.—જ્ઞાત જે ભય તેને ધારણ કરે છે અને વિપર્યયથી જેનું આચ્છાદન થતું નથી તે જ્ઞાતભરા. ત્યાં ઇટલે સ્થિતિમા અર્થાત્ દૃઢતા આવતા સ્થિતિમા દ્વદ્ધયા પડી દ્વિતીય પ્રકારના યોગીને આ પ્રજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થાય છે. ચાર પ્રકારના યોગી છે. પ્રથમકાલ્પિક, મધુભૂમિક, પ્રજ્ઞા-જ્યોતિ અને અતિપ્રાતભાવનાય. ત્યાં જે યોગના અભ્યાસીમા જ્યોતિની પ્રગટિ માત્ર થઈ છે તે પ્રથમકાલ્પિક યોગી છે.

કથું છે કે:—

આ યોગીમાં પરચિત્તાદિગોચર જ્ઞાનરૂપ જે જ્યોતિ તે વડય કરાઈ નથી.

ત્રીજા પ્રકારના યોગીને જ્ઞાતભરા પ્રજ્ઞા થઈ નોય ને; ત્રી-

જા પ્રકારના યોગીનું ભૂત અને ઇન્દ્રિયનો જય કર્યો હોય છે; અને
ચોથા પ્રકારનો યોગી પરવૈરાગ્યસંપન્ન હોય છે.

મનોજવિત્વાદિ મધુપ્રતીકસિદ્ધિઓ છે.”

‘ તે મનોજવિત્વ, વિકરણભાવ અને પ્રધાન જય છે ’
એમ સૂત્રમાં કહ્યું છે. મનોજવિત્વ એટલે શરીરને મનના જેવી ઉત્ત-
મ ગતિની પ્રાપ્તિ થયી. વિકરણભાવ એટલે શરીરની અપેક્ષાવગર
ઇન્દ્રિયોને ગમે તે દેશમાં અને ગમે તે કાલમાં રહેલા વિષયને જાણ-
વાની શક્તિની પ્રાપ્તિ. પ્રધાનજય એટલે પ્રકૃતિના સર્વ વિકારને
વશ્ય વર્તાયવાની શક્તિ. આ સિદ્ધિઓ કારણપંચક અને તેનાં
પ્રદાનાદિરૂપના જયથી ત્રીજા પ્રકારના યોગીને પ્રાપ્ત થાય છે.
જેમ મધુનું પ્રત્યેક વિંદુ સ્પાટુ હોય છે તે પ્રમાણે આ સિદ્ધિઓ-
માંની પ્રત્યેક સ્વાદુ છે માટે તે મધુપ્રતીક કહેવાય છે.

સર્વ ભાવાદિ ઉપર અધિષ્ઠાતૃત્વાદિ રૂપ સિદ્ધિ તે વિશે-
કા સિદ્ધિ છે.”

કહ્યું છે કે:—

સર્વ અને પુરુષની અન્યતાના વિવેક માત્રમાં પ્રતિષ્ઠિ-
ત પુરુષને સર્વભાવ ઉપર અધિષ્ઠાતૃત્વ અને સર્વજ્ઞત્વ પ્રાપ્ત
થાય છે.

વ્યવસાયવ્યવસેયાત્મક અને ગુણપરિણામરૂપ જે ભાવ
તેઓનું સ્વામીની પેઠે આક્રમણ કર્યું તે સર્વ ભાવાધિષ્ઠાતૃત્વ. તે
સર્વ ભાવ શાન્ત હૃદિત કે અવ્યપદિશ્ય છે એમ ગણવા રૂપ જે
વિવેકજ્ઞાન તે સર્વજ્ઞાતૃત્વ.

સર્વ શક્તિનો અસ્ત થતાં પર વૈરાગ્યનો આશ્રય કરનાર યો-
ગીના જે જાણાદિના બીજરૂપ જ્ઞેશ તેનો નિરોધ કરવાને સમર્થ
એવી નિર્બીજ અસપ્રજાતસમાધિ તે સંસ્કારશેષતા છે.”

કહ્યું છે કે:—

પ્રત્યયાભ્યાસ પછી વિરામ છે અને તેમાં કેવલ સંસ્કારરોપ રહે છે.

આપ્રમાણે સર્વથી નિરક્ત થતા મહાપુરુષનાં ક્રેશના બીજ નિર્દગ્ધશાલિબીજવત્ પ્રસવના સામર્થ્યથી રહિત થાય છે અને મનના લય સાથે તેમનો પળ લય થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે તેઓનો લય થતાં નિરુપપ્લવ વિવેકજ્ઞાનના પરિપાકને લીધે કાર્યકારણાત્મક સર્વ વસ્તુનો પ્રધાનમાં લય થાય છે, અને ચિત્તિ-શક્તિ (આત્મા), સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે, તથા બુદ્ધિ અને સત્તાના સંબંધથી રહિત થઈ કૈવલ્યને પામે છે. પતંજલિ કહે છે કે મુક્તિ એ વે સિદ્ધિઓ છે; ભોગ અને મોક્ષ રૂપ પુરુષાર્થના વિનાશક ગુણોનો લય અથવા ચિત્તિશક્તિની સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠા. કોઈકદેશે કે આ પ્રમાણે થાય તો પણ પુનર્જન્મનો અંત હી રી-તે આવે તો તેને કહેવાનું કે આ શંકા નિરર્થક છે, કારણ કે કારણાભાવ હોય તો કાર્યાભાવપણ હોય એ પ્રમાણથી એ સિદ્ધ થયું છે. અને તેથી આ શંકા નિયોગરૂપ પણ નથી અને અનુ-યોગ રૂપ પણ નથી. જો કારણ ન હોય તોપણ કાર્ય ઉત્પન્ન થા-યતો અથ પણ મણિવેધ કરી શકે, અને ઔદિક કહેવતોમાં જે પ-દાર્થો અશક્ય જનાવ્યા છે તે શક્ય થાય.”

શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે —

અંધને મણિની પ્રાપ્તિ થઈ તેને તેને વિંધ્યો, આંગણાં વગરના મનુષ્યે તેનું ગ્રહણ કર્યું. ઢોક વગરના મનુષ્યે તેને પહેર્યો અને જીમ વગરના મનુષ્યે તેની પ્રશંસા અને સ્તુતિ કરી.”

વૈદ્યકશાસ્ત્રની પેઠે યોગશાસ્ત્ર પણ ચાર પ્રકારની રચ-ના વાળું છે. વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં રોગ, રોગના હેતુ, અરોગતા અને ઓપધોનો વિચાર કરવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે યોગશાસ્ત્રમાં પણ

સંસાર સંસારહેતુ મોક્ષ અને મોક્ષના ઉપાય એ ચારનો વિચાર કરવામાં આવે છે. ત્યાં સંસારદુઃખમય છે અને તે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. પ્રધાન અને પુરુષનો સંયોગ તે દેય એવા ભોગનો હેતુ છે. તેની આત્યંતિકી નિવૃત્તિ એ તેનો નાશ છે અને સમ્યક્ દર્શન નાશનો ઉપાય છે. વીજાં શાસ્ત્રપણ આપ્રમાણે ચાર પ્રકારની રચના ઘાઠાં સમજી લેતાં. આ પ્રમાણે આ સર્વ સ્પષ્ટ છે.

આ પછી સર્વદર્શન શિરોમણિ શંકરદર્શન છે, પણ તે અન્યત્ર ઉલ્લેખ હોવાથી આ સ્થળે લખતા નથી.’

વિવરણ.

ચાર્વાકદર્શન.

૧. માધ્વાચાર્ય પોતાના સર્વદર્શનસંગ્રહમાં પ્રથમ ચાર્વાકદર્શન આપે છે. પ્રથમ શિષ્ટાચારને અનુસરી, શિષ્યશિક્ષાર્થે મંગલાચરણ કરી, ચાર્વાકદર્શનનું અવતરણ કરે છે. અવતરણ કરવાની રીત એવી છે કે પૂર્વરક્ષના રૂપમાં કોઈ પણ વાક્ય લઈ તેના સંબંધમાં પોતાનો વિષય જણાવવો. આ પ્રમાણે કરવા માટે મંગલાચરણના પ્રથમ શ્લોકમાં ईश्वरને કલ્યાણના નિધિ કહે છે એ વાતનો આશ્લેષ કરવા માટે ‘હવે પરમેશ્વર કલ્યાણપ્રદ છે એમ શી રીતે કહેવાય ?’ એ વાક્ય લઈ છે. માધ્વાચાર્ય જે દર્શન આપે છે તે જાણે પોતેજ તેના પશ્ચકાર હોય તેમ સંપૂર્ણ રીતે આપે છે.

૨. ચાર્વાકમતાનુયાયીઓ જો કે શ્રુતિને પ્રમાણ માનતા નથી, તો પણ શ્રુતિને પ્રમાણ માનનારા આ મતને શ્રુતિવિરુદ્ધ ન કહી શકે એવી इच्छाથી, ‘ચિંતન્ય નિત્ય નથી પણ અવ્યતિનિનાશને પામનાર છે’ એ જે પોતાનો સિદ્ધાન્ત તે શ્રુતિને આધારે છે એમ જગાવવાને આ લઘુ-દારણ્યનું પ્રમાણ આપે છે. સહ જોતાં આ શ્રુતિવાક્યનો અર્થ ચાર્વાક-મતાનુયાયીઓ જેવો સમજાવે છે તેવો નથી. અહીં જે વિજ્ઞાનપત્ર પૃથ્વી આદિ ભૂતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ ભૂતના પડો નાશ પામનાર કહ્યું છે તે વિશેષ વિજ્ઞાન છે. આ વિશેષ વિજ્ઞાન માત્રાસંસર્ગથી ઉત્પન્ન થાય છે; તેથી સંસર્ગનો અમાય થતાં તેનો નાશ થાય છે. માટે આ વાક્ય, ચાર્વાક માને છે તેમ, આત્માનો અવ્યય જણાવતું નથી.

૩. જ્યાં પૂર્વોપર વિરોધ આવે ત્યાં વ્યાપાત દોષ થાય છે. બંધનાનો પુત્ર એમ કહેતાં દોષ થાય છે તે વ્યાપાત છે.

૪. વેદને ટ્રયી એવી સંજ્ઞા આપે છે.

૫. ‘હુ કુળ (કાઝો) છું’ અહીં હું શબ્દવાચ્ય પદાર્થ અને

કૃષ્ણશબ્દવાચ્ય પદાર્થ એકજ હોવાથી એ બે સમાનાધિકરણ કહેવાય છે. સમાન છે અધિકરણ (રહેવાનું સ્થાન) જેઓનું તે સમાનાધિકરણ કહેવાય.

૬. વસ્તુતઃ રાહુ કેવલ મસ્તકરૂપ છે, તો પણ વ્યવહારમાં રાહુનું માથું એમ બોલાય છે. આ પ્રમાણે ધોલધુ તે જેમ લાક્ષણિક છે તે પ્રમાણે ‘માથ શરીર’ એમ જે બોલાય છે તે પણ લાક્ષણિક છે. વસ્તુતઃ હું તો કેવલ શરીરરૂપજ છું.

૭. (પૃષ્ઠ ૪. પક્ષિ ૨૪.). અહીં પૂર્વપક્ષી અનુમાન અને શબ્દપ્રમાણ આવશ્યક છે એમ જણાવે છે, પણ ચાલોક તેનું સ્થાન કરે છે.

૮. થી ૧૧. આ નિયમ ન્યાયનો હોવાથી આ સ્થતે જરા સંવાળ કરવું ડનિત જણાય છે. ન્યાયવાળા યુદ્ધિ અથવા જ્ઞાનને આત્મા (જે તેઓના માનવા પ્રમાણે એક દ્રવ્ય છે તે)નો ગુણ માને છે. યુદ્ધિના સ્મૃતિ અને અનુભવ બે પ્રકાર માનેલા છે. અનુભવ પણ વ્યથાર્થ અને અવ્યથાર્થ એ રીતે બે પ્રકારનો ગણાયો છે. વ્યથાર્થ અનુભવને ‘પ્રમા’ સજ્ઞા આવવામાં આવે છે. પ્રમાનું કરણ અર્થાત્ પ્રમા જેથી થાય છે તે પ્રમાણ કહેવાય છે, અને પ્રમા પ્રત્યક્ષા અનુમિતિ ઉપમિતિ અને શાબ્દી એ રીતે ચાર પ્રકારની હોવાથી, પ્રમાણના પણ પ્રત્યક્ષ અનુમાન ઉપમાન અને શાબ્દ એ રીતે ચાર પ્રકાર કરે છે; હૃદય અને અર્થના સંનિકર્ષથી થતી પ્રમા પ્રત્યક્ષા છે અને તે પ્રમાનું કરણ હૃદય અને અર્થનો સંનિકર્ષ છે. દૂરના પર્વતમાંથી ધૂમ નીકળતો જોતો આપણને જ્ઞાન થાય છે કે, ત્યાં આગિ છે, જો કે આપણે પર્વતમાં આગિ પ્રત્યક્ષ જોયો નથી તો પણ આપણને ત્યાં આગલના આગિનું જે જ્ઞાન થાય છે તે જ્ઞાન અનુમિતિ છે. આ અનુમિતિનું કરણ તે અનુમાન છે. હવે અનુમિતિ યવામાં કોઈ શાપક અથવા ગમક (અર્થાત્ અનુમિતિનો વોધ કરનાર) હોવો જોઈએ. પર્વત મન્દિરમાનું છે એમ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈું નથી તેમજ કોઈએ આપણને કહ્યું નથી તો પણ આપણે તે જાણીએ છીએ તો તેમાં કોઈ હેતુ હોવો જોઈએ. આપણે પર્વતમાંથી ધૂમ નીકળતો જોઈએ છીએ ને તેથી માનીએ છીએ કે પર્વત મન્દિરમાનું છે. આ ઉપરથી આપણે કહી શકીએ કે ધૂમ એ અનુમિતનો હેતુ છે. પણ ધૂમ ગમે ત્યાં નીકળતો હોય તેથી કંઈ અનુક પર્વત મન્દિ-માનું છે એમ કહી શકાય નહિ; જે પર્વતની વાત કરીએ છીએ તેમાંથીગ

ધૂમ નીકળતો હોય તો આપણથી કહી શકાય કે પર્વત બન્દિમાન્ છે. પણ આ રીતે એક થીજો વિચાર પણ કરવાનો છે. જ્યાં સુધી ધૂમ અને અગ્નિ વચ્ચેના સંબંધનું આપણને જ્ઞાન ન હોય ત્યાં સુધી કોઈ પર્વત ઉપર ધૂમ જોઈએ તો પણ આપણને ત્યાં અગ્નિ હશે એમ માનવાને કારણ મળે નહિ. જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય એમ આપણે રસોડા વિગેરેમાં કરેલા અનુભવ ઉપરથી જાણવું જોઈએ. આ પ્રમાણે જો આપણે અનુભવ હોય કે જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોયજ, અને તે સાથે જો આપણે કોઈ પર્વતમાંથી ધૂમ નીકળતો જોઈએ તો આપણે નજરે જોયા વગર અથવા કોઈને મોઢેથી સાંભળ્યા વગર પણ જાણી શકીએ કે તે પર્વતમાં અગ્નિ છે. આટલું જાણ્યા પછી વ્યાસના વ્યાસિ આદિ પારિભાષિક શબ્દ શાબ્દકને સ્પષ્ટ સમજાવો.

જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય એ જે ધૂમ અને અગ્નિનો દ્વેશ સાથે રહેવાનો નિયમ તે વ્યાસિ કહેવાય છે. જે વસ્તુ સિદ્ધ કરવાની છે તે સાધ્ય કહેવાય છે; જેમકે પર્વતમાં અગ્નિ સિદ્ધ કરવાનો છે માટે અગ્નિ સાધ્ય કહેવાય છે. જે વધે અગ્નિ સિદ્ધ કરવાનો છે તે સાધન કહેવાય છે; લિંગ અને હેતુ એ સાધનના પર્યાય છે. ધૂમ એ ચાલતા ઉદાહરણમાં લિંગ છે.

જ્યાં સાધન વધે સાધ્ય સિદ્ધ કરવાનું છે તે પક્ષ કહેવાય છે; ધૂમવડે બન્દિ પર્વતમાં સિદ્ધ કરવાનો છે માટે પર્વત પક્ષ કહેવાય છે.

સાધનનું પક્ષમાં રહેતું તે પક્ષધર્મતા કહેવાય છે; જેમકે ધૂમનું પર્વત ઉપર રહેતું તે. આ પ્રમાણે પર્વત બન્દિમાન્ છે એમ અનુમિતિ થવામાં જે ધૂમને હેતુરૂપે લઈએ તેની અગ્નિસાથે વ્યાસિ હોવી જોઈએ અને તે પક્ષધર્મતાયુક્ત અર્થાત્ પક્ષ (પર્વત) ઉપર રહેલા રૂપ ધર્મવાળો હોયો જોઈએ.

૧૨. ધૂમ અને અગ્નિનું નિયત સાદનર્થ તે વ્યાસિ એમ આપણે વ્યાસિનું લક્ષણ કર્યું; પણ અનુમાન સ્વરૂપ થવામાં વ્યાસિ શુદ્ધ અર્થાત્ ઉપાધિથી રહિત હોયો જોઈએ. ઉપાધિ એટલે શું અને વ્યાસિ ઉપાધિથી રહિત શા માટે હોવી જોઈએ એ સમજવાને આપણે એક દષ્ટાન્ત લઈએ. ઉપર આપણે ધૂમને સાધન લઈ અગ્નિને સાધ્ય લઈ અને પર્વતને પક્ષ લઈ

અનુમાન કર્યું કે પર્વત બંદિમાન છે; ધૂમથી. પણ હવે આપણે અગ્નિને સાધન લઈ અને ધૂમને સાલ્ય લઈ અનુમાન કરીએ કે પર્વત ધૂમવાન છે; અગ્નિથી. હવે ઉપર જેમ આપણે કણુ કે જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય તેમ અહીં આપણાથી કહી શકાશે નહિ કે જ્યાં જ્યાં અગ્નિ હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમ હોય, કારણ કે લોચડના તપાવેલા ગોઝામાં અગ્નિ છે તો પણ ત્યાં ધૂમ નથી. આ પ્રમાણે આ વીજા ત્વદાહરણમાં વ્યાપ્તિ મુદ્દ નથી માટે અનુમાન સરૂ કહેવાય નહિ. લોચડનો તપાવેલો ગોઝો ધૂમવાન છે, અગ્નિથી; એમ કહેવું આપણને અસાધ્ય લાગશે. હવે આપણે જો કહીએ કે જ્યાં જ્યાં લીલા લાકડાંયુક્ત બંદિ હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમ હોય તો તે કહેવું કોઈથી પણ સોડું પાડી શકાશે નહિ. આ ઉપરથી ઘાતકને સમજાયું હશે કે જ્યાં જ્યાં બંદિ હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમ હોય, એ વ્યાપ્તિ હમેશાં સચી નથી પણ લીલાં લાંકડાંયુક્ત એટલા શબ્દ ડોરવાળી તે હમેશાં સચી થઈ શકે છે. માટે જ્યાં જ્યાં બંદિ હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમ હોય એમ કહેવામાં લીલાલાકડાંયુક્ત એટલું કહેવાની અવેશા રહે છે તેથી તે સોપાધિક વ્યાપ્તિ કહેવાય છે; અને અનુમાન સપાર્થ ધવા માટે જે વ્યાપ્તિ જોઈએ તે ઉપાધિ રહિત હોવી જોઈએ. ઉપાધિ-કોને કહેવો તે તથા તેના એ ભેદના સપધમા આપણે હમણાજ ચોલ્યું પડશે માટે આ રખેલે વિશેષ કહેવાનું પ્રયોજન નથી.

હવે એ પદાર્થ વચ્ચે વ્યાપ્તિ છે એટલેજ ઉપરથી આપણાથી અનુમાન કરી શકાતું નથી પણ વ્યાપ્તિ છે એમ જ્ઞાન થાય તોજ આપણાથી અનુમાન કરી શકાય છે. હવે જેમ કોઈ પણ પદાર્થનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, કે શબ્દથી થાય છે તેમ વ્યાપ્તિનું જ્ઞાન પણ આ ચાર સાધનોમાના કોઈપણ થઈ શકે છે કે નહિ તે સ્વાર્થીક તપાસે છે અને નિશ્ચય કરે છે કે કોઈપણ પ્રકારે વ્યાપ્તિનું જ્ઞાન થયું સંભવિત નથી તો પછી અનુમાન કે જે વ્યાપ્તિજ્ઞાન ઉપર આધાર રાખે છે તેનીતો આજ્ઞા માત્ર કરવી.

વચ્ચે વ્યાપ્તિ છે એમ ક્યારે કહેવાય કે ત્રણે કાલમા અને સર્વત્ર લભયતુ સાહચર્ય હોય તો, પણ આ પ્રકારનું સાહચર્ય સર્વત્ર અને સર્વદા હૃદિય સાધેના સસર્ગમા આવતુ નથી માટે વાચ્ય પ્રત્યક્ષથી વ્યાપ્તિજ્ઞાન થતુ નથી.

૧૪. ૧૫ ઉપર જણાવ્યુ કે ધૂમ અને વન્દિ વચ્ચે વ્યાપ્તિ છે એ પ્રત્યક્ષથી જણાતુ નથી, પણ કોઈ કહેશે કે ધૂમ અને વન્દિ વચ્ચે પ્રાપ્તિ છે એમ નહિ હેતાં ધૂમત્વસામાન્ય અને વન્દિત્વસામાન્ય વચ્ચે વ્યાપ્તિ છે એમ માનીએ તો શી હરકત ? તો તેને કહેવામા આવે છે કે, આ પ્રમાણે જે સામાન્ય વચ્ચે વ્યાપ્તિ હોય તે ઉપરથી જે વ્યક્તિઓ વચ્ચે વ્યાપ્તિ હોય એમ માનવાને કદી સાધન નથી. મનુષ્ય વ્યક્તિ છે અને મનુષ્યત્વ જાતિ અથવા સામાન્ય છે. હવે મનુષ્યરવ અને યુદ્ધિમત્ત્વ જે વચ્ચે વ્યાપ્તિ છે તે ઉપરથી એમ ન કદી રાક્ષાસ કે મનુષ્ય અને યુદ્ધિમત્ત્વ વચ્ચે પણ વ્યાપ્તિ છે. ગાડો માણસ યુદ્ધિમાન્ નથી હોતો એ જાણે જાણીએ છીએ, અને તો પણ તે મનુષ્ય છે. અવિનાશવાદ પૂરતે નિશ્ચય અથવા નિયત સાહચર્ય.

૧૬. વ્યાપ્તિજ્ઞાન અનુમાનથી થાય એમ માનીએ તો પ્રત્યેક અનુમાનમા જોઈતી વ્યાપ્તિનુ જ્ઞાન અનુમાનથી માનતા કોઈવાર પણ હોશે આવશે નહિ. પારો કે વ્યાપ્તિ અનુમાનથી ઠરાવી, હવે આ અનુમાનમા જે વ્યાપ્તિ જોઈએ તે રીઝા અનુમાનથી ઠરાવવી પડશે, તેમા ધ્રુવી જે વ્યાપ્તિ જોઈશુ તે રીઝા અનુમાનથી ઠરાવવી પડશે અને એ પ્રમાણે કયાં કરશુ પડશે અનવસ્થા રોષ એવો રોષ છે કે જેમા રિવારની અશસ્થિતિ અથવા આસ્તરનો નિધય કરીપણ થઈ શકે નહિ

શબ્દ સમયનુકૂળ એકજ હોઈને જેના સંબંધમાં ક્રિયા થાય છે તે એકજ પદાર્થ “ ગાય ” શબ્દથી ઓળખાય છે એમ માલુમ જાણે છે. પછી જ્યારે જ્યારે “ ગાય ” એમ સ્વચ્છારણ થાય છે ત્યારે ત્યારે સામ્રા (ગાયને ગળે ગોદડી જેવું દોષ છે તે) વગેરે વાળા કોઈ પ્રાણિવિશેષનો વિચાર તેના મનમાં આવે છે. આ પ્રમાણે ‘ ગાય ’ શબ્દ અને સામ્રા વગેરેવાળું પ્રાણિવિશેષ એ બેના સંબંધનું જ્ઞાન વૃદ્ધ્યવહારથી થાય છે માટે વૃદ્ધ વ્યવહાર તે શબ્દની પ્રમાણભૂતતા હેતુ અથવા લિંગ છે.

હવે ‘ ગાય ’ અને ‘ સામ્રાદિયુક્ત પ્રાણિવિશેષ ’ એ બેનો સંબંધ વૃદ્ધ્યવહારરૂપ લિંગથી સમજાય છે એમ જો સ્વીકારીએ તો લિંગ ઉપર અનુમાનના સંબંધમાં કહ્યું તે પ્રમાણે વ્યાપ્તિ અને વક્ષ્યમંતાયુક્ત દોષો જોઈશે; અને જ્યાં સુધી વ્યાપ્તિજ્ઞાન થશે ત્યાં સુધી શબ્દલિંગથી શબ્દવાચ્ય પદાર્થનો સંબંધ થશે નહિ; પરંતુ વ્યાપ્તિજ્ઞાન અસંભવિત છે એ તો સાબિતી પ્રસ્તુત વિષયજ છે અને જ્યાં સુધી તેનું નિરાકરણ થયું નથી ત્યાં સુધી વૃદ્ધ્યવહારરૂપ લિંગથી શબ્દ અને શબ્દવોચ્ય પદાર્થનો સંબંધ સમજવો અશક્ય છે. કહેવાનું સાત્ત્વરે એ છે કે શબ્દથી વ્યાપ્તિજ્ઞાન થાયજ નહિ, કારણ કે શબ્દ જ વ્યાપ્તિ ઉપર આધાર રાખે છે. વળી શબ્દથી જ્ઞાન ભવામાં શ્રદ્ધાની આવશ્યકતા છે, પણ ચાર્વાકમતાનુયાયીઓ કહે છે કે જેમ મન્યાદિના શાસ્ત્રોમાં હમને મદદ મળી તેમ કોઈ કહેશે કે ધૂમ અને અગ્નિ અને વ્યાપ્તિ છે તો તેનાં ઘટન પણ હમે જાણતા નથી. માટે શબ્દ વ્યાપ્તિજ્ઞાનનું સાધન નથી એમ સિદ્ધ થયું.

૧૮. વળી કહે છે કે જો શબ્દને વ્યાપ્તિજ્ઞાનમાં આવશ્યક માનીએ તો સ્વાર્થાનુમાન નિરર્થક થાય છે. પણ સ્વાર્થાનુમાન તો સ્વીકારવામાં આવે છે જ; માટે વ્યાપ્તિજ્ઞાનમાં શબ્દ આવશ્યક નથી.

અનુમાનના બે પ્રકાર છે:—સ્વાર્થાનુમાન અને પરાર્થાનુમાન રસોડા વગેરેમાં વારંવાર ધૂમ અને અગ્નિનું સાદૃશ્ય જોવાથી મનુષ્ય નિશ્ચય કરે છે કે, જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય. આ સ્વાર્થાનુમાન—પોતાને માટેનું અનુમાન છે. પછી બીજાને સમજાવવામાટે કહે છે કે જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય જેમ કે રસોડા વગેરેમાં;

પર્વતમાં ધૂમ છે, માટે પર્વતમાં વગ્નિ છે. આ ષીજાને સમજાવવામાટેનું અનુમાન તે પરાર્થાનુમાન. સ્વાર્થાનુમાનમાં કોઈના કહ્યા વગર પોતેજ ધૂમ અને અગ્નિનું સાદૃશ્ય ચારંવાર જોઈ તેના નિયત સંબંધનો નિશ્ચય પોતાની મેલેજ પોતાને માટે કરવામાં આવે છે. હવે જો અનુમાનમાં શબ્દને આવશ્યક માનીએ તો ઉપર કહેલું સ્વાર્થાનુમાન નિરર્થક થઈ જાય, માટે શબ્દ આવશ્યક નહિ હોવાથી પણ તે વ્યાસિ-જ્ઞાનનો ઉપાય નથી.

૧૯. હવે કોઈ કહેશે કે ઉપમાન પ્રમાણથી વ્યાસિનું જ્ઞાન થઈ શકે તો તેને માટે કહે છે:—સંજ્ઞા અને રાત્રિના સંબંધનું જ્ઞાન તે ઉપમિતિ કહેવાય છે.

ઉપમિતિનું કરણ તે ઉપમાન છે. કોઈ નગરવાસી જાણતો નથી કે ગવય સંજ્ઞા કયા પ્રાણીને લગાડવામાં આવે છે. (ગવય એ સંજ્ઞા અથવા માન છે, અને જે પ્રાણીને એ શબ્દ લગાડવામાં આવે છે તે સંગી છે). પછી તે કોઈ વનવાસીને મોંઢેથી સાંભળે છે કે ગાયના જેવું પ્રાણી તે ગવય છે. આ પ્રમાણે સાંભળ્યા પછી પ્રસંગવશાત્ પેલો નગરવાસી વનમાં જાય છે અને ગાય જેવું કોઈ પ્રાણી જુએ છે. આ વચ્ચે તેના સ્મરણમાં આવે છે કે ગાય જેવું પ્રાણી તે ગવય. આ ઉપરથી પેલા પ્રાણીને તે ગવય જાણે છે. આ પ્રમાણે ગવય સંજ્ઞા અને ગવયશબ્દવાચ્ય પ્રાણિવિશેષ જે સંજ્ઞા તે ઘનેના સંબંધનું જ્ઞાન તે ઉપમિતિ છે. અને ગાય અને ગવયની વચ્ચે સાદૃશ્ય છે એમ તે જાણે છે તેને સીધે આ જ્ઞાન તેને થાય છે માટે સાદૃશ્ય-જ્ઞાન તે ઉપમાન છે. આ પ્રમાણે ઉપમાન પ્રમાણ રજા અને સંજ્ઞા વચ્ચેના સંબંધનો बोध કરનાર હોવાથી અને ઉપાધિરહિત વ્યાસિ-નિયતસાદૃશ્યનો बोध કરનાર નહિ હોવાથી તે વ્યાસિજ્ઞાનનો ઉપાય નથી એમ સિદ્ધ થયું.

૨૦. થી ૨૩. અત્યાર સુધીમાં જણાવવામાં આવ્યું કે પ્રત્યક્ષ અનુમાન શબ્દ કે ઉપમાન કોઈથી પણ વ્યાસિનું જ્ઞાન થતું નથી. હવે વહી પોતાનો પક્ષ વધારે દૃઢ કરવાને કહે છે કે ઉપાધિરહિતસંબંધ તો કોઈપણ પ્રકારે જણાતો નથી. પ્રથમ તો ઉપાધિરહિત સંબંધ એમ કહેવામાં આપણે સમજવું જોઈએ કે ઉપાધિના અભાવ યુક્તસંબંધ; માટે ઉપા-

ધિનો અભાવ સમજાય તોજ તદ્વહિત સંવધ સમજાય; હવે ઉપાધિ કાતો પ્રત્યક્ષ હોય કે અપ્રત્યક્ષ હોય. પ્રત્યક્ષ ઉપાધિનો અભાવ પ્રત્યક્ષ હોઈ શકે પણ અપ્રત્યક્ષ ઉપાધિનો અભાવતો અપ્રત્યક્ષજ રહે અને અનુમાન ઉપમાન કે શબ્દથી અપ્રત્યક્ષ પદાર્થનું જ્ઞાન થતું નથી એમ એ ઉપર જણાવ્યું તેજ રીતે જણાવી શકાય કે અપ્રત્યક્ષ ઉપાધિના અભાવનું જ્ઞાન પણ અનુમાનાદિથી થઈ શકે નહિ. હવે કોઈ કહેશે કે અમુક પ્રસંગમાં સર્વે ઉપાધિ પ્રત્યક્ષ છે અને તેથી સર્વના અભાવ પણ પ્રત્યક્ષ છે તો ત્યાં બીજો વિરોધ આવે છે તે આ પ્રમાણે:—કોઈજ વસ્તુના અભાવનું જ્ઞાન થાય તે પહેલાં આપણને તે વસ્તુનું જ્ઞાન થવું જોઈએ એવો નિયમ છે. હવે આ નિયમ પ્રમાણે આપણે ઉપાધિનો અભાવ જાણીએ તે પૂર્વે ઉપાધિ જાણવો જોઈએ, માટે પ્રથમ ઉપાધિનું સ્પષ્ટ આપવામાં આવે છે પછી તે સ્પષ્ટ થયાર્થ છે એમ જણાવવાને તેની પરીક્ષા કરવામાં આવે છે, અને તે પછી કહેવામાં આવે છે કે ઉપાધિનું જ્ઞાન અશક્ય છે.

આપણે પાઠક પહોં ગયા છીએ કે “જ્યાં જ્યાં અગ્નિ હોય ત્યાં ધૂમ હોય” એમ કહેવું અવધાર્ય છે, કારણ કે તપાયેલાં મોઝાનો સ્પર્શ ઉષ્ણ છે અને ઉષ્ણ સ્પર્શવાનું એ અગ્નિનું લક્ષણ છે. પણ ત્યાં ધૂમ નથી. પરંતુ જો આપણે કહીએ કે “જ્યાં જ્યાં ‘લીલા લકડાચુક’ અગ્નિ હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમ હોય” તો તે કહેવું સંદેહ છે એમ કોઈથી કહી શકાશે નહિ. આ પ્રમાણે ‘લીલા લકડાચુક યોગ’ એમ એ શુદ્ધ વ્યાપ્તિની સિદ્ધિને માટે કહેવું પડે છે તેને ઉપાધિ નામ આપવામાં આવે છે. ઉપાધિનું લક્ષણ મૂકતા (આ ભાષાન્તરનું પૃષ્ઠ ૬) આપણે છે તે આ પ્રમાણે છે. સાધનનો અવ્યાપક હોઈ સાધ્ય સાથે જેની સમજ્યાસિ હોય તે ઉપાધિ કહેવાય. સાધન અને સાધ્ય જોને કહેવા તે પાઠક થયું છે. હવે વ્યાપ્ય વ્યાપક અને સમજ્યાસિ એ પ્રશ્ન ઘડ્યો સમજાવીએ. એ અવિષ્ક દેશમાં રહે તે વ્યાપક કહેવાય અને એ અલ્પ દેશમાં રહે તે વ્યાપ્ય કહેવાય. એમ કે જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં ચંદ્રિ હોય એ વાસ્તવમાં ધૂમ જેટલા દેશમાં રહે છે તેના કરતાં અગ્નિ વધારે દેશમાં છે, કારણ કે કેટલેક ઠેકાણે અગ્નિ જોવામાં આવે છે, પણ ધૂમ જોવામાં આવતો નથી. આ પ્રમાણે અગ્નિ ધૂમની અપેક્ષાએ અધિક દેશમાં રહેનાર હોવાથી તે ધૂમનો વ્યાપક

કહેવાય અને ધૂમ વ્યાપ્ય કહેવાય. સાધારણ રીતે વ્યાપ્ય વાક્યના પ્રથમ ભાગમાં મૂકાય છે અને વ્યાપક દ્વિતીય ભાગમાં મૂકાય છે. જે પદાર્થો વચ્ચે સમવ્યાપ્તિ કરારે કહેવાય કે જ્યારે તેઓ સમાન દેશમાં રહેતા હોય. જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય એ વાક્યમાં ધૂમ વ્યાપ્ય અને અગ્નિ વ્યાપક હોવાથી ધૂમ અને અગ્નિ વચ્ચે વ્યાપ્તિ છે એમ કહી શકાય, પરંતુ જ્યાં જ્યાં અગ્નિ હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમ હોય એ વાક્યમાં અગ્નિ વ્યાપ્ય (થોડા દેશમાં રહેનાર) અને ધૂમ વ્યાપક નહિ હોવાથી અગ્નિ અને ધૂમ વચ્ચે વ્યાપ્તિ કહી શકાય નહિ. (ધૂમ અને અગ્નિ અને અગ્નિ અને ધૂમ એ બેમાં ભેદ છે તે વાતને સમજવો). ત્રિકોણ એટલે ત્રણ સીધી રેસાઓની બનેલી આકૃતિ. આ વાક્યમાં ' ત્રિકોણ ' અને ત્રણ સીધી લીટીઓની બનેલી આકૃતિ એ બે વચ્ચે સમવ્યાપ્તિ છે કારણ કે જે જે ત્રિકોણ હોય તે તે ત્રણ સીધી લીટીઓની બનેલી આકૃતિ હોય અને જે જે ત્રણ સીધી લીટીઓની બનેલી આકૃતિ હોય તે તે ત્રિકોણ હોય. ટુકામાં કહીએ તો આ બંને સમાનદેશવર્તી છે. આ સર્વે ઉપરથી વાત-કને વ્યાપ્ય, વ્યાપક, સમવ્યાપ્તિ, સાધન, સાધ્ય इत्यादि પારિભાષિક શબ્દ સમજાયા હશે. હવે તેનાથી ઉપાધિનું લક્ષણ સમજી શકાશે.

‘ જ્યાં જ્યાં લીલાં લાકડાં યુક્ત અગ્નિ હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમ હોય,
પર્વતમાં લીલા લાકડા યુક્ત અગ્નિ છે;
માટે પર્વત ઉપર ધૂમ છે. ’

આ ઉદાહરણમાં ધૂમ પર્વત ઉપર સિદ્ધ કરવાનો છે માટે તે સાધ્ય છે અને અગ્નિથી તે સિદ્ધ કરવાનો છે માટે અગ્નિ સાધન છે. હવે લીલાં લાકડાનો યોગ એ સાધનનો અવ્યાપક છે, કારણ કે ‘ જ્યાં જ્યાં અગ્નિ હોય ત્યાં ત્યાં લીલાં લાકડાનો યોગ હોય ’ એમ આપનાથી કહી શકાય નહિ. માટે લીલાં લાકડાનો યોગ એ સાધન જે અગ્નિ તેનો અવ્યાપક થયો. હવે ‘ જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં લીલાં લાકડાનો યોગ હોય અને જ્યાં જ્યાં લીલા લાકડાનો યોગ હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમ હોય ’ એમ આપનાથી કહી શકાય છે, માટે ધૂમ જે સાધ્ય તેની સાથે લીલા લાકડાના યોગની સમવ્યાપ્તિ છે આ ઉપરથી લીલાં લાકડાંનો યોગ તે ઉપાધિ કહેવાય છે, કારણ કે તે સાધન (અગ્નિ) નો અવ્યાપક હોઈ સાધ્ય (ધૂમ) સાથે તેની સમવ્યાપ્તિ છે.

૨૪. અવ્યાપ્તસાધન પટલે સાધનનો અવ્યાપક.

૨૫. ઉપર ઉપાધિનું લક્ષણ થતું તેમા મુખ્ય ત્રણ ચાતો ઉપર ધ્યાન આપવાનું છે, (૧) ઉપાધિ સાધનનો અવ્યાપક હોવો જોઈએ, (૨) તે સાધ્યનો વ્યાપક હોવો જોઈએ, (૩) અને સાધ્ય તેનું વ્યાપક હોવું જોઈએ. હવે આ લક્ષણની પરીક્ષા કરવી જોઈએ—અર્થાત્ જોવું જોઈએ કે આ ત્રણ કહેવાનું શું પ્રયોજન છે. શબ્દને મીમાંસાવાદ્યા નિત્ય માને છે પણ ન્યાયવાદ્યા તેને અનિત્ય માને છે. શબ્દ અનિત્ય છે એમ સિદ્ધ કરવાને નૈયાયિકો આ પ્રમાણે અનુમાન લાવે છે.

શબ્દ અનિત્ય છે, શબ્દસ્ત્વને લીધે.

અહીં શબ્દસ્ત્વ અને અનિત્ય યથે નિરૂપાધિક વ્યાપ્તિ હોય તોજ આ અનુમાન યથાર્થે કહેવાય. હવે જો આપણે ઉપાધિનું લક્ષણ ‘તે સાધ્યનો વ્યાપક હોય, અને સાધ્ય તેનો વ્યાપક હોય’ પટલુજ લઈએ, અને ‘તે સાધનનો અવ્યાપક હોય’ એ ન લઈએ તો આ અપૂર્ણ લક્ષણ પ્રમાણે ‘જ્યાં જ્યાં શબ્દસ્ત્વ હોય તે તે અનિત્ય હોય’ એ વ્યાપ્તિ સોપાધિક થશે. કારણ કે અહીં ‘સકર્તૃકત્વ’ એ ઉપાધિ થશે. આપણે જોઈએ કે એ પ્રમાણે શી રીતે થાય. ઉપરના ઉદાહરણમા ‘અનિત્ય’ સાધ્ય છે, અને ‘જ્યાં જ્યાં સકર્તૃકત્વ હોય તે તે અનિત્ય હોય’ જેમ કે પટ. અને ‘જે જે અનિત્ય હોય તે તે સકર્તૃક (કર્તાવાલું) હોય, જેમકે પટ.’ એ પ્રમાણે સકર્તૃકત્વ સાધ્યનો વ્યાપક અને સાધ્ય તેનો વ્યાપક થયા તેથી તે (આ અપૂર્ણ લક્ષણ પ્રમાણે) ઉપાધિ કહેવાય. પરંતુ ઉપાધિ સાધનનો અવ્યાપક હોવો જોઈએ એમ જો સ્વીકારીએ તો (અને નૈયાયિકાના ઉપાધિથી દોષ નતલાવવાને મીમાંસકને નૈયાયિકા ઉપાધિનું જે લક્ષણ કહે તે સ્વીકારવું જોઈએ) સકર્તૃકત્વ ઉપાધિ થશે નહિ, કારણ કે ‘જ્યાં જ્યાં શબ્દસ્ત્વ હોય ત્યાં ત્યાં સકર્તૃકત્વ હોય’ એમ કહેતું એ અર્થાર્થ છે એમ સિદ્ધ કરી આપણાં આવે તોજ કહી શકાય કે સકર્તૃકત્વ શબ્દસ્ત્વનું અવ્યાપક છે, પણ આપણા અનુભવ ઉપરથી (મેરી મૃદગાદિથી થતા શબ્દ ઉપરથી) આપણે જાણીએ છીએ કે જ્યાં જ્યાં શબ્દસ્ત્વ હોય છે ત્યાં ત્યાં સકર્તૃકત્વ પણ હોય છે. આ પ્રમાણે સકર્તૃકત્વ શબ્દસ્ત્વનો વ્યાપક થયો તેથી તે ઉપાધિ છે એમ કહી શકાય નહિ, કારણ કે જો તે સાધન (શબ્દસ્ત્વ) નો અવ્યાપક પણ હોય તોજ

તે ઉપાધિ કહી શકાય. આ પ્રમાણે કોઈ પ્રતિપક્ષી સર્ક્તૃકત્વને ઉપાધિ ઠરાવવા માગે તો તે ઠરી સે માટે નૈવાયિકો 'સાધનનો અવ્યાપક' એ પદ લાવે છે.

હવે ઉપાધિના લક્ષણનો ચીજો ભાગ (સાધ્ય તેનો વ્યાપક હોવો જોઈએ) કેટલો આવશ્યક છે તે જોઈએ.

ધારોકે આ ભાગ નથી રાખતા તો ઉપાધિનું લક્ષણ 'તે સાધનનો અવ્યાપક હોય અને સાધ્ય તેનો વ્યાપક હોય' ઘટલું માત્ર થશે.

આ પ્રમાણે લક્ષણ લેતા 'શબ્દત્વ અને અનિત્ય વચ્ચેની વ્યાપ્તિ સોપાધિક થશે, કારણ કે 'ઘટત્વ' એ ઉપાધિ થઈ શકશે શી રીતે તે આપણે જોઈએ.

ઘટત્વ એ (સાધન) શબ્દત્વનો અવ્યાપક છે. (કારણ કે જ્યાં જ્યાં ઘટત્વ હોય ત્યાં ત્યાં શબ્દત્વ હોય એવો કંઈ નિયમ નથી).

(સાધ્ય) અનિત્ય ઘટત્વનો વ્યાપક છે, (કારણ કે જ્યાં જ્યાં ઘટત્વ હોય ત્યાં ત્યાં અનિત્યત્વ હોય એ અનુભવ સિદ્ધ છે. ઘટમાત્ર અનિત્ય છે એમ આપણે જાણીએ છીએ)

આ પ્રમાણે અપૂર્ણ લક્ષણ લેતા ઘટત્વને તે લાગુ પડશે અને તેથી ઘટત્વ ઉપાધિ થઈ શકશે. પરંતુ આ પ્રમાણે મીમાંસક ન કરી શકે માટે 'તે સાધ્યનો વ્યાપક હોવો જોઈએ' એ પદ મૂકવામાં આવે છે. આટલું વધારતા ઘટત્વ ઉપાધિ થઈ શકશે નહિ, કારણ કે જ્યાં જ્યાં અનિત્યત્વ હોય ત્યાં ત્યાં ઘટત્વ હોય એમ આપણથી કહી શકાશે નહિ. (શરીરાદિને વિષે અનિત્યત્વ છે પણ ઘટત્વ નથી). આ પ્રમાણે લક્ષણનો ચીજો વિભાગ 'તે સાધ્યનો વ્યાપક હોવો જોઈએ' એ કેટલો આવશ્યક છે તે સિદ્ધ થાય છે.

હવે ધારી કે ચીજો વિભાગ 'સાધ્ય તેનું વ્યાપક હોવું જોઈએ' એ નિર્બંધક છે. આ પ્રમાણે જોતા 'જે સાધનનો અવ્યાપક હોય' અને 'જે સાધ્યનો વ્યાપક હોય' તે ઉપાધિ એમ લક્ષણ થશે પણ આ પ્રમાણે લક્ષણ લેતાં મીમાંસકો અપ્રાવણતા (નહિ સમજાવા પડે) ને ઉપાધિ કરી શકશે. તે આપ્રમાણે —

અશ્રાવણતા શબ્દત્વ (સાધન) નો અવ્યાપક છે. (કારણ કે જ્યાં જ્યાં શબ્દત્વ હોય ત્યાં ત્યાં અશ્રાવણતા હોય એમ કોઈથી કહી શકાતો નહિ. શબ્દમાત્રમાં સમઘવાણુ છે.)

અશ્રાવણતા સાધ્ય (અનિત્ય) નો વ્યાપક છે. (કારણ કે ષટ્ઠઠાદિ અનેક અનિત્ય પદાર્થમાં અશ્રાવણતા (નહિ સમઘવાણુનાનો) ધર્મે આપણે જોઈએ છીએ.)

આ પ્રમાણે અપૂર્ણ લક્ષણ લેતાં અશ્રાવણતા ઉપાધિ થઈ પડે પણ પૂર્ણ લક્ષણ લઈએ તો તેમ થઈ શકે નહિ, કારણ કે સાધ્ય (અનિત્ય) અશ્રાવણતાનો વ્યાપક નથી. આકાશાદિમાં અશ્રાવણતા છે પણ તેમાં અનિત્યત્વ નથી. આકાશને નિત્ય માનવામાં આવે છે. માટિ લક્ષણનો ત્રીજો ભાગ લેતા અશ્રાવણતા ઉપાધિ થઈ શકતો નથી.

આ ઉપરથી નિયાયિકનું ઉપાધિનું લક્ષણ તે સાધનનો અવ્યાપક હોઈ સાધ્ય સાથે તેની સમઘવાણુ હોવી જોઈએ એ પૂર્ણ છે. તર્કસમૂહ જોરે આધુનિક નિયાયિકો ઉપાધિનું લક્ષણ માત્ર ' તે સાધનનો અવ્યાપક હોઈ સાધ્યનો વ્યાપક હોવો જોઈએ ' યટલુજ આપે છે. ઉપાધિના સંદિગ્ધ અને નિશ્ચિત એવા બે ભેદ છે તે ઉપરથી મૂલમા (પૃષ્ઠ ૪) 'બંને પ્રકારના ઉપાધિથી રહિત' એમ કહ્યું છે. સંદિગ્ધ ઉપાધિ કોને કહેવો અને નિશ્ચિત કોને કહેવો તેનું અગ્ર પ્રયોજન નહિ હોવાથી તેના લક્ષણ અહીં ન આપતા અસપાદદર્શનના વિવરણમાં આવ્યા છે.

૨૬. આચાર્ય = ડદ્યનાચાર્ય.

૨૭. આ શ્લોક આત્મો આ પ્રમાણે છે.

સમાસમાવિનાભાવાયેકત્રસ્તો યદા તદા ।

સમેન યદિનો વ્યાસસ્તયોર્હીનોઽપ્રયોજકઃ ॥

અર્થ — જ્યારે સમઘવિનાભાવ, અને અસમઘવિનાભાવ, એ બંને એક સ્થળે હોય, ત્યારે જો અસમઘવિનાભાવનો હેતુ તે બે ઘવિનાભાવ-માંના (તયો.) સમઘવિનાભાવથી વ્યાસ ન હોય તો તે અપ્રયોજક જાણવો.

સમ ઘવિનાભાવ = સમઘવાણુ, એમ કે ' જ્યાં જ્યાં તીલાં ત્યાં કદાંયુક્ત અગ્નિ હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમ હોય, '

અસમ અવિનાભાવ=અસમવ્યાપ્તિ, જેમ કે 'જે જે બન્ધિમાન્ તે તે ધૂમવાન્' અહીં આપણાથી કહી શકાય કે તપાવેલો લોખંડનો મોઢો બન્ધિમાન્ છે પણ ધૂમવાન્ નથી માટે આ વ્યાપ્તિ અસમ કહેવાય.

(૧) પર્વત ધૂમવાન્ છે, લીલાં લાકડાંયુક્ત અગ્નિને લીધે.

(૨) પર્વત ધૂમવાન્ છે, અગ્નિને લીધે.

આ પ્રમાણે 'પર્વત ધૂમવાન્ છે' એ અનુમાનમા એ દેતુ છે; તે- માંના એકનો સાધ્ય (ધૂમવાન્) સાથે સમઅવિનાભાવ છે, અને બી- જાનો સાધ્ય સાથે અસમઅવિનાભાવ છે. આ બેમાંનો એક અસમઅ- વિનાભાવસંબંધ ધરાવનાર દેતુ (અગ્નિ), તે સમ અવિનાભાવ સંબંધ ધરાવનાર દેતુ (લીલાં લાકડાંયુક્ત બન્ધિ) થી વ્યાપ્ત નથી, (કારણ કે વ્યાપ્તિમાં બન્ધિ હોય ત્યાં ત્યાં લીલાં લાકડાંયુક્ત બન્ધિ હોય એમ આપણાથી કહી શકાય નહિ), માટે તે (અગ્નિ) અપ્રયોજક છે અ- થાત્ તેથી સર્વ અનુમાન થતું નથી.

૨૮. પરસ્પરાશ્રયદોષ. ઉપર આપણે કહ્યું કે ઉપાધિરહિત સંવચનું જ્ઞાન થાય તો અનુમાન યથાર્થ થાય. પણ સંવચ ઉપાધિરહિત છે એમ જાણવાને ઉપાધિ પ્રથમ જાણવો જોઈએ. હવે આપણે ઉપાધિના લક્ષણ ઉપરથી જોઈએ કે વ્યાપ્તિજ્ઞાન વગર ઉપાધિનું જ્ઞાન થાય નહિ. પણ વ્યાપ્તિજ્ઞાન જ ઉપાધિના જ્ઞાન વગર સંવચનું મધો. માટે ઉપાધિજ્ઞાનને આશ્રયે વ્યાપ્તિજ્ઞાન રહ્યું છે અને વ્યાપ્તિજ્ઞાનને આશ્રયે ઉપાધિજ્ઞાન રહ્યું છે તેથી પરસ્પરાશ્રય દોષ આવે છે.

૨૯. જર્ઝરી તુર્ફરી એ શબ્દ ઋક્ષદિતાના દશમ મંડલમાં આવે છે. સંહિતામાં જર્ઝરી શબ્દ છે, પણ તુર્ફરીના પ સાથે મળતો આવે એવો પ મૂકી વડે જર્ઝરી શબ્દ કેવલ બેદનું દ્વાર્ય કરવાને કર્યો છે. 'જર્ઝરી' નો અર્થ ભરણ કરનાર અને 'તુર્ફરી' નો અર્થ શત્રુને મારનાર એવો થાય છે, અને એ દ્વિવચનાત શબ્દો છે તથા અભિનીના વિશેષણ છે. તેઓનો ઉચાર યાવનિક માપાના જેવો થાય છે તેથી ચાર્વાકમતવાદી કહે છે કે આવા યાવનિક શબ્દો પણ સરા પડિતો વગર બીજા કોણ ચોલે !

૩૦. મૂલ શ્લોકમાં પ્રાપ્ત પદ છે, પણ ત્યાં અપ્રાપ્ત વાચતાં અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે.

ચૌદ્વર્તન.

૧. અવિનાભાવ=નિયત સંબંધ. (જુઓ ચાર્વાકદર્શનનું વિવરણ).

૨. ૩. ચાર્વાક અનુમાનનું ટુંકાવ કરે છે પણ ચૌદ્વર્ત તેનું પ્રતિપાદન કરે છે. તેઓ કહે છે કે 'સાધ્ય અને સાધનના સાદૃશ્ય દર્શનથી જો અવિનાભાવ (વ્યાપ્તિ) સિદ્ધ કરીએ તો તેમાં ચાર્વાકના જણાવેલા દોષ આવે, પરંતુ તાદાત્મ્ય (વસ્તુનો સ્વભાવ, વસ્તુ પોતે વસ્તુ છે એવો સંબંધ) અને તદુત્પત્તિ (કાર્યકારણભાવ સંબંધ) થી અવિનાભાવ સિદ્ધ કરી શકાય છે.'

૪. ધૂમને કાર્ય માનીએ અને અગ્નિને કારણ માનીએ તો ધૂમ અને અગ્નિનું સાદૃશ્ય ન જોવામાં આવે તોપણ કાર્ય (ધૂમ) થી કારણ (અગ્નિ) નું અનુમાન થઈ શકે. જો કોઈ એ પદાર્થ વચ્ચે કાર્યકારણ-સંબંધ ન હોય તો તેઓની વચ્ચે તાદાત્મ્યસંબંધ હોય. જો કોઈ વસ્તુ કોઈ કાર્યનું કારણ ન હોય તો તે વસ્તુના સ્વભાવથી-તાદાત્મ્યથી-તદ્વસ્તુત્વથી-તેનું અનુમાન થઈ શકે. શિશપા (સીસમનું જ્ઞાત) વૃક્ષ છે એમ તેના સ્વભાવ ઉપરથી અથવા વીજા શબ્દોમાં કરીએ તો વૃક્ષ સાથેના તેના તાદાત્મ્યથી અનુમાન થઈ શકે છે.

૫. જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય એ પ્રકારના વ્યવસ્થા જે વ્યાપ્તિ કરવામાં આવે તે અન્વયવ્યાપ્તિ કહેવાય.

૬. જ્યાં જ્યાં અગ્નિ ન હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમ ન હોય એ પ્રકારના નકારાત્મક વાચ્યથી જે વ્યાપ્તિ કહેવામાં આવે તે વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ કહેવાય.

૭. ૮. સાધ્ય અને સાધન. (જુઓ ચાર્વાકદર્શનનું વિવરણ).

૯. ૧૦. અન્વયવ્યાપ્તિ અને વ્યતિરેકવ્યાપ્તિમાં સાધ્યસાધનનું સાદૃશ્યદર્શન કે સાદૃશ્યદર્શન આવશ્યક છે, પરંતુ તે સાધ્ય ચર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ અવિનાભાવ જણાવવાને સમર્થ છે. ભૂતકાલમાંના પદાર્થ વ્યાપ્તિ કરતી વખતે પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી દર્શનાદર્શનનો અભાવ રહે છે, તેમજ ભવિષ્યકાલમાં વ્યાપ્તિ થવાની હોય તે પણ વ્યાપ્તિનો ઉપયોગ

કરતી વચ્ચે અનુયયોગી છે. વર્તમાનમા પણ સર્વે વ્યાપ્તિઓ ઉપલબ્ધ નથી, કારણ કે અનેક પદાર્થના વ્યવધાનથી વર્તમાનમા થતા હોય તેવી વ્યાપ્તિ પણ આપણાથી જોઈ શકાતી નથી. માટે વર્તમાનમા ઉપલબ્ધમાન વ્યાપ્તિ પગરની સર્વે વ્યાપ્તિઓમા વ્યભિચાર હોવાની કોઈ શકા કરે તો તે પાયાવગરની છે એમ કહી શકાશે નહિ (જાહી નાવાંક જે કહે છે તેજ વૈદ્યો કહે છે)

૧૧ કાર્યકારણસંબધથી અને તાદાત્મ્યસંબધથી વ્યાપ્તિ સિદ્ધ કરતા પણ વ્યભિચાર દોષ રહે એમ કોઈ શકા કરે તો તેને કહે છે કે કાર્યવગર કારણ બને એમ કહેવું તે વધ્યાનો પુત્ર પરણવા જાય છે એમ કહેવાના જેવું પરસ્પર વિરોધ ભરેલું છે

૧૨ આ વાક્ય ઉદયનની કુસુમાજલિમાનું છે. કોઈ સ્થળે શકા કરવી પડે પણ તે શકા જો પ્રવૃત્તિ માત્રનો વ્યાપ્તિ-અટકાવ કરે એવી હોય તો તે શકા ન કરવી. પ્રતિદિન સૂર્યના ઉદય પાછો છે એમ અનુભવ હોવા છતાં પણ કોઈ શકા કરે કે અમુક દિવસે સૂર્યાદિ આકાશીય પદાર્થના ઉદય અસ્ત વંધ રહેશે તો, આ શકા તેની પ્રવૃત્તિ માત્રને અટકાવનારી હોવાથી તે નિરર્થક છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે

૧૩ કોઈ યે પદાર્થ (અ અને ઘ) વચ્ચે કાર્યકારણ સંબધ છે કે નહિ તે આ પ્રમાણે જાણી શકાય છે

(૧) અ (ધૂમ) ઉત્પન્ન ન થયો હોય ત્યાંમુખી તે પ્રલક્ષ જણાવો જોઈએ નહિ

(૨) પ્રથમ ઘ (અગ્નિ) પ્રલક્ષ જણાવો જોઈએ

(૩) ઘ પ્રલક્ષ જણાયા પછી અ પ્રલક્ષ થવો જોઈએ.

(૪) અ પ્રલક્ષ જણાયા પછી ઘ પ્રલક્ષ ન રહી શકે

(૫) ઘ પ્રલક્ષ ન રહ્યો કે અ પણ અપ્રલક્ષ થાય.

જો આપ્રમાણે અ અને ઘ ના સંબધમાં થાય તો જાણવું કે અ કાર્ય છે અને ઘ કારણ છે

૧૪ યે પદાર્થો વચ્ચે કાર્યકારણસંબધ છે તે આ પ્રમાણે જાણી કાર્યથી કારણનું અનુમાન કરવું પડતું કયા પછી ચીનો નિયમ જે તાદાત્મ્ય તેના સંવર્ણનાં કહે છે,

શિશપા (સીસમનુ શ્લોક) અને વૃક્ષ એ બેની વચ્ચે તાદાત્મ્ય-સબધ છે, અને તેથી જો શિશપા હોય તે તે વૃક્ષ હોય એમ વ્યાપ્તિ કરી શકાય છે. કોઈ શકા કરે કે શિશપા વૃક્ષ નથી તો તેને કહેવાનું કે શિશપા શબ્દ કહેતા જો વિચાર આપણા મનમાં આવતા હોય તે સર્વમાર્થી વૃક્ષ શબ્દ કહેતા જો વિચાર આવે તે સર્વ દૂર કરી શકાય તો જ શિશપા વૃક્ષ નથી એમ કહી શકાય પરંતુ આપ્રમાણે કરતા શિશપા જાતેજ રહેશે નહિ. શિશપાનો એક પળ ધર્મ એવો નથી કે તે વૃક્ષનો ધર્મ ન હોય, માટે જો શિશપા અને વૃક્ષની વચ્ચે તાદાત્મ્ય હોય તો તે બોની વચ્ચે વ્યાપ્તિ છે એમ પણ કહા શકાય કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે શિશપા અને વૃક્ષનું નિયત સાદૃશ્ય જોવામાં આવતું હોય તેને આધારે તે બે વચ્ચે વ્યાપ્તિ છે એમ જો કોઈ કહે તો તેના સબધમાં (નિયત સાદૃશ્યદશનના સબધમાં) ચાર્વાક જો જો શકા ચતાયે છે તે આળા શકાય અને વ્યાપ્તિ નથી એમ કહી શકાય. પરંતુ હમયના તાદાત્મ્યથી હમય વચ્ચે વ્યાપ્તિ ઠરાવવામાં આવે તો કોઈથી પણ શકા કરી શકાય નહિ કે વ્યાપ્તિ નથી, કારણ કે તેમ કરવા જતા શિશપાનું અસ્તિત્વજ રહેશે નહિ.

૧૫. હવે કોઈ અનુક્રમ પદાર્થો વચ્ચે તાદાત્મ્ય સબધ છે તે આપણે શી રીતે જાણવું ? બૌદ્ધો કહે છે કે હમયના સામાનાધિકરણથી. જો બે પદાર્થો અધિકરણ સમાન હોય તે સામાનાધિકરણ કહેવાય. સામાનાધિકરણનો ભાવ તે સામાનાધિકરણ્ય શિશપા વૃક્ષ છે. અહીં શિશપા અને વૃક્ષ બંને શબ્દોનું અધિકરણ (વિભક્તિ) એક છે માટે તે સામાનાધિકરણ કહેવાય. એટલે કે તે બેનું સામાનાધિકરણ્ય છે એમ કહી શકાય. જો એક પદાર્થ બીજાનો વિધેય થઈ શકે તો તે બે સામાનાધિકરણ છે એમ કહેવાય. ગાય અને અશ્વ એ સામાનાધિકરણ થઈ શકે નહિ, કારણ કે ગાય અશ્વ છે એમ આગળથી કહા શકાય નહિ, માટે ગાય અને અશ્વ વચ્ચે તાદાત્મ્ય છે નહિ. આજ પ્રમાણે ગાય ગાય છે એમ કહેવું પણ નિરર્થક છે, તેથી હમય પદાર્થ વચ્ચે અત્યંત અગત્ય હોય (તે બે એકજ હોય) તો પણ તેઓનું સામાનાધિકરણ્ય સમયે નહિ અને તેથી તેઓ વચ્ચે બૌદ્ધો જેને તાદાત્મ્ય કહે છે તે પણ સમયે નહિ.

૧૬. માટે કાર્યથી કારણનું અને આત્મા (વસ્તુ) થી તદાત્મા (તદ્વસ્તુ) નું અનુમાન થઈ શકે.

૧૭. ૧૮. આ પ્રમાણે કાર્યકારણસંબંધ અને તાદાત્મ્યસંબંધથી અનુમાનપ્રમાણ સ્વીકારવા યોગ્ય છે એન સમજાવી અનુમાનને ન સ્વીકારવામાં જે દોષ છે તેનું દર્શન કરાવે છે. અનુમાન પ્રમાણ નથી એમ કોઈએ કહ્યું તે ઉપરથીજ તે પ્રમાણ નથી એમ વીજાનો નિધય થાય નહિ. જો અનુમાન પ્રમાણ નથી એમ સિદ્ધ કરવાને તે કોઈ સાધનનો ઉપયોગ કરે તો તે અનુમાન યગર અન્ય હોઈ શકે નહિ. (વૈદ્યો માત્ર પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એ બેનેજ પ્રમાણ માને છે.) પણ અનુમાનથી અનુમાન खોડુ કહેવું એ પરસ્પર વિરોધ ધરેલું હોવાથી વ્યાપાત દોષથી દૂષિત થાય છે. અશિરસ્ક એટલે માધાવગરનું અર્ધાત્ દગ ધડા વગરનું.

૧૯. પ્રમાણભાસ=દેવાભાસ=શોદું પ્રમાણ.

૨૦. કોઈ કહેશેકે હમે અનુમાન પ્રમાણ નથી એમ કહેતા નથી પણ તે શોદું પ્રમાણ છે એમ કહીએ છીએ તો તેને કહેવાનું કે તમે આ પ્રમાણે શાથી કહો છો ? તે કહે શે કે તે ચપાર્થ પ્રમાણનાં જૈવું—સમાન—જાતીય—એક જાતિનું—નથી તો તેને કહેવાનું કે આ પ્રમાણે કહેવું તે પણ અનુમાનનેજ આધારે છે; અહીં જે અનુમાન કરવામાં આવે છે તે તાદાત્મ્યસંબંધને આધારે કરવામાં આવે છે. અનુમાન અને પ્રમાણ વચ્ચે તાદાત્મ્ય ન હોય તો તે પ્રમાણનું અસજાતીય છે એમ તમારાર્થા કહે વાય નહિ. પણ અનુમાનના સંદેશનો અનુમાનનોજ ઉપયોગ એ વ્યાહત છે (વ્યાપાત દોષ યુક્ત છે). તાદાત્મ્યસંબંધથી કરવામાં આવતું અનુમાન તે સ્વભાવાનુમાન.

૨૧. કોઈ નાર્વાકમતાનુચાર્યા કહેશેકે હમારા આચાર્ય કહે છે કે અનુમાન પ્રમાણ નથી અને તેથી હમે તે પ્રમાણે માનીએ છીએ તો તેને કહેવાનું કે તેમ કરવામાં વચનરૂપ હેતુનો સ્વીકાર કરતાં હમે જેને કાર્યલિંગક (કાર્યકારણસંબંધથી કરેલું) અનુમાન કહીએ છીએ તેનો સ્વીકાર તમારાથી ચલાતકારે થઈ જાય છે.

૨૨. “ ન્યાયશાસ્ત્ર અનુપલબ્ધિને પ્રમાણાન્તર માનતા નથી તેજ પ્રમાણે વૈદ્યો પણ માનતા નથી, તો પણ વૈદ્યો તેને અનુમાનનો પ્રકાર માને છે. કાર્યકારણમંબંધથી અનુમાન કરતાં કાંતો આપને કાર્યની ઉ-

પલ્લિધી કારણનું અનુમાન કરી શકીએ કે કાતો કાર્યની અનુપલ
લિધી કારણનો પ્રતિપેદ કરી શકીએ આ ઘીજા પ્રસંગમાં અનુપલ
લિધને હેતુ માની અનુમાન તો જરૂરજ પડે છે માટે તેમ કરતા પણ
અનુમાનનો સ્વીકાર ચલાત્કારે થઈ જાય છે

આ પ્રમાણે ચીદ્ધો કેથી રીતે અનુમાનનો સ્વીકાર કરે છે તે કથા
પછી માધ્વાચાર્ય તેઓની ભિન્નભિન્ન શાખાઓ તથા તેઓના સિદ્ધાન્તનું
દર્શન કરાવે છે

૨૩ સર્વે શૂન્ય શૂન્ય છે એવી એક શાદ્ધોની ભાવના છે આ ભા-
વના મૂલ ભાષાન્તરના પૃષ્ઠ ૧૮ માં સિદ્ધ કરી છે આ ભાવનાને સ
પૂર્ણ અને સ્વીકારવી તે સ્વશૂન્યત્વવાદ છે અને માધ્વમિકો તે પ્રમાણે
સ્વીકાર કરે છે (જુઓ પૃષ્ઠ ૧૧ અને તે ઉપરનું વિવરણ)

૨૪ ૨૫ ૨૬ આ શાદ્ધોનું સ્પષ્ટીકરણ આગળ ઉપર થાય છે તે-
મજ ઉપોદ્ધાતમા તેના સઘષમા કહેવામાં આવ્યું છે

૨૭ થી ૩૦ આ સર્વે આવનાઓ અનુક્રમે મૂલ ભાષાન્તરના સિદ્ધ
કરા છે

૩૧ શાદ્ધો પદાર્થને ક્ષણ એવી સજ્ઞા આપે છે

૩૨ સત્ત્વ એ શબ્દનો અર્થ ચીદ્ધો અર્થક્રિયાકારિત્વ એમ સમજે
છે જે અર્થવતી ત્રિયા કરાવે તે તેઓની પરિભાષા પ્રમાણે સત્ત્વ કહેવાય
છે ભાવરૂપ પદાર્થમાત્ર આ પ્રમાણે સત્ત્વ ઠરે છે

૩૩ અસિદ્ધ હેતુ કોને કહેયો તે સમજાવવાને આપણે એક ઉદાહરણ
લઈએ પર્વત ધન્નિદમાન્ છે, ધૂમળો, જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં ધન્નિદ
હોય, જેમ કે રસોડા ચગેરેમાં, જ્યાં જ્યાં અગ્નિ ન હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમ ન
હોય, જેમ કે સરોવરમાં અહોંઆ ધૂમ છે તે હેતુ છે, અગ્નિ સાધ્ય છે,
અને પર્વત પક્ષ છે, કારણ કે તેના ઉપર અગ્નિ છે એમ જ્યાં સુધી સિદ્ધ
થયું નથી ત્યાં સુધી આપણને સંદેહ છે અને જેના ઉપર સાધ્યનો સંદેહ
હોય અર્થાત્ જે સદિગ્ધસાધ્યમાન્ હોય તે પક્ષ કહેવાય છે રસોડું
સપક્ષ છે, કારણ કે તેમાં સાધ્ય (અગ્નિ) ના અસ્તિત્વનો આપણને નિ-
ધય છે અને નિશ્ચિતસાધ્યમાન્ ને સપક્ષ કહે છે સરોવર વિપક્ષ છે,
કારણ કે તેમાં સાધ્ય (અગ્નિ) ના અભાવનો આપણને નિધય છે અને
નિશ્ચિતસાધ્યાભાવમાન્ તે વિપક્ષ કહેવાય છે, આ પ્રમાણે સપક્ષ, વિપક્ષ,

અને હેતુ, એ ત્રણ શબ્દ સમજાયા પછી અસિદ્ધ હેતુ કોને કહેવો અને સિદ્ધ હેતુ કોને કહેવો તે સમજાશે. જે હેતુ સપક્ષમા હોય અને વિપક્ષ-માં ન હોય તેને સિદ્ધ હેતુ કહેવો પણ જે આથી કોઈ પણ પ્રકારે વિરુદ્ધ હોય તેને અસિદ્ધ કહેવો. હવે બોદો 'આ સર્વે ભાવ ક્ષણિક છે' એમ સિદ્ધ કરવાને સત્ત્વ (અર્થક્રિયાકારિત્વ) ને હેતુ રૂપે લે છે. આ હેતુ સપક્ષમાત્રમાં પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. અહીં સપક્ષ જલધર, નીલ, આદિ જેઓના ક્ષણિકરવનો આપણને પ્રત્યક્ષસિદ્ધ નિશ્ચય છે તે છે. અને આ સર્વે પદાર્થ અર્થવતી ક્રિયા કરે છે માટે સત્ત્વ તે સર્વમાં છે. પણ જ્યાં સુધી સત્ત્વ વિપક્ષમાત્રમાં નથી એમ સિદ્ધ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તે હેતુ અસિદ્ધ ગણાય; માટે 'વ્યાપકની વ્યાપ્તિ' ક્ષણિકથી તે વિપક્ષમાં નથી એમ બતાવે છે.

૩૫. વ્યાપ્ય અને વ્યાપકનો અર્થ ચાર્વાકદર્શનના વિવરણમાં આપ્યો છે. અહીં સત્ત્વ વ્યાપ્ય છે અને ક્ષણિક વ્યાપક છે. વ્યાપ્તિ= દૂર કરવા રૂપ ક્રિયા.

૩૬-૩૭. સત્ત્વ એ હેતુ સિદ્ધ થતા માટે પ્રથમ તો તે સપક્ષમા હોવો જોઈએ અને તે પ્રમાણે છે એમ ઉપર બતાવ્યું; હવે તેની વિપક્ષમાથી વ્યાપ્તિ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. ક્ષણિક જે ન હોય તે અક્ષણિક કહેવાય. અને અક્ષણિક અસત્ છે એમ જો સિદ્ધ કરી શકાય તો હેતુ (સત્ત્વ) સિદ્ધ છે એમ કહેવામા કંઈજ વાધો રહે નહિ. મીલાદિ ક્ષણિક ભાવ સત્ત્વ (અર્થ ક્રિયાકારી) છે એમ તો આપણે પ્રત્યક્ષ અનુભવથી જાણીએ છીએ પણ અક્ષણિક અસત્ છે એમ કંઈ આપણે અનુભવ નથી માટે કોઈ કોઈ રીતે તે સિદ્ધ કરવું જોઈએ. આટલા સાદા બોદો એ વ્યાપ્ય તાલે છે કે 'વ્યાપકની વ્યાપ્તિથી વ્યાપ્યની વ્યાપ્તિ થાય છે.' આ વ્યાપ્ય જરા પણ વાંધા મરેલો નથી, પરંતુ તેને લગાવવો જોઈએ. હવે જેને આપણે ક્ષણિક કહીએ છીએ તે કાતો કમવાર ક્ષણિક હોય કે કાતો એકદમ ક્ષણિક હોય. વૃક્ષ ક્ષણિક છે તે જમવાર ક્ષણિક છે. અને મૃત વગેરેનો દેહાવ એકદમ જાતો રહે છે તે અકમવાર ક્ષણિક છે. આ પ્રમાણે સમજ્યા પછી આપણે પદાર્થ માત્રમાંથી કમવાર ક્ષણિક પદાર્થો અને અકમવાર ક્ષણિક પદાર્થોની વ્યાપ્તિ કરીએ તો કોઈ માત્ર અક્ષણિક પદાર્થો રહેશે. પણ સત્ત્વ અથવા અર્થક્રિયાકારી પદાર્થનો સમાવેશ ક્ષણિક પદાર્થોમાં થાય છે (વ્યાપ્ય વ્યાપક સર્વમાંથી) તેથી ક્ષણિકની વ્યાપ્તિ થતા સત્ત્વની

વ્યાપ્તિ પણ થઈ જવાની. આ પ્રમાણે અક્ષણિક અસત્ છે અથવા વીજી રીતે કહીએ તો અક્ષણિક સત્ નથી એમ સિદ્ધ થયું. ક્ષણિકના ક્રમ અને અક્રમ એ મેદ કર્યા તેવા સત્તા પણ પ્રમ અને અક્રમ એ મેદ સમજવા, હવે પ્રમ નહિ તે અક્રમ પરિતે પ્રમ અને અક્રમ એ એ પરસ્પર વિરુદ્ધ દોવાથી એવો કોઈ પણ પદાર્થ ન હોઈ શકે કે જે એવાનો એક (ક્રમવાર અર્થ-ક્રિયાકારી કે અક્રમવાર અર્થક્રિયાકારી) ન હોય. આ પ્રમાણે ઉભય પ્રકારના સત્ત્વની વ્યાપ્તિ થતા કેવલ અસત્ત્વ શોષ રહે એ સ્પષ્ટ છે.

૩૮. થી ૩૯. ઉપર સિદ્ધ કર્યું કે અક્ષણિક અસત્ છે. હવે અર્થના ઘથારે સ્પષ્ટીકરણને માટે જણાવે છે કે અક્ષણિક ને સત્ (અર્થ ક્રિયાકારી) માનતાં શોષ પણ નહે છે જ્યારે કોઈ સિદ્ધાન્તની વે પક્ષમા દ્રવ્યસ્થા થતી હોય અને તેમાનો એક પણ પક્ષ પ્રાપ્ત ન હોય તો તે સિદ્ધાન્ત ચોટો ઠરે છે. અક્ષણિક અર્થક્રિયાકારી છે એ પૂર્વપક્ષીનો સિદ્ધાન્ત છે

હવે તેને પૂછે છે કે તે અક્ષણિક પદાર્થમાં અર્થક્રિયા કરવાનું સામર્થ્ય છે કે સામર્થ્ય નથી જો તે કહેશે કે છે તો સામર્થ્ય નો નાશ થતો નથી માટે વર્તમાનમા પણ તેમાં ભૂતકાલ અને ભવિષ્યકાલ સ્વયં અર્થક્રિયા કરવાનું સામર્થ્ય હોવું જોઈએ, અને તે સામર્થ્યના ચલથી તેને તે તે ક્રિયાઓ કરવી જોઈએ, પણ એ પ્રમાણે કઈ જોવામા આવતું નથી માટે એ પક્ષ તો અપ્રાપ્ત છે હવે જો તે કહેશે કે તેમા સામર્થ્ય નથી તો વર્તમાનમા પણ તેનાથી અર્થક્રિયા થઈ શકશે નહિ પરંતુના જડ-વામા અકુર ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય નથી તો તે કોઈ કાલે પણ અકુર ઉત્પન્ન કરી શકશે નહિ. માટે અક્ષણિક પદાર્થમા અર્થક્રિયા કરવાનું સામર્થ્ય છે એમ પણ કહેવાશે નહિ અને નથી એમ પણ કહેવાશે નહિ, અને તેથી તે અર્થક્રિયાકારી છે એ સિદ્ધાન્ત દૂષિત ઠરશે

હવે પૂર્વપક્ષી કહેશે કે ઘટ્ટારના સહકારીઓ મળે છે તેથી અક્ષણિક પદાર્થ ભૂત વર્તમાન અને ભવિષ્યત્ કાલમા અર્થક્રિયા કરવાને સમર્થ થાય છે ચાકી તેનામા પોતામા તો સામર્થ્ય નથીજ. પરંતુ બીજી કહે છે કે આ પ્રમાણે માનતા પણ અવચ્છેદ નહે છે આ સહકારીઓ કાંતો તે ક્ષણિક પદાર્થના ઉપકારક હોય કે કાંતો ઉપકારક ન હોય જો ઉપકારક ન હોય તો તે નકામા છે, માટે ઉપકારક છે એમ કહ્યા

વગર નાલશે નહિ. હવે ઉપકારક એવા જે સહકારીઓ તે આપણે લીધેલા અક્ષણિક પદાર્થથી ભિન્ન હોય કે અભિન્ન હોય, જો અભિન્ન માનોતો સહકારી અને સહકૃતનો વ્યવસ્થાજ અસંભવિત થશે. જો ભિન્ન માનો તો અર્થક્રિયારૂપ કાર્યનું કારણ તે સહકારીઓ થશે અક્ષણિક પદાર્થ થઈ શકશે નહિ. આ પ્રમાણે અક્ષણિક પદાર્થને બાહ્ય સહકારીઓ મળ્યાથી તે અર્થક્રિયા કરી શકે છે એમ માનવું પણ જોઈએ.

હવે પૂર્વપક્ષી કહેશે કે હમે એમ માનીએ છીએ કે અક્ષણિક પદાર્થનો એવો સ્વભાવ છે કે તે પોતાથી ભિન્ન એવા ઉપકારક સહકારી સાથે કાર્ય કરે છે અને તેથી તે કારણ થઈ શકે છે તો આ માનવું પણ જોઈએ, કારણ કે સ્વભાવ માનતાં તે નિત્ય માનવો જોઈએ (આત્મિક ધર્મ સ્વભાવ કહેવાય નહિ) અને સ્વભાવના નિત્યત્વને લીધે સહકારીઓનું સાહાય્ય પણ તેને નિત્ય મળવું જોઈએ, અને એ પ્રમાણે થતાં અર્થક્રિયા નિરંતર એકરૂપમાં થવી જોઈએ; પણ તે પ્રમાણે થતું જોવામાં આવતું નથી, માટે સ્વભાવની પ્રક્રિયા પણ સ્વીકાર્ય જણાતી નથી.

હવે ધારોકે કોઈ પૂર્વપક્ષી એમ કહેશે કે અક્ષણિક પદાર્થ પોતાના સ્વભાવથી કોઈ બાહ્ય ઉપકારકને બોલાવશે અને તે ઉપકારકથી તે અક્ષણિક પદાર્થમાં કોઈ અતિશય (નવો વધારો) उत्पन्न થશે. ઉદાહરણ—જેમ बीज પોતાના સ્વભાવથી પૃથ્વીને પોતાના પ્રતિ આકર્ષણે અને તેથી તે बीज ફૂલશે. આ ફૂલેલું बीज તે મૂળ बीजમાં એક નવો અતિશય થયો. આ પ્રમાણે માનતાં નિત્ય પદાર્થ અર્થક્રિયા કરવામાં સ્વતંત્ર ભાગ લેનાર ઠરશે અને તેથી તે અર્થક્રિયાકારી કહેવાશે. આ પ્રમાણે કહેનારને વીઢો કહેશે કે આ જે અતિશયપ્રક્રિયા તેણે નિર્દોષ નથી, કારણ કે હમે પૃથ્વીનું કે એક અતિશય बीजा અતિશયને આરંભે કે નહિ? ન આરંભે એમ તો કહી કહેવાય નહિ, કારણ કે એક અતિશય તે કહી અર્થક્રિયા નથી, અર્થક્રિયા થવાને તો અનેક અતિશય જોઈએ. बीज રૂપમાં આવતા તેમાં અનેક ભિન્નભિન્ન ગુણો ધાય છે. માટે એક અતિશય बीजा અતિશયને આરંભે છે એમ માનવું પડશે; પણ આ પ્રમાણે મનતા વ્રણ અનવસ્થાઓ આવશે.

(૧) बीजनને અતિશય મળતાં સહકારીની અપેક્ષા રહે છે. (જો અપેક્ષા ન રહે તો સહકારીઓ નકામા પડે). સહકારીઓ અતિશય

ઉત્પન્ન કરવાના હેતુપૂર્વક મળવા જોઈએ. (જો આ હેતુ ન હોય તો સહકારીઓ (પવન, પાણી, ઘસેરે) નિરંતર મળે છે તેથી પથ્થર ઉપર પહેલા વીજને પણ તે મળતાં અતિશય ઉત્પન્ન થાય). આ પ્રમાણે અતિશય સહકારીની અપેક્ષા કરે અને સહકારી અતિશયની અપેક્ષા કરે એમ પાર ન આવે ત્યાંતુધી ચાલ્યા કરે.

(૨) સહકારીઓને ઘીંજાદિની અપેક્ષા રહે, (જો ન રહે તો ઘીંજાદિ નકામો પડે). જો ઘીંજાદિને અપેક્ષિત માનીએ તો અતિશય સહકારીથી થતા ઉપકારમાં થાય. પણ ઘીંજાદિનો હેતુ અતિશય ઉત્પન્ન કરવાનો હોવો જોઈએ (નહિ તો સહકારીઓને ઘીંજનો ઝ્યારે ઝ્યારે યોગ થાય સ્વારે સ્વારે અકુર ઉત્પન્ન થાય). આ પ્રમાણે એક અતિશય ઉત્પન્ન કરવામાં ઘીંજાદિને ઘીંજા અતિશયની અપેક્ષા રહે અને એમ અનન્ત પરંપરા ચાલે.

(૩) વીજને અતિશય ઉત્પન્ન કરવાના ધર્મવાળું માનીએ તો પણ સહકારીઓના ઉપકારની અપેક્ષા રહેશે (નહિ તો તેના ધર્મને લીધે અતિશય વગરઉપકારે પણ મળે), પણ સહકારીના ઉપકાર વગર અતિશયનું અસ્તિત્વ મનાય નહિ. આ પ્રમાણે જોતા ઘીંજના ધર્મરૂપ અતિશયને ઉપકારની અપેક્ષા અને ઉપર ચતાવ્યા પ્રમાણે ઉપકારને અતિશયની અપેક્ષા એમ નિરંતર ચાલ્યા કરશે. (અહીં વાચકે જોયું કે આ જળ અનવસ્થાઓ અનુક્રમે સહકારીને, વીજને, અને ઉપકારને અપેક્ષિત માનીને દર્શાવી છે) આ પ્રમાણે અતિશયની પ્રક્રિયા પણ છોટી ઠરે છે.

હવે પૂર્વપક્ષી કહેશે કે જો અતિશય અને અશ્વનિક પદાર્થ મિત્ર હોય તો આ પ્રમાણે પરસ્પરની અપેક્ષાથી અનવસ્થાઓ આળી શકાય પણ હમે એમ માનીએ છીએ કે સહકારીઓ વડે ઘીંજથી અભિન્ન અતિશય ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે કહેનારને બોદ્યો કહે છે કે અહીં હમારે ઇ-દાપત્તિ છે. (હમે જે મત કહેવા ઇચ્છીએ છીએ તેનોજ તમારાથી સ્વાકાર થઈ જાય છે), કારણ કે જેને તમે અશ્વનિક શાવ્ વહોછો અને જેનાથી અભિન્ન અતિશય સહકારીઓથી ઉત્પન્ન થયો એમ માનો છો તેમાથી આ અભિન્ન અતિશય વાઢી નાછો તો પછી તે પદાર્થજ રહેશે નહિ. ઘીંજથી અભિન્ન ફૂલેલું ઘીંજ માનતા મૂલ ઘીંજ રહેશેજ નહિ. માત્ર ફૂલેલું ઘીંજ કે જે અતિશય છે તેજ રહેશે અને તેને હમે કુર્નદ્રૂપ (રૂપ ઉત્પન્ન કરનાર) ધરી સજ્ઞા આપીએ છીએ. આ પ્રમાણે હમારો

સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ થાય છે. યાચકે જોવું કે ‘ અક્ષણિક અર્થત્રિયાકારી છે ’ એમ માનનાર પૂર્વપક્ષીને મોહોડે સ્વીકારાવ્યું કે જે અર્થત્રિયાકારી છે તે ક્ષણિક છે.

આ પ્રમાણે કોઈ નિલય પદાર્થ ક્રમવાર અર્થત્રિયાકારી થતો નથી એમ સિદ્ધ કર્યો પછી કોઈ પણ નિલય પદાર્થ અક્રમે (એકદમ) પણ અર્થત્રિયાકારી થતો નથી એમ સિદ્ધ કર્યું છે આ વિકલ્પ સરલ છે. (જુઓ બૌદ્ધદર્શન ભાષાન્તર પૃષ્ઠ ૧૫).

‘ જં સત્ છે તે ક્ષણિક છે, જેમ કે જલધર ’ એમા જલધર સપક્ષ છે અને સર્વે માય ક્ષણિક છે એમ સિદ્ધ કરવાનું છે માટે ક્ષણિકત્વ એ સાધ્ય છે. હવે સાધ્ય સપક્ષમા સિદ્ધ હોવું જોઈએ માટે જલધર ક્ષણિક છે અથવા ચીજા શબ્દોમા કહીએ તો જલધર અક્ષણિક નથી એમ સિદ્ધ કરવાને આ પ્રમાણે કહે છે —

જે જે પદાર્થોમા વિરુદ્ધ ધર્મોનો આરોપ કરાતો હોય તે નાના હોય, જેમકે શીત અને ઉષ્ણ એ એમા વિરુદ્ધ ધર્મોનો આરોપ થાય છે તેથી તે એક ચીજાર્થી ભિન્ન છે. હવે જલધરમા પણ વિરુદ્ધ ધર્મોનો આરોપ થાય છે તેથી તે નાના છે અર્થાત્ એકરૂપ—અક્ષણિક નથી. જલધરમા વિરુદ્ધ ધર્મોનો આરોપ આ પ્રમાણે કરી શકાય —

જે કોઈ પદાર્થને પૂર્વપક્ષી સ્થાયી (નિલય) માને છે તે પદાર્થ સ્વરૂપ જણાવ્યા પ્રમાણે કાલભેદે કરીને અર્થત્રિયા કરવાને અસમર્થ છે એમ સિદ્ધ કરી શકાય છે તેમજ અસમર્થ નથી એમ પણ સિદ્ધ કરી શકાય છે. વળી તે પદાર્થ સમર્થ છે અને સમર્થ નથી એમ પણ આ પ્રમાણે સિદ્ધ કરી શકાય—જે જ્યારે જે કરે છે તે સ્વારે તે કરવાને સમર્થ છે, આ માત્ર અતીત અનાગત કાલમા અર્થત્રિયા કરે છે માટે તે તે કરવાને તે કાલમા સમર્થ છે જે જ્યારે જે નથી કરતો તે સ્વારે તે કરવાને સમર્થ નથી. આ માત્ર વર્તમાનમા અતીત અનાગત કાલસંબંધી ક્રિયા નથી કરતો માટે આ વચ્ચે તે સમર્થ નથી આ પ્રમાણે જલધરમા કાલભેદે કરીને સમર્થ, સમર્થ નહિ, અસમર્થ અને અસમર્થ નહિ એ રીતે વિરુદ્ધ ધર્મોનો આરોપ કરી શકાય અને તેથી તે ભિન્નભિન્ન કાલમા એકરૂપ ભેદ શકાય નહિ પણ નાના ભેદ શકાય અને આ પ્રમાણે તે ક્ષણિક છે એમ સિદ્ધ કરી શકાય.

૪૦. અત્યાર સુધીમાં જે કહેવામાં આવ્યું તે અહીં ટુંકામાં આપ્યું છે — ભાવમાત્ર ક્ષણિક છે, તેઓ સત્ હોવાથી, જે જે સત્ છે તે તે ક્ષણિક છે, જેમકે જલધરપટ્ટન, માવ સત્ છે, માટે તેઓ ક્ષણિક છે અહીં ‘ જે જે સત્ છે તે તે ક્ષણિક છે ’ એ અન્યથાવ્યાપ્તિ અને વ્યતિરેકવ્યાપ્તિથી સિદ્ધ કરી શકાય છે અન્યથાવ્યાપ્તિ આ પ્રમાણે છે જે જે અર્થત્રિયાકારી છે તે તે કાર્ત્ત્વે કરીને તે તે અર્થત્રિયા કરવાને સમર્થ અને અસમર્થરૂપ વિરુદ્ધ ધર્મથી યુક્ત હોય છે અને તેથી ભિન્નભિન્ન કાલ્પના નાના ઠરતા એકરૂપ અર્થાત્ અક્ષણિક ઠરતા નથી, માટે જે જે અર્થત્રિયાકારી (સત્) છે તે ક્ષણિક ઠરે છે વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ આપ્રમાણે ઠરાવાય છે જે જે અક્ષણિક છે તે તે અસત્ છે, કારણ કે જે સત્ છે તે ક્ષણિક છે એમ કહેવામાં સત્ વ્યાપ્ય છે અને ક્ષણિક વ્યાપક છે, અને વ્યાપ્ય વ્યાપકમાં રહેલો હોવાથી ભાવમાત્ર માધી ક્ષણિકને વ્યાપ્ત કરતાં તેની સાથે સત્ પણ વ્યાપ્ત થાય છે અને તેથી અક્ષણિક અસત્ રહે છે

૪૧. જ્યે ક્ષણિક છે એ વિદ્વાન્તે આ શ્રીક્રમા ટુંકામાં સમાવ્યો છે જે પદાર્થ સત્ છે તે ક્ષણિક છે ‘ સત્ ’ નો અર્થ અર્થત્રિયાકારી એમ સમજવાનો છે આકાશાદિ સિદ્ધ પદાર્થમાં સત્તાશક્તિ—અર્થત્રિયાકારવાની શક્તિ નિત્ય નથી એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. અર્થત્રિયાકારવાની શક્તિ એકરૂપવાળી પણ નથી (આ પ્રમાણે અર્થત્રિયાકારવાની શક્તિ—સત્તાશક્તિ નિત્ય પણ નથી અને એક રૂપવાળી પણ નથી) પદાર્થ ક્રમવાર અર્થત્રિયા કરે છે એમ હેતા સર્વે સત્ પદાર્થ ક્ષણિક ઠરે છે.

૪૨. સત્ત્વ અથવા સત્તાનો અર્થ બૌદ્ધો અર્થત્રિયાકારિત્વ લે છે, ધાંત્રનારને સમજાર્થ હશે કે આ અર્થ લેવામાં તેમનો હેતુ એ છે કે કોઈ પદાર્થનું અસ્તિત્વ આપણે તે કોઈ અપયોગી (સમજી શકાય એવી) ક્રિયા કરે છે તેને આધારે સમજીએ છીએ પરંતુ કળાદ અને ગૌતમના મતનો અંગીકાર કરનારા એમ માને છે કે સત્તા એક જાતિ છે અને જે પદાર્થ આ સત્તાજાતિનો યોગી હોય તે સત્ કહેવાય છે કહેવાનું તાત્પર્ય એમ છે કે અર્થત્રિયા વગર પણ પદાર્થનું અસ્તિત્વ હોઈ શકે પણ આ વૈશ્વિક અને ન્યાયવાદીનો સિદ્ધાન્ત પાયા વગરનો છે એમ બૌદ્ધો જણાવે છે સામાન્ય વિશેષ અને સમવાયને પણ ન્યાયવાદી ભાવરૂપ પદાર્થ માને છે અને સત્તા માત્ર દ્રવ્ય ગુણ અને કર્મની જાતિ હોવાથી

ઉપરના ત્રણ તેના ચોળી થઈ શકતા નથી માટે તે અસત્ ઠરે છે. આ પ્રમાણે ભાવરૂપ માનવામાં આવતા પદાર્થો અસત્ ઠરે એ વિરુદ્ધ છે માટે સત્ત્વો અર્થ સત્તાજાતિનો ચોળી એમ લેવાય નહિ.

૪૩. પી ૪૪. આ ત્રણ શ્લોકમાં સામાન્ય પોતાના સર્વ આશ્રય-ગત છે એમ માનતો જે જે વિરોધ આવે તે તે દેખાડ્યા છે.

૪૫. બૌદ્ધો સામાન્યનો અગીકાર કરતા નથી એમ તો આપણે જોઈ પણ પદાર્થોમાં અનુરૂતિની પ્રતીતિ થાય છે તેનું કારણ સામાન્યનો નિવેશ કરતાં આપણને સમજવું કઠિન પડે છે. આપણે વૃક્ષનો એક ઘટ અનેક-વાર જોઈએ છીએ અને અનુરૂતિની પ્રતીતિને લીધે આપણે તેને બોલ્લેલી શકીએ છીએ. હવે જો હોઈ પણ સામાન્યનો અગીકાર ન કરીએ તો આ પ્રકારની પ્રતીતિ આપણને થાય નહિ. પણ બૌદ્ધો આ શકાનું સમાપાન પવી રીતે કરે છે કે અન્યતાનો અપોહ તે અનુરૂતિની પ્રતીતિનો આધાર છે. ‘ આ ઘટ જે હું આજ જોઈ છું તે મેં કાલે જોયો હતો તેના-વી જુદો નથી ’ એ વિચારને આધારે તે વૃક્ષ છે એમ આપણે જાણીએ છીએ, તેમાં રહેલા કોઈ સામાન્યને લીધે આપણે તેને બોલ્લેલી શકતા નથી. “ આ પદાર્થ એકનો એક છે ” અને “ આ પદાર્થ અન્ય નથી ” આ યે-માં કેટલો ફેર છે તે યાંચનારને વિચાર કરતાં સમજાશે.

૪૬. સર્વ દુઃખ છે એ શીજી માવના છે. આ માવનાને સિદ્ધ કરવાને માત્ર ઇટ્ઠુજ કહેવામાં આવે છે કે સર્વ તીર્થકરો (ગુરુઓ) દુઃખના રૂપાય શોધવાને પ્રયત્ન કરે છે માટે તે સર્વસમત છે.

૪૭. પદાર્થ માત્ર ક્ષણિક હોવાથી એ પદાર્થ એક શીજાના જેવા છે એમ આપણાથી કહી શકાય નહિ માટે પ્રત્યેક પદાર્થ પોતે પોતાના સ્વેચ્છ છે એમ નિશ્ચય કરવો પડે છે. આ માવના ‘ સર્વ સ્વત્ત્વ છે ’ એ શીજી મા-વના છે.

શૂન જેવા પદાર્થનો નિષેધ કરી શકાતો નથી.) આ પ્રમાણે આ વિશિષ્ટ દર્શન સત્ ઠરે છે, કારણ કે તે દૃષ્ટ અથવા અનુભૂત છે એમ ચલાત્કારે માનવું પડે છે. તેમજ 'આ' એમ કહેવામા જે દ્વિત્વ આવે છે તેનો આશ્રય (આ શબ્દ જેને લગાડાય છે તે) પણ સત્ હોવો જોઈએ. યદી તેમો જેનો અધ્યાસ થાય છે તે રજતાદિ પણ સત્ હોવું જોઈએ. આ અને રજત ઝમય વચ્ચેનો સબધ પણ સત્ હોવો જોઈએ. પણ આ પદાર્થને કોઈ પણ સત્ કહી શકશે નહિ. માટે જે દૃષ્ટ છે તે સત્ છે એમ કહેવાય નહિ. કોઈ કહેશે કે સર્વે દૃષ્ટ છે તેમાના કેટલાક સત્ છે અને કેટલાક અસત્ છે તો તે અર્ધજરતીય અસ્તિત્વ માન્ય કર્યું કહેવાય, તેથી અધ્યસ્તાદિમાંનું એક અથવા વધારે અસત્ ઠરતા સર્વે અસત્ થશે. માટે સર્વે શૂન્ય છે એમ સિદ્ધ થયું.

૪૧. ૫. માધ્યમિકો એમ માને છે કે પદાર્થ સ્વાધી અથવા અનુકૂલવેદનીય (સુસ્વરૂપ) અથવા કોઈ સર્વાનુગત એક સત્તાવાળા જાણાય છે એ કેવલ આગ્તિ છે એમ મગવાનું બુદ્ધિનું કેહેવું છે. તે સાથે તે સર્વેને ક્ષણિક પણ માને છે. માટે એક પળનું આગલું ભરતો (જેમ ખીજારી આંગળી આપતા પોંદોચાને વાશે છે તેમ ક્ષણિક પદાર્થો આ ઘમખી રહિત રૂપમાં સમજતા) તે સર્વે શૂન્યજ જાણાય છે. પદાર્થ માત્ર સત્ પણ કહેવાય નહિ તેમ અસત્ પણ કહેવાય નહિ. સત્ અસત્ પણ કહેવાય નહિ તેમ સત્ અસત્ નથી એમ પણ કહેવાય નહિ. જો પદાર્થને સત્ માનીએ તો ઘટ નિત્ય હોવો જોઈએ. ને તેથી શુલાલાદિ વારકરનું પ્રયોજન ન રહે. જો અસત્ માનીએ તો વારક કદ કરી શકે નહિ. સત્ અસત્ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી એક પદાર્થ ઝમયાત્મક કે અનુભયાત્મક હોઈ શકે નહિ. (યોદ્ધો પદાર્થની મધ્ય સ્થિતિ માનતા નથી, તેઓ સત્ અને અસત્ એ બે વિરુદ્ધપદ માને છે અને તેથી મધ્ય સ્થિતિનો ઇસમવ મને છે. એનો અને વેદાન્તીઓ મધ્યસ્થિતિ માને છે અને તેથી વેદાન્તીઓ માયાને સત્ પણ નથી અને અસત્ પણ નથી એમ કહે છે.

૫૪.૫૫ જેમ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો સ્વીકાર કરવો આવશ્યક છે તે પ્રમાણે સ્વયંબોધનનો સ્વીકાર કરવો પણ આવશ્યક છે. બાહ્ય અર્થે પ્રાણ નથી એમ તો માની શકાય જ પણ સુદ્ધિ સર્વેનુ પ્રવૃત્તિ કરનાર છે માટે તેને સત્ મનવી પડે છે અને સર્વે માણસ પદાર્થ તે સુદ્ધિનાં રૂપો છે.

૫૬ તાદાત્મ્યને અને કાર્યકારણસંબંધને આધારે અવિનાશવાનું પ્રતિપાદન કરીને પ્રત્યક્ષ પ્રાદુર્ભાવે આ સ્થાને અભિપ્રાય ઠરાવે છે

૫૭ (પૃષ્ઠ ૨૧ પક્ષ ૧૧) ઉપર કહ્યું કે કોઈ આકાશાદિ નીલ પદાર્થ અને તેને જોવાથી તેજ વચ્ચે થતી તદ્દુબુદ્ધિ એ બંને એક છે, પણ હવે પોઈ શકી કરેકે કોઈકોઈવાર એમ પણ થાય છે કે બાહ્ય પદાર્થની ઉપલબ્ધિ યાગર પણ વિચારમાનથી તદ્દુબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે તો જુ એમ સમજવું કે જે પદાર્થની તદ્દુબુદ્ધિ થઈ તે પદાર્થ (બાહ્ય પ્રાણ પદાર્થ) ઉત્પન્ન થયો ? જુ મોદકની આશા થતાં તદ્દુબુદ્ધિનો જન્મ થયો તો મોદકની પ્રાપ્તિ થઈ એમ માની લેવું ? આવા પ્રકારની શકાના સમાધાનના આ પ્રમાણે કહેવામા આવે છે —વસ્તુતઃ સુદ્ધિતો વેદાકાર પણ નથી અને વેદકાકાર પણ નથી, પરંતુ વાસનાના બઝથી બુદ્ધિ પોતાને ક્યમહાર કરનાર સમજે છે આ પ્રમાણે ત શોત ન રહેતાં સ્વચ્છ રહે છે જો આ વાસનાજન્ય સ્વચ્છત્વનું પરિણામ પ્રાણપ્રાદુર્ભાવ છે આ પ્રમાણે વાસના જ્યાં સુધી છે ત્યાં સુધી પ્રાણપ્રાદુર્ભાવ છે અને તેથી આશા મોદક અને તદ્દુબુદ્ધિ અને વાસ્તવિક મોદક અને તદ્દુબુદ્ધિ એ બંને સમાન નથી જ્યાં સુધી વાસનાનું બઝ છે ત્યાં સુધી બાહ્ય પદાર્થનું અસ્તિત્વ બુદ્ધિ પોતાથી અભિપ્રાયપૂર્વક સ્વીકારી લે છે. માટે આશામોદક જેનું અસ્તિત્વ બુદ્ધિ એકરૂપમા માને છે તેકરતા વાસ્તવિક મોદકનું અસ્તિત્વ તે સ્વરૂપમા માને છે માટે આશામોદક અને ઉપાર્જિત મોદક એક નથી

૫૮ આ સિદ્ધાન્ત ઉપર સ્પષ્ટ થઈ ગયો છે

૫૯ માધ્યમિકોની પરિભાષા પ્રમાણે મોક્ષ મહોદય કહેવાય છે અને તેનું સ્વરૂપ પણ સ્પષ્ટ છે

૬૦ (પૃષ્ઠ ૨૨ પક્ષ ૧૧) વેદ વેદકથી અભિપ્રાય છે, સહોપ લભ નિયમથી પરંતુ આપણે જાણતા નથી કે જે વેદકથી અભિપ્રાય ન હોય તે વચ ન હોય, માટે આ અનુમાન ચચાચ નથી

૬૧ માધ્યમિકો સહોપલભતા નિયમથી વાલ્ય ગ્રાહ્યનું અસ્તિત્વ માનતા નથી સૌત્રાન્તિકો આ વિચારને અવધાર્ય કહે છે. તેઓ એમ માને છે કે જો કેવલ આન્તર અર્થનુજ અસ્તિત્વ માનીએ તો 'આ' એમ જે આપણે કોઈ વાલ્યપદાર્થના સવધર્માં જ્યવહાર કરીએ છીએ તે સૌપષ્ટિક ઠરાવી શકાય નહિ પ્રત્યેક વાલ્ય પદાર્થને માટે પણ 'હુ' પવોજ વ્યવહાર થાય. માધ્યમિક આનો પ્રત્યુત્તર આપતાં કહે છે કે આ પ્રમાણે વ્યવહાર થવામાં હેતુ વાસનાજન્ય આતિ છે (જુઓ વિવરણ ૫૭) વસ્તુતઃ વાલ્ય પદાર્થ તદ્વબુદ્ધિથી ભિન્ન નથી, પણ આતિથી ભિન્ન જેવો લાગે છે પરંતુ સૌત્રાન્તિકો આ પિદ્ધાન્તના સવધર્માં એમ કહે છે કે ભિન્ન જેવો કહેતાંજ ભિન્નનું અનુમાન થાય છે જે વસ્તુ મૂલમાં હોયજ નહિ તેના જેવી ચીજી વસ્તુ છે એમ કહી શકાય નહિ માટે વાલ્ય પદાર્થ નથી એમ કહેવું સદોષ છે

૬૨ કોઈ માધ્યમિક કહેશે કે વાલ્ય પદાર્થનું અસ્તિત્વ આપણને તેના જ્ઞાનથી જણાય છે અને પદાર્થનું જ્ઞાન અને પદાર્થ એ સમય સમ-કાન્તમાં થાય છે માટે જ્ઞાનથી પદાર્થ ભિન્ન છે એમ માનવાને આપણી પાસે કંઈ સાધન નથી અને તેથી જેનું જ્ઞાન થયું તે પદાર્થ વાલ્ય છે એમ કહેવું ધમમતું નથી આના પ્રત્યુત્તરમાં સૌત્રાન્તિકો કહે છે કે આ માધ્યમિક લોકોની પદાર્થનું જ્ઞાન થવાની પ્રક્રિયા સતી નથી, સતી પ્રક્રિયા તો આ પ્રમાણે છે—કોઈ પણ વાલ્ય પદાર્થ હૃદયની પાસે સંવધર્માં આવતાં જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયાનું છે તે જ્ઞાનમાં અર્ધાત્ નિર્ધિકલ્પ જ્ઞાન કે જે અવિકલ્પ રહે થયાનું છે તેમાં તે પદાર્થ મોતાનો આકાર સમર્પે છે અને તેથી તે પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે આ પ્રક્રિયા તેટલી જે આકાર સમર્પિત થયો હોય તે વધે વાલ્ય પદાર્થનું અનુમાન થઈ શકે છે

હવે અને તેમ કરતાં બાહ્ય પદાર્થ ગ્રાહ્ય ઠરે છે. હવે કોઈ કહેવો કે બાહ્ય પદાર્થ કદાચિત્ જ્ઞાત થાય છે (સર્વદા જ્ઞાત નથી) તેથી તે કદાચિત્ ઉત્પન્ન થનારો હોવો જોઈએ તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે બાહ્ય પદાર્થ કદાચિત્ ઉત્પન્ન થનાર નથી પણ વાસનાપરિપાકપ્રત્યય જેના ઉપર તેના જ્ઞાનનો આધાર છે તે કદાચિત્ થનાર હોવાથી બાહ્ય પદાર્થનું જ્ઞાન કદાચિત્ થાય છે.

૬૪. વિજ્ઞાનને માનનારા ચીદ્વૈત્તી પ્રક્રિયા તે વિજ્ઞાનવાદિનયઃ અહીં વાસનાપરિપાકપ્રત્યયનુ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે.

૬૫. આ ચાર ચિત્તના પ્રત્યય છે એટલે ચિત્તમાં બાહ્ય પદાર્થનું જ્ઞાન થવાનાં કારણો છે.

૬૬. ચિત્ત અને ચિત્તના રૂપાન્તરો (ચૈત) એ ઉભયષટ્ઠિત વિશ્વ તે ચિત્તચૈત્તાત્મક રૂઢ્ય.

૬૭. દુઃખનાં કારણોનો સમુદાય યવામાં હેતુ પ્રત્યય (અર્થાત્ કારણોનો કાર્ય કરવા પ્રતિ જવાનો ધર્મ) માનવામાં આવે છે; કોઈ પણ ચેતનના સામર્થ્યથી આ કારણો મળે છે એમ ચીદ્વૈ માનતા નથી. દુઃખનાં કારણોનું પરિણામ જે દુઃખભોગ તે કોઈ ईશ્વર જેવા ચેતનના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થતું નથી પણ કારણોના સ્વભાવભીજ ઉત્પન્ન થાય છે.

૬૮. કારણથી કાર્ય ઉત્પન્ન થવામાં કાર્યનું કારણને અનુસરીને થવું એવો જે કારણગત ધર્મ છે તેને લીધે કાર્યકારણમાત્ર સિદ્ધ થાય છે. કારણમાં કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનો ધર્મ છે કે નહિ તે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય અથવા ન થાય તેને આધારે નક્કી કરાય છે આ પ્રમાણે કારણમાં કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાની ધર્મતા માનતા ચેતન માનવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી. રસાયનશાસ્ત્રમાં પાણી ઉત્પન્ન થવામાં એ વાયુરૂપ તત્ત્વો કારણ માન્યા છે. આ એ તત્ત્વમાં પાણીરૂપ કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાની ધર્મતા હોવાથી કોઈ પણ ચેતન ઘર તેથી પોતાની મેલેજ અસંગ મજ્જતાં સયોગને પામે છે. આ પ્રમાણે ચીદ્વૈ દુઃખના કારણોથી દુઃખ ઉત્પન્ન થવામાં ईશ્વરનો સ્વીકાર કેવી રીતે નથી કરતા તે સમજાવે.

૬૯. ધૈર્માપિક ચીદ્વૈ બાહ્ય અર્થને પ્રત્યક્ષ માને છે. તેઓ કહે છે કે વિદેય (જેનું જ્ઞાન થાય છે તે બાહ્ય પદાર્થ, કેવલ અનુમેય છે એમ માની.

એ તો પ્રત્યક્ષ અર્થનો અભાવ થશે અને તેથી અનુમાન કરવામાં વ્યાપ્તિ કે જે પ્રત્યક્ષને આધારેજ ઠરાવવામાં આવે છે તે ઠરશે નહિ; આ પ્રમાણે થતાં અનુમાન નિરવકાશ થશે અને તેથી અનેક અઢચળો ઉત્પન્ન થશે.

૭૦. આ શ્લોકમાં સવિકલ્પ જ્ઞાનને અપ્રમાણ ઠરાવે છે અને નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનને પ્રમાણ ઠરાવે છે.

૭૧. સવિકલ્પને પ્રમાણ માનતાં મનુષ્યપ્રવૃત્તિ વાધિત થાય એમ કહેનારને કહે છે કે મણિપ્રભા એ નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન છે અને મણિ એ સવિકલ્પ જ્ઞાન છે. હવે મણિપ્રભામાં મણિનો સમાવેશ થાય છે અને તેથી મણિપ્રભાને માટે અચર મણિપ્રભાથી પ્રવૃત્તિ કરનારનો પ્રવૃત્તિ પરંપરા કરીને મણિને માટે અચર મણિથી થાય છે. આ પ્રમાણે સવિકલ્પનો નિર્વિકલ્પમાં સમાવેશ થાય છે માટે નિર્વિકલ્પને પ્રમાણ માનતા પ્રવૃત્તિને બાધ આવતો નથી.

આર્હત દર્શનનું વિવરણ.

૧. ૨. બૌદ્ધો કાઢડી વાઢતા નથી માટે તેઓને મુક્તકચ્છ કહ્યા છે. જૈનોનો દિગ્ગર એક વર્ગ છે; દિગ્ગરનો અર્થ વહ્નરહિત; આ ઉપરથી તેમને વિવસન કહ્યા છે. મુક્તકચ્છનું મત વિવસનો ન સહન કરે એ દેહીતો વિરોધ છે. સાયણનાર્ય હાસ્વરસ ભરેલી ભાષા લગ્ન વામાં કેવા કુશલ છે તેનું આ એક ઉદાહરણ છે

૩. ૪. ‘ સર્વ ક્ષણિક છે ’ એ બૌદ્ધોનો સિદ્ધાન્ત છે, આ સિદ્ધાન્તાનુસાર સર્વ પદાર્થ ક્ષણિક માનતા કર્તા અને ભોક્તા પણ ક્ષણિક થાય છે, અને ક્ષણિક પદાર્થ કર્તા ભોક્તા રહેતો નથી અને ભોક્તા કર્તા હોતો નથી. આર્થી કૃતકર્મનો નાશ અને અકૃતનો અભ્યાગમ થવારૂપ દોષથી આ સિદ્ધાન્ત પ્રસ્ત હોવાથી તે અમાનનીય છે. અતિપ્રસંગ=અતિવ્યાપ્તિ. સર્વ ક્ષણિક છે એ અતિવ્યાપ્તિયુક્ત છે, અર્થાત્ જે જે પદાર્થને ક્ષણિક માનતા (જેવા કે કર્તા અને ભોક્તા) વાધ આવે તેવા પદાર્થોને પણ આ સિદ્ધાન્તાનુસાર ક્ષણિક માનવા પડે છે, આ પ્રમાણે સર્વ ક્ષણિક છે એ મતમાં દોષ દર્શાવનાર જૈનોને બૌદ્ધો આ પ્રમાણે વહ્ની શકે.—બૌદ્ધ મતમાં વાદ્ય પદાર્થોનું અદિત્વ અગીકૃત નથી, વાદ્ય પદાર્થનું અસ્તિત્વ જણાય છે તે આલયવિજ્ઞાનના એક સત્તાનમાં રહેનારી મિત્રાભિન્ન પ્રતીતિઓ (પ્રલયો) છે (પૃષ્ઠ ૨૪, ૨૫ ૨૬.). આ સાથે વહ્ની કાર્યકારણ-ભાવને નિવામક માનવામાં આવે છે તેથી જે પ્રતીતિને ‘ ભોક્તા ’ સજ્ઞા આપવામાં આવે છે અને જેને ‘ કર્તા ’ સજ્ઞા આપવામાં આવે છે તે અને વધે કાર્યકારણવધ (જોકે પદાર્થોની પ્રતીતિઓ ક્ષણિક છે તો પણ) માનવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે કર્તા અને ભોક્તાને સમાન સત્તાન વર્તી પૂર્ણતર પ્રલય માનતા અને કાર્યકારણભાવને નિવામક માનતા કર્તા ભોક્તા અલગ રહેતા નથી અને તેથી કૃતકર્મનો નાશ અને અકૃતનો અભ્યાગમ થતો જે દોષ વહેવામાં આવે છે તે કેવલ કલ્પિત છે. (જૈનો આ હકારની અપોગ્યા પૃષ્ઠ ૩૨ માં દેતાય છે)

૫. પદાર્થને ક્ષણિક માનવા છતાં પણ કૃતકર્મનો નાશ અને અકૃતનો અભ્યાગમ થવારૂપ દોષથી બૌદ્ધ સિદ્ધાન્ત (ક્ષણિકવાદ) મુજબ

છે તે અજ્ઞાતવાને દૃશ્યન્ત આપે છે: કપાસના શીંગને લાક્ષારસની ભાવના આપીને ઘાવીએ તો તેના છોડ સ્વરૂપે જ કપાસ થયે તે રક્ત થયે; હવે જોકે ક્ષણભંગવાદ પ્રમાણે અંકુરાદિ વૃત્તન્ન થતાં વીજાદિ નષ્ટ થાય છે તો પણ લાક્ષારસની ભાવના આપવારૂપ કર્મ નિષ્ફળ જતું નથી; આ સ્વ-રૂપી એમ પિદ્ધ થાય છે કે જે સંતાનમાં કર્મવાસનાનું આધાન કરવામાં આવે છે તેજ સંતાનમાં ફલ સંધાય છે.

૬. અહીં જૈનો ક્ષણિકવાદને અપિદ્ધ ટરાવે છે. તે આ પ્રમાણે: 'જે સત્ છે તે ક્ષણિક છે, જેમકે જલધરપટલ ૬૦' ૫ અનુમાનમાં જલ-ધરપટલ દૃશ્યન્ત હોવાથી તે ક્ષણિક છે એમ નિશ્ચયપૂર્વક માનવામાં આવે છે. હવે જલધરપટલ ક્ષણિક છે ૫ 'જે સત્ છે તે ક્ષણિક છે' ૫ અનુમાનથી સિદ્ધ કરવામાં આવે છે કે શીજી કોઈ રીતે? જો કહેણો કે ઇજ અનુમાનથી તો તેમાં માથ આવશે; તમે જૈને ક્ષણિકત્વ માનો છો તે કોહવાર અજાણે નહિ (જો સર્વદા અજાણ તો તે ક્ષણિકત્વજ કહેવાય નહિ); અને તેથી મેષ અને ક્ષણિકરૂપનો યોગ નિરંતર ન હોવાથી નિ-શ્ચયપૂર્વક કહી શકાશે નહિ કે મેષ ક્ષણિક છે. આ પ્રમાણે દૃશ્યન્ત અસિદ્ધ થવાથી અનુમાન થઈ શકશે નહિ. હવે જો કહેણો કે જલધર ક્ષણિક છે એમ હમે શીજા કોઈ પ્રમાણથી સિદ્ધ કરીએ છીએ તો હમે ક-શીશું કે તેજ ન્યાયથી સર્વત્ર ક્ષણિકત્વ સિદ્ધ કરી શકાશે અને તેથી સત્ત્વનું અનુમાન (જે સત્ છે તે ક્ષણિક છે ૫ પ્રકારનું સત્ત્વને આધાર કરેલું અનુમાન) નકામું પડશે.

૭. બીજો સત્ત્વ પટલે અર્ધક્રિયાકારિત્વ માને છે, જૈનો કહે છે કે મિથ્યાસર્વર્દશાદિથી પણ મયાદિરૂપ અર્ધક્રિયા થાય છે માટે તે પણ સત્ત્વ ઠરે અને તેથી મિથ્યાને સત્ત્વ કહેવું પડે માટે સત્ત્વનો અર્થ 'જેને વૃત્તાતિ લય અને ધ્રોવ્ય (ધ્રુવતા) સ્થિતિ છે તે' એમ લેવો.

૮. જો પદાર્થમાં વૃત્તત્યાદિને માટે સામર્થ્ય છે એમ માનીએ તો સા-મર્થ્યના અનતિપાતને કીધે વૃત્તત્યાદિ નિરંતર થશે અને જો સામર્થ્ય નથી એમ માનીશું તો વૃત્તત્યાદિ કદી પણ થશે નહિ; આ પ્રમાણે સત્ત્વનો અર્થ વૃત્તત્યાદિયુક્ત લેતા દોષ આવશે. (સામર્થ્ય અસામર્થ્યના વિ-કત્ત્વને માટે શુભો પૃષ્ઠ ૧૨. ૧૩. અને વિવરણ.)

૧. જોનો ઉપરના દોષના સંબંધમાં આ પ્રમાણે કહે છે:—આ દોષ હમને નહતો નથી, કારણ કે હમારા સ્યાદ્વાદ પ્રમાણે એકજ પદાર્થ સમર્થ પણ હોઈ શકે અને અણમર્થ પણ હોઈ શકે. (આ સ્યાદ્વાદ અને અનેકાન્તતાના સંબંધમાં આગળ કહેવામાં આવશે.)

૧૦. કપાસના વીંજનું દૃઢ્યન્ત કણુ તે ઉપરથી કર્તા મોક્ષા વચ્ચે ક્ષણિકવાદ સ્વીકારતાં કોઈ પણ રીતે સંબંધ થઈ શકતો નથી; કપાસના વીંજમાંથી બકુરાદિનો ઉદ્ભવ છે તેમાં પ્રત્યેક પૂર્વવર્તી પદાર્થનો પ્રત્યેક કણે જૂદો જૂદો નાશ થાય છે એમ હમે સ્વીકારતા નથી. વઢી જો સંતાનને એક થીજા સાથે સપદ્ધ રૂપમાં રાસનાર કોઈ અક્ષણિક સંતાનીનો ઇંગીકાર ન કરીએ તો સંતાનજ સમને નહિ, જે પદાર્થ સજાતીય હોય, ક્રમવાર ઉત્પન્ન થતા હોય કે એક વીંજાને બીજાને રણા હોય તેજ એકસંતાનવર્તી છે એમ કહેવાય.

૧૧. કાર્યકારણભાવ માનતા પણ જો પદાર્થને ક્ષણિક માનીએ તો કૃતકર્મનો નાશ અને બકૃતનો અગમ ધવાનો પ્રસંગ રહે છે તે અહીં દૃષ્ટાન્તથી જણાવ્યું છે.

૧૨. આ પ્રકારના ચાર દોષ આવવાથી ક્ષણભંગવાદ અયુક્ત ઠરે છે.

૧૩. પ્રથમ જ્ઞેય અને પછી જ્ઞાન એમ માનીએ તો (ક્ષણિકવાદ સ્વીકારતા) જ્ઞેયકાલે જ્ઞાનનો અને જ્ઞાનકાલે જ્ઞેયનો નાશ માનતાં શકતા અને જ્ઞેય વચ્ચે સંબંધજ થઈ શકશે નહિ.

૧૪. જ્ઞેય અને જ્ઞાન મિશ્ર મિશ્ર ક્ષણમાં નહિ માનવાથી અર્થોત્ત એકજ ક્ષણમાં માનવાથી જો કે જાતા અને જ્ઞેયનો સંબંધ ધવો સમવશે તો પણ જ્ઞેય અને જ્ઞાન વચ્ચે કાર્યકારણસંબંધ સમવશે નહિ, કારણ કે કારણ સર્વદા કાર્યની પૂર્વજ હોવું જોઈએ એવો નિયમ છે. આ પ્રમાણે પારતાં જેમ શવા જમણી ઓગડામાં એક વીંજાનું કારણ નથી તે પ્રમાણે જ્ઞાન જ્ઞેયનું કારણ થશે નહિ. આથી પ્રાણનો આત્મન પ્રત્યય અસંભવિત થશે, કારણ પ્રાણની પ્રતીતિ પ્રાણ ઉપર આધાર રાખે છે.

૧૫. (વીંજીવાર મુકાયેલી બક) પૂર્વપક્ષી બૌદ્ધ આ પ્રમાણે કહી શકે: જ્ઞેય અને જ્ઞાન મિશ્ર ક્ષણવર્તી હોઈએ, અને જ્ઞેયને આકારનો અર્થ નથી; આ પ્રમાણે તેતો જ્ઞેય જો કે વીંજી કણે નષ્ટ થઈ જાય તો પણ

तेणे पोतानो आकार अर्पण करेलो होवार्थी तेनुं ज्ञान थवु राभवे छे. आ-
प्रमाणे कहेनारने आर्हंतमतवादी कहे छे: आ प्रमाणे छेता ज्ञेय पोतानो
आकार ज्ञानमा अर्पे छे एम मानवु पडे अने तेथी ज्ञान ज्ञेयना आकार
अर्पण करवाना धर्मनो आश्रय भाय, परंतु ज्ञानने क्षणिक मानवामा आवे
छे, अने तेथी ज्ञेय सेवा आकार अर्पण करी शके त्यामुधी ते रहे एम
मानवु अवश्यक छे. हवे धारो के ज्ञानमा ज्ञेय आकार अर्पण करतु नधी
पण ज्ञान पोक्षेय आकार छे, तो तेथी ज्ञान आकारअर्पकतानो आश्रय
छे ए जे धौद्धसिद्धान्त ते विकल्प भाय, आटलुन नहि पण जावने आकार
मानता प्रतिकर्मनी व्यवस्था पण धई शके नहि, कारणके पट, पद,
इत्यादि भिन भिन पदार्थोनु ज्ञान थवामा ज्ञान आकारार्पकतानो आश्रय
छे एम मानवा सीवायनो बीजो कोइ हेतु स्वीकारवो पडे. इहे जो ज्ञानने
मिराकार मानीए अने प्रतिकर्मनी व्यवस्था थवाने भिन भिन ह्मे
गमानी तेनी योग्यता मानीए तो क्षणिक ज्ञान आकारार्पकतानो आश्रय
छे एम लेवानुं प्रयोजन रहेतु नधी.

૧૮. બૌદ્ધ કહે છે સ્વયં જોતા આવે હોવું, પાસે હોવું, એ સર્વ જ્ઞેયતા ધર્મ છે અને લક્ષણાધી તેમના જ્ઞાનને (ઘટપટાદિ જ્ઞાનને) આપણે આ ધર્મ લાગુ પાડીએ ડીએ તો તેને માટે કહે છે કે દર્પણમા પ્રતિ-
બિંબિત થયલા પદાર્થ (પદાર્થદર્શન) માં દૂરાન્તિક વ્યવહાર છેજ નહિ તેમ જ્ઞાનમા પ્રતિબિંબિત થયલા જ્ઞેય (જ્ઞેયજ્ઞાન) માં પણ આ વ્યવ-
હાર હોઈ શકેજ નહિ.

૧૯. કોઈ જડ અને નીલ પદાર્થનું જ્ઞાન બૌદ્ધમતપ્રમાણે જડ અને નીલ થાય, કારણકે પદાર્થના જડત્વ અને નીલત્વસ્વભાવ જ્ઞાનમા અંપિત થાય છે એમ માનવામા આવે છે, આ પ્રમાણે જ્ઞાનને જડ કહેવું એ તેમનાજ મતથી વિરુદ્ધ છે. જો કહેવું કે પદાર્થનો નીલત્વસ્વભાવ જ્ઞાનમા અંપિત થાય છે પણ જડત્વસ્વભાવ અંપિત નથી થતો તો પદાર્થ જડ છે એમ જે આપણને અનુભવ થાય છે તે સમજાશે નહિ. જો એક સ્વભાવના અંપણથી યાં સ્વભાવનો અનુભવ થાય એમ માનીએ તો એક સ્તંભ માત્રનું જ્ઞાન થતા સજ્જલ વિધનું જ્ઞાન થયું જોઈએ.

૨૦. પાંચ પ્રમાણ તે પ્રલક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દ, અને અર્ધા-
પત્તિ છે, અનુભવરૂપિ નિવેષરૂપ પ્રમાણ હોવાથી તેને ભેદતા નથી, કારણ કે સર્વજ્ઞના અસ્તિત્વ ને પિદ્ધ કરવાનું પ્રયોજન છે, કોઈનો નિવેષ કર-
વાનું પ્રયોજન નથી.

૨૧. કોઈ જન કહેશે કે જનજ્ઞાનો બાદેલાદિ ધર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે અને તે વગરે તમને પ્રાપ્ત છે ત્યારે તે જો કદ પ્રતિપાદન કરે તે તમને પ્રાપ્ત હોવું જોઈએ અને તેથી જે સર્વજ્ઞનાં ચરન તે એમ માનવું જોઈએ, તો તેને કહેવામા આવે છે કે બુદ્ધનો ધર્માધર્માદિયવધી ઉપદેશ પણ સર્વે પ્રાપ્ત છે અને તેથી બુદ્ધ પણ સર્વજ્ઞ ઠરે છે, પરંતુ જો તેને સર્વજ્ઞ કહેતા નથી તેજ પ્રમાણે જનજ્ઞાનો જનાં ચરન છે તેઓને હવે (વેદવાદીઓ) પણ સર્વજ્ઞ કહેતા નથી. આ સ્થાને ચાલે જોવું કે વેદવાદીઓ ઈશ્વરને સર્વજ્ઞ માને છે તે શ્રુતિને બાધારે છે, શ્રુતિમાં જન-
સર્વજ્ઞો માનવાનો આવના નથી માટે તેઓ અમાનનીય છે.

૨૨. આ અનુમાન સ્પષ્ટ છે

૨૩. જ્ઞાના સજ્જલ અર્થનું પ્રજ્ઞા કરવાના સમાચાર સાચો છે એમ માનવાને તો અધીન પિદ્ધ થાય છે, કારણ કે તેઓ મને છે કે વિ

ધિ અને નિષેધ (સમ્યક્ષ્રુતિ) વાક્યોની મીમાંસા કરવાથી અર્થ માત્રનું જ્ઞાન થાય છે. હવે જો આત્માનો અર્થમાત્રને જાણવાનો સ્વભાવજ ન હોય તો આગતુક્ત વિધિનિષેધવાક્યોની વિચારણાથી કંઈ પણ થઈ શકે નહિ.

૨૪. સમ્યક્જ્ઞાન, સમ્યક્દર્શન, અને સમ્યક્ ચારિત્રથી આવરણનો છૂટ થઈ જાય છે તે તેથી આત્માને સર્વ જાણવામા જે અતરાય રહ્યો હોય છે તે જાતો રહે છે.

૨૫. વેદવાક્ય સર્વજ્ઞા દર્શકને અનાદિ મુક્ત માને છે અને તેથી આ પ્રકારની શાકા કરે છે.

૨૬. કોઈને અનાદિમુક્ત કહેવાય નહિ એમ જિનો મુક્ત શબ્દને અપભ્રંશને કહે છે.

૨૭. પૃથ્વી આદિ અનાદિ કાર્યનો કર્તા અનાદિ હોવો જોઈએ અને તેને આ સર્વ પદાર્થો ઘટપત્ત કરવાની સામગ્રીનું જ્ઞાન હોયું જોઈએ માટે તે સર્વજ્ઞ હોવો જોઈએ આ પ્રમાણે અનાદિ સર્વજ્ઞ માનતા આવરણનો અસંભવ હોવાથી આવરણક્ષય કહેવું અનુપપન્ન થાય છે.

૨૮. (પૃષ્ઠ ૩૭, લીટી. ૧.) પૃથ્વીઆદિને કાર્ય માનવામા આવે છે તે તે ઘટાદિના પેઠે સાબચ છે તેને આધારે છે. જિનો સાવચક્ષ્વનું સંદર્ભ કરે છે તે હવે ચાલે છે, પ્રથમ સાવચક્ષ્વના જૂદા જૂદા અર્થ કંઈ પ્રસેક અર્થમા જે વાધ આવે છે તે જણાવવામા આવે છે.

૨૯. સાવચક્ષ્વનો અર્થ અવયવસંયોગિત્વ હેતુ આકાશાદિ અવયવસંયોગી નહિ હોવાથી તે ત્રિવચચ ઘસે અને તેથી તે અકર્તૃક યશે. પરંતુ આકાશાદિને પણ સકર્તૃક માનવામા આવે છે માટે સાવચક્ષ્વ એટલે અવયવસંયોગી કહી શકાય નહિ.

અવયવ અને અવયવી અયુતસિદ્ધ કહેવાય અને તેઓની વચ્ચે જે નિત્ય સંબંધ રહેલો છે તેને સમવાયસંબંધ કહે છે. આ પ્રમાણે ગુણ અને ગુણી વચ્ચે, ક્રિયા અને ક્રિયાવત્ વચ્ચે, જાતિ અને વ્યક્તિ વચ્ચે અને વિશેષ અને નિહાદ્રવ્ય વચ્ચે સમવાયસંબંધ રહ્યો છે. હવે પૂર્વપક્ષી જગત્ને સાવયવ કહે છે અને જો સાવયવનો અર્થ “ અવયવસમવાયી અર્થાત્ જેને તેના અવયવો સાથે સમવાય સંબંધ છે એવો ” એ પ્રમાણે લઈએ તો જેનો કહે છે કે આ પ્રમાણે કરતાં સામાન્ય (જાતિ) માં અતિવ્યાપ્તિ આવશે; જાતિ સર્વદા પોતાની વ્યક્તિઓ સાથે સમવાયસંબંધ પરાવે છે. આથી જાતિને આપણે સાવયવ કહી શકીએ, પણ જાતિ સાવયવ નથી એમ ન્યાયવાદી તેને નિત્ય અને એક કહેવામાં સ્વીકારી લે છે. માટે સાવયવનો અર્થ અવયવસમવાયી લઈએ તો જાતિમાં અતિવ્યાપ્તિ આવે માટે તે અર્થ લેવાય નહિ. આપણે કોઈ પદાર્થનું લક્ષણ ઠરાવવું હોય અને તે લક્ષણ જે પદાર્થનું લક્ષણ કહેવાની આપણી ઇચ્છા નથી તે પદાર્થને પણ લાગુ પડે તો તે લક્ષણ અતિવ્યાપ્તિ વાળું કહેવાય. ગાયનું લક્ષણ ‘ જેને ઝૂંગ હોય તે ’ એમ લઈએ તો તે લક્ષણ મહિષી આદિ (જે ગાય નથી તે) ને પણ લાગુ પડે માટે આ લક્ષણ અતિવ્યાપ્તિવાળું કહેવાય. સાવયવનો અર્થ (લક્ષણ) અવયવસમવાયી લેતાં જે સાધ-ય્ય મર્થા એવી જાતિ તેને પણ તે લાગુ પડે માટે એ અર્થ અતિવ્યાપ્તિયુક્ત કહેવાય.

૩૦. હવે સાવયવનો અર્થ ‘ અવયવજન્ય ’ લઈએ. આપણે કહીએ કે જે અવયવજન્ય તે સાવયવ તો તેમાં આ પ્રમાણે વાધ આવે છે. અવ-યવજન્ય એટલે અવયવથી ઉત્પન્ન થયતું. પણ ઉત્પન્ન થયતું એ કાર્ય-નો પર્યાય છે. અને જગત્ કાર્ય છે કે નહિ તે તો સિદ્ધ કરવાનું છે. માટે આ અર્થ લેતાં જે સાધનથી સાધ્ય સિદ્ધ કરવાનું છે તે સાધન અને સાધ્ય ઉભય એકજ થઈ જાય છે. જગત્ કાર્ય (ઉત્પન્ન થયતું) છે, વારણ કે તે અવયવથી ઉત્પન્ન થયતું છે. !!

૩૧. હવે સાધ્યવનો અર્થ સમવેતદ્રવ્ય લઈએ તો તેમાં પણ વાધ આવે છે. સમવેતદ્રવ્ય એટલે (૧) માત્ર સમવાયસંબંધવાળું અથવા (૨) ક્ષીણ ગામે સમવાયસંબંધમાં છે એવું દ્રવ્ય. હવે આપણે સમવેત દ્રવ્યનો અર્થ માત્ર સમવાયસંબંધવાળું દ્રવ્ય એવો લઈએ. આ પ્રમાણે કરતાં ગણાદિમાં અતિવ્યાપ્તિ આવશે, કારણ કે ગણ (આકાશ) ના-

દ્રવ્યમાનું એક દ્રવ્ય છે અને આકાશનું લક્ષણ ન્યાયવાદી એમ માને છે કે શબ્દગુણ (શબ્દ છે ગુણ જેનો તે) આકાશ છે. આ પ્રમાણે શબ્દ ગુણ અને આકાશ ગુણી થવાથી આકાશ સાથે શબ્દનો સમવાય સંબંધ છે. સારાંશ કે આકાશ સમવાયસંબંધવાળું દ્રવ્ય છે. આ પ્રમાણે આકાશ પહેલા અર્થ પ્રમાણે સમવેત દ્રવ્ય હોવાથી સાવચવ થશે, પણ આકાશને સાવચવ માનતા નથી માટે સાવચવનો અર્થ સમવેત દ્રવ્ય (પહેલા અર્થ પ્રમાણે) હરે શકાય નહિ. હવે ઘીજો અર્થ લઈએ. ઘીજા સાથે સમવાય સંબંધમાં છે એનું દ્રવ્ય તે સમવેત દ્રવ્ય. આ ટેકાણે ઘીજા સાથે એટલે ઘીજા અવયવો સાથે એમ આપણે માન્યું લઈએ; પણ ઘીજા અવયવો સાથે જેનો સમવાય સંબંધ છે તે સમવેત દ્રવ્ય અને પૃથ્વી આદિનો તેના અવયવો સાથે સમવાય સંબંધ છે માટે તે સમવેત દ્રવ્ય છે અને તેથી તે સાવચવ છે એમ કહેવું સન્યાય નથી, કારણ કે પૃથ્વી આદી સાવચવ છે એટલે આપણે સિદ્ધ કરવાનું છે તો તે પહેલાં પૃથ્વી આદિ નો તેના અવયવો સાથે સમવાય સંબંધ છે માટે તે સાવચવ છે એમ કહેવું એ કેવું વિચિત્ર ? આ સ્થળે સાધ્યનેજ સાધનરૂપે વાપરવાનો દોષ થાય છે. આ પ્રમાણે સાવચવનો અર્થ સમવેતદ્રવ્ય પણ લેવાય નહિ એમ સિદ્ધ થયું.

અહીં માધવાચાર્ય જૈનોનો જેક મુદ્દય સિદ્ધાન્ત જણાવે છે. જૈનો સમવાયનો સ્વીકાર કરતા નથી.

૩૨. હવે સાવચવનો પાંચમો અને છેલ્લો અર્થ લે છે. અવચવવુદ્ધિનો વિષય તે સાવચવ એ અર્થ લેતો પણ અરુચન મટે છે. ' હું શરીરી છું ' ' આ મદારા દ્વાય છે ' ' આ મદારા પગ છે ' इत्यादि कहे-
नामा ह (आत्मा) शरीरादि अवयवनों बुद्धिનો વિષય થાડતું અને તેથી આત્મા અવચવવુદ્ધિનો વિષય છે એમ કહેવું નિર્દોષ છે. પણ આત્મા જો કે અવચવવુદ્ધિનો સ્વરૂપ જણાવ્યા પ્રમાણે વિષય છે તો પણ તે કાર્ય નથી, માટે અવચવવુદ્ધિનો વિષય તે કાર્ય એમ કહેવું જોડું છે. (અહીં સાવચવનો અર્થ અવચવવુદ્ધિનો વિષય લઈએ તો જે સાવચવ હોય તે કાર્ય હોય એમ સિદ્ધ કરી શકાય નહિ એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. અવચવવુદ્ધિનો વિષય હોય તે સાવચવ ન કહેવાય એમ કહેવામાં આવતું નથી).

મ્યગ્વાચી સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ જનિતને ક્ષયોપશમનુ વિશેષણ હાંપે તો પણ અર્થ વેસે છે.

૪૦. ૪૧. મનઃપર્યાય અને કેવલના લક્ષણ સ્પષ્ટ છે.

૪૨. માધ્વશાસ્ત્રી સમ્યક્ચારિત્રનુ જે સ્પષ્ટણ આપે છે તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે નિષ્ક્રિય થવું તે સમ્યક્ચારિત્ર છે.

૪૩. સ્થાવરના જીવિતનો ક્ષય પણ હિંસા માનવામા આવે છે.

૪૪. સૂચિત અથવા સત્ય તે એકે જે ઘીજાને પ્રીય લાગે, જે તેને પરિણામે લાભ કરે, અને જે જે રૂપમા હોય તેજ રૂપમા હોય.

૪૫. મનુષ્યની મિલકત છે તે મનુષ્યના વાલ્ય પ્રાણ છે અર્થાત્ તેને તે પ્રાણ જેટલી પ્રિય છે; જે કોઈ આ મિલકત હારી લે છે તે એક રીતે મનુષ્યના પ્રાણ હારી લે છે એમ કેવાય. (મૂળ માપાતરમા વાલ્ય પ્રાણ છે તે મનુષ્યનો અર્થ છે એમ જણાય છે તેને વહેલે મનુષ્યનો અર્થ છે તે તેના વાલ્ય પ્રાણ છે એમ માનવું)

૪૬. આ પ્રમાણે સત્ત્વગુણના શાસ્ત્ર રચના તે પણ પ્રમદ્ભર્ય છે.

૪૭. અવ્યયવદંતી સિદ્ધિ એ પરમ પુરુષાર્થ છે

૪૮. પ્રત્યાગ્યાન-દૂર કરવું તે, પચ્છણ.

૪૯. ઉપયોગ એટલે આત્માની પ્રવૃત્તિનો સત્ય વ્યાપાર તે સમ્ય-જ્ઞાન અને સમ્યગ્દર્શન છે અને તેનું ફલ આત્માનું સદૃજ ચિદ્રૂપ પરિણામ છે. (અહીં પરિણામ શબ્દ ધ્યાન આપવા જેવો છે.) આત્મા અને કર્મ (તેમજ કર્મજન્ય દેહ) એ બન્ને પ્રદેશચંચળી એકતાને પામેલા છે, પણ આ એકતા અવ્યયાર્થ ઠરાવી આત્મા કર્મ (તેમજ કર્મજન્ય દેહ) સાથે એક નથા એમ જે જણાવે છે તે ઉપયોગ છે. ચૈતન્ય એ જોકે સકલ જીવને સાધારણ છે તો પણ તે કહેવાતો જીવ જ્યારે સંધાવસ્તુ ઝીંપ થાય છે ત્યારેજ તેનું સ્વરૂપ ગણાય છે સંધાવસ્તુ જીવ ઝીંપવર્ણવ (કહેવાતો જીવ) થયો છે તેમાં દેહનું ઉપશમ (ઝીંપવામિત્ર માત્ર) નો ક્ષય છે તેમજ ક્ષય (ક્ષાયિક માત્ર) નો ઉપશમ (એક પ્રકારનો અ-માત્ર) છે. ઉપશમના ક્ષયથી અને ક્ષયના ઉપશમથી કાર્યનો ઉદય થાય છે અને તેથી સંધાવસ્તુ જીવ કલ્પદાદિ (પાપાદિ) આકારે પરિણમે છે ક્ષય અને ઉપશમ અથવા ક્ષાયિક માત્ર અને ઝીંપવામિત્ર માત્રનો લગુણ નાંખે આપ્યો છે પ્રદેશવશ (જુઓ વિવરણ ૭૪).

૫૦. પી ૫૪. આ પાંચ જીવનાં સત્ત્વ (સ્વરૂપ) છે. -

૫૫. આ પાંચ ભાવમાંથી જે જીવમાં વધારે ભાવ હોય તે વધારે મન્ય અને ઓછા હોય તે ઓછા મન્ય જાણવા. પણ આ ભાવ એક જીવનું સત્ત્વ છે.

૫૬. અહીં આત્માનું સ્વરૂપ આપે છે. આત્મા જ્ઞાનથી ભિન્ન પણ નથી અને અભિન્ન પણ નથી સમસાત્મક છે. જ્ઞાન આત્માને પૂર્વાપર છે.

૫૭. ચૌદ્વો પ્રકારાન્તર સ્થિતિ માનતા નથી પણ જૈનો (સ્વાદ્વા-
વીઓ) પ્રકારાન્તર સ્થિતિ માને છે. સ્વાદ્વાદ (જુઓ સપ્તભંગીનય.
પૃષ્ઠ ૫૦ અને વિવરણ).

૫૮. અસ્તિકાય-જીવાદિ પાંચ તત્ત્વ. (અસ્તિકાયનો અર્થ મૂઢ્યાં
સ્પષ્ટ રીતે આપ્યો છે.

૫૯. ઘસ-જંગમ. (પોતાની મેઢે ગતિ કરનાર).

૬૦. પૃથ્વી અને પૃથ્વીની અનેલી ફેંટ એ બેમાં જીવાજીવમ્પવસ્થા
પરસ્પરે ભેદ છે તે અહીં જણાવ્યો છે.

૬૧. ઘણુકાદિ જે આવે છે અને જાય છે તે પુદ્ગલ કહેવાય છે.

૬૨. ૬૩. ૬૪. ગુણનું લક્ષણ આપ્યું છે. પર્યાય એટલે કર્મ. પર્યા-
યનો અર્થ અંત પણ થાય છે. પણ આ રૂપે કર્મ અર્થ સમજવો.

૬૫. કર્મમન્ય દેહ સાથે આત્માની, ક્ષાયિકભાવ અને ઔપસમિક
ભાવના અમાવથી થયેલી એકતાને સીધે આત્માની કર્મપ્રવૃત્તિ તે યોગ
અથવા આસ્રવ છે. આસ્રવનું ચીજું લક્ષણ પણ નીચે આપ્યું છે.

૬૬. પૌરુષગ્ચોતિ એટલે મૂલજ્ઞાન, તે વસ્તુતઃ એક છે પણ ઇન્દ્રિય-
દ્વારા તેનો ચાગ્ર પદાર્થ સાથે સંયોગ થતાં તે વિવિધ હોય એમ માણે છે.
રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ જ્ઞાન પૌરુષગ્ચોતિનાં પરિણામ છે.

૬૭. મિથ્યાદર્શનાદિનાં લક્ષણ પૃષ્ઠ ૪૬ માં આપ્યાં છે તે જોવાથી
નંધનું સ્વરૂપ સમજાશે.

૬૮. આગઢ જણાવે છે કે મંપ ચાર પ્રકારના છે; તેમાં મિથ્યા
દર્શન, અવિરતિ, પ્રમાદ અને કપાય એ સ્થિતિરંધ અને અનુભાવ
બંધના હેતુ છે અને યોગ એ પ્રકૃતિરંધ અને પ્રદેશરંધનો હેતુ છે. યોગ
(જુઓ વિવરણ ૬૫).

૬૯. આઠે પ્રકારના પ્રકૃતિરંધ નીચે આપ્યા છે.

૭૦. સ્થિતિરંધ. જુઓ માયાન્તર પૃષ્ઠ ૪૭.

૭૧. અનુભાવબંધ. જુઓ માધાન્તર પૃષ્ઠ ૪૭.

૭૨. જુઓ. પૃષ્ઠ ૪૭. અને વિવરણ ૭૪.

૭૪. વિશેષતઃ પ્રકૃતિબંધ આઠ પ્રકારનો છે તો પણ તેના અવાન્તર ભેદ અનેક થાય છે. (૧) સમ્યગ્જ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ નથી એમ જે વિચાર થાય તે જ્ઞાનાવરણ પ્રકૃતિબંધ. (૨) આદિત મતના અભ્યાસથી મુક્તિ થતી નથી એમ માનવામાં આવે તે દર્શનાવરણ પ્રકૃતિબંધ. (૩) તીર્થંકરના દર્શાવેલા અનેક મોક્ષમાર્ગમાંથી કોઈ એકમાં વિશેષ ભાવ ન રાખવો તે અંતરાયપ્રકૃતિબંધ. આ ચાર ધાતિકર્મ કહેવાય છે, કારણ કે તે ભ્રેયસુનો પાત કરે છે. ચાકીના ચાર પ્રકૃતિબંધ અધાતિકર્મ કહેવાય છે. તે આ પ્રમાણે છે. (૧) વેદનીય—મહારે આ જાણવું જોઈએ એવું જે અભિમાન તે વેદનીય પ્રકૃતિબંધ. અથવા સીજી રીતે કહીએ તો સક્રિય સીજનો પવન અને પાવકને લીધે ધનારે ઈપદ્ પનીમાવ છે જે શરીરાકાર પરિણામનો હેતુ છે તે વેદનીય પ્રકૃતિબંધ. (૨) આ છે એવું જે અભિમાન તે નામપ્રકૃતિબંધ અથવા સીજની કલલાવરણ અથવા જુન્દુદાવરણમાં સીજને વિવે ધનાર આરંભક ક્રિયાવિશેષ તે નામપ્રકૃતિબંધ. (૩) હુ આના શિષ્યવંશમાં છુ એવું જે અભિમાન તે શોષપ્રકૃતિબંધ, અથવા સીજની શરીરાકાર પરિણામ પામવાની શક્તિ તે શોષપ્રકૃતિબંધ. (૪) શરીરયાત્રા નિમિત્ત કર્મ તે આયુષ્ પ્રકૃતિબંધ, અથવા શુક્લશોભિતનો યોગ થતાં ઉગયનુ સમિલિત રૂપ તે આયુષ્ પ્રકૃતિબંધ. આ પ્રમાણે અધાતિકર્મના પણ ચાર પ્રકાર છે. એ રીતે પ્રકૃતિબંધના આઠ પ્રકાર થયા.

૭૪. કર્મભાવથી પરિણત થયેલા અને અનંત પ્રદેશવાળા પુદ્ગલ-સ્કંધોનો આરમ્ભપ્રદેશોમાં અનુપ્રવેશ છે પ્રદેશબંધ. આત્મા અને કર્મનું સમિશ્રણ—એકરૂપ થવું તે પ્રદેશબંધ.

૭૫. સમ્યક્પ્રવૃત્તિ તે સંવર એમ પણ કહેવામાં આવે છે.

૭૬. નિર્જેર અને નિર્જેરા એકજ છે.

૭૭. સાત એકાન્ત મગનો સમાહાર તે સપ્તભંગી. સપ્તભંગીનો નય તે સપ્તભંગીનય. (મૂલમાં સપ્તભંગીનય છપાયું છે તે સદોષ છે). મોર્દે વસ્તુ ' છે ' એમ નિઘવપૂર્વક કહેવું અસાધ્ય (જુઓ પૃષ્ઠ ૫૧) શોભાથી રચાદસ્તિ વગેરે શબ્દોમાં અનિયતિત રીતે કહેવું સાક છે.

રામાનુજદર્શનનું વિવરણ.

૧. આદ્યત દર્શનમાં સ્યાદ્વાદના સંબંધમાં કહેવામાં આવ્યું છે. રામાનુજાચાર્ય આ સ્થળે જૈનનું સંબંધન કરતાં કહે છે કે જિનો જે અને-કાન્તિકષાદ માને છે તે માનવા જિવો નથી, કારણ કે જો વસ્તુ અનેકાન્ત હોય તો તે ઇકી વચ્ચે સત્ અને અસત્ બને હોય; પણ પ્રમાણદૃષ્ટિથી જોનારને જણાય છે કે જેમ ઇકજ વસ્તુ ઇકજ વચ્ચે શિત અને ઉષ્ણ હોઈ શકે નહિ તેમ ઇકજ ધર્મી ઇકજ વચ્ચે સત્ અને અસત્ હોઈ શકે નહિ.

૨. કોઈ જૈન કહેશે કે હમારું કહેવું એમ નથી કે સત્ત્વ અને અસત્ત્વ બને ઇકે કાલે ઇક ધર્મીમાં હોય, પરંતુ અનુક ધર્મી ઇકે કાલે કાંતો સત્ હોય કે કાંતો અસત્ હોય; અને જેમ 'યરોઽનુનાસિકેઽનુનાસિકો ઘા' એ સૂત્રથી યજ્ઞા અનુનાસિકનો અને અનનુનાસિકનો વિકલ્પ થઈ શકે છે, અથવા જેમ 'જીવતાસુખી અમિદોષ કરવો' એ વિધિવા-ક્યથી અને 'બ્રહ્મચારી, યુદ્ધસ્ય, ચા વાનપ્રસ્થે શિષ્યાસૂત્રના હ્યાગપૂર્વક કર્મનો સંન્યાસ કરવો' એ વાક્યથી અમિદોષ કરવાનો અને કર્મનો હ્યાગ કરવાનો વિકલ્પ થઈ શકે છે, (અર્થાત્ સમય વિધાનોમાંનું પ્ર-લેક સદં ધણાય છે), તેમ અહીં પણ સત્ત્વ અને અસત્ત્વનો ઇક ધર્મીમાં ઇક કાલે વિકલ્પ શક્યજવો. સારાંશ કોઈ કહે શે કે વસ્તુ સત્ છે તો તેપણ સદ્ છે અને કોઈ કહેશે તેજ વસ્તુ અસત્ છે તો તે પણ સદ્ છે એમ માનવું. આ પ્રમાણે કહેનારના વચન અનુષ્ઠ છે એમ જણાવવાને રામાનુજાચાર્ય ન્યાય કાવે છે કે 'વિકલ્પ ક્રિયામાં હોઈ શકે વસ્તુમાં હોઈ શકે નહિ.' કોઈ પણ ક્રિયા કરવાની હોય તો પ્રસંગાનુસાર તે તેમજ તેથી વિરુદ્ધ એ બેમાંની પ્રલેક યોગ્ય હોય પણ વસ્તુ કે જે રિપત છે તેના સં-બંધમાં આ પ્રમાણે હોઈ શકે નહિ.

૩. જેમ ગણેશમાં મનુષ્યત્વ અને હસ્તિત્વ બને છે, અથવા જેમ નૃ-સિંહમાં મનુષ્યત્વ અને સિંહત્વ બને છે તેમ વસ્તુમાં પણ સત્ત્વ અને અસત્ત્વ બને હોઈ શકે. એમ જો કોઈ કહે તો તેને માટે કહે છે કે અહીં દૃષ્ટાંત ધાર્મિક સંબંધ ઘટતો નથી, કારણ કે દૃષ્ટાંતમાં દેશભેદ કરીને (શરીરનો ઇકભાગ મનુષ્ય અને બીજો હસ્તી અને સિંહ એ રીતે) સમય ધ-

મંત્રુ અસ્તિત્વ છે પણ દાર્શનિકતા તેમ છે નહિ. જૈનો એમ નથી માનતા કે વસ્તુનો એક ભાગ સત્ છે અને બીજો ભાગ અસત્ છે. યહી કોઈ કહેશે કે વસ્તુ દ્રવ્યરૂપે સત્ છે પણ પર્યાય રૂપે અસત્ છે તો તે પણ ખોટું છે, કારણ કે દ્રવ્ય અને ગુણ બંને એક કાલમાં उत्पन्न થતા નથી, અને તેથી આ પ્રમાણે કહેવું તે વસ્તુ એક કાલમાં સત્ છે અને બીજા કાલમાં અસત્ છે એમ કહેવાની ચરાખર છે, પરંતુ આ પ્રમાણે કાલભેદ માનતા અનેકાંતતાને વાપ આપે છે. વસ્તુ એકજકાલે સત્ અને અસત્ હોય તોજ તે અનેકાન્ત કહેવાય.

૪. કોઈ જૈન કહેશે કે જાનુ અને ટુકુ એ બે પરસ્પર વિરુદ્ધ છે તો પણ કોઈ એકજ વસ્તુ એક કાલે સ્વાર્દમાં જાનુ અને પોહોઝાર્દમાં ટુકુ હોય છે તે પ્રમાણે એકજ વસ્તુ એક કાલે બે વિરુદ્ધ ધર્મયુક્ત હોઈ શકે તો તેને કહે છે કે અહીં દટાત અને દાર્શનિકતા ચરતાપણુ નથી. વસ્તુમાં જાનુ અને ટુકુ એ બે ધર્મ જોના છે તે બંને ભિન્નભિન્ન છે, સ્વાર્દ મળીનો ભાગ તે પોહોઝાર્દ મળીનો ભાગ નથી. પરંતુ દાર્શનિકતા એક કાલે જોવામાં આવતું નથી. વસ્તુમાં પ્રતિયોગીઓનો ભેદ નથી અર્થાત્ જોને સત્ અને અસત્ વિરુદ્ધ ધર્મ લગાડવામાં આવે તે ભિન્ન નથી.

૫. જૈનો માને છે કે વસ્તુમાત્ર અનેકાન્ત છે, સત્સમગીનય પણ આ પ્રમાણે અનેકાન્ત માનવો જોઈએ, નહિ તો વસ્તુમાત્ર અનેકાન્ત છે એ પ્રતિજ્ઞા જોડી થશે. પણ ત્ર્યાયશાસ્ત્ર પ્રમાણે જો દેતુ અનેકાન્ત હોય તે હેત્વાભાસ (જોડો દેતુ) હોય છે. આ પ્રમાણે જો સત્સમગીનય એકાન્ત માનવામાં આવે અથવા અનેકાન્ત માનવામાં આવે તો પણ જૈનોથી રોપયુક્ત થવાય નહિ.

૬. વસ્તુમાત્ર અનેકાન્ત (અનિશ્ચિત) કહેતાં સત્ત કે નવ પદાર્થના નિશ્ચયનું ફલ પણ અનિશ્ચિત થશે. તેજ પ્રમાણે નિશ્ચય કરનાર શિષ્ય અને નિશ્ચય કરાવનાર ગુરુ અને શાસ્ત્ર પણ વસ્તુમાત્ર અનિશ્ચિત હોવાથી અનિશ્ચિત ગણાશે. આ પ્રમાણે રામાનુજાચાર્ય સદ્વાસ્ય કહે છે કે જો મતમાં શિષ્ય, ગુરુ, શાસ્ત્ર, પ્રમાણ, પ્રમેય, એ સર્વ અનિશ્ચિત ઠરાવવામાં આવે તેમનો પ્રવર્તક તે સરેસરો તીર્થંકર કહેવાય !

૭. જૈનો ઝીવને શરીરપરિણામ માને છે તેનું આ સ્થળે સંદેહ છે.

૮. જો એમ માનવામાં આવે કે દાર્શનિક શરીરમાં જીવ દાર્શનિક જીવો હોય અને કીડીના શરીરમાં જતાં તેજ કીડી જોવડો થઈ જાય તો

તે પણ ચોટું છે, કારણ કે એમ માનતાં જીવ વિકારી થાય છે અને તેથી કૃતકર્મનો તારા અને અકૃતનો અભ્યાગમ થવાનો પ્રસંગ આવે છે.

૧. કોઈ ધમુક મલ્લસાથે કેટલીક મઝ લડવાને આવ્યા હોય ત્યારે પેલો મન સામા આવનારાઓમાંના પ્રત્યેક સાથે ન લડતાં તેમાના એક મુહ્ય સાથે લડાને તેને દુરાવે તો ધાકીના સર્વેનો પરાજય થયો એમ માનવામાં આવે. આ પ્રમાણે કેટલીક વાતો હોય તેમાથી એક મુખ્યનું ધડન કરવામાં આવે તો ધાકીની સર્વેનું ધડન થયું સમજાય. આ પ્રમાણે કરવાને પ્રધાનમહત્ત્વદ્વંશન્યાય કહે છે. જૈનાના જીવપદાર્થેનું ધડન થયું તે ઉપરથી ધાકીના પદાર્થેનું પણ આ ન્યાયથી ધડન સમજાયું.

૧૦. અહીં કેવલાદ્વૈતવાદીઓના મતનો ઉપન્યાસ કરવામાં આવ્યો છે; હવે તેનું રામાનુજાચાર્ય કેવી રીતે ધડન કરે છે તે આપવામાં આવશે.

૧૧. કેવલાદ્વૈતાવદીઓ અવિદ્યા (અજ્ઞાન) ને અનાદિ, ભાવરૂપ, અને જ્ઞાનથી નિરૂપ્ત માને છે.

૧૨. કોઈ કહેશે કે અજ્ઞાન અનાદિ ભાવરૂપ છે એમ માનવું ચોટું છે, પણ જોતાં તો તે જ્ઞાનનો અભાવ છે તો તેને કેવલાદ્વૈતવાદી આ પ્રમાણે ઉત્તર થાવે છે; પ્રત્યક્ષ એ જ્ઞાનાભાવનો વિષય નથી, કારણ કે પ્રમાકર અને કુમારિલ મઝ જ્ઞાનને એક અન્યભાવરૂપે સ્વીકારે છે.

૧૩. આ વે શ્લોકમાં અભાવ ભાવથી ભિન્ન માન્યો નથી પણ ભાવરૂપજ માન્યો છે એમ કંથુ છે

૧૪. જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ નથી માટે તેનો અભાવ પણ પ્રત્યક્ષ નથી, આથી જ્ઞાનાભાવ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો વિષય છે એમ કહેવાય નહિ. જ્ઞાનાભાવ અનુપલબ્ધિ પ્રમાણથી જણાય છે.

૧૫. જ્ઞાનાભાવ પ્રત્યક્ષ છે એમ કહેતાં આ પ્રમાણે વિરોધ આવે છે. “ હુ અજ્ઞ છું ” એ વાક્યમાં “ હુ ” એવું જે જ્ઞાન થાય છે તે, જો જ્ઞાનાભાવ પ્રત્યક્ષ હોય તો “ જ્ઞાનાભાવ ધર્મનો ધર્મો કોણ ? તો હુ એ પ્રમાણે થવું જોઈએ, “ હુ કોણ ? તો જ્ઞાનાભાવવાનું ” એ પ્રમાણે થવું જોઈએ નહિ બીજી રીતે બોલીએ તો “ હુ ” એવું જે જ્ઞાન થાય છે તે “ હુ ” જ્ઞાનનો પ્રતિ યોગી હોઈ તોજ થવું જોઈએ. આ પ્રમાણે જોતા જ્ઞાનાભાવનો અનુભવ કરનાર હુ સ્વતંત્ર ન રહેતાં જ્ઞાનાભાવ ઉપર આધાર રાખનાર હુ છું, અને અનુભ-

વિતા સ્વતંત્ર ન હોવાથી અનુભવ અસંમલિત થાય છે. કોઈ કહે શે કે “હું” એ પ્રકારનું જ્ઞાન તમે કહો છો તે પ્રમાણે નથી થતું પણ કોઈ અન્ય પ્રકારે ધાય છે તો તેને કહેવાનું કે જ્યારે જ્ઞાનાભાવનો અનુભવ તેના ધર્મી ઉપર આધાર રાખે ત્યારે તેનો સ્વતંત્ર અનુભવ થવો અશક્ય થઈ પડે છે. મીઝા શબ્દમાં કહીએ તો “હું જ્ઞાનાભાવવાનું છું” અહીં આપણે જો જ્ઞાનાભાવનો અનુભવ પ્રથમ માનીએ તો ધર્મી જે હું તેનો અનુભવ પછી થશે અને તેથી અનુભવિતા વગર પણ અનુભવ થાય એમ માનવું પડશે; જો હું એ પ્રકારની અવગતિ પ્રથમ ધાય છે એમ માનીએ તો જ્ઞાનાભાવ-સ્વ એ જે ધર્મ તે ધર્મી ઉપર આધાર રાખનાર થશે અને તેથી તેનો સ્વતંત્ર અનુભવ થશે નહિ.

૧૬. હવે ધારો કે અજ્ઞાન કોઈ ભાવરૂપ પદાર્થ છે તો તે માનતાં હું અને અજ્ઞ એ બેનો સંબંધ સ્પષ્ટ સમજાવો. જ્ઞાનાભાવને નિષેધ ધાત્વક માની-એ તો મિથિધ્વના જ્ઞાનની અપેક્ષા રહે; ભાવરૂપ માનીએ તો કોઈ અપેક્ષા રહે નહિ; માટે અભાવને ભાવરૂપ માનવામાં ચપારે સુગમતા રહેલી છે.

૧૭. રામાનુજાચાર્ય કહે છે કે ભાવરૂપ અજ્ઞાન માનો કે જ્ઞાનાભા-વ માનો એ બંને સરસાં છે. આ વાત મીઝે સિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

૧૮. હું બ્રામ્હણ છું એ વાક્યમાં બ્રામ્હણ છું એવું જે જ્ઞાન ધાય છે તે જ્ઞાનનો વિષય અને આશ્રય જે “હું” તે આ જ્ઞાનથી ભિન્ન રૂપમાં અનુભવાય છે કે નહિ? જો અનુભવાય છે એમ કહોતો આ અનુભવ તે સ્વરૂપજ્ઞાન છે. હવે તમે એમ માનો છો કે અજ્ઞાન સ્વરૂપજ્ઞાનથી નિવૃત્ત ધાય છે. પણ ઉપર પ્રમાણે જ્યારે પ્રત્યેક અનુભવમાં સ્વરૂપજ્ઞાન ધાય છે તો પ્રત્યેક અનુભવમાં અજ્ઞાન પણ નિવૃત્ત થવું જોઈએ. આ પ્રમાણે અજ્ઞાન નિલ્લનિવૃત્ત થતાં તેને ભાવરૂપ માનવું એ કંઈ ઠીક લાગતું નથી. હવે જો કહેશો કે જ્ઞાનથી ભિન્ન રૂપમાં અર્થનો અનુભવ નથી થતો તો અજ્ઞાનનો અનુભવ પણ થઈ શકશે નહીં, કારણ કે હું અજ્ઞાન છું એનો અનુભવ એ અનુભવના આશ્રય અને વિષય વગર થઈ શકે નહિ એ સ્પષ્ટ છે.

૧૯. કોઈ શાંકરમતવાદી કહેશે કે ઉપર જે તમે સ્વરૂપજ્ઞાન કહ્યું તે સ્વરૂપજ્ઞાનથી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ માનવામાં આવતી નથી પણ શુદ્ધ સ્વરૂપજ્ઞાનથી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ માનવામાં આવે છે. હવે આ શુદ્ધ સ્વરૂપા-ભાસ તે માત્ર અજ્ઞાનવિરોધી જ્ઞાનથી અસિદ્ધ ધાય છે. આ પ્રમાણે આશ્રય અને વિષયનું જ્ઞાન થતાં કંઈ અજ્ઞાન નિવૃત્ત થઈ જાય એમ કહેવાય નહિ.

માટે આશ્રય અને વિષય (હ) નુ જ્ઞાન હોય અને તે સાથે પણ અજ્ઞાનનો અનુભવ થઈ શકે.

આ પ્રમાણે કહેનારને રામાનુજાચાર્ય કહે છે કે જો એમ માની તો જ્ઞાનાભાવનો અનુભવ પણ આશ્રય અને વિષયના જ્ઞાનસાથે થશેજ. હુ અજ્ઞ છુ એ વાક્યમાં અજ્ઞ છુ એવો અનુભવ આ અનુભવનો આશ્રય અને વિષય જે હુ તે ઉપર આધાર રાખતો હશે તો પણ તેમાં વિરોધ આવશે નહિ. (વાચકને આ સ્થળે ૧૫ અને ૧૬ અક્ષરો વિવરણ જોવાને કહેવામાં આવે છે. શાંકરમતવાળા “હુ” ને જ્ઞાનાભાવનો ખર્મો અથવા પ્રતિયોગી સહે “અજ્ઞ છુ” એ અનુભવની અશક્યતા દર્શાવે છે. રામાનુજાચાર્ય “હુ” ને “અજ્ઞ છું” એ અનુભવનો આશ્રય અને વિષય સહે સજ્ઞ અનુભવની શક્યતા પ્રતિપાદિત કરે છે)

૧૯. જેમ એક ધરમા કેટલાક પદાર્થ પડેલા છે પણ તે આવળને દેખાતા નથી, હવે જો કોઈ દીવો કરે તો આ પદાર્થ કે જે પ્રથમ અપ્રકાશિત હતા તે હવે પ્રકાશિત થાય છે. ત્યાં આવળે એમ અનુમાન કરી શકીએ કે દીવ થયો તે પૂર્વે અધકાર હતો અને તેથી દીપથી જે પદાર્થો પ્રકાશિત થયા તે અધકારને કીધે અપ્રકાશિત હતા આજ પ્રમાણે જીવાદિ પદાર્થના સ્વરૂપ, શુદ્ધ સ્વરૂપજ્ઞાન થયું તે પૂર્વે અપ્રકાશિત હતા, માટે જ્યારે શુદ્ધસ્વરૂપજ્ઞાન (પ્રમાણજ્ઞાન) થી અપ્રકાશિત અર્થનો પ્રકાશ થયો તો હમણાં પ્રકાશિત થયેલા પદાર્થો પૂર્વે અપ્રકાશિત થાથી હતા તેનું કારણ જાણવું જોઈએ. જેમ દીપના દટાંતમાં દીપથી પ્રકાશિત થયેલા પદાર્થો પૂર્વે અધકારને કીધે અપ્રકાશિત હતા તેમ સ્વરૂપજ્ઞાન થયા પૂર્વે અજ્ઞાનથી જીવાદિ પદાર્થોનાં સ્વરૂપઅજ્ઞાત હતાં આ પ્રમાણે અનાદિભાવ રૂપ અજ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે.

૨૦. ૨૧. ઉપરનું અનુમાન સદોષ છે એમ રામાનુજાચાર્ય જણાવે છે, આ વાદિ પદાર્થોનાં સ્વરૂપ અજ્ઞાત હતાં ઘટલે તેઓનું અજ્ઞાન હતું. આ પ્રમાણે અજ્ઞાનને સિદ્ધ કરવાને સીમા અજ્ઞાનને સ્વીકારવું પડે છે. પણ કેવલાદ્રીત વાદીઓ અજ્ઞાન એક છે એમ માને છે, માટે આ પ્રમાણે કરતાં અપસિદ્ધાંત થાય છે અર્થાત્ તેમનાજ સિદ્ધાંતનું ચરન થાય છે. જો કદાચ કેવલાદ્રીતવાદીઓ આ અજ્ઞાનાન્તરને સાધનરૂપે જ લે તો અનુમાન વધારે થયું કહેવાશે નહિ

૨૨. પછી દ્રશ્યન્ત પળ ચોટુ છે, કારણ કે વીપ્રપ્રમા શુદ્ધ સ્વરૂપ-જ્ઞાનસાથે સરલાવી શકાય તેમ નથી વીપ્રપ્રમાતો માત્ર ચક્ષુરિન્દ્રિયને ઉપકાર કરે છે અર્થનો વોધ તો જ્ઞાનથી જ થાય છે

૨૩. જેમ શુક્તિકાદિના અજ્ઞાનનો આશ્રય શુક્તિકાદિ નથી તેમ અજ્ઞાનનો આશ્રય વ્રક્ષ નથી (આથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે અજ્ઞાન કોઈ ભિન્નભાવ રૂપ નથી પણ જ્ઞાનનો અભાવ છે)

૨૩. ઉપર વ્રક્ષને જ્ઞાનમાત્ર માની તે અજ્ઞાનનો આશ્રય ન થઈ શકે એમ કહ્યું પણ કોઈ એમ શકા કરે કે મને શુક્તિકાદિનું અજ્ઞાન છે એમ કહેવા માહુ એ શુક્તિકાદિના અજ્ઞાનનો આશ્રય ઘયો હવે “હુ” ભાવ જે છે તેનો સ્વભાવ જ્ઞાન છે તોપણ તે જેમ અજ્ઞાનનો આશ્રય થઈ શકે છે તેમ વ્રક્ષ જ્ઞાનમાત્ર છે તો પણ તે અજ્ઞાનનો આશ્રય થઈ શકે, પણ રામાનુજા નાર્યે આ શકાનું યમાધાન કરતાં કહે છે કે “હુ” જે અનુભવ કરનાર તે શુક્તિકાદિના અજ્ઞાનનો આશ્રય નથી પણ અનુભવ અથવા અનુભૂતિ જે થાય છે તેનો સ્વભાવજ એવો છે કે અનુભાવ્ય (જેનો અનુભવ કરવાનો છે તે)ને અનુગુણ થવું મને શુક્તિકાદિનું અજ્ઞાન છે એમ કહેવાનો અર્થ એમ સમજવો કે મને જે અનુભવ થાય છે તે શુક્તિકાદિના અજ્ઞાનને અનુગુણ છે

૨૪. અનુભવિતા અનુભવવાની ક્રિયા કરે છે અને જ્ઞાતાદિ જેના પર્ચાય છે એવી અનુભૂતિ પણ અનુભવિતાનું જ્ઞાનસ્વ-આત્મત્વ-છે, અર્થાત્ અનુભવિતા (આત્મા) જાતે જ્ઞાનરૂપ નથી પણ જ્ઞાન (અનુભૂતિ) ને સ્વીકે તે જ્ઞાનવાનું છે, તત્ત્વર્થ કે આત્મા જ્ઞાનરૂપ નથી પણ જ્ઞાન આત્માનો ધર્મ-ગુણ-છે

૨૫. સૂર્ય પ્રમારૂપ છે તો પણ સૂર્યની પ્રમા એમ કહેવાય છે પ્રમા સૂર્યથી દૂર જઈ શકે છે તેમજ તે રૂપવાળી છે માટે તે દ્રવ્ય છે, પણ તે સાથે કોની પ્રમા એમ કહેતાં સૂર્યની પ્રમા એમ કહેવાય છે તેથી તે ગુણ છે આ પ્રમાણે આત્મા વિદ્યુ છે તો પણ ચૈતન્ય તેનો ગુણ છે. નીચેના શ્રુતિ વાક્યથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે આત્મા પોતામાં જ જ્ઞાનપન છે વૃદ્ધિ નહિ પણ વહાર પણ જ્ઞાનપન છે આત્માનું પોતામાં જ્ઞાનપન હોવું તે પોતાનું જ્ઞાનરૂપ હોવું છે, અને વહાર જ્ઞાનપન હોવું તે પોતાના જ્ઞાનગુણને સ્વીકે છે વહાર વૃદ્ધિ પોતાના આશ્રયથી અન્યથા આ પ્રમાણે જ્ઞાન પોતાના આશ્રયથી અન્ય જગ શકે છે માટે તે ગુણ પણ છે

૨૬. અનૂતેન દ્વિપ્રત્યુઠા એ જીતિથી અવિદ્યાનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ નથી થતું એમ વતલાવવામા આવે છે. અનૂત એટલે અજ્ઞાન નહિ પણ જ્ઞાતી અન્ય કશક, જ્ઞાત એટલે મજિષ્ઠી થતો દૃષ્ટાક્ષાત્કાર. અનૂત એટલે સસારચક્રમા ફેરવનાર કર્મ.

२७. माया एतले अज्ञान नहि, पण विचित्र पदार्थने उत्पन्न करवा-
नू सामर्थ्य.

૨૮. અર્ધાપતિષ્ઠી ભાવરૂપ અજ્ઞાન સિદ્ધ કરવામા આવે તો તે પણ છોટુ છે જો જીવનુ ઈશ્વર સાથે એક્ય થાય તોજ અર્ધાપતિષ્ઠી કહેવાય કે એક્ય પૂર્વે દ્વિતનો અનુભવ હોવામા કારણરૂપે અજ્ઞાનને માનવું જોઈએ. પણ એમ કહી છેજ નહિ.

૨૧. તત્ત્વમસિ મહાવાક્યનો રામાનુજાચાર્ય આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે. તદેક્ષત યદ્વસ્વાસ્ સ્વાદિ વાન્યર્થો તત્ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને ક્ષય છે તાંત્રા જૈનો. એના સગુણ પ્રદ્મનુ વાચક છે. ત્વપદ વિદ્વિશિષ્ટ પ્રદ્મ જૈનુ જીવ શરીર છે તેનુ વાચક છે, કારણ કે તત્ અને ત્વનુ સામાના-વિકરણ્ય છે, અને સામાનાધિકરણ્ય થે પ્રકારવાદી પ્રકજ વસ્તુમા સમથે (એક પ્રકારની થે વસ્તુઓમા ન સમથે).

૩૦. શાકરમતવાંશીઓ તત્ પદનો અર્થ મમ્હ અને ત્વ પદનો અર્થ જીવ સર્વે ભાગત્યાગ સુક્ષ્ણાથી જીવના અલ્પજ્ઞત્વાદિ ભાગનો અને મમ્હના સર્વજ્ઞત્વાદિ ભાગનો ત્યાગ કરી સમયનું સામાનાધિકરણ્ય શક્ય ગણી એકમ જગાવે છે.

૩૧. યાચકે ઉપર જોયુ હશે કે રામાનુજાચાર્યે જે પ્રકારવાળી એકજ વસ્તુનુ સામાનાધિકરણ્ય શક્ય મારે છે, પણ શાંકરમતવાદી દેશાન્તર અને કાલાન્તરમાં રહેલી જે વસ્તુઓનુ “ આ તે ” એમ કહેવામાં સામાનાધિકરણ્ય રહ્યુ છે એમ કહે છે. રામાનુજાચાર્યે કહે છે કે જો દેશાન્તરમા ભિન્ન વસ્તુઓ ર્હૈયે તો જે વસ્તુઓ માનવી પડે પણ કાલાન્તરમા ભિન્ન ર્હૈયે તો એકજ વસ્તુથી બાલે અને એતદેશસ્થને વર્તમાન-કાલગત માનીયે અને દૂરદેશસ્થને મૂતકાલાગત માનીયે તો પણ એક વસ્તુથી ચાલવાને કર્મ બાધ નહે લેમ નથી. માટે એકની એકજ વસ્તુમાં સામાનાધિકરણ્ય સમજે પણ જે વસ્તુઓમાં સમજે નહિ.

૩૨. 'તત્ સ્વમ્ અસિ' થઈ (લક્ષણા લેતા) તત્ને તેના રૂપમા નથી સમજતા પણ સર્વશત્વાદિ ભાગ રહિત રૂપમાં સમજીએ છીએ તેમજ સ્વમ્ને પણ અલ્પશત્વાદિ ભાગ રહિત સમજીએ છીએ. આ પ્રમાણે પ્રત્યભિજ્ઞા (પૂર્વાનુભૂતવસ્તુનુ વસ્તુદર્શન ચયતે ચતુ સ્મરણ) નો સ્વીકાર કરવામા આવતો નથી. હવે રામાનુજાચાર્ય કહે છે કે આ પ્રમાણે પ્રત્યભિજ્ઞાને ન માનીએ અને એકની એક વસ્તુને તત્તાવિશિષ્ટ અને હૃદતા—વિશિષ્ટ માનીએ તો એકજ વસ્તુનાં તત્તા અને હૃદતા એકનાં એક નહિ ૨ હેતાં જુદા જુદા થશે અને આમ ધવાધી પદાર્થમાં સ્થાયિત્વ રહેશે નહિ. આ પ્રમાણે ઉભયપદમા લક્ષણા (ભાગત્યાગ લક્ષણા) લેતા બાધ નડશે માટે તે પ્રમાણે કરવું યાચક છે.

૩૩. જીવ બ્રહ્માત્મક કહેવાય છે તેનો અર્થ રામાનુજના મત પ્રમાણે બ્રહ્મ જીવનો આત્મા છે અર્થાત્ જીવ બ્રહ્મનુ શરીર છે એવી ધાય છે બ્રહ્મ આત્મા ચત્ત્વ રા બ્રહ્માત્મક એમ સમાસ લેવો.

૩૪. સર્વ શબ્દ પરમાત્માના વાચક છે, પણ સર્વ શબ્દધી કહેવામા આવતા પદાર્થ પરમાત્મા નથી. દેવશરીર, મનુષ્યશરીર, હૃદ્યાદિ (જેને દ્વાર કહે છે તે) જીવના શરીર છે આ સર્વ શરીર કદ એક કહેવાય નહિ તેમજ જીવસાથે તેઓની એકતા પણ મનાય નહિ. આજ પ્રમાણે સર્વ પદાર્થ બ્રહ્મનાં શરીર છે અર્થાત્ બ્રહ્મ સૂત્રાત્મા સર્વમા રહે છે પણ તેથી સર્વ બ્રહ્મ છે એમ કહેવાય નહિ.

૩૫. દેવાદિ સર્વ શબ્દ જો કે તત્ત્વદ્વાચ્ય વિવિધ પદાર્થના વાચક છે, તો પણ પરપારાએ કરીને તે જીવ અને ईશ્વરના વાચક છે.

૩૬. દેવાદિ શબ્દ જીવના વાચક છે અને જીવ દેવાદિધી પૃથક્ નથી. દેવશરીર અને જીવના યોગને દેવ કહીએ છીએ, પણ આ યોગ વગરની સ્થિતિને તુ કહેવું તે આપણે ગણતા નથી. જીવાત્માના યોગ વગરનો મનુષ્યદેહ મનુષ્ય કહેવાય નહિ. આ પ્રમાણે દેવ, મનુષ્ય હૃદ્યાદિ શબ્દ જીવાત્માયુક્ત દેવશરીર કે જીવાત્માયુક્ત મનુષ્યશરીરના વાચક છે.

નિર્વિકલ્પ નથી. કારણ કે જ્યારે તે પદાર્થ સ્પષ્ટ જણાય છે ત્યારે આપણે કહી શકીએ છીએ કે ' જે થોડા વસ્તુ ઉપર નિર્વિકલ્પ (અસ્પષ્ટ) જણાતો હતો તેજ આ પદાર્થ છે. ' આ પ્રમાણે નિર્વિકલ્પત્વ એક એક વિકલ્પ છે

૩૯. શાંકરમતવાદીઓ માને છે કે સત્ત્વમસ્યાદિ મહાવાક્યથી સંસારની નિવૃત્તિ થાય છે માટે સંસાર માયા (અવિયા) નું કાર્ય છે, કોઈ પણ વસ્તુ નથી, રામાનુજાચાર્ય કહે છે કે આ પ્રમાણે થતું નથી, કારણ કે એ વાક્ય પણ અજ્ઞાનમૂલક છે

૪૦. બ્રહ્મને સત્ત્વ પ્રપચનું કારણ માનતા પણ ' એકના જ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન થાય છે ' તો પછી પ્રપચને મિથ્યા માનવાનું કઈ ફલ નથી

૪૧. અસત્ત્વ વિજ્ઞાન અસંભવિત હોવાથી ' કયા એકના વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન થાય છે ? ' એ પ્રતિજ્ઞા સાધિત થાય છે

૪૨. મૃદ્ એ એક સત્ત્વ છે અને પટ્ટોદિ સર્વ મૃદ્ના વિકાર છે. નામમાત્રનું મૂલ વાળીમા છે. રૂપાદિ વાક્યોનું તાર્કિક જગત્તે અસત્ત્વ કહેવાનું નથી પણ કારણાવસ્થા બ્રહ્મને પ્રલય અને કાર્યાવસ્થા બ્રહ્મને સૃષ્ટિ માનતાં આ શ્રુતિનો સિદ્ધાન્ત અધિક સુસ્ટ થાય છે.

૪૩. કેટલાક અતિવાક્યો બ્રહ્મના નિર્ગુણત્વનો ઘોષ કરે છે તેનું તાર્કિક બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે એમ નથી પણ તે પ્રકૃતિના દેય ગુણથી રહિત છે એમ સમજવું બ્રહ્મ સર્વ શોભન ગુણથી યુક્ત છે

૪૪. નાનાત્વનો નિવેધ જગત્તું મિથ્યાત્વ સૂચવતો નથી પણ બ્રહ્મથી પૃથગ્ વસ્તુના સદ્ભાવનો નિવેધ કરે છે.

૪૫. આ રૂપમાં રામાનુજાચાર્ય અભેદનો સ્વીકાર કરે છે.

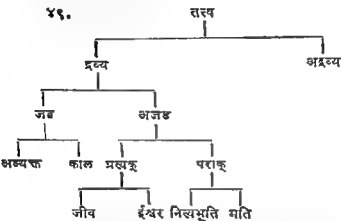
૪૬. બ્રહ્મ એક હોવા છતાં પણ સ્વત્વીત્વથી અનેક થાય છે એમ માનવામાં આવે છે તેથી આ સંપ્રદાયવાદ્ય અભેદાભેદ વાદી (ભેદ અને અભેદ વચ્ચેનો સ્વીકાર કરનાર) કહેવાય છે

૪૭. ચિન્ (જીવ) અવિત્ (જદ) અને હૈશ્વર એમનાં સ્મરણ તથા સ્વરૂપ એક એકથી નિમ્ન માનવામાં આવે છે તેથી ભેદનું પ્રદર્શન થાય છે

આ પ્રમાણે અભેદ, ભેદાભેદ, અને ભેદ એ ત્રણે આ નયનાં તત્ત્વ છે

૪૮. અહીં જીવનુ સ્વરૂપ આપવામાં આવે છે. અવિદ્યાનો અર્થ મિ-
થ્યાજ્ઞાન નહિ પણ કર્મ છે. જીવ વસ્તુતઃ ચિદ્રૂપ છે તો પણ આ અજ્ઞાતિ
કર્મરૂપ અવિદ્યાથી વેષિત છે. કર્મનુસાર તેના સ્વાભાવિક જ્ઞાનનો સ-
કોચ વિકાસ થાય છે અને આ સકોચ વિકાસને અનુસાર અચિત્ જે
ભોગ્ય તે સાથે તેનો થોડો અથવા ઘણો સંસર્ગ થાય છે અને તે પ્રમાણે
તે સુખ દુઃખ અનુભવે છે. ईश्वरનુ જ્ઞાન (ઓઢલાણ) અને તેની પ્રા-
પ્તિ એ જીવના સ્વભાવ છે.

૪૯.

દ્રવ્યનું લક્ષણ:—નાના દણાવાળું હોવાપણું.

અઘ્યક્ત (પ્રકૃતિ) નુ લક્ષણ:—સત્ત્વાદિ ગુણથી યુક્ત.

કાલ:—સતતસરાદિરૂપ.

જીવ —અણુરૂપ અને ઘોષવાનું

ईश्वर —જીવથી અન્ય આત્મા (જીવધર્મથી રહિત આત્મા)

નિત્યભૂતિ:—શુદ્ધસત્ત્વરૂપતા, પરમ વત્ત્યાળ.

મતિ=જ્ઞાતા અને જ્ઞેયનો અવભાસ.

૫૦. રામાનુજાચાર્ય જીવના આ સ્વરૂપથી જીવ ईश्वરના એકયનો
નિવેધ કરે છે.

૫૧. ચિત્ અચિત્ અને ईश्वર એ ત્રણમાંના બીજા પદાર્થનુ સ્વરૂપ
આપે છે.

૫૨. જગત્તું નિમિત્ત તેમજ ઉપાદાન કારણ ईश्वर છે.

૫૩. ૫૪. આ રચણે વાચકે રામાનુજમત અને શાંકર મતનો ભેદ જોવાનો છે. ‘ યાથાત્મ્યના અનુભવને અનુગુણ ’ એ ईश्वરના સ્વપદ્મું વિરોપણ છે; આ પદનો અર્થ આ પ્રમાણે લેવો, પોતે તદ્ભૂત થયો છે એવો અનુમય જેમા રહેલો છે તેવું; આ પ્રમાણે કહેવાનો હેતુ એ છે કે જીવ ईश्वર થતો નથી; મોક્ષ (ईश्वરપદ) માં પણ તેને હું ईश्वરના જેવો પણ ईश्वરથી વ્યતિરિક્ત છીં એવું માન રહે છે

૫૫. ૫૬. વ્રજ્ઞનો અર્થ સગુણ પુરુષોત્તમ લેવામાં આવે છે. અયા. તો ધર્મજિજ્ઞાસાથી આરંભાતા પૂર્વમીમાંસામાં કહેલી કર્મના જ્ઞાન અને અનજ્ઞાનથી પરંપરાળ વ્રજ્ઞજ્ઞાન થાય છે. માટે પર્વ અને ઉત્તર મીમાંસાન

કયથી જેનું વિધાન કરવામા આવે તે ઉપરથી કોઈ અન્યનિ કર્તવ્યતાનું અનુમાન થાય તો તે અનુવાદથી થયુ એમ કહેવાય.

૬૩. અમુક પુરુષને કારણવશાત્ શાસ્ત્રના અર્થની પ્રાપ્તિ ન થાય તો પણ તેથી શાસ્ત્ર અર્થરહિત છે એમ કહેવાય નહિ, શાસ્ત્ર તો અર્થવત્ છેજ. આ પ્રમાણે શાસ્ત્ર કે જે નિત્ય અર્થવત્ છે તેના અર્થના પ્રદર્શનને માટે ધ્વજ સાથે મનનની પણ આવશ્યકતા જણાય છે, માટે મનનનુ જોકે વિધાન નથી તો પણ અનુવાદથી તેની કર્તવ્યતા સિદ્ધ થાય છે.

૬૪. આ પ્રમાણે રામાનુજાચાર્ય નામસ્મરણને પ્રાધાન્ય આપે છે.

૬૫. ધ્યાન અથવા ઉપાસના તે સ્મરણ અને આ સ્મરણ તેજ આત્માનુ દર્શન છે

૬૬. આ વાક્ય જ્ઞાન થવામા ईश्वरપ્રસાદની આવશ્યકતા દર્શાવે છે.

૬૭. ભક્તિનુ આ લક્ષણ પ્રશસ્ય છે. ભક્તિ એટલે જ્ઞાનવિશેષ. ભક્તિનુ પ્રયોજન ભક્તિજ હોવાથી ભક્તિ સાધ્ય અને સાધન બને છે. ભક્તિથી પુરુષોત્તમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૬૮. આ લક્ષણથી લક્ષિત જગત્સૂનો અર્થ વિશ્વ છે.

૬૯. શાસ્ત્રજ્ઞાનથી આત્મજ્ઞાન થાય છે અને આત્મજ્ઞાનથી બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે, આ પ્રમાણે આત્મજ્ઞાન બ્રહ્મજ્ઞાન નથી પણ બ્રહ્મજ્ઞાનનો હેતુ છે.

૭૦. તેને પુત્ર થયો છે એ વાત્ય માત્ર ચનેલી યાત જણાવે છે, એ કોઈ પણ રીતે કોઈ પણ પ્રવૃત્તિનો નિયંધ કે વિધાન કરતુ નથી, તો પણ તે નિષ્પ્રયોજન છે એમ કહેવાય નહિ, કારણ કે હર્ષ ઉત્પન્ન કરવારૂપ કાર્ય તે કરે છે.

પૂર્ણપ્રજ્ઞદર્શન.

૧. કેવલાદ્વૈતવાચી ધમ્મહ ને સજાતીય વિજાતીય અને સ્વગત એ ત્રણે ભેદથી રહિત માને છે, આનન્દતીર્થના અનુયાયીઓ (મધ્વસપ્રદાયવાચી) ધમ્મહ ને ભેદયુક્ત માને છે, કેવલાદ્વૈતનાદીઓ (શાકરગતવાદીઓ) કહે છે કે અપનિપદ્નુ તાત્પર્ય ધમ્મહ ન અદરહિત ઠરાવવાનું છે મધ્વસપ્રદાયવાચી કહે છે કે અપનિપદ્નુ તાત્પર્ય ધમ્મહને ભેદરહિત ઠરાવવા જેવું દેખાય છે પણ તેમ ધોવું જોઈએ નહિ, કારણ કે શ્રુતિનો અર્થ ટીકા પ્રમાણને અનુસાર સમજવો જોઈએ. હવે જો પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનયા ધમ્મમા ભેદ સિદ્ધ થાય તો શ્રુતિ પણ ભેદપર છે એમ સમજવું

૨. પૂર્વેપક્ષી (અભેદવાદી) ભેદને પ્રત્યક્ષ માનનાર ને પૂછ છે કે ભેદ પોતેજ પ્રત્યક્ષ છે કે ભેદ ધર્મ જેનો છે એવા ધર્મના સ્વરૂપના તે પ્રત્યક્ષ છે ? ઘટ પટયા ભિન્ન છે એમ કહેવામાં ઘટનો પટથી ભેદ પોતેજ પ્રત્યક્ષ છે કે આ ભેદનો ધર્મો જે ઘટ તેનો પ્રતિયોગી જે પટ તને આધારે પ્રત્યક્ષ છે ?

૩. ઘટનો પટથી ભેદ છે એમ કહેવામાં પટની અપેક્ષા થાય છેજ અને તેથી ઘટના જ્ઞાન વગર ભેદનું જ્ઞાન પણ ન થાય, માટે ભેદ પોતેજ પ્રત્યક્ષ છે એમ તો કહેવાય નહિ.

૪. હવે જો પટ કે જે ભેદ ધમના ધર્મો ઘટનો પ્રતિયોગી છે તેના જ્ઞાનને આધારે ભેદનું જ્ઞાન થાય છે એમ કહેવામાં આવે તો પટના જ્ઞાન પછી ભેદનું જ્ઞાન થાય છે કે પટનું જ્ઞાન અન ભેદનું જ્ઞાન સપાતે થાય છે?

૫. મુદ્ધિનો વ્યાપાર વિરામ સદ્ સર્વને (અર્થાત્ પ્રથમ એકનું જ્ઞાન પછી ટીકાનું એ પ્રમાણે) થતો હોય તો પટના જ્ઞાન પછી ઘટના ભેદનું જ્ઞાન સમયે પણ એ પ્રમાણે થતું નથી. માટે પટનું જ્ઞાન અને ઘટના ભેદનું જ્ઞાન સપાતે થાય છે એ પણ લેવો જોઈએ.

૬. ભેદજ્ઞાન એ પટજ્ઞાનનું કાર્ય છે માટે તે સપાતે ઉત્પન્ન થાય છે એમ પણ મનાય નહિ, કારણ કે કાર્ય કરતાં કારણ પ્રથમ હોવું જોઈએ

૭. હપર મેદ પ્રલ્લક્ષ માનતા જે જે વાધ નડે તે જણાવ્યા હવે આ સ્થલે આ વાધ નિરર્થક છે એમ જણાવી મેદ પ્રલ્લક્ષ છે એમ સિદ્ધ કરવામા આવે છે. મેદ વે પ્રકારનો છે વસ્તુસ્વરૂપમેદ અને ધર્મિમેદ; હપર જે દૂષણ કદ્દા તે ધર્મિમેદના સવધર્મા છે વસ્તુસ્વરૂપ મેદના સવધર્મા નથી.

૯. મધ્વસપ્રદાયવાલ્લા વસ્તુસ્વરૂપમેદને માને છે અને હપર જે દૂષણ કદ્દા તે ધર્મિમેદના છે, માટે તે દૂષણ અહીં નિરર્થક છે. આ પ્રમાણે સ્વરૂપમેદ માનનારને ધર્મિમેદના દૂષણથી દૂષિત કરવો તે એકને કરવાની શિક્ષા બીજા કોઈ ગમે તેને કરવા જેવું છે.

૧૦. મેદ સર્વત્ર પ્રતિયોગીની અપેક્ષાપૂર્વક જોવામા આવે છે, ઘટ પટથી મિત્ર છે એમ આપણે પટથી અપેક્ષા જાણીએ છીએ આ પ્રમાણે મેદના પ્રલ્લક્ષ જ્ઞાનમા પ્રતિયોગીનાં અપેક્ષા અનુભવ સિદ્ધ છે હવે જો વસ્તુસ્વરૂપમેદ માનીએ તો ટક્ત અપેક્ષા નિરર્થક થાય છે આ પ્રમાણે અનુભવ સિદ્ધ વસ્તુ નિરર્થક થઈ જાય માટે વસ્તુસ્વરૂપમેદ જેવું કંઈ છે જ નહિ

સિદ્ધ થાય છે કે ગવયદર્શન પહેલાં પણ ગાય ગવયધી ભિન્ન છે એમ તે માને છે.

૧૫. દૂધ અને પાણીનું મિશ્રણ એકરૂપ ચડે જાય છે અને ત્યાં જે ભિન્ન વસ્તુઓ રહેલી છે એમ આપણે જોઈ શકતા નથી; હવે જો ભેદ વસ્તુસ્વરૂપ છે એમ માનીએ તો આ મિશ્રણમાં પણ પ્રલેકના ભેદનો અવ-માસ થવો જોઈએ; પણ તે પ્રમાણે થતું નથી; માટે ભેદ વસ્તુસ્વરૂપ નથી. આમ કહેનારને કહે છે કે અતિદૂરરવ, અતિસામિપ્ય, इत्यादि कारणोंने लीधे भेदनु ग्रहण થતું નથી જો કે ભેદ તો છેજ, દૂધ અને પાણીના અતિસામિપ્યથી તેઓનો પોતપોતાનો વસ્તુસ્વરૂપભેદ જણાતો નથી.

૧૬. ઉપર વસ્તુસ્વરૂપભેદ પ્રલક્ષ છે એમ સિદ્ધ કરી હવે ધર્મભેદ પણ પ્રલક્ષ માનતાં કરે યાથી નથી એમ સિદ્ધ કરે છે. ઘટના ધર્મનો ભેદ ઘટના અને પ્રતિયોગી ઘટના સાચી સમજાય છે. હવે કોઈ કહે-શે કે ધર્મભેદ માનતા એક પ્રકારની અનવસ્થા આવે છે. ભેદ પોતે પણ એક ધર્મ છે અને આ ધર્મ પણ કોઈ અન્ય ધર્મથી ભિન્ન હોવો જોઈએ (નહિ તો ધર્મભેદ મનાશે નહિ). આ પ્રમાણે એક ભેદ વીજા ભેદથી ભિન્ન, યજ્ઞી તે ત્રીજાથી ભિન્ન એમ પાર ન આવે ત્યાંસુધી જલુ પડશે; માટે ધર્મ-ભેદ આ અનવસ્થા દોષને લીધે સ્વીકાર્ય નથી. આ પ્રમાણે શકા કર-નારને કહે છે કે આ અનવસ્થાથી કર્મ મૂલ ભેદનો ઉચ્છેદ થતો નથી. અનવસ્થા ઉચ્છેદક હોય તોજ દોષ ગણાય; એટલુંજ નહિ પણ ભેદ અને ભેદ છે ધર્મ જેનો એવો ભેદી એ વે તો ભિન્ન રહેવાનાજ. માટે ધર્મભેદ પણ પ્રલક્ષ છે.

૧૮. ઉપર જે અનવસ્થા કહી તેમા એમ કશું કે ભેદને પણ ભેદ હોવો જોઈએ, કારણ કે ઉપરનું અનુમાન કરવાને દૃષ્ટાંત લેવું જોઈએ; હવે જો આ દૃષ્ટાંત ભેદ લઈએ તો તે લઈ શકાશે નહિ, કારણ કે દૃષ્ટાંતરૂપે લીધેલો ભેદ પણ ભેદવાલો હોવાથી સાધ્યવત્ થશે. આ પ્રમાણે દૃષ્ટાંતનો ઘાત થવાથી નિર્દોષ અનુમાન ચડે શકશે નહિ. આ પ્રમાણે અનવસ્થા લા-વવા જતાં અડચણ પડશે અને તે દુમારા સ્થાનમાં એટલે સુધી ઉત્તરશે કે હમે ધોડું (ચોલ માન) માગીએ તો પણ તમે ધણું (તેલનો પડો) આપી દેશો માટે અનવસ્થા પણ અસિદ્ધ છે.

૧૯. હવે જો કહો કે દૃષ્ટાંતને માટે જે ભેદ લેવામાં આવે છે તે ભેદરહિત છે તો એમ સિદ્ધ થયું કે ભેદ ભેદરહિત હોઈ શકે, આ પ્રમાણે

દષ્ટાત લેતાજ અનુમાનથી સિદ્ધ કરવાનો વિષય સ્રોટો થઈ જશે, અને વરને મારવાને કન્યા પરણાવ્યા જેવું થશે.

૨૦ આ પ્રમાણે અનવસ્થા દોષ ભાવતા તમારાજ મૂલનો ક્ષય થશે તેથી અનવસ્થા દોષ ભાવશેજ નહિ. (પ્રથમ અનવસ્થા આવે તો પણ તેથી કંઈ દ્વાનિ નથી એમ કળુ, હવે અનવસ્થા સમ્બંધિતજ નથી એમ સિદ્ધ કરી આપ્યું).

અલ્યાર સુધીમા ભેદ પ્રત્યક્ષપ્રમાણગોચર છે એમ કહી હવે તે અનુમાનપ્રમાણગોચર છે એમ કહે છે.

૨૧. નારાયણ (બ્રમ્હ) ઝીવથી ભિન્ન છે, કારણ કે તે ઝીવને શેવ્ય અને જ્ઞેય છે. નારાયણના શેવ્યત્વ અને જ્ઞેયત્વને માટેના પ્રમાણો આપવામા આવ્યા છે.

૨૨. મને પ્રથમ આ સૂત્ર ઓટું સમજાયું હતું હાલ હું તે આ પ્રમાણે સમજું છું.

જગદ્ધવાપારયર્જન પ્રભુકરણાસન્નિહિતસ્વાત્ ।

મુક્ત પુરુષ જગદ્ધવાપારથી રહિત છે, કારણ કે પ્રભુ જગત્નું કરણ (ધ્યાપારવાકારણ) છે, અને મુક્ત જગત્ સાથે સન્નિહિત નથી. આ અર્થ પણ યથાર્થ છે કે નહિ તેની મને શકા છે

કહેવાનું તાત્પર્ય મુક્ત અને હિંશર વચ્ચેનો ભેદ જણાવનો એ છે

૨૩. ' બ્રમ્હને જાણે છે તે બ્રમ્હ ધ્યાય છે ' એ વાક્યનો અક્ષરશ અર્થ ન લેવો, પણ ' બ્રમ્હના જેવો ધ્યાય છે ' એમ લેવો. આ પ્રમાણે આ વાક્યથી અભેદ સિદ્ધ થતો નથી.

૨૪. ચેત્સાદ્વૈતવાદીઓ એમ માને છે કે જેમ રજ્જુમા શવ ઓતિથી જણાય છે તેમ હિંશરમા જગત્ આસિથી જણાય છે, પણ આ માનવું (મધ્વા વાદના બહેવા પ્રમાણે) ઓટું છે, કારણ કે રજ્જુમાં સર્પની ઓતિ ચ. મામાં રજ્જુ અને ચર્પના મેલેષ (ભેદ) નું અદર્શન હતું છે. હવે હિંશરના સપ્તમમા આ પ્રમાણે ચને નહિ, કારણ કે હિંશરને (જીવામાજે હિંશરથી અભિન્ન છે તેને) કોઈ પણ પ્રકારના વિશેષનું અદર્શન હોય એમ માનવું યદોષ છે, હિંશર સર્વજ છે.

૨૫. ' પરમાર્થથી અદ્વૈત ' એ વાક્યનો અર્થ જોવા એવો છે.

૨૫ (પૃષ્ઠ ૮૩ પક્ષિ ૨૨) છારોગ્ય હપનિપદ્મા દશાન્તન-વક્રમા પણ જ્ઞાનદર્પીર્થના અભિપ્રાય પ્રમાણે ભેદન પ્રતિપાદન કરવામાં

આવે છે. અભેદનો ઉપદેશ લેવાનું પ્રયોજન સંપૂર્ણ દૃશાન્ત આપતું
 એજ છે.

૨૬. મેદ માર્ગને ‘ એકના વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન ’ એ શ્રુતિની
 ઉપપન્નતા આ પ્રમાણે વતાવી શકાય છે.

૨૭. એકના વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન એ શ્રુતિવાક્યનું તાત્પર્ય કાર-
 રણના અને પ્રધાનના વિજ્ઞાનથી કાર્યનું અને અપ્રધાનનું વિજ્ઞાન થાય છે
 એમ કહેવાનું છે, પ્રપંચ મિથ્યા છે એમ કહેવાનું નથી. દૃશાન્તમાં ‘ મા-
 ડીનું જ્ઞાન થતાં સર્વ માડીના પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે ’ એમ ન કહેતાં
 ‘ એક મૂર્તિપદના જ્ઞાનથી ’ એમ કહ્યું છે તે આટલા માટેજ છે. ‘ એક ’
 અને ‘ પિંદ ’ એ કે શબ્દો ઉપરથી કારણ અને પ્રધાનનું પ્રહન કરવું વ-
 ખારે યોગ્ય છે.

૨૮. વાચારંભણ સાથે વિકાર જન્મ યોજીને અને નામધેય મૃતિકા
 સાથે યોજીને વાચારંભણ શ્રુતિનો આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે.

૨૯. વાચારંભણથીજ નામધેયનો અર્થ મળે છે. અને મૃતિકા એજ
 જો કેવલ હોય તો ‘ એ ’ વદ નિરર્થક થાય છે.

૩૦. પ્રપંચ મિથ્યા છે એ વાક્યમાં પ્રપંચને મિથ્યાત્વ ધર્મ લગાડવાનો
 આવે છે. આ ધર્મ (પૂછે છે કે) મિથ્યા છે કે સત્ય છે. જો કહો કે
 સત્ય છે તો પ્રપંચમાંની એક વસ્તુ-મિથ્યાત્વ સત્ય થતાં પ્રપંચ મિથ્યા છે
 એમ કહેવું અનુપપન્ન ઠરે છે. જો કહો કે મિથ્યાત્વ મિથ્યા છે તો તેથી
 વિરુદ્ધ સત્યત્વ પ્રપંચને લાગુ પડી શકે છે અને પ્રપંચ સત્ય થાય છે.

૩૧. થી ૩૩. ઉપરનો વિકલ્પ ચોટી છે એમ વતાવવાને પૂર્વપક્ષી
 પ્રયત્ન કરે છે.

ઉપરનો વિકલ્પ ન્યાય વિરુદ્ધ છે, કારણ કે તેમાં નિલસમ
 નામનો જાતિભેદ આવે છે. સ્વવ્યાપાતક ઉત્તર જાતિ છે નિલસમ
 એ એક જાતિનો ભેદ છે.

“ અનિત્યત્વ નિલ છે કે અનિલ છે ? ” એ વિકલ્પ નિલસમ-
 જાતિનું ઉદાહરણ છે; અહીં આપણાથી એક વળ વધે શકાતો નથી.

અનિત્યત્વ નિલ છે એમ કહેતાં ધર્મી (જેને અનિત્યત્વ ધર્મ
 લગાડવાનો આવે છે તે) નિલ થઈ જાય છે અને નિલ છે એમ કહેતાં
 તે અનિત્ય થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે આ વિકલ્પ સ્વવ્યાપાતક દોષાથી
 ને ન્યાય વિરુદ્ધ મનાય છે. મિથ્યાત્વ મિથ્યા છે કે સત્ય છે એ વિકલ્પ

પણ આવોજ છે. નિલસમજાતિનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આવવામાં આવે છે:—

જ્યારે અમુક ધર્મ તદ્દુપ (એવો છે) કે અતદ્દુપ (એવો નહિ) છે એમ ઉપપત્તિપૂર્વક કહી શકાય નહિ અને તેથી ધર્મો (તે ધર્મ જેને છે તે) ના તે ધર્મનો નિવેધ કરવામાં આવે ત્યારે નિલસમજાતિ દોષ યાય. મિથ્યાત્વ મિથ્યા છે અને અમિથ્યા છે એમ આવનાથી સોપ-પત્તિક રીતે કહી શકાય નહિ તે ઉપરથી જગત્ના મિથ્યાત્વ ધર્મનો નિવેધ કરવો તે નિલસમજાતિ દોષ છે.

૩૪. ઉપરજક ધર્મ=વિશિષ્ટ ધર્મ. અન્વયિત્વ=જેવો અર્થ હોય તેવો અર્થ હોવા પશુ. અન્વયિત્વથી વિશિષ્ટ ધર્મો સરસા થઈ જાય છે અર્થાત્ તે વિશિષ્ટ રહેતા નથી

૩૫. ઉપર જે જગત્ના મિથ્યાત્વનો નિવેધ કરવામાં ચાપેલા વિકલ્પના સ્વરૂપમાં દોષ ચતાવ્યો તે ચરો નથી એમ સિદ્ધ કરીને સિદ્ધાન્તી વિકલ્પની સ્વાર્થતા જણાવે છે —

તમે સ્પષ્ટ વિકલ્પમાં નિલસમજાતિદોષ દોષાનુ પડ્યોજે પણ એ દોષનુ મૂલ ચતાવતા નથી અર્થાત્ કહેતા નથી કે એ દોષ સાચી થયો. આ ક્યલે હમે સિદ્ધ કરી આપીએ છીએ કે હમારા વિકલ્પમાં નિલસમજાતિ દોષ ધતોજ નથી. પ્રયત્ન તો નિલસમજાતિ દોષના મેદ જોડે, તે મુદ્દય વે છે, સાધારણ અને અસાધારણ, સાધારણ નિલસમજાતિ દોષ તે એ કે જે પોતાના સિદ્ધાન્તનો વિષાદ કરે, અસાધારણના ત્રણ મેદ છે, (૧) જેમાં સુક્ષ્મ (અપેક્ષિત) અગતી ચામી હોય તે, (૨) જેમાં અસુક્ષ્મ—અનપેક્ષિત—નકામુ—અગ વચારે આવી જતુ હોય તે અને (૩) જે પોતાનો વિષય ન હોય તેમાં એની ઘટિ હોય તે. દવે જગત્નુ મિથ્યાત્વ મિથ્યા છે કે તત્ત્વ છે એ વિકલ્પમાં પોતે પોતાનો વ્યાપક નથી અનિત્યત્વ નિલ છે કે અનિલ એમાં પોતે પોતાનો વ્યાપક છે જ્યા પોતે પોતાનો વ્યાપક હોય છતાં સાધારણ નિલસમજાતિ દોષ થાય પણ અહીં કદં તેનુ ન દોષાર્થી સ્પષ્ટ દોષ ચતો નથી અનિલ નિત્ય છે કે અનિત્ય છે એ વિકલ્પમાં અનિત્યત્વ અનિલ છે એ પક્ષ લેતાં પોતે પોતાનો વ્યાપક થાય છે માટે વિકલ્પ દૂષિત ટો છે, નિત્યાત્વ મિથ્યા છે કે તત્ત્વ છે એ વિકલ્પમાં મિથ્યાત્વ મિથ્યા છે એ પક્ષ લેતાં પોતે પોતાનો વ્યાપક નથી, વારણ કે મિથ્યાનો અર્થ અનિત્ય છે. દવે અસાધારણ નિલસમજાતિ

દોષ પણ આવતો નથી તે જોડે. ' ઘટ અસત્ છે ' એમ કહેવામા ઉક્ત દોષ આવે છે, કારણ કે ' છે ' પદ ઘટ અને અસત્ ઉભયને લગાડવામા આવે છે. સરુ જોતાં ઘટને ' નથી ' પદ લગાડવું જોડે, માટે યુક્ત અગ (નકાર દર્શક પદ) નો સ્થાનથી આ દોષ થાય છે. તેજ પ્રમાણે ' મિથ્યાત્વ મિથ્યા છે કે સત્ છે ? ' એ વિકલ્પમા તમારાર્થી પૂછાયજ નહિ કે ' મિથ્યાત્વ મિથ્યા કે સત્ છે ? ' કારણ કે તમે મિથ્યાત્વના અસ્તિત્વને માનતા નથી તો મિથ્યાત્વ છે ? એમ પૂછવાને કંઈ કારણ રહેતું નથી. આ પ્રમાણે આ વિકલ્પમા યુક્ત દોષ આવે છે મધ્વાચાર્ય કહે છે કે અહીં પણ કંઈ છેજ નહિ, કારણ કે ઘટ અસત્ છે એમ કહેવામા ઘટનુ અસ્તિત્વ કહેવામા આવતું નથી પણ ઘટના અસત્ત્વનુ અસ્તિત્વ કહેવામા આવે છે અને તે ઘટને તેમજ ઘટના અસ્તિત્વને છાગુ યડે છે તેજ પ્રમાણે જગત્ (મિથ્યા કે સત્) છે ? એ પ્રશ્નમા પણ ' છે ' પદથી જગત્નુ અસ્તિત્વ માનીને પૂછવામાં આવતું નથી પણ જગત્ના મિથ્યાત્વનુ અસ્તિત્વ માનીને પૂછવામા આવે છે, માટે વિકલ્પ સદોષ છે એમ માનવાને કંઈજ કારણ નથી. (વાચકને મહારે આ સ્વચ્છે કહેવું જોડે કે આ સર્વ વાદવિવાદ ' છે ' પદને ભાવદ્રવ્યનો ત્રિયાનો વાચક માનીને ચલાવવામા આવે છે આધુનિક પાશ્ચાત્ય ન્યાયને અનુસાર ' છે ' ને માત્ર યોજક શબ્દ માનીને તો આ વિવાદ નિર્મૂલ

પાશુપત દર્શન.

૧. પાશુપત અથવા મહાપાશુપત શિવને માનનારા છે. પશુપતિ એ પદ શિવને કેવી રીતે આપવામાં આવે છે એ ગર્વ આ દર્શનમાં આવે છે.

૨. સાધવની શુદ્ધિના ચામચર્યાદિ હેતુ તે ઉપાય છે આ ઉપાયનું શાસ્ત્રવિદિતા ફલ તે લાભ.

૩ (સીઝીવાર મુકાયલો) આત્માના મિથ્યાજ્ઞાનાદિ દુષ્ટભાવ જે પશુત્વના મૂલ હેતુ રૂપે મનાયા છે તે મલ છે.

૪. સાધવની શુદ્ધિના હેતુ તે ભ્રમના ઉપાય છે.

૫. દેશનું લક્ષણ સ્પષ્ટ છે.

૬. જ્ઞાનાદિ લાભની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાં સુધીમાં જીવની લાભાદિમાંના કોઈમાં સ્થિતિ તે અવસ્થા.

૭. અજ્ઞાનાદિની જ્ઞાતિ તે વિનુદ્ધિ.

૮. ગુહ્યપ્રતિષ્ઠા સસ્કાર પાગલ તે દીક્ષા કહેવાય છે. દીક્ષાને માટેનાં યોગ્ય વ્રત્ય, યોગ્ય કાલ, યોગ્ય પ્રિયા, યોગ્ય સ્ત્રી અને યોગ્ય ગુહ એ પાંચ દીક્ષાકારિક-દીક્ષાને માટેના આવશ્યક-વધાર્થ કહેવાય છે.

૯. ગુહ્યમંત્રિ આદિ પાંચ ઘલ માનવામાં આવે છે.

૧૦. મિથ્યાજ્ઞાનાદિ મૂલ ઓછા કરવાને માન અને અવમાન કે ગણ્યા ધરતી કાંતો મીઠા મારીને કે કાંતો છાંટેલું કે કાંતો ગમે તે રાતે મહેલું ત્યાં તેનું નામ થીત છે.

૧૧. દષ્ટ શક્તિ અથવા ધીશક્તિ ધરાતુત તો એક છે પણ વિવિધ પરસ્પરે તેના પાંચ ભેદ ગણવામાં આવે છે.

૧૨. દર્શનાદિ પાંચ દષ્ટ શક્તિઓનાં લક્ષણ મૂલ્યમા સ્પષ્ટ આવ્યાં છે.

૧૩. વિદ્યમાયામય એ જીવી વિચારશક્તિ છે કે જીવી દસ્તાપાદાદિ ધરણના વ્યાપાર ધરતી પણ અસૌખ્યે સાથે સંબંધ કરી શકાય છે.

૧૪. સંસારચક્ષુમાં ભ્રમણ તે પશુ-આ પશુચ્ચ સાથે જેનાં સંબંધ છે, જે પરતપ દોડે સગાર ચક્ષુમાં ભ્રમણ કરે છે-તે પશુ-જીવ છે.

૧૫ પાશુપત મતને માનનારા આત્મા (જીવાત્મા) અને હિંશ્વરના યોગને-જોડાવાને-યોગ કહે છે. પતજલિ ચિત્તશક્તિના નિરોધને યોગ કહે છે

૧૬. ૧૭. ૧૮. પૃષ્ઠ ૯૨ મા સર્વજ્ઞત્વને લક્ષણ આપ્યું છે ત્યાં સમાસ વિસ્તાર વિભાગ અને વિશેષ શબ્દ કર્યા છે તેનાં લક્ષણ અહીં આપ્યાં છે.

૧૯. કર્મની અપેક્ષા વગર હિંશ્વરને સ્વતંત્ર કારણ માનતાં જે વિરોધ નહોતો છે તે મતાવવામાં આવે છે

૨૦. અહીં ઉપરના વિરોધનો પરિહાર કરવામાં આવે છે

૨૧. પૃષ્ઠ ૯૫ મા આ દર્શનનો અન્ય દર્શન પરત્વે વિશેષ જણાવ્યો છે તે અર્થ નથી એમ પૂરેપૂરી વાદ લાવે છે

૨૨. અહીં ઉપરના વાદનું નિરાકરણ કરવામાં આવે છે મોક્ષનું કારણ હિંશ્વરજ્ઞાન, હિંશ્વરસાક્ષાત્કાર કે તત્ત્વનિધય ? હિંશ્વર સર્વો અધિપતિ છે એટલું જાણ્યું-હિંશ્વરજ્ઞાન મેળવ્યું-તેટલાથી મોક્ષ થતો નથી, અધ્યયનને હિંશ્વર સાક્ષાત્કાર અસંભવિત છે, અને તત્ત્વનિધય તો હમારે હાથ છે તત્ત્વનિધય આ દર્શનઘ્યતિરિક્ત અન્ય દર્શનથી થતો નથી, માટે આ દર્શનનો વિશેષોત્કર્ષ છે.

સૈવદર્શન.

૧. આ સસારમા કોઈ સુખી કોઈ દુઃખી એવી વિપત્તિ જોવામા આવે છે. હવે જો હૈશ્વરને કર્મની અપેક્ષા નથી એમ માનીએ તો આ વિપત્તિમાને માટે હૈશ્વર દોષપાત્ર ગણાશે. વળી આ વિપત્તિમા એવી છે કે કોઈતો કેવલ દુઃખનોજ અનુભવ કરે છે, હવે જો હૈશ્વર પોતાની સ્વતંત્રતાથી આ દુઃખ આપે છે એમ માનીએ તો હૈશ્વરમા વિદ્યતાનો આરોપ થશે, માટે પાશુપત મત માનતા આ પ્રકારના હૈશ્વરમા દોષ આવે છે. માટે તે સ્વીકાર્ય નથી અને શેવ મત સ્વીકાર્ય છે.

૨. વિચાર, ક્રિયા, યોગ અને ચર્યા એ ચાર પાદનો અનુક્રમ કયે આધારે રાખ્યો છે તે મત દર્શાવ્યું છે.

૩. ધ્રુવનાદિ કાર્યરૂપ પદાર્થની રચના અને વ્યવસ્થા જોતા તેનો શુદ્ધિમાન કર્તા હોવો જોઈએ એમ અનુમાન થાય છે, અને આ અનુમાનથી હૈશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. શેવ મતવાદીઓની પ્રતિપાત્રી સ્ત્રી સેશ્વર સાત્ત્વમા જોડીજ છે.

૪. આ અનુમાન સ્પષ્ટ છે. સપિન્દસત્ત્વનિયમરચના હસ્ત પાયાદિ જ્યાં જોઈએ હ્યા અને જેથી રીતે જોઈએ તેથી રીતિએ રચાયા છે. માટે તેનો કોઈ પણ સવિચાર કર્તા હોવો જોઈએ.

૫. પાશુપત અને શેવ દર્શનમા જે વિશેષ છે તે અત્ર જણાવ્યો છે. શેવો એમ માને છે કે પ્રાણિજીવ કર્મની અપેક્ષા કરીને હૈશ્વર કતા છે.

૬. આ પ્રમાણે કર્મની અપેક્ષા માનતાં છતાં પણ હૈશ્વરના સ્વાત્મ્યનો ભગ થતો નથી એમ યુષ્કિપુર સર દર્શાવ્યું છે.

૭. અર્દી સ્વાત્મ્યનું સ્પરૂપ કહે છે. અન્ય જેને પોતાના કાર્યને માટે ઉપયોગમાં લઈ શકતો નથી તે અપ્રયોજ્ય છે. હૈશ્વરને કોઈપણ પોતાના કાર્યને માટે ઉપયોગમાં લઈ શકતું નથી. માટે તે અપ્રયોજ્ય છે. આ અપ્રયોજ્યત્વથી તેમજ તે કરુણાદિનો (જ્વાપારવાદ કારણ-અર્દી કર્મોદિ-નો) પ્રયોક્તા છે. તેથી તે સ્વતંત્ર છે. અપર પોતાના કાર્ય અને રાજાની રજાનંત આપ્યું છે તેથી આ સ્પષ્ટ થાય છે.

૮. પુરુષના કર્મ આત્મ્ય અને ક્રિપાકરને જાણનાર અને ભોગ્ય ભોગ-સાધન અને તેનું ઉપાદાન (તેને જી રાતે સેવાંતે, ઉપાદાન કારણ નહિ) એ સર્વને જાણનાર જે ईश्वर તેના વગર આ વિશ્વ થયું નથી.

૯. કર્તાને જે ઉપાદાનમાંથી કાર્ય કરવું છે તેનું જ્ઞાન અવશ્ય હોવું જોઈએ, અન્યથા કાર્યોત્પત્તિ અસંભવિત છે.

૧૦. શરીરી માનતાં કલેશાદિ રોપ તેમાં આવે માટે આ સિદ્ધાન્ત સદોપ ગણાય એમ પૂર્વપક્ષાનો આક્ષેપ છે.

૧૧. આપણો દેહ કલેશયુક્ત છે, કારણ કે તે પરેચ્છા-ईश्वर અને કર્મ-નિમિત્ત છે; પરંતુ ईश्वરનો દેહ સ્વેચ્છાનિમિત્ત છે માટે તે કલેશાદિ રહિત છે. ઘટ્ટી ईश्वરનો દેહ પ્રાકૃત નથી પણ ક્ષાપ્ત છે. આ ઉપરથી વાચકને જાણાશે કે શિવલિંગનું સ્વરૂપ મંત્રમય છે.

૧૨. ईशાન, તત્પુરુષ, અપોર, વામદેવ, અને સચીંદ્રાત્મ એ પાંચ સાથે સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, સહાર, તિરોભાવ, અને અનુગ્રહકરણ એ પાંચ કૃત્યનો સં-બંધ છે. ईશાનરૂપે શિવ વિશ્વને સર્જે છે, તત્પુરુષરૂપે પાલે છે, હલ્યાદિ યો-જના કરેલી.

૧૩. કૃષ્ણાખ્યમાં અનંતને પર્તાં માને છે અને તેથી તે સદોપ છે એમ કહેવામાં કયા માર્ગનું ગ્રહણ થાય છે તે સમજાતું નથી.

૧૪. ચાર્વાક દેહને આત્મા માને છે. આ પ્રમાણે માનવું સદોપ છે, કારણ કે આજો દેહ આત્મા તેનાં પ્રત્યેક ઇન્દ્રિય આત્માના વિભાગ ધરે; હવે કર્ણદ્વિય ધ્રુવણ કરે છે અને તેનું સ્મરણ કોઈ અન્ય અંગ રાણે છે; જો આજો દેહ આત્મા હોય તો આ પ્રમાણે એક ભાગ ધ્રુવણ કરે અને અન્યભાગ તેનું સ્મરણ રાણે એમ સંભવે નહિ.

૧૫. ન્યાયવાલ્લ એમ માને છે કે જીવ મનસ્સે પ્રત્યક્ષ છે; હવે મનસ્સે પણ દૃશ્ય માનવું પડે છે તો તેનો દૃષ્ટા કોઈ અન્ય હોવો જોઈએ, એ પ્રમાણે અનરૂપા આવે છે.

૧૬. જોનો આત્માને અગ્ન્યાપક માને છે અને ચૈત્ત્યે ક્ષણિક માને છે. જીવ અમુક વેશાવચ્છિન્ન છે અથવા અમુક કાલાવચ્છિન્ન છે એમ કહી શકાતું નથી માટે તે વિમ્બ અને નિલ્લ ઠરે છે અને તેથી જિન અને ચૌદ્ધના સિદ્ધાન્ત અપ્રાપ્ત છે

૧૭. જગત્મા ભોગલ્લવસ્થા મિત્ર મિત્ર જોવામાં આવે છે તે આત્મા એક હોયતો અનુપપન્ન ઠરે, માટે આત્મા અનેક છે.

૧૮. સાત્યવાદ્યા આત્માને (પુછપને) અર્કર્તા માને છે, પણ આત્મા કલેશાદિમાથી મુક્તથવારૂપ ક્રિયાને કરનાર માનવામા આવતો હોવાથી સાત્યમત્ત લોટુ છે.

૧૯. ૨૦ મકુલીશવાનુપતદર્શનમા વલ્લાનુ સ્વરૂપ આપ્યું છે (જુઓ પૃષ્ઠ ૧૨) જે કલાથી રહિત થયો છે તે અકલ કહેવાય છે. વિજ્ઞાન, યોગ, અને સન્યાસ ઘડે જે અકલ થયો છે તે વિજ્ઞાનાકલ કહેવાય છે. વિજ્ઞાનાકલ જીવના કર્મનો નિર્મૂલ ક્ષય થઈ ગયો હોય છે પણ પન્તુત્વના મૂલ હેતુરો મનાયલો મિથ્યાજ્ઞાનાદિ મલ ત્વાભાવિક હોવાથી આ પ્રકારના (વિજ્ઞાનાકલ) પશુમા તે માત્ર અવશિષ્ટ રહે છે. વેદલાક પશુ (જીવ) દ્વારા હોય છે કે તેઓના કર્મ અને મલ પ્રલય સુધી રહે છે તે પછી મટ થઈ જાય છે, આવા જીવ પ્રલયાકલ કહેવાય છે. પ્રલયાકલ=પ્રલયથી અકલ આ જીવોમા માયા હોતી નથી. ત્રીજા પ્રકારના જીવોમા કર્મ માયા અને મલ એ ત્રણે કલાઓ હોવાથી તે સકલ કહેવાય છે. મલ નિલ છે, જીવસાધનો તેનો સ્વયં બનિશ્ચ છે. સાત્યવાદીઓની પ્રકૃતિ સાથે મળતી તુલના થઈ શકે છે.

૨૧ પુર્યટકનો અર્થ આપાતરમા સ્પષ્ટ દર્શાવ્યો છે.

૨૨ અણુ શબ્દનો અર્થ અત્ર જીવ લેવો, જોકે જીવને અનણુ સંજ્ઞા આપવામા આવે છે તો પણ ईશ્વર અણુ (જીવ) ના પાશજાલને કાઢી નાલે છે, જે પાશજાલ પૂર્વમા (પ્રથમ) જીવનો વ્યત્કય કરનાર (જીવને બંધાવે માંગે રહે જનાર) હતો.

૨૩ આ મલશક્તિઆદિ પાશ તે પ્રતીશાદિ પાશ છે, તેઓનાં લક્ષણ આપાતરમા આપ્યા છે.

૨૪ માયાત્મા શિવતત્ત્વ જે વિંદુ કહેવાય છે તે લહેણ તો પાશ પાત્ર થાય છે. પ્રણવના સ્વારમા જે અનુસ્વાર આવે છે તે વિંદુ છે. આ વિંદુ માયાનું મૂલ છે, અને તેમાથી સર્વે પ્રપચનો ઉત્પત્તિ માનવામા આવે છે. શિવપદ્મની પ્રાપ્તિની સાથે તુલના કરતા આ પાશસ્વરૂપ છે, પણ તેથી વિદ્યેશ્વરાદિનો યોગ થાય છે તેથી તે અપર મુક્તિ ગણાય છે. શિ-

પ્રત્યભિજ્ઞાદર્શન.

૧. પાશુપત મતમા કર્મનિરપેક્ષ દેશ્વર વધમોક્ષનુ કારણ મનાય છે, શૈવ મતમાં કર્મને વધમોક્ષનુ કારણ માનવામાં આવે છે. ઉપરનુ મત વૈષ્ણવનૈર્વૃણ્યથી વ્યુત્પત્ત છે. આ મત જહને કારણ માનવારૂપ દોષથી દૂષિત છે. ગ્રીજી શૈવ મત પ્રત્યભિજ્ઞાવાદ કહેવાય છે આ વાદ તે માયા-વાદ છે. તેમા જગત્ અને દેશ્વરનુ અને જીવનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે માનવામાં આવે છે — પરમેશ્વર પ્રત્યગાત્મા (આતરાત્મા—ચીજાઓ જેને જીવાત્મા કહે છે તે) સાથે તદાત્મા (એક) છે, આ વાત સ્વસપેદનથી, સપ્રમાણ યુક્તિથી, અને આગમથી સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે. આ દેશ્વર માન અને મૈય (દર્શન અને દ્રવ્ય) થી છૂટી વચ્ચે મિત્ર પણ છે અને અમિત્ર પણ છે. કહી તે સ્વવ્યતિરિક્ત પદાર્થ ઉપર આધાર રાખ્યા વગર સર્વ ને જોઈ શકે છે માટે સ્વતત્ત છે, પ્રકાશ જૈમ ચાલ્ય પદાર્થને દર્પણમાં પ્રતિ ચિંતરૂપે દેખાડે છે તેમ આ દેશ્વર પણ સર્વ પદાર્થને આત્મારૂપ દર્પણને વિષે પ્રતિચિંતરૂપે દર્શાવે છે

૨. સૂત્રમા “ દાસત્વનુ આસાદન કરીને ” એ વદ છે આ વદનુ આ સ્થલે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે દાસત્વનુ આસાદન કરીને એટલે દાસત્વ પામીને અર્થાત્ દાસત્વને સંપૂર્ણ અંશે અને નિર્બાધરૂપે પોતાના ભોગના વિષયરૂપે—કર્મના ફલરૂપે—સ્વીકારીને અર્થાત્ શિવનો દાસ થવું એજ સર્વ કર્મનુ એક અનન્ય ફલ છે એમ નિશ્ચય કરીને. પ્રાપ્તિના ઉપાયોનુ—કર્માદિનુ—ફલ (પ્રાપ્ત કરવાનો વિષય) તે શિવનુ દાસત્વ છે એમ અને સૂચવાય છે

૨. સૂત્રમા “ મનુષ્ય ઉપર ” રૂપાદિ વાક્ય છે. આ વાક્યથી એમ સૂચવાય છે કે આ શાસ્ત્રના અધિકારી અને વિષયનો કઈ નિયમ મળી. પ્રત્યેક મનુષ્ય અધિકારી છે અને સમસ્ત સપ્રપ્રાપ્તિદેતુ ફલ છે

૩. સૂત્રમા “ મનુષ્ય ઉપર ‘ પળ ’ ” એમ “ પળ ” શબ્દ છે, અમિત્રવગુણ્તાચાર્ય (જેની શિવગૂણ ઉપરની ટીકાનો માધવાચાર્ય આ સ્થલે સાર આપે છે તે) ‘ પળ ’ પદનો હેતુ આ પ્રમાણે યતાવે છે.

૪ કોઈ શક્તા કરશેકે મુષ્કાર પોતે શિવત્વને પામી પૂર્ણ થયા તો પળ સૂત્ર રચવામાં કર્કે પણ તેમને પ્રયોજન હોવું જોઈએ, કારણ કે પ્રયોજન ઘર પ્રગતિ સમયે નહિ પરંતુ સૂત્રમાં ‘પળ’ પદ વાપર્યું છે તેથી આ શક્તાનું નિરાકરણ થઈ જાય છે. મુષ્કત્વને પામેલાને અન્ય કર્કે પ્રયોજન રહેતું નથી, માત્ર મનુષ્ય ઉપર ઉપકાર કરવો જ રહે છે પરોપકાર પણ પ્રયોજન ગણાય એમ વતાવ્યું છે.

૫ જે અર્થને માટે (જે અર્થને ધ્યાનમાં લઈને) મનુષ્ય પ્રગતિ કરે તે પ્રયોજન પરોપકારને માટે પણ આ પ્રગતિ કરવામાં આવે તો તે પણ પ્રયોજન કહેવાય.

૬. “ ઉપસાદન કરુ છુ ” એ વાક્યમાં ‘ઉપ’પદ છે તે સમીપતા-વાચક છે સમસ્તસપત્તેતુ જે પરમેશ્વરની પ્રત્યભિજ્ઞા તેને મનુષ્યની સમીપ લાવવી એ આ શાસ્ત્રનો વિષય છે.

૭ મત્તિરૂપ લક્ષ્મી મઠી નવી સ્વાતુથી સર્વ દરિદ્રી છે, એમ આ શ્લોકનું તાત્પર્ય છે.

૮ પદ્મીતપુરુષ સમાસ ભેતા મહેશ્વરની પ્રત્યભિજ્ઞા તે સમસ્ત સપત્તની પ્રાપ્તિનો હેતુ છે એમ અર્થ નીકળે.

૯ યદુવાદિ સમાસ ભેતા “ સમસ્તસપત્તપ્રાપ્તિ છે હેતુ જેનો તે ” એમ અર્થ થાય, અને આશુ શ્લોક પ્રત્યભિજ્ઞાનું વિશેષણ થાય ત્યાં આ પ્રમાણે અર્થ લેવો — પ્રત્યભિજ્ઞા એટલે પ્રતિમાણ કરીને શિવને અભિમુખ કરી તેનું જ્ઞાન મેળવવું તે આ પ્રત્યભિજ્ઞાનો હેતુ સમસ્ત સપત્તની પ્રાપ્તિ છે સપત્ત એટલે શાસ્ત્રાભ્યંતર નિશ્ચયગુણાદિ, તેની સિદ્ધિ એટલે તથાસ્વ પ્રજ્ઞાશ આ પ્રમાણે સર્વ સપત્તની પ્રાપ્તિના હેતુ પ્રત્યભિજ્ઞા લઈએ તો પ્રત્યભિજ્ઞા શાસ્ત્ર અને સપત્તપ્રાપ્તિ ફલ ગણાય સર્વ સપત્તની પ્રાપ્તિ એ છે હેતુ જેનો એમ લઈએ તો પ્રત્યભિજ્ઞા મુરચ ગણાય અને સર્વ સપત્તપ્રાપ્તિ કારણ ગણાય.

૧૦ અહીં પ્રત્યભિજ્ઞાનો અર્થ આપવામાં આવે છે મેં જૈત્ર નામના કોઈ પુરુષને જોયો છે. થોડા વચ્ચત પછી તે પુરુષ આવીને મહારા આગલ ડમો રહે છે, આ વચ્ચતે મને પૂર્વાનુમત્તનું સ્મરણ થાય છે અને અભિમુખ રહેલ પુરુષને હું “ આ તે જૈત્ર છે ” એ રૂપમાં ઓઢાચી શકું છું આ પ્રમાણે અભિમુખ પદાર્થને વિષેનું પ્રતિસધાને (સ્મરણ) કરીને જે ઓઢ સ્તવારૂપ જ્ઞાન તે પ્રત્યભિજ્ઞા.

૧૧. અહીં ईश्वरની પ્રત્યભિજ્ઞાની ઉપપત્તિ દર્શાવે છે; ईश्वરની શક્તિનો અનુભવ આગમાદિથી થયો છે. આ ईश्वર જ્યારે આત્મામાં અભિમુખ થાય છે ત્યારે તેની શક્તિના સ્મરણપૂર્વક આપણે તેને “આ તે (શાસ્ત્રોક્ત) ईश्वર છે ” એ રૂપમાં ઓઢાવી શકીએ છીએ. આ ईश्वરની પ્રત્યભિજ્ઞા છે.

૧૨. સૂત્રમાં ‘ ઉપપાદન કર છું ’ એમ પદ છે. ઉપપાદન કરવું એટલે ઉપપત્તિ પૂર્વક સિદ્ધ કરવું. ઉપપત્તિનો અર્થ સમવ દોવાથી ईશ્વરની સિદ્ધિ અસંભવિત નથી એમ સૂચનાય છે.

૧૩. આત્મા સ્વયંપ્રકાશ દોવાથી સતત અવભાસમાન છે, અને તેથી તે ईશ્વર સાથે તાદાત્મ છે તો પણ માયાના આવરણને લીધે તે સર્વાંશે અવભાસમાન નથી માટે શાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે.

૧૪. જ્યાં સુધી માયા છે ત્યાં સુધી ईશ્વર અને જીવનું દ્વંદ્વ ગથી. માયા દૂર કરી આ દ્વંદ્વ પ્રતિપાદિત કરવાનું છે. જ્યાં સુધી માયા દૂર નથી થઈ ત્યાં સુધી તે છે; અને જ્યાં સુધી તે છે ત્યાં સુધી જ્યાંયને અનુસાર સ્વરૂપ નિર્ણય કરવાનું રહે છે.

૧૫. જો આત્મા અજઠ થયો અર્થાત્ પોતાના સંપૂર્ણ સ્વરૂપને જાણનાર થયો તો પછી તેને ईશ્વરના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ અસિદ્ધિનો વિચાર કરવાનો રહેતો નથી, કારણ કે વિચારવાનું અને વિચાર કરનાર એક જ છે. પરંતુ આત્મા મોહને લીધે પોતાના સંપૂર્ણ સ્વરૂપને જાણતો નથી તેથી શાસ્ત્રોપદેશાદિ વેદે રજુસ્થિત અને ક્રિયાશક્તિની પ્રાપ્તિ કરી આત્માનું યથારૂપ આવિષ્કરણ કરવાનું રહે છે.

૧૬. જોનારને (જ્ઞાન મેલ્લનારને) પ્રથમ પદાર્થોનું ક્રમવાર જ્ઞાન મળે છે, પણ જ્યારે આ જ્ઞાન મળી રહ્યું ત્યારે ક્રમ રહેતો નથી. આ પચતે તે ईશ્વર છે, કારણ કે તે ક્રમરહિત પદાર્થોનો પ્રમાતા છે.

૧૭. જીવાત્મા વ્યવહારમાં પદાર્થોને ઓઢાવી શકે છે તે જો તેનું શિષ સાથે દ્વંદ્વ ન માનીએ તો ગમતે નહિ. નેત્રગત પ્રકાશ અને યાત્રા પ્રકાશથી પદાર્થ ઓઢાવી દાખાય છે તે સમયના તાદાત્મ્યથી છે.

૧૮. પદાર્થગમ્યનું સ્વરૂપ ईશ્વરની શક્ત્ય દોવાથી તે તેનાથી ભિન્ન નથી.

૧૮. દેશ્વર પટપટાદિ વિવિધ આકારપાઠા વિધના રૂપમાં સ્થિત થવારૂપ ક્રિયા કરે છે તેમા દેતુ કેવલ તેની ઇચ્છાજ છે

૧૯ આ મતમાં જગત્તુ કારણ ઇચ્છા માનવામાં આવે છે દેશ્વર સ્વેચ્છાથી જગદ્રૂપે અવભાસે છે

૨૦ યોગીતા સકલ્પથી સાધારણ ઘટાદિ એવા કેવલ ઇચ્છાનિ મિત ઘટાદિ ઉત્પન્ન થાય છે ઉપાદાનકારણનુ દેશ્વરને કદે પ્રયોજન નથી એમ કહેવાનુ તાત્પર્ય છે

૨૧ કોઈ શ્લેષે કે યોગી સકલ્પથી ઘટાદિ ઉત્પન્ન કરે છે તે ઉત્પન્ન એના પરમાણુઓ સકલ્પથી યોગ કરીને કરે છે પરમાણુઓ ઉત્પન્ન પરવાને તો યોગી અસમર્થ છે આ પ્રમાણે કહે નારને કહે છે કે શામ ધારયુ યોડુ છે, કારણ કે પરમાણુને કારણ માગીએ અને પડને કાર્ય માનીએ તો એકદમ ઘટ ઉત્પન્ન થતો જોતા આવળને કાર્યકારણ જે રૂપમાં સમર્થ ધરાવે છે તે સમર્થનો ભગ થયતો જોવામાં આવશે પરમાણુના યોગથી ઘટ થવામાં દ્વન્દ્વત્વાદિની શાયદ્યકતા રહેશેજ, નહિતો વારવાર અનુભવમાં આવતા કાર્યકારણસંબધના સ્વરૂપનો ભગ થયો ગણાશે જો ઉક્ત પ્રકારનો ભગ માનવામાં જઈ હાનિ ન હોય તો પરમાણુ વગર પણ ઘટ થયો એમ માનવામાં શું હાનિ છે ? જો એમ માનો કે યોગી શાલતા આવતા દ્વન્દ્વત્વાદિના ઉપયોગરૂપ નિયમનો ભગ કરવાને સમર્થ છે અને તેથી ત પરમાણુનો યાગ દ્વન્દ્વત્વાદિવગર પણ કરે છે તો સર્વ શક્તિમાનુ દેશ્વર, 'ઉપાદાન વગર કાંઈ ન થાય' એવાલતા આવેલા નિયમનો ભગ કરવાને સમર્થ છે એમ માનતાં કદેજ દોષ નહતો નથી

૨૨. જીવ દેશ્વર હોય તો સસારવૈવિધ્ય સમર્થ નહિ એમ કહેનાર ને આ શ્લોક ઉત્તરરૂપ છે

૨૩ જીવ મુક્ત નથી થયો હ્યાસુધી તને વાદ્યપ્રપન્ન પોતાથી ભિન્ન દેલાય છે પણ મુક્ત થયા પછી શા મદ રહેતો નથી

૨૪ જીવ અને દેશ્વરનું એકત્વતો છેજ પણ મોહાધને તે સિદ્ધ નથી શા સિદ્ધ કરવા માટે શક્તિના વ્યાપારની આવશ્યકતા છે, અને શા શક્તિનો વ્યાપાર તે શાહી અર્થક્રિયા છે આ અર્થક્રિયાથી એકત્વને સિદ્ધ

કરવાની સ્વાભાવિક પ્રીતિ સ્ફુટ થાય છે અને પોતે ईश्वर છું એ પ્રકારના પ્રમાતાના જ્ઞાનમા તે પથવસાન પામે છે. આ પ્રમાણે અર્થક્રિયાની અપેક્ષા એ કરાને પ્રત્યભિજાને માટે શ્રમ કરવાનું પ્રયોજન રહે છે.

૨૫ ૨૬ પોતે ईश्वર થયો સરો પણ પોતે ईश्वર થયો છે એમ જ્યાસુધી જાણ્યું નહિ ત્યાં સુધી તે નિર્ધર્યક છે. પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય પણ જે પદાર્થને માટે પ્રયત્ન કરવામા આવતો હતો તેનીજ પ્રાપ્તિ થઈ એમ જ્યાસુધી જાણવામા આવે નહિ ત્યાસુધી તત્ત્વજન્ય આનંદ થવો અસંભવિત છે.

૨૭ આત્માના ગુણ તો અપાર છે પણ તેનો વિચાર આળસો-તે જાણવા-એ આવશ્યક છે. પ્રત્યભિજ્ઞાથી તે જણાય છે, માટે પ્રત્યભિજ્ઞા કરવી એ નિઃપ્રયોજન નથી.

રસેશ્વરદર્શન

૧. નિર્વિધિકિત્સ = નિઃસંશય, પ્રયત્ન, કરનારને ફલપ્રાપ્તિની આશા સંપૂર્ણ હોય તોજ પ્રગટિ સારી રીતે થાય.

૨. અન્નક શિવાનું શીજ છે અને રસ (પારો) શિવનું શીજ છે; આ ઉભયના સંયોગાદિથી થતા પદાર્થોનું સેવન કરવાથી અને આ દેહ નિત્ય થઈ જાય છે. પારદાદિના પાનથી અજરામર થવાય છે એમ સિદ્ધો-પાસકોનું મત છે.

૩. આજ શ્લોકને મઢતી એક કવિતા મેં થોડા બહત ઉપર સાં-ભઢી હતી.

“ તો રસ ગંધક મોરસ પારા, દોઢી ઘીચમેં નાગપસારા ।

પ નાગ નાગણકું દીજે, સારી પૃથ્વી કંચન કરલીજે ॥”

શિવ પાર્વતીને કહે છે કે તારો રસ (શીજ) ગંધક છે (શ્લો-કમાં અન્નક છે), અને મહારો રસ પારો છે, એ યેની ઘસે નાગનો (સી-સાનો) પ્રવેશ થયો જોઈએ અને તે નાગ જો નાગણ (કાઠઈ) ને આ-પવામાં આવે તો આછી પૃથ્વી સોનાની થઈ જાય. રસેશ્વરો દેહને અજ-રામર કરવાનું ઇચ્છતા હતા એટલુંજ નહિ પણ શુદ્ધભાતુઓનું સુવર્ણ કર-વાનું પણ ઇચ્છતા હતા.

૫. લોહનો અર્થ કોઈ લોહી પણ લેછે.

૬. કુમારસંભવમાં શિવ તપધર્મા કરતા સર્તાને કહે છે કે “ શરીર એ પ્રથમ ધર્મસાધન છે. ”

૭. વિપયાસક અને અસક યોગસાધનાના અધિકારી નથી.

૮. અહીં જીવન્મુક્તિને સોપપતિક ઠરાવે છે.

૧૧. “જીવત્વ દેહત્વને આધારે છે, દેહ અદૃષ્ટ (કમં) થી છે, અદૃષ્ટ અનિત્ય છે; માટે જીવત્વ અનિત્ય છે” એમ કહેનારને કહે છે કે નૃત્તિહાદિના શરીરને વિઘ્નુસ્વામીઆદિના મતમાં નિત્ય માન્યુ છે માટે શરીર સર્વદા અનિત્ય છે એમ કહી શકાય નહિ.

૧૩ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ, શ્રુતિ, અને સ્મૃતિથી મૃષિંહનો દેહ નિત્ય અને સત્ માનવામા આવે છે તો પછી દેહમાત્ર જણતું છે એમ કહેવું અસંભવિત છે આ પ્રમાણે દેહનું નિત્યત્વ સંભવિત છે તો તેને માટે પ્રયત્ન કરવો સાર્થક છે

૧૪. રસરાજ=રસ માત્રનો રાજા=પારો.

૧૫ રસેશ્વરવાદીઓ આ શ્રુતિ વાક્યગત રસ પદનો અર્થ પારો છે છે

૧૬ અહીં સર્વે ક્ષિપ્ત વિક્ષેપનો સંસારપારને આપનાર બ્રહ્મને પણ સગાડી શકાય

ઔલુક્યદર્શન.

૧. કળાદના વૈશેષિક દર્શનને આ નામ આપવામાં આવે છે. અભિ-
ધાનાંચિતામણિમાં ઔલુક્ય (ઔલૂક્ય) શબ્દ વૈશેષિકના પર્યાયરૂપે
આપ્યો છે.

૨. પ્રતિકૂલ્લવેદનીય દુઃખના ત્યાગનો ઉપાય ईશ્વરસાક્ષાત્કાર છે
માટે તે આ શાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે.

૩. વિભાગનો ઉદ્દેશમાં સમાવેશ થાય છે. ઉદ્દેશનો અર્ધજ વિભાગ
કરીને કહેયું તે છે; માટે ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ અને પરીક્ષા વ્રણજ લેવામાં
આવે છે.

૪. દ્રવ્ય ગુણ અને કર્મ વ્રણને સામાન્ય અથવા જાતિ છે; સામા-
ન્યાદિને જાતિ નથી. આ પ્રમાણે કર્મનું દ્રવ્ય અને ગુણ સાથે સામ્ય હો-
વાથી તે દ્રવ્ય અને ગુણ પછી ઉદ્દેશવામાં આવે છે.

૫. અધિકરણનો ઉદ્દેશ પહેલો ધર્મો ઝોર્ડે અને વિશેષ સમવાયનું
અધિકરણ છે, અર્થાત્ સમવાય સંબંધે કરીને વિશેષ અણુભાવિમાં રહે છે
માટે વિશેષ સમવાયની પહેલાં આવે છે.

૬. ભાવરૂપ પદાર્થ છે. ભાવરૂપ એટલે જે નકાર્થે કરીને અનુ-
લિખિત બુદ્ધિનો વિષય છે તે. જે બુદ્ધિ નકાર્થથી અલિખિત નથી (વ્યાપ્ત
નથી) તે બુદ્ધિનો વિષય તે ભાવરૂપ પદાર્થ; નકાર્થથી અલિખિત બુદ્ધિ-
નો વિષય તે અભાવરૂપ.

૭. પદાર્થ ઇજ છે, છ ટિવાયનો કોઈ પદાર્થ નથી, આ પ્રમાણે
કહેવામાં છ ઉપરાંતના પદાર્થનો વ્યવચ્છેદ (નિષેધ) કરવામાં આવે છે.
હવે જે પદાર્થનો આ પ્રમાણે વ્યવચ્છેદ કરવામાં આવે છે તેનો કોઈ પદાર્થ
પ્રમિત (જણાયલો) છે કે નહિ ? જો છે તો તેનો વ્યવચ્છેદ કરવો
ઘટતો નથી; જો નથી તો તેનો વ્યવચ્છેદ (નિષેધ) કરી શકાય નહિ,
કારણ કે હોય તેનો નિષેધ કરી શકાય, ન હોય તેનો નિષેધ કરી શકાય
નહિ; માટે પદાર્થ ઇજ છે એમ નિશ્ચયપૂર્વક કહેવાય નહિ.

૮. છ ઉપરાંતનો કોઈ ભાવરૂપ પદાર્થ છેજ નહિ, અંધકાર છે એમ કોઈ કહે તો તે ભાવરૂપ નથી (આંતરજ્ઞાનવર્ધમાં આવશે કે અંધકાર ભાવરૂપ નથી) અને શક્તિઆદિ ભાવરૂપ પદાર્થ છે તો તેનો સમાવેશ છમાંના કોઈમાં થઈ જાય છે, માટે તે છ ઉપરાંતના નથી. આ પ્રમાણે ચિંતાવર્ધમાં આવે છે માટે પદાર્થ છજ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

૯. દ્રવ્યનું લક્ષણ દ્રવ્યત્વજાતિ છે, ગુણનું લક્ષણ ગુણત્વજાતિ છે, અને કર્માનું લક્ષણ કર્મત્વજાતિ છે. ગગન જેવું નિત્ય દ્રવ્ય અને કેમલ જેવું અનિત્ય દ્રવ્ય દ્રવ્યત્વજાતિની વ્યક્તિઓ હોવાથી તેઓની સાથે તેનો સમવાય સંબંધ છે. ગંધ દ્રવ્યત્વનો ગુણ ન હોવાથી ગંધ સાથે દ્રવ્યત્વનો સમવાય સંબંધ નથી, દ્રવ્યત્વ એટલે જે નિત્યાનિત્ય દ્રવ્ય સાથે સમવેત છે અને ગંધ સાથે નિત્ય સમવેત નથી તે. ગંધ સાથે નિત્ય સમવેત નથી એમ કહેવાનું પ્રયોજન એમ છે કે લક્ષણ સત્તામાં અતિવ્યાપ્ત ન થાય. (સત્તાને પણ લાગુ ન પડે); સત્તા ગુણ (ગંધ) ની જાતિ હોવાથી તે ગુણ સાથે નિત્ય સમવેત છે.

૧૨. સામાન્યનો પ્રધ્વસ થતો નથી માટે તે પ્રધ્વસાભાવનું પ્રતિયોગી નથી. જેનો પ્રધ્વસાભાવ થાય તે પ્રધ્વસાભાવનું પ્રતિયોગી. આકાશ કાલ इत्यादीનો પણ પ્રધ્વસ થતો નથી માટે તેમનો વ્યવચ્છેદ કરવાને ' અનેક સાથે સમવેત ' કહ્યું છે.

૧૩. વિશેષને જાતિ દોતી નથી, કારણ કે તેથી ઘનત છે અને એક બીજાથી જુદા છે વિશેષ નિત્ય દ્રવ્ય સાથે અને કાર્યદ્રવ્યના પરમાણુ જેઓ નિત્ય છે તે સાથે સમવાય સ્વધર્મા છે. પૃથ્વીનો પરમાણુ વાયુનો પરમાણુ નથી એ આપણે વિશેષથી જાણીએ છીએ, માટે વિશેષ અન્યો-ન્યાભાવનો વિરોધી કહેવાય છે આ પ્રકારના વિશેષનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે માટે આ દર્શન વૈશેષિક કહેવાય છે.

૧૪. સમવાય કોઈની સાથે સમવેત સ્વધર્મા નથી, સયોગને સમવા-ચ્છા ફેર એ ફે સયોગ (ગુણ હોવાથી) ગુણત્વજાતિ સાથે સમવેત છે

૧૫. પૃથ્વીને વિષે રૂપાદિ પાક (ઉષ્મા) થી ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૬. જાતિ અને વ્યક્તિ અયુત્તસિદ્ધ હોવાથી યનૈની વચ્ચે સમવાય સ્વધર્મા છે. આ પ્રમાણે સરિત્સાગર અને અપ્સરનો સમવાય સમજવો

૧૭. ઉવલ્લન=અગ્નિ સુવર્ણ એ મૌન તેજસ્ ગણાય છે

૧૮. ત્વચિન્દ્રિય એ એક સર્વશરીરવર્તી ચાર્મરૂપ આશ્ચર્યદન છે.

૧૯. આકાશ એક છે માટે તેને આકાશત્વ જાતિ દોતી નથી, કારણ કે જાતિ હમેશા એક કરતા વધારે સાથે સમવાય સ્વધર્મા હોવી જોઈએ. એજ પ્રમાણે દિક્ અને કાલનું પણ સમજવું

૨૦. સયોગે કરીને અજન્ય એવો જે જન્ય વિશેષ ગુણ તે શબ્દ છે આકાશનું શબ્દ સાથે સમાનાધિકરણ માનવામાં આવે છે શબ્દ આ આવાશમાનશક્તિ હોવાથી તે આકાશનો વિશેષ ગુણ છે ન્યાયવાલા શબ્દને જન્ય (ઉત્પન્ન) માને છે. અને તેથી તેને અનિત્ય કહે છે આત્માનું જ્ઞાન સયોગજન્ય હોવાથી (મનસ્ આત્મા અને હૃદયના સયોગથી જન્ય) હોવાથી તેના વ્યવચ્છેદને માટે ' સયોગે કરીને અજન્ય ' એ પદ મુક્યું છે.

૨૧. પર (દૂર) વ્યવહારનું કારણ તે પરત્વ. પરત્વ એ પ્રકારનું છે, દિક્કૃત અને કાલકૃત. દિક્ સાથે અસમવેત પરત્વ તે કાલકૃત પરત્વ

(જે ગાઢ, ચાર ગાઢ એમ નહિ પણ છમાસ પછી, જે વર્ષ પછી, હ્યાદિ પ્રકારનું પરત્વ) કાલકૃત પરત્વનું અસમવાયી કારણ તે કાલગત કોઈ પદાર્થ સાથેનો સયોગ છે. છ માસ પછી એમ જે ગળત્રી થાય છે તે અમુક પદાર્થ અને કાલના સયોગથી બારમીને થાય છે. આ સયોગનું અધિકરણ તે કાલ છે. દિશ્કૃત નહિ (પણ કાલકૃત) એવું જે પરત્વ તેના અસમવાયી કારણનું અધિકરણ વિભુ દ્રવ્ય તે કાલ

૨૨. કાલ, દિક્ અને મનસ્ને વિશેષ ગુણ નથી, ' જેને વિશેષ ગુણ નથી એવું દ્રવ્ય ' તે કાલ દિક્ અને મનસ્નું લક્ષણ થાય. પરંતુ મનસ્ બળુ હોવાથી તે વિભુ નથી માટે ' જેને વિશેષ ગુણ નથી એવું વિભુ દ્રવ્ય ' તે કાલ અને દિક્નું લક્ષણ થાય. ' કાલ વ્યતિરિક્ત વિશેષગુણ વગર નું વિભુ દ્રવ્ય ' તે દિક્નુંજ લક્ષણ થાય.

૨૩. આકાશ, કાલ, દિક્ અને આત્મા એ ચાર અમૂર્ત દ્રવ્ય કહેવાય છે, તેમા આકાશ કાલ અને દિક્ને જાતિ નથી માટે અમૂર્ત (દ્રવ્ય) ધનવેત દ્રવ્યત્વાપરજાતિ તે આત્મત્વ.

૨૪. મનસ્ બળુ છે પણ યજ્ઞા બળુમી વેઠે તે કોઈ પણ પદાર્થનું સમવાયી કારણ નથી માટે આ લક્ષણ તેનો વિશેષ ધર્મ જણાવે છે

અનિત્ય છે તેમાં જે એકત્વ કહેવામાં આવે છે તે અનિત્ય છે. એક કરતા વધારે પદાર્થ જોતાં માનસન્યાપારથી પ્રલેક પદાર્થ ‘ આ એક છે ’ ‘ આ એક છે ’ એમ ભિન્નભિન્ન લેવાય છે અને વિચારથી સંકલિત યતાં ‘ આ પદાર્થો બે છે ’ ‘ ત્રણ છે ’ એમ આપણે ભૂલે એ છીએ તથા કહીએ છીએ. પ્રથમ ઇન્દ્રિય અને પદાર્થનો યોગ થાય છે. પછી પદાર્થમાં જે એકત્વ રહેલું છે તેનું જ્ઞાન થાય છે. એકત્વના જ્ઞાનથી અપેક્ષાબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, આ અપેક્ષાબુદ્ધિથી દ્વિત્વજ્ઞાતિનું જ્ઞાન થાય છે, અને પછી બે પદાર્થમાં રહેલા દ્વિત્વ ગુણનું જ્ઞાન થાય છે. આ પછી દ્વિત્વનો સંસ્કાર થાય છે. સંસ્કાર ઘટલે આ સ્થળે ‘ બુદ્ધિમાં આસ્ટ થયેલો વિચાર. ’

૩૧. ઉપર જે કહ્યું તેજ અહીં પણ ચીજા શબ્દમાં કહેવામાં આવે છે. ઢમયગોચર મતિ તે અપેક્ષાબુદ્ધિ. દ્વિત્વનું જ્ઞાન, દ્વિત્વની પ્રમાણિતિ, દ્વિત્વની પ્રમા, અને બે દ્રવ્ય છે એવી બુદ્ધિ એ શબ્દો અનુક્રમે દ્વિત્વની સ્વત્વતિ, દ્વિત્વજ્ઞાતિનું જ્ઞાન, દ્વિત્વ ગુણનું જ્ઞાન, અને દ્વિત્વનો સંસ્કાર એ શબ્દોને માટે છે.

૩૨. દ્વિત્વાદિને ઉપર અપેક્ષાબુદ્ધિજન્ય ક્યાં તે સપ્રમાણ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. ઉદયગાવાચ્યનું મત આ પ્રમાણે છે:—દ્વિત્વાદિ અને અપેક્ષાબુદ્ધિ એ બે વચ્ચે કાર્યકારણસંબધ છે, કારણ કે સયોગ પછી તરતજ જેમ શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ અપેક્ષાબુદ્ધિ પછી તાગલુંજ દ્વિત્વાદિનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે અપેક્ષાબુદ્ધિ જે દ્વિત્વાદિના જ્ઞાનનું કારણ ઠરે છે તે કાંતો તેનું જ્ઞાપક હોય કે કાંતો જનક હોય. (કારણ માત્ર કાંતો જ્ઞાપક હોય કે કાંતો જનક હોય). હવે આપણે ‘ આ એક છે ’ ‘ આ એક છે ’ એમ અપેક્ષાબુદ્ધિથી જાણી શકીએ છીએ, પણ ‘ આ બે છે ’ એમ સાથે અપેક્ષાબુદ્ધિથી જાણી શકતા નથી, કારણ કે બુદ્ધિનો ન્યાપાર અનેક પ્રતિ સંઘાતે થતો નથી. માટે અપેક્ષાબુદ્ધિ દ્વિત્વાદિની જ્ઞાપક (જનાવનાર) નથી પણ જનક છે એમ સિદ્ધ થયું.

૩૩. ઉપરનુંજ મત (દ્વિત્વાદિ અપેક્ષાબુદ્ધિજન્ય છે એ) ચીજી રીતે કહેવામાં આવે છે:—અપેક્ષાબુદ્ધિનો વિષય બે અથવા વધારે એકત્વ છે. દ્વિત્વાદિનો આશ્રય એક નથી પણ અનેક છે. માટે અપેક્ષાબુદ્ધિ દ્વિત્વાદિને જનાવે એ અસંભવિત છે. માટે અપેક્ષાબુદ્ધિ દ્વિત્વાદિની જ્ઞાપક નથી પણ જનક છે.

૩૪. વૈશેષિકો દ્વિત્વાદિને અપેક્ષાબુદ્ધિજન્ય કેવી રીતે માને છે તે સિદ્ધ કર્યા પછી દ્વિત્વાદિના નિરૂત્તિક્રમનુ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

(૧) અપેક્ષાબુદ્ધિથી દ્વિત્વની उत्पत्ति થતી વચ્ચેજ એકત્વ-સામાન્ય-ના જ્ઞાનની નિરૂત્તિ થાય છે.

(૨) દ્વિત્વોત્પત્તિ (=દ્વિત્વસામાન્યનુ જ્ઞાન) થી દ્વિત્વગુણનુ જ્ઞાન થતી વચ્ચેજ અપેક્ષાબુદ્ધિની નિરૂત્તિ થાય છે.

(૩) અપેક્ષાબુદ્ધિની નિરૂત્તિથી દ્વયબુદ્ધિ થતી વચ્ચેજ દ્વિત્વગુણની નિરૂત્તિ થાય છે.

(૪) દ્વયબુદ્ધિથી સંસ્કારોત્પત્તિ થતી વચ્ચેજ દ્વિત્વ ગુણની નિરૂત્તિ થાય છે.

(૫) સંસ્કારથી દ્વયબુદ્ધિની નિરૂત્તિ થાય છે.

૩૫. ઉપર જે ચતુ તેજ અહીં પણ કહ્યું છે.

૩૬. આકાશની પેઠે આત્મા પણ વિષ્ણુ છે. આકાશનો વિશેષ ગુણ-શબ્દ છે અને આત્માનો વિશેષ ગુણ બુદ્ધિ છે. બુદ્ધિ અને શબ્દ બન્ને અનિત્ય છે. આ પ્રમાણે બુદ્ધિ અનિત્ય હોવાથી તેના ઉત્તર કાર્યથી તે નાશને પામે છે, માટે એક બુદ્ધિ સીંજી બુદ્ધિથી નાશ પામે છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

૩૭. દ્વિત્વના આશ્રયના નાશથી દ્વિત્વનો નિરૂત્તિ થાય છે તેમજ કર્મ અને આશ્રયનાશ સમયથી પણ દ્વિત્વની નિરૂત્તિ થાય છે.

૩૮. પાકજોત્પત્તિ એ જે વૈશેષિકોનું ચીજુ મત તે જાત્ર આપવામાં આવે છે—જ્યારે ઘટને પકવવામાં આવે છે ત્યારે શ્યામ ઘટ (ઘ-ગુણાદિના ક્રમે કરીને) નટ થઈ જાય છે. પછી પાક (ઉષ્મા) ને લીધે વિભિન્ન ઘસલો અણુઓમાં રક્ત ઘર્ણ ઉત્પન્ન થાય છે. પછી તેઓનો ઘ-ગુણાદિ યોગ થઈ નવો પટ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રક્રિયા દટલી થઈ શીઘ્ર થાય છે કે સયોગ વિશાળ પ્રત્યક્ષ થતા નથી. આ પ્રક્રિયા પીણુ-પાકપ્રત્રિયા કહેવાય છે.

૪૦. ન્યાયવાદીઓને સમત એવી પીઠરપાક પ્રક્રિયાને આધારે ડ-ધ્મા ઘનગુણાદિનો નાશ નહિ કરતાં તેમાં પ્રવેશ કરે છે, અને ઘટનો નાશ કર્યા પછી તેનો રમ ચડલી નાખે છે.

૫૨. શબ્દ આકાશમાં રહે છે. આકાશ પ્રત્યક્ષ નથી પણ શબ્દા-ભાવનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આપણને થાય છે (જેમ કે ઢૂમ પડતી વંધ થઈ ગઈ). માટે અભાવની પ્રતીતિ ચવામાં તેના આધિકરણનું જ્ઞાન હોયુ જોઈએ એવો વર્ણ નિયમ નથી.

૫૩. દ્રવ્યાદિની નિષ્પત્તિ એ રીતે થાય છે તે રીતે વસ્તુની યતી નથી માટે તે અભાવ છે.

૫૩. મૂલમાં ' પ્રત્યક્ષરેષ ' પાઠ છે પણ પ્રોફેસર કાંવેલને આધારે મેં પ્રત્યક્ષરેષ પાઠ રાખ્યો છે.

૫૪. પ્રતિયોગીના પ્રત્યક્ષાદિનો નિવેધ કરવાથી અભાવજ્ઞાન થાય છે માટે તે નિવેધમુક્તપ્રમાણે કરાને ગમ્ય છે એમ કહેવાય છે.

૫૫. સનશયને સમવાય લેતાં અનવશ્યા આવે, અભાવનો કોઈ સાધે સંબંધ ન હોવાથી નિત્ય સંબંધ એવો એ સમવાય તે અભાવને હોય નહિ. આ પ્રમાણે ' જેને સમવાય નથી ' એ સ્વરૂપ સમવાય અને અભાવ યેનુ છે માટે જેને સમવાય નથી અને જે સમવાય નથી ' એ અભાવનું સ્વરૂપ થયું.

૬૦. દુઃખનો અર્થતોચ્છેદ તે મોક્ષ એમ મોક્ષનુ લક્ષણ વૈશેષિકો માને છે. ઉચ્છેદ પ્રવ્રસાભાવ હોવાથી, મોક્ષ અભાવરૂપ છે તો પણ તે પરમ પુરુષાર્થ છે. માટે અભાવ પુરુષાર્થને માટે ઉપયોગી છે એમ સિદ્ધ થયું.

અક્ષપાદદર્શન.

૧. ગૌતમના ન્યાયદર્શનને અક્ષપાદદર્શન કહે છે. અક્ષપાદ, અક્ષચરણ, હલ્યાદિ શબ્દ ગૌતમને માટે વપરાય છે.

૨. નિ શ્રેયસ એટલે ટુંકાનો અલ્પગ્નોચ્છેદ, તત્ત્વજ્ઞાન એ તેની પ્રાપ્તિ. નુ સાધન છે ચાર્યાયન મુનિ પીતાના ન્યાયદર્શનના આશ્રયમા પ્રથમ મૂળમા આવતા " નિ શ્રેયસાધિગમ " પદનો અર્થ " અપવર્ગપ્રાપ્તિ " આપે છે અને તે તત્ત્વજ્ઞાનથી થાય છે એમ કહે છે અપવર્ગનું લક્ષણ પૃથ્થ ૧૪૨ મા આપ્યું છે. (જુઓ વિવરણ. ૧૭.)

૩. ચક્ષુરાદિ પ્રમાણનો સાધન છે. પ્રમાણનો આશ્રય આત્મા છે. પ્રમાણકરીને વ્યાપ્ત તે પ્રમાણ " એટલું લક્ષણ કરતાં વિષય પણ પ્રમાણી વ્યાપ્ત હોવાથી તેમા અતિવ્યાપ્તિ આવે. પરંતુ તે (વિષય) સાધન અને આશ્રયથી વ્યતિરિક્ત હોવાથી " સાધન અને આશ્રયથી અવ્યતિરિક્ત હોઈને જે પ્રમાણકરીને વ્યાપ્ત હોય તે પ્રમાણ " એ પ્રમાણનું ચતુર્થ લક્ષણ થાય.

૪. ૫. પ્રમા (ચતુર્થ જ્ઞાન)નું કરણ તે પ્રમાણ પ્રમાણનો આવ તે પ્રમાણ્ય. ईश्वરનું પ્રમાણ્ય છે એટલે ईश्वર પ્રમાણ-ચતુર્થ જ્ઞાનનું કરણ છે. કરણનો અર્થ વ્યાપારવત્ કારણ છે. જુષ કાપવામા છુટારનું ઉલ્લેખીએ ધત્તુ એ વ્યાપાર છે અને વ્યાપારયુક્ત કારણ જે છુટાર તે જુષછેદનું કરણ છે. ન્યાયદર્શનના દ્વિતીયાધ્યાયના ૬૭ મૂલ્યમા વેદનું પ્રમાણ્ય-પ્રમાકરણત્વ-સિદ્ધ કરવામા આવે છે વેદ આત્મવાચ્ય છે, અને જે આત્મનું તે વાચ્ય છે તે પ્રમાણ (ચતુર્થજ્ઞાનનું કારણ) છે આ પ્રમાણે આ દર્શનમા ईश्वરને ચતુર્થ જ્ઞાનનું કારણ અથવા પ્રમાણ માનવામા આવે છે હવે આપણે ઉપર આપેલા પ્રમાણના લક્ષણથી જોઈએ કે કેટલું લક્ષણ ईश्वરને કેવીરીતે સમાવી શકાય. ન્યાયશાસ્ત્રમા ईश्वરને સર્વનો કર્તા માનવામા આવે છે. કર્તાને જે કાર્યનો તે કર્તા હોય તેના દ્રવ્યનું ચતુર્થ જ્ઞાન હો-મુ જોઈએ, અન્યથા કાર્યનિર્ણયિત સમયે નહિ. ईश्वર સર્વનો કર્તા છે, માટે તે સર્વજ્ઞ છે. આ પ્રમાણે સર્વજ્ઞાન-પ્રમા-થી ईश्वર વ્યાપ્ત હોવાથી

તેમજ તે પ્રમાણો આશ્રય હોવાથી તે પ્રમાણ છે એમ કહી શકાય. જ્ઞાન ઈશ્વરનો ગુણ હોવાથી ઈશ્વર જ્ઞાનનો આશ્રય છે. ઘડી ઈશ્વર જ્ઞાનના સાધ-
નથી પણ વ્યતિરિક્ત નથી. માટે આ દર્શન પ્રમાણે ઈશ્વર પ્રમાણ છે. આ
(ઈશ્વર પ્રમાણ છે એ) સિદ્ધાન્ત કેવલ નૈયાયિકોનો હોવાથી તે તેઓનો
પ્રતિતંત્ર સિદ્ધ સિદ્ધાન્ત છે. જુઓ વિવરણ. ૮.

૬. પ્રમાણત્વ અથવા પ્રામાણ્યનું સ્વરૂપ ઉદયનાનાર્ય આ પ્રમાણે વાંધે
છે:—પદાર્થને સમ્યગ્નીતિએ અને સંપૂર્ણ રીતિએ સમજવો તે મિતિ અ-
થવા સમ્યગ્ જ્ઞાન છે. જેનામાં મિતિ છે—એ સમ્યક્ જ્ઞાણ છે—તે પ્રમાણ
છે. પ્રમાણનો ભાવ તે પ્રમાણતા—પ્રમાણ હોવાપણું. જેનામાં ઉક્ત પ્રમા-
ણતાનો અયોગ ન હોય અર્થાત્ જે ઉક્ત પ્રકારનો પ્રમાણ હોય તે પ્રમાણ
કહેવાય. આ પ્રમાણે ઈશ્વર સર્વજ્ઞ હોવાથી તે પ્રમાણ છે. અર્થાત્ તેનું પ્રા-
માણ્ય માનવામાં આવે છે.

૭. જે સર્વ વસ્તુઓને યથાક્રમ સંશયવિપર્યયરહિત જાણે છે તે
શિવ પ્રમાણ છે એન આ શ્લોકનો ભાવ છે.

૮. તંત્ર એટલે શાસ્ત્ર અથવા હૃતરેતર અભિસંચદ્ધ અર્થસમૂહનો
અપદેશ. સર્વ તંત્રને અવિરુદ્ધ હોય એવો પોતાના તંત્રમાં લીધેલો સિદ્ધાન્ત
તે સર્વતંત્ર સિદ્ધાન્ત. પોતાને સમાન હોય એવાં તંત્રોમાં સિદ્ધ અને પોતા-
થી વિરુદ્ધ તંત્રોમાં અસિદ્ધ એવો એ સિદ્ધાન્ત તે પ્રતિતંત્ર સિદ્ધાન્ત.

૯. સાધ્યનો નિર્દેશ તે પ્રતિશા; જેમકે “ પર્વત વન્દિમાનુ છે ”
શ્લોકાદિ. ઉદાહરણ સાધે સાધર્મ્ય અથવા વૈધર્મ્ય હોવાથી જે સાધ્યનું સા-
ધન તે દેતુ; જેમકે “ ધૂમવત્વ ” અહીં ધૂમવત્વ એ મહાનસ સાધેના
સાધર્મ્યથી પર્વતના વન્દિમત્વનું સાધન છે. શબ્દ અનિત્ય છે, ઉત્પત્તિધર્મ-
કત્વને લીધે. અહીં આત્માદિનું ઉદાહરણ લઈએ તો ઉત્પત્તિધર્મકત્વનું તે
સાધે વૈધર્મ્ય હોવાથી તે શબ્દના અનિત્યત્વનું સાધન છે માટે ઉત્પત્તિધ-
ર્મકત્વ (ઉત્પત્તિ છે ધર્મ જેનો તે વળું) એ દેતુ છે. સાધ્ય સાધેના સાધ-
ર્મ્યથી સાધ્યનો ધર્મમાત્ર જેને વિષે હોય તેવું જે દષ્ટાન્ત તે ઉદાહરણ.
પર્વત વન્દિમાનુ છે; ધૂમધી; જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં વન્દિ હોય,
જેમકે મહાનસાદિમાં. અહીં મહાનસના વન્દિમત્વસાધેના સાધર્મ્યથી વ-
ન્દિધર્મ જે ધૂમ તેનો માત્ર તેમાં રહેલો છે અને તે દષ્ટાન્તરૂપે વપરાય
છે માટે તે ઉદાહરણ છે. ઉદાહરણ વિપરીત પણ દોર્ડ શકે, જેમકે શાબ્દ

અનિશ્ચ છે, ઉત્પત્તિધર્મકત્વને જીંધે, જે જે અનુત્પત્તિધર્મક હોય તે તે નિશ્ચ હોય. જેમકે આત્માદિ. અહીં આત્માદિ સાધ્ય સાધેના વૈધર્મ્યથી સાધ્યધર્મનો અભાવ તેને વિશે છે અને તે દશાન્ત રૂપે વાપરવામા આવે છે. પર્વત ચન્દિમાન્ છે ધૂમધી, જે જે ધૂમવાન્ હોય તે તે ચન્દિમાન્ હોય, જેમકે મહાનસાદિ, આ (પર્વત) તેવો (મહાનસ જેવો) છે, અથવા તેવો નથી એમ જે સ્વાહરણનો અપેક્ષા કરેવામા આવે તે સપનય. અને “ માટે તે (પર્વત) તેવો (ચન્દિમાન્) છે ” એમ જે સપસહાર કરવામા આવે તે નિગમન કહેવાય.

૧૦. વ્યાપ્યના આક્ષેપે કરીને વ્યાપકનો આરોપ તે તર્ક. એક માણસ ઘીજાને પર્વત ઉપરથી ધૂમ નીકળતો જોઈને કહેશે કે “પર્વત ચન્દિમાન્ છે ધૂમને જીંધે ” ઘીજો માણસ કહેશે કે “ હા, પર્વતમાથી ધૂમ નીકળે છે પણ તે ચન્દિમાન્ નથી ” હ્યારે પહેલો માણસ તેને કહેશે કે “ જો ચન્દિ ન હોય તો ધૂમ પણ ન હોય ”. આપ્રમાણે કહેવામા તે વ્યાપ્યના આરોપે કરીને વ્યાપકનો આરોપ કરે છે ચન્દ્યભાવ વ્યાપ્ય છે અને ધૂમાભાવ વ્યાપક છે, કારણ કે આપણાથી નિર્બાધિત કહી શકાય છે કે જ્યાં જ્યાં ચન્દ્યભાવ હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમાભાવ હોય. આ પ્રમાણે ચન્દ્યમાન જે વ્યાપ્ય છે તે જોઈને ધૂમાભાવ એ વ્યાપક છે તેનો આરોપ કરવામા આવે છે. આ પ્રમાણે કરવાને તર્ક કહે છે જો પેલો ઘીજો માણસ ધૂમ સ્વીકારતો હોય પણ ચન્દિ સ્વીકારતો ન હોય તો તેને તર્કથી તરતજ જણાવી શકાય છે કે ધૂમ સ્વીકારવો પણ શકિન છે. આવાપરિષ્કેદમા તર્કનો સ્વયંભાવ આપ્રમાણે આવે છે.—“ હેતુવ્યાપ્તિપ્રદે તર્કપ્રવાચિ-
સ્ત્ત્વકાનિવર્તકઃ ॥૨૩૭॥ તર્ક વ્યાપ્તિનુ પ્રદાન કરવામા હેતુ છે તેમ-
જ કોઈ કોઈવાર તે શકાની નિશ્ચિત કરાવે છે.

છે, અસ્પર્શસ્ત્વને લીધે, જે જે સ્પર્શવાન્ હોય તે તે અનિલ્ય હોય, જેમકે ઘટ, શબ્દ સ્પર્શવાન્ નથી. માટે તે નિલ્ય છે ” આ અનુમાનમાં અસ્પર્શ-ત્વ હેતુ છે, આ હેતુ સદ્ નથી, કારણ કે “ જે જે સ્પર્શવાન્ હોય તે તે અનિલ્ય હોય ” એમ કહેવું ઓટું છે અણુ સ્પર્શવાન્ છે પણ તે નિલ્ય છે. તેમજ જે જે અસ્પર્શ હોય તે તે નિલ્ય હોય એમ કહેવું પણ ઓટું છે, કારણ કે બુદ્ધિ અસ્પર્શ છે તો પણ તે અનિલ્યા છે. માટે ઉપરનો હેતુ વ્યભિચાર (અવ્યવસ્થા) યુક્ત હોવાથી તે સવ્યભિચાર હેત્વાભાસ કહેવાય છે સવ્યભિચારનું ચીજ નામ અનૈકાતિરૂ છે.

વિરુદ્ધ —જે હેતુ અભ્યુપગત સિદ્ધાન્તનો વિરોધી હોય તે વિરુદ્ધ હેત્વાભાસ કહેવાય, જેમકે શબ્દ નિલ્ય છે, કૃતસ્ત્વ (ઉત્પન્ન થયેલો હોવા) થી, હવે ઉત્પન્ન થયેલું હોય તે નિલ્ય હોયજ નહિ, માટે આ હેતુ પોતાના સિદ્ધાન્તનો વિરોધી હોવાથી તે વિરુદ્ધ હેત્વાભાસ કહેવાય છે.

પ્રકરણસમ —જેનાથી પ્રકરણની ચિંતા રહે એવો નિર્ણયને માટે પ્રયુક્ત હેતુ તે પ્રકરણસમ હેત્વાભાસ પ્રકરણસમ હેતુ જોકે નિર્ણયને માટે પ્રયોજ્યો હોય છે તો પણ તે સમય પસંને રામ હોવાથી નિર્ણય ઉત્પન્ન કરવાને અશક્ય હોય છે શબ્દ અનિર્ણય છે, નિલ્ય ધર્મની અનુપલ-લ્લિધી, જે અનુપલબ્ધમાનાનિલ્યધર્મક હોય તે અનિલ્ય હોય, જેનેકે સ્થાત્વાદિ,

સાધ્યસમ —જે હેતુ સિદ્ધ કરવાનો હોવાથી સાધ્ય સાધે તેનો કોઈ અવિશેષ હોય નહિ તો તે સાધ્યસમ હેત્વાભાસ કહેવાય, દ્રવ્ય ઝાયા છે, ગતિમત્ હોવાથી, અહીં ગતિમત્ત્વ હેતુ છે પણ ઝાયા ગતિમત્તી છે કે નહિ તેનો સિદ્ધ કરવાનું છે, માટે જે હેતુ પોતે અસિદ્ધ હોય અને તેથી સાધ્ય જેવો હોય તે સાધ્યસમ કહેવાય

અતીતકાલ —કાલના (અત્યય) અમાલે કરીને પ્રયુક્ત હેતુ તે અતીતકાલ, જેમ કે શબ્દ નિલ્ય છે, સયોગવ્યગ્ય હોવાથી. હવે મેરી અને દહના સયોગથી શબ્દ વ્યગ્ય થાય છે, પરંતુ સયોગનો કાલ તે શબ્દના વ્યગ્ય થવાનો કાલ નથી દ્રશ્ય મનુષ્યને સયોગ પ્રથમ જણાય છે અને પછી શબ્દવ્યક્તિ થાય છે આ પ્રમાણે કાલતિપાત આવે ત્યાં અતીત-કાલ હેત્વાભાસ થાય.

૧૫. અભિધાનવ્યત્પત્તિ (વાચ્છલ:)—આ માણવક નવ-કથલ છે. અહીં કહેનારનો અભિપ્રાય એવો છે કે નવો છે કથલ જેનો તે નવ-કથલ; પણ સાંભળનાર નવ શબ્દની ટીકિતો વ્યત્પત્તિ કરીને નવનો અર્થ સંલગ્ન નવ સમજે છે અને નવ છે કાંવચ્છલ જેને તે નવકથલ એમ અર્થ લઈ કહેનારના વચનનો પ્રતિપેદ કરે છે કે “માણવક નવકથલ કયાં છે ? એ તો એકકથલ છે” આ પ્રમાણે કરવાને વાચ્છલ (અભિધાનવ્યત્પત્તિ-ટીકા) કહે છે.

તાત્પર્યવ્યત્પત્તિ (સામાન્યચ્છલ)—‘અહો આ બ્રાહ્મણ વિદ્યાચરણસંપન્ન છે’ એમ કોઈને કહેતો સાંભળી યીજો માણસ એ વાચ્યનુ તાત્પર્ય ‘બ્રાહ્મણો વિદ્યાચરણસંપન્ન છે’ એવું સમજી કહે શે કે ‘સર્વ બ્રાહ્મણ વિદ્યાચરણસંપન્ન હોતા નથી, જેમકે ‘અહા માન્ય બ્રાહ્મણ’. આ પ્રમાણે કહેનારના તાત્પર્યને ઠલવું સમજી તેનો નિપેદ કરવો તે તાત્પર્ય-વ્યત્પત્તિ (સામાન્યચ્છલ) કહેવાય છે.

ઉપચારવ્યત્પત્તિ (ઉપચારચ્છલ)—લક્ષણાથી શબ્દપ્રયોગ કયોં હોય પણ તેને કોઈ શબ્દનુસાર સમજી તેનો નિપેદ કરે તો હ્યાં ઉપચારવ્યત્પત્તિચ્છલ થાય. ‘કોઈ કહે શે કે આંહા આવી છે’ તો અન્ય કહે શે કે, ‘કયા, હુ તો મેજ દેસુ છુ’ આ પ્રમાણે ઔપચારિક રીતિએ વાપરેલા વાચ્યને અન્ય રીતિએ સમજી તેનો નિપેદ કરવામા આવે તે આ પ્રકારનો છેલ છે.

૧૬. પરાર્થાનુમાનથી અન્યને નિશ્ચય કરાવાય છે અને નિશ્ચયથી કર્માનુષ્ઠાનાદિનો સમ્ભવ છે, માટે પરાર્થાનુમાન એટલે ન્યાય એ આ શાસ્ત્રનો મુખ્ય વિષય હોવાથી તેને ન્યાય એવી સજ્ઞા આપવામાં આવે છે.

૧૭. આત્યંતિકી દુઃસ્થિતિ એટલે એવા રૂપમા દુઃસ્થિતિ કે દુઃસ્થના સજ્ઞાતીયનો તરત્પ્રાપ્તિ પુનઃ ઉત્પાદ નહિ. સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો દુઃસ્થનો નિર્મૂલધ્વસ. ન્યાયવાચ્ય કહે છે કે ‘સ્વસમાનાધિકરણ દુઃસ્થ-પ્રાગભાવાસમાનકાલીન દુઃસ્થધ્વસ તે મોક્ષ’. એવો દુઃસ્થધ્વસ કે જે પો-તાની સાથે સમાનાધિકરણ (અકરધ્વાન) એવા દુઃસ્થપ્રાગભાવને અસ-મકાલીન હોય. જ્વર આવ્યાને પ્રતી જવો એ પણ દુઃસ્થધ્વસ છે, પરંતુ આ જ્વરનાશ તેની સાથે અકરધ્વાન (મનુષ્યદેહ) માં રહેલા દુઃસ્થપ્રાગ-ભાવની સાથે સમકાલીન છે, એટલે કે તેજ વગર દુઃસ્થપ્રાગભાવ (જે

પછીથી દુઃખ ધનાર છે તે) આ ધ્વંસ થયો તે વચ્ચે છે; માટે ઉક્ત પ્રકારનો ખસ તે મોક્ષ નથી. દુઃસ્વપ્ન સ્વયો જોઈએ અને તેજ વચ્ચે તે જોનો દુઃસ્વપ્ન થયો તેનામાં દુઃસ્વપ્નભાવ પણ ન હોવો જોઈએ. આ પ્રમાણે થાય તે મોક્ષ.

૧૮. સર્વસંત્રસિદ્ધાન્તનુ સ્વરૂપ આગળ આપી ગયા. સર્વ જ્ઞાત્રોમાં અપર્વા દશામાં નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે દુઃસ્વપ્નિશ્ચિતિ માનવામાં આવે છે.

૧૯. 'અત્મોચ્છેદ તે મોક્ષ' એ મતમાં દુઃસ્વપ્નનો ઉચ્છેદ સ્વીકારાય છે. આત્માનો અર્થ (૧) જ્ઞાનસંતાન લો તો તેને હમે પણ ઉચ્છેદ્ય માનીએ છીએ માટે કંઈ વાંધો નથી, (૨) જ્ઞાનસંતાનવ્યતિરિક્ત લો તો તે નિસ્વ હોવાથી (ક્ષણિક નહિ, કારણ કે જ્ઞાનસંતાનનો સંતાની હોવાથી) ઉચ્છેદ્ય નથી. ઘડી આત્મા મિયતમ હોવાથી તેના ઉચ્છેદને માટે પ્રયત્નિજ સમ્ભવી નથી.

૨૦. ચાર ભાવનાઓથી મોક્ષ થાય, પણ ક્ષણિકવાદ લેતાં એકના એકજ મનુષ્યમાં એ ચારે ભાવનાઓ સમ્ભવે નહિ, માટે મોક્ષ (મહાવચ) પણ સંભવે નહિ. સૌપ્તલ્ય જ્ઞાનસંતાન પડતે ક્લેશાદિયુક્ત જ્ઞાનસંતાન. આ સ્થિતિ તે ઘય અને તેથી અન્ય તે મોક્ષ. આ પ્રમાણેના લક્ષણ ઠીક છે પણ જે વદ્દ તેજ મુક્ત એમ કંઈ આ લક્ષણોથી નહીં કરી શકાય નહિ.

૨૧. આત્માના ધર્મ અતિન્દ્રિય યગ્રી એમ ન્યાયવાદી માને છે. મનમુને ઇન્દ્રિય માને છે, અને આત્માના ધર્મ મનોપ્રાણ છે એમ માનવામાં આવે છે.

૨૨. મોક્ષનો અર્થ સ્વાતંત્ર્ય હોઈએ અને સ્વાતંત્ર્ય પડતે એશ્ય સમગ્રીએ તો તે અપદિત છે, કારણ કે એશ્યમાં તો કોઈ એક એશ્યવાનુ જોવો અપયા તેથી અધિક અન્ય થઈ શકે અને તેથી સંપૂર્ણતાનો ભંગ થાય, મોક્ષ તો સંપૂર્ણ અને નિરતિશય હોવો જોઈએ.

૨૩. પુરુષપ્રકૃતિના વિવેકનું જ્ઞાન જો પુરુષાશ્રય હોય તો તે ઘડુ તે પહેલાં તે ન હોવું એમ માનવું પડે છે, અન્યથા મોક્ષ નિલ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે માનતાં પુરુષ પ્રથમ અમુક ધર્મેના અભાવવાળો અને પછી તે ધર્મધાનુષ્ઠ એમ માનવું પડે છે, પરંતુ આમ કરતાં પુરુષના શુદ્ધભાવની જ્ઞાતિ થાય છે અને તેથી અપદિદાન્ત થાય છે. વિવેક-

જ્ઞાન પ્રઠુસાશ્રય છે એમ માનતા પ્રથમ તો પ્રકૃતિ જડ છે તેનો જ્ઞાન આધ્ય કરે છે એમ માનવુ એજ દુર્ઘટ છે, વઢી પ્રકૃતિનો સ્વભાવ પ્રગુત્તિ માનીએ તો સ્વભાવનો નાશ નથી થતો માટે પ્રગુત્તિ નિરતર રહે છે અને તેથી સ્વપરમ શન્ય નથી, જો પ્રગુત્તિનો સ્વભાવ નિગુત્તિ માનીએ તો સસારનો અસ્ત માનવો પડે, કારણ કે પ્રકૃતિની પ્રગુત્તિ તે સસાર છે.

૨૪ ય્યારે જ્ઞાનતા સર્વ સાધનો (ચતુ પ્રકાશ હ્યાદિ) હોય તો પણ કોઈ પદાર્થનુ જ્ઞાન ન થાય તો ત્યાં યોગ્યાનુપલ્લિ કહેવાય ઈશ્વરને જાણવાના સર્વ સાધનો છે તો પણ જણાતો નથી માટે તે યોગ્યાનુ પલ્લિધથી વાધિત વિષય છે યોગ્યાનુપલ્લિધથી વાધિત વિષયમા પણ શ્રુતિનો અવકાશ માનવામા આવે તો ગ્રાવાણ મુવન્તિ (પથર તરે છે) એ શ્રુતિવાન્ય પણ અશ્વરશ સસ માનવુ જોઈએ

૨૫ સુખ પણ દુઃખ છે એમ અહીં દર્શાવ્યુ છે

૨૬ સુખનો દુઃખમા અતભાવ થાય છે એમ માનીએ અને દુઃખનો સ્વચ્છેદ તે મોક્ષ માનીએ તો મોક્ષમા સુખની નિવૃત્તિ આવી જાય, પણ સુખની પ્રાપ્તિ પ્રગુત્તિનો હેતુ હોવાથી જેમા સુખપ્રસ છે એવા મોક્ષ પ્રતિ પ્રવૃત્તિ સમ્ભવે નહિ

૨૭ સુરે દુઃખમિધિત છે એમ અહીં સ્પષ્ટ જણાવી તેન સ્વચ્છેદ માન્યુ છે

૨૮ ઈશ્વરનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવાને અનુમાન સ્પષ્ટ તો વ્યાપ્તિ ઠરાવવાને હેતુ લેવો પડે, પણ ઈશ્વરસમાન અન્ય કદ પણ ન હોવાથી હેતુનો સમ્ભવજ નથી ન્યાયવાદ્યા એમ માને છે કે શ્રુતિ ઈશ્વરકૃત છે અને તેથી તે અનિત્ય છે હવે જો શ્રુતિ નિત્ય હોઈને ઈશ્વરનુ અસ્તિત્વ જણાવનારી માનીએ તો તે ન્યાયસિદ્ધાન્તની વિરુદ્ધ છે જો શ્રુતિ અનિત્ય હોઈને ઈશ્વરનુ અસ્તિત્વ જણાવનારી માનીએ તો અનિત્ય હોવાથી તેને ઈશ્વરકૃત માનવી પડે, પણ આ પ્રમાણે માનતા શ્રુતિનુ અસ્તિત્વ ઈશ્વરથી અને ઈશ્વરનુ અસ્તિત્વ શ્રુતાથી એમ પરસ્પરાશ્રય હોય આવે સપમાન સજ્ઞાણીનો યોધ કરનાર હોવાથી ઈશ્વરનુ અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવાને તે નિરપકાશ છે

૨૯ આ અનુમાન સ્પષ્ટ છે

૩૦ આકાશ પટના પ્રલેક અવયવનો સયોગ કરીને રહે છે માટે જે અવયવસયોગી તે સાવયવ એમ માનતા નિરવયવ માનવામા આવતા આકાશનો પણ તેમા સમાવેશ થઈ જાય છે તતુત્વનો પ્રલેક ભિન્ન ભિન્ન તતુસાયે સમવાય સબધ છે માટે તતુત્વનો અવયવ (તતુઓ) સાથે સમવાય સબધ હોવાથી તે અવયવસમવાયિત્વ છે, પરંતુ તતુત્વ સાવયવ નથી માટે સાવયવત્વનો અથ અવયવસમવાયિત્વ લેવાય નહિ

૩૧ સમવેતદ્રવ્યત્વ — સમવાયસબધમા રહેનારાં દ્રવ્ય તે સમ વેત દ્રવ્ય સમવેતદ્રવ્યત્વ એ જાતિ છે અને સમવેત દ્રવ્યો એ વ્યક્તિઓ છે સાવયવ એટલે જેને સમવેતદ્રવ્યત્વ જાતિ છે તે અર્થાત્ જેનો સમા વેશ સમવેત દ્રવ્યોના વર્ણમા થાય છે તે. સમવેત દ્રવ્ય તે સાવયવ આ પ્રમાણે લેતા આકાશાદિમા અતિવ્યાપ્તિ આવતી નથી, કારણ કે આકા શાદિ કોઈ સાથ સમવાયસબધથી રહેતા નથી (જેમ ઘટ કપાલમા સમ વાયસબધથી રહે છે તેમ) સહી તતુત્વ દ્રવ્ય નથી માટે તે હપર પણ અતિવ્યાપ્તિ આવતી નથી માટે સાવયવ એટલે સમવેતદ્રવ્ય લેવું પાછ છે (જુઓ ઝનદર્શનવિવરણ અક ૨૧ થી છા આ મતનુ પણ સ્વચ્છ કર્યું છે)

૩૨ જે પદાર્થો નિશ્ચ છે તે કાતો વિશુ છે કે કાતો અણુ છે. આકાશાદિ નિશ્ચ પદાર્થ વિશુ છે, મનસુઆદિ નિશ્ચ પદાર્થ અણુ છે આ ઉભય પ્રકારનાં મહત્ત્વની મધ્યગત સ્થિતિને અવાતરમહત્ત્વ નામ આપ્યું છે જટલા પદાર્થો આ મધ્ય સ્થિતિના છે તે સર્વે કાય છે નદી પર્વતાદિ આ પ્રમાણે કાય સિદ્ધ થાય છે

૩૩ જગત્ કાર્ય છે, સાવયવત્વથી, એ અનુમાનમાં હેતુ અસિદ્ધ નથી એમ ઉપર સાવયવત્વનો અર્થ સમવેતદ્રવ્યત્વ રહેને જણાવવામાં આવ્યું તેમજ આવાતરમહત્ત્વને હેતુ લેવાથી પણ જગત્નું કાયત્વ સિદ્ધ થાય છે એમ વળુ છા પણ હેતુ અસિદ્ધ થયો ' જેને જેને સમવેત દ્રવ્યત્વ હોય તે તે કાર્ય હોય, જમકે પટાદિ ' ' જેને જેને અવાતરમ હત્ત્વ હોય તે તે કાર્ય હોય, જેમકે મટાદિ ' રહ્યાદિમાં હેતુ અસિદ્ધ થયો

૩૪ વિરુદ્ધ દેશ્વાભાવનું ઉક્ષણ વિવરણ ૧૩ માં આપ્યું છે ધીજ્ઞ ઉક્ષણ આ પ્રમાણે છે — જે હેતુ સાધ્યાભાવથી વ્યાપ્ત હોય તે વિરુદ્ધ

होय. शब्द नित्य छे, कृतकत्वधी, अही कृतकत्व ए हेतु नित्यत्वा भावधी व्याप्य (जे जे कृतक होय तेते अनित्य होय जेमेके घटादि) होवाधी विरुद्ध छे. जगत् कार्य छे, अवान्तरमहत्त्वधी, अही साध्य जे कार्यत्व तेनो विपर्यय जे अकार्यत्व तेनाधी हेतु अवान्तरमहत्त्व व्याप्य नधी (जेने अवान्तर महत्त्व होय ते अकार्य होय एम आपणे ओता नधी), अर्थात् हेतु साथे साध्यना विपर्ययी व्याप्ति नधी. माटे आ हेतु विरुद्ध नधी.

३५. हेतु अनैकान्तिक अभवा सव्यभिचार त्यारे होय के ज्यारे तेनी स्वपक्षधी अन्यत्र वृत्ति होय पर्यंत बन्दिमान् छे, प्रमेयत्वधी, अही प्रमेयत्व ए जे बन्दिमान् नधी एवा शरीवरादिमा रहेलु होवाधी ते अनैकान्तिक हेतु छे. स्वपक्ष एटले जे निश्चित साध्यवान् होय ते जगत् कार्य छे, अवान्तरमहत्त्वधी, अही आ हेतु जे जे कार्य नधी एवा कोईमा पण रहेलो नधी माटे ते अनैकान्तिक नधी.

३६. अतीतकाल, कालात्ययापदिष्ट अभवा बाधित हेत्वाभास एटले जे हेतुधी कई पण सिद्ध करवानु छे एवु जे साध्य तेनो अभाव प्रमाणान्तरधी सिद्ध यतो होय अर्थात् ते साध्य प्रमाणान्तरधी बाधित भतु होय ते हेतु बाधित कहेवाय जेमेके अप्रि अनुष्ण छे, द्रव्यत्वधी, अही द्रव्यत्व हेतु अनुष्णत्व सिद्ध करवाने आप्यो छे, परतु अनुष्णत्वनो अभाव (उष्णत्व) अन्य प्रमाण (स्पर्श) धी सिद्ध थाय छे, अर्थात् स्पर्शधी अनुष्णत्व बाधित थाय छे, माटे ते हेतु बाधित कहेवाय छे जगत् कार्य छे, अवान्तरमहत्त्वधी; एम कहेतो जगत्तु कार्यत्व कोई पण अन्य प्रमाणधी बाधित भतु नधी. माटे उक्त हेतु बाधित नधी.

३७. जे हेतुधी जे सिद्ध करवानु एवु जे साध्य तेनो अभाव अन्य हेतुधी सिद्ध करी सकाय तो ते हेतु सत्प्रतिपक्ष कहेवाय, जेमेके शब्द नित्य छे, शब्दत्वधी, अही कोई एम पण कही शब्द के शब्द अनित्य छे, कार्यत्वधी. माटे आ हेतु सत्प्रतिपक्ष कहेवाय. प्रतिभक्त एटले आ रथले साध्याभावसापेक्ष हेतु. जगत् अकार्य छे एम सिद्ध करवाने बीजो कोई हेतु न होवाधी अवान्तरमहत्त्व ए हेतु सत्प्रतिपक्ष नधी.

३८. कोई कहे से के बीजा हेतुधी साध्यनो अभाव सिद्ध थाय छे, जेमेके जगत् अकर्तृक छे, शरीरधी अजन्य होवाधी, गगनादिनी पेडे,

૩૯. આ અનુમાનમાં ન્યાયવાલ્ય એવો दोष लावे છે કે ' પર્વતાદિ અકર્તૃક છે અજન્ય હોવાથી' તો પછી શરીરાદિથી અજન્ય કહેવું નિરર્થક છે. શરીરથી અજન્ય કહેવામાં વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધિ दोष થાય છે.

૪૦. પૂર્વપક્ષી दोपનો સ્વીકાર કરી ' શરીરથી ' પદ પડતું મુકી અજન્યત્વને હેતુ લે છે.

૪૧. અજન્યત્વ એ હેતુ અસિદ્ધ છે, કારણ કે પર્વતાદિ અજન્ય છે એમ કંદે સિદ્ધ કરવામાં આવતું નથી.

૪૨. તર્કેનું સ્વરૂપ આ દર્શનના વિવરણ ૧૦ માં બાપ્યું છે. જ્યો અનુકૂલ તર્ક થઈ શકે ત્યાં હેતુ સોપાનિક હોય એવું જરા પણ મય રહેતું નથી.

૪૩. કર્તા કારકનો પ્રયોક્તા છે; આ પ્રમાણે કારક કર્તા ઉપર આધાર રાખે છે. હવે જો કર્તા નથી એમ કહીએ તો કારકો પણ નિરર્થક થઈ જશે અને તેથી અકસ્માત્ કાર્યોત્પત્તિ માનવી પડશે

૪૪. હેતુ અનુકૂલ તર્કથી ચપારે દઢ થાય તો ઉપાધિની શંકા નિવૃત્ત થઈ જાય છે.

૪૮. ૪૯. આ સુસ્પષ્ટ છે.

૧૦. ईश्वरની जगत् निर्माण करवामां प्रश्रुति कारण्यथी लईए तो कारण्य सर्वे उपर समान होवुं जोईए अने तेथी वैषम्य अनुपपन्न થાય છે. પણ સૃજ્ય પ્રાણીઓનાં કર્મને અનુસાર તેમની સૃષ્ટિ છે એમ માનતાં વૈષમ્ય ઉપપન્ન ઠરે છે. કર્મ ઉપર અપેક્ષા રાખનાર ईश्वर स्वतंत्र કેહેવાય નહિ, એમ કહેનારને કહે છે કે કર્મ સૃષ્ટિનિર્માણમાં અંગીભૂત હોવાથી તે ईश्वરના स्वातंत्र्यનો बाध કરતું નથી; જેમ શરીરની ગમનાદિ ક્રિયાઓનો આધાર પણ ઉપર હોય છે, માટે વળથી શરીરની स्वतंत्रता धावित થતી નથી, સહટી શરીરની इच्छा पार પડવામાં તે સહાયરૂપ રહે છે. આગમથી ईश्वर सिद्ध થાય છે એમ લેતાં પરસ્પરાश्रय दोष आववानु કહેવામાં આવે છે તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે થાય છે: પરસ્પરાश्रय दोष उभयनी परस्परથી उत्पत्ति માનતાં આવે છે કે હમયની પરસ્પરથી શક્તિ (જ્ઞાન) માનતાં આવે છે! જો ઉત્પત્તિ માનતાં એમ, કહો તો તે નિરર્થક છે, કારણ કે વેદ ईश्वरથી उत्पन्न થયા છે પણ ईश्वરતો નિલ્લજ છે. જો: જ્ઞાતિમાં પરસ્પરાश्रय दोष આવે છે એમ કહો તો તે પણ યોદ્ધું છે, કારણ કે ईश्वरની જ્ઞાતિ વેદથી છે પણ વેદની જ્ઞાતિ તો કોઈ અન્ય અધ્યાપક પ્રતિધી પણ થઈ શકે; માટે પરસ્પરાश्रय जेवું कई ऐत नहि. वेद (आगम) अनिल्ल છે એમ, યોગીઓને પ્રસક્ત સિદ્ધ છે.

જૈમિનિદર્શન.

આ વર્ણન પૂર્વમીમાંસાને નામે ઓઢાવાય છે.

૧. અષ્ટચર્યે બ્રાહ્મણમુપનયીત । તમધ્યાપયીત । “ આઠ-વર્ષના બ્રાહ્મણ (બ્રાહ્મણના બાલક) ને ઉપનયન આપવું, તેને અધ્યયન કરાવવું ” इत्यादि प्रकारનાં (આ પ્રમાણે કરો એમ વિધ્યર્થમાં કહેવામાં આવતા) શ્રુતિ વાક્યો નિધિ છે.

પૂર્ણાદુલ્લા સર્વાન્ કામાનવાપ્નોતિ (પૂર્ણાહુતિથી સર્વ કામનાઓ સિદ્ધ થાય છે) એ પ્રકારનાં સ્તુત્વાદિરૂપ વાક્યો અર્થવાદ છે. પૂર્ણાહુતિ-ને માટે વિધિયાન્ય ન હોય તો પણ આ પ્રકારે તેની પ્રશસ્તા કરી હોય તે ઉપરથી તેની કર્તવ્યતા સિદ્ધ થાય તે અર્થવાદના પ્રામાણ્યથી થાય છે.

મન્વાદિનાં વાક્ય તે સ્મૃતિ છે. જે સ્મૃતિ વેદમૂલા હોય તે પ્રમાણ છે એમ મીમાંસકોનો સિદ્ધાન્ત છે. અમુક સ્મૃતિ વેદમૂલા છે તે વેદને અનુકૂલ છે તે ઉપરથી સમજાય છે. વિશ્વજિત્ આદિ નામ છે. વિશ્વજિત્ની કર્તવ્યતા નિધિ અર્થવાદ કે સ્મૃતિથી જાણતી નથી તો પણ “ નામ ” ના પ્રામાણ્યથી તેની સિદ્ધિ છે.

યન્તિ ” આર્થી એમ સમજાય છે કે એક એક ચમસમા દસ દસ વ્રાહ્મણે સોમમક્ષણ કરવું આ પ્રમાણે વ્રાહ્મણને ચમસમગ્રહણ કરવાનું સિદ્ધ થતાં ક્ષત્રિય (યજમાન) નું ચમસ પળ તે ચત્ર વ્રાહ્મણમાથો દશે લેવું આ પ્રમાણે જે સિદ્ધ કરવામા આવે તે પ્રતિપતિકર્મ અનારભ્યાધીત એટલે કદ પળ આરંભ કર્યા વગર કહેવામા આવતું વાક્ય, જેવું કે “યસ્યર્પર્ણમયી જુહર્મવતિ ન સ પાપ શ્લોક શૂનોતિ”

૪. યજનનો મુલ્ય અથવા ગૌણ ભાગ કેટલે અંશે પ્રયોજક છે તેનો વિચાર તે પ્રધાનપ્રયોજકરત્વ અને અપ્રધાનપ્રયોજકત્વમા આવે છે પર્ણ (પલાશ) વૃક્ષની જુહૂ (પાત્રવિશેષ) બનાવવાના ફલનો નિધય તે જુહૂ-પર્ણતાદિકલ

૫. ધૃતિ અથ કે પાઠથી ક્રમનિયમ થાય છે એમ ધ્રુવાદિ ક્રમના પ્રકરણમા આવે છે ક્રમવિશેષ — વાજપેયમા સપ્તદશ વ્રાજાપલ્લ પશુનું આલમ્બન કરવાનું વિધાન છે, આ પશુઓને ઉપાકરણ નિયોજનાદિ સત્કાર કરવાના છે ત્યા પ્રથમ ઉપાકરણ સત્કાર કોને કરવો તેનો કઈ વિ-
હિત નિયમ ન હોવાથી રૂચ્છાનુસાર પ્રથમ ગમે તેને તે સત્કાર કરવો, પછી ઘોંગાને કરવો, હાલાદિ, હવે યુગે નિયોજન કરવામા પળ કહે ક્રમ-
નિયમ ન હોવાથી ગમે તે પશુનું નિયોજન પ્રથમ કરવું એમ જો કોઈ વહે તો તેને માટે ક્રમવિશેષ ઠરાવવામાં આવે છે કે જે ક્રમ ઉપાકરણમા સ્ત્રીથી હોય તેજ નિયોજનમા પળ લેવો. “एकादश प्रयाजान् यजति”
અર્થ પ્રયાજ છે હવે વિધિ પચ પ્રયાજનો છે ત્યા પચ પ્રયાજમાના પ્રત્યે-
કનું એકાદશવાર મદ્દન કરવું કે સી રીતિએ ? અહીં એવો નિયમ ઠરાવ-
વામા આવે છે કે પચ પ્રયાજમાના પ્રત્યેકનું એ એ વાર મદ્દન કરવું અને
છેડા એક પ્રયાજનું ત્રીજીવાર આવર્તન કરવું આ પ્રમાણે કરવું તે
કર્માર્થન છે. અદાભ્યમદ્દન કરીને સોમનું યજન કરવાના વિધાનમાં
પ્રત્યેક રાવનમાં અદાભ્યનું આવર્તન કરવું કે નહિ ? ત્યા એમ નિધય
કરવામાં આવે છે કે “સોમયાગ ફલવાન છે, સયન ફલવાન નથી” અને
અદાભ્યમદ્દનનું વાક્ય અનારભ્યાધિત છે માટે તેનો સબધ જે ફલવાન
છે તે સાથે પડે છે, તેથી અદાભ્યનું આવર્તન કરવું એમ એ નિધય કર-
વામાં આવે તે કર્માર્થન છે

૬. દ્વદ્વાદિ જેવા ચરોપયોગી અર્ધનો સોપ (વિનાશ) થતાં નું ક-
રવું તેનો વિચાર તે અર્ધસોપનવિચાર છે

૭. અતિદેશ —અન્યત્ર વૈ પ્રણીતાયા કૃત્સ્નાયા ધર્મસતતે ।
અન્યત્ર કાર્યત પ્રાપ્તિરતિદેશોભિધીયતે ॥

એક સ્થાનમા ઠરાવેલી સકલ ધર્મસતતિની કાર્યવશાત્ અન્યત્ર પ્રાપ્તિ તે અતિદેશ.

૮. સાસમા અધ્યાયમા પ્રલક્ષ્ય વચનથી થતા અતિદેશનો બને આ-
ટમામા લિંગથી થતા અતિદેશનો વિચાર આવે છે.

૯. કહ —પ્રવૃત્તસ્થાનપતિતપદાર્થાન્તરકાર્યત ।
કહ પ્રયોગો વિવૃત કહ્યમાનતયોદિત ॥

દર્શ અને પૂર્ણમાસ એ ધેનાજ સર્વ વિધિનો શ્રુત્યાદિમા ઉપદેશ છે અને તેથી અન્ય સ્થલે સર્વ ક્વચિત્કર્તવ્યતાનો અર્હાંથી અતિદેશ કરવામા આવે છે. ઉપાધી અતિદેશ કરવામા આવે તે પ્રકૃતિ અને ઉપા અતિદેશ કરવામા આવે તે વિકૃતિ. પ્રકૃતિગત પ્રયોગને વિકૃતિમા લઈ જાયો તે કહ છે. મીઠાનવહન્તિ (જાગર સાહે છે) એ શાન્ત્ય ઉપરથી નૈવારથ્કર્મંવતિ એ વાક્યથી વહેવામા આવતા નવારચદને માટે નૈવારતુ પળ શબ્દગત કરવુ એમ જે ગઠતિગત અવહનન તેને વિકૃતિમા લઈ જયુ તે કહ છે.

૧૦. પાપદૈતુ દ્વારલોપ —સ્વયકૃતા વેદિર્ભવતિ એ વાક્યમા વેદિ-
નિષ્પાદનક્રમ દ્વારના લોપથી ઉદ્દનન આદિ નિષ્પાદકનો વાધ છે.

૧૧. તન્મ્ એટલે જને એકવાર પ્રવર્તિત કર્યાથી બહુને ઉપકાર પાવ્ય છે, યનુ પ્રાશ્નની ગાથે એક સીપ કરવાથી સર્વને ઉપકાર પાવ્ય છે, અનુલેપન મૌઝનાદિની પેટે પ્રતિપુરવે આગ્રહિતની અપેક્ષા રહેતી નથી અથવા ઝમમના ઉદ્દેશ કરીને એકવાર અનુષ્ઠાન તે તન્મ.

૧૨. એક પ્રયોગમા રેઝાદિનો રૂત્રે કરીને સવધ તે તજાળાવ.

૧૩. પ્રસંગ —અન્યના ઉદ્દેશ કરાને અન્યનુ સહાનુષ્ઠાન તે પ્રસંગ અર્જીવોમીય વનુમા જે વિધિપ્રાપ્ત પ્રયાજાદિ છે તેનો મશુપુરોડાશમાં ઉપકાર તે પ્રસંગ સમુચ્ચય એટલે સર્વનુ પ્રહણ અને વિકલ્પ એટલે ગમે તે એકનુ પ્રહણ.

૧૪. પૂર્વપક્ષ યુક્તિમાં આ પ્રમાણે છે —જીમિતિયા ધર્મવિચારશાસ્ત્રનો આરંભ ન કરવો જોઈએ, કારણ કે તેને માટે વિધિ નથી. વેદનું અપ્ય-

છે એમ સિદ્ધ થયું. હવે આ સ્મૃતિવાક્યમા અધ્યાપનનો વિધિ છે, પરંતુ અધ્યયન વગર અધ્યાપનની સિદ્ધિ ન હોવાથી અધ્યયનને માટે વિધિ ન હોય તો પણ તે પ્રાપ્ત છે. આ પ્રમાણે અધ્યયન પ્રાપ્ત થાય છે તો વેદો અધ્યતન્ય એ પૃથગધ્યયનવિધિનું પ્રયોજન રહેતું નથી.

૧૧ હવે વિચારશાસ્ત્રને માટે વિધિ નથી તેથી તેનો આરંભ ન કરવો જોઈએ એમ પૂર્વપક્ષનો સિદ્ધાન્ત (આ સ્વલ્લે અભિપ્રાય) છે. સિદ્ધાન્તી કહે છે કે જેમ અધ્યાપનના વિધિથી અધ્યયનનો વિધિ પ્રાપ્ત છે તેમ અધ્યાપનના વિધિથી વિચારશાસ્ત્રના અધ્યયનનો વિધિ પણ પ્રાપ્ત છે. આ પ્રમાણે કહેનારને પૂર્વપક્ષી કહે છે કે અધ્યાપનમા ફલ અર્થવોધ લેશું કે પાઠ માત્ર લેશું? શિષ્યની મૂર્ખતાથી અર્થવોધ ન થાય તો તેથી અધ્યાપનનો વિધિ નિષ્ફળ જાય માટે અર્થવોધ એ કઈ અધ્યાપનનું ફલ લેવાય નહિ. જો પાઠ માત્રને અધ્યાપનનું ફલ રૂઝે તો વિચારશાસ્ત્રનું પ્રયોજન નથી.

૨૦. સિદ્ધાન્તી કહે છે કે અર્થાવોધ અધ્યાપનનું પ્રયોજન નથી, તો પણ તે અધ્યાપનનું આવશ્યક પરિણામ છે અને તેથી તે પરિણામ લાવવા માટે વિચારશાસ્ત્રની આવશ્યકતા છે.

૨૧ શબ્દથી કહેવામા આવતો અર્થ તે વેદનો અર્થ નથી પણ તે લાક્ષણિક છે. માતા ચાલકને કહેશે કે વિપ રાત્ર પણ અમુકને ધેર લાઈશ નહિ તો રાત્રી કઈ માતાના માવડનો અર્થ વિપ રાત્રી પણ લેનાનો નથી. આ પ્રમાણે જોતાં વેદાગ અને વિચારશાસ્ત્ર એ રાત્ર વેદનો અક્ષરના અર્થ જાણવાનાર હોવાથી અને વેદનો અર્થ તો લાક્ષણિક હોવાથી ઉક્ત શાસ્ત્રો નિષ્પ્રયોજન છે.

હતો સપ્રદાય વચમાંથી વિચ્છિન્ન થઈ ગયો હોય તો કર્તાનું સ્મરણ ન રહે, પણ અહીં કઈ એ પ્રમાણે છે નહિ. માટે વેદનો કોઈ કર્તા ન હોવાથી તે અપૌરુષેય છે

નૈયાયિકો કહે છે કે આ પ્રમાણે માનવું સ્વોદુ છે સપ્રદાયનો પ્રલય વાલતે વિચ્છેદ છે. (વેદ વ્યતિરિક્ત સર્વનો પ્રલય થાય છે એમ માનવામા આવે છે.) આથી પણ કર્તાનું સ્મરણ ન હોઈ શકે. વઢી કર્તાનું સ્મરણ નથી એમ પણ કહેયું ન્યાય વિરુદ્ધ છે કર્તા અનુમાનથી પ્રતીત થાય છે માટે તે છે સ્મરણ તો કોઈ અમુક વાચ્યના કર્તાનું અમુકને ન પણ હોય, તેથી શુ તે વાક્ય અપૌરુષેય કહેવાય ? સર્વને જો સ્મરણ ન હોય તો કદાચ એમ કહી શકાય, પણ સર્વને સ્મરણ નથી એમ સર્વજ્ઞ યોગિવ્યતિરિક્ત અન્યથી જાણી શકાય નહિ. માટે વેદ પૌરુષેય છે.

રજોજ, નહિ તો ભૂધી નાલેલો ગફાર પાછો લલતા આપને તેને ઓઢરી શકીએ નહિ. આ પ્રમાણે ગફાર નિલ્ય છે.

૨૮. નૈયાયિકો કહે છે કે ગફાર વ્યક્તિરૂપ છે તે તો અનિલ્ય છે, પણ ગત્વજાતિ (સામાન્ય) નિલ્ય હોવાથી ગફાર લલતા આપને તેની પ્રત્યભિજ્ઞા થાય છે. કેશ કે ઘટ વ્યક્તિરૂપે અનિલ્ય છે પણ કેશત્વ કે ઘટત્વસામાન્યરૂપે નિલ્ય છે, અને ગત્વસામાન્ય સાથેના ગફારના સર્વવધી આપને ‘ આ તે ગફાર છે ’ ઇવી પ્રત્યભિજ્ઞા કરી શકીએ છીએ. આથી ગ વ્યક્તિ નિલ્ય ઠરતી નથી.

૨૯. મીમાસકો વેદને નિલ્ય ઠરાવવાને તેના પૌરુષેયત્વનુ સ્તહન કરે છે, પૌરુષેયત્વનો અર્થ પુરુષોચ્ચારિતત્વ એમ સર્જીએ તો ઉચ્ચારણને તો હમે મીમાસકો પણ અનિલ્ય માનીએ છીએ, માટે તેમા કશ્વિરોધ નથી. પૌરુષેયત્વનો અર્થ પુરુષપરચિતત્વ સર્જીએ તો જે જે પુરુષપરચિત તે વેદ થતા માલતી-માથવ એવા પ્રથમ પણ વેદ થશે. નૈયાયિકો કહેશે કે ‘ પ્રમાણ હોઈને પુરુષપરચિત હોય તે વેદ ’ તો એમ માનતા મીમાસકો કહે છે કે આ પ્રમાણે વિરોધ આવે છે જે પુરુષે વેદવાક્ય રચ્યા તેને જે જ્ઞાન તેમા સમાયુ છે તેની પ્રાપ્તિ હોવી જોઈએ, આ જ્ઞાન કશ્વેદથી તેને મઢી શક્યુ હોય ન જોઈએ, કારણ કે જ્ઞાન મેઢન્યાપછી તેને લીકને આપવા માટે વાક્યરૂપમા ગોઠવ્યુ છે તે વેદ છે એમ પ્રથમથી જ માની લીધુ છે. હવે વેદ અન્ય પ્રમાણથી અગોચર અર્થનુ જ્ઞાન કરનાર વાક્ય છે અને પ્રથમ પુરુષને તે અન્ય પ્રમાણથી ગોચર છે એમ નૈયાયિકોને રચિતત્વ સિદ્ધ કરવાને માન્યુ પડે છે આ પ્રમાણે પરસ્પર વિરોધ આવે છે. હવે વેદ કહેશે કે મનુષ્યને અન્ય પ્રમાણથી અગોચર હોય એવા અર્થનુ જ્ઞાન કરાવનાર વાક્યને વેદ માનવામા આવે તો તેથી ઈશ્વર (પ્રથમ પુરુષ) ને પણ વેદથી જાણાવાતો અર્થ અન્ય પ્રમાણને અગોચર હોય એમ માની શકાય નહિ. મીમાસકો કહે છે કે ધારોકે લીલાભિપ્રદ્દ ઈશ્વરને વેદથી જાણાવાતો અર્થ અન્ય પ્રમાણગોચર છે, તોપણ કયા સાધનથી તે ગોચર છે એમ જાણવાની અપેક્ષા રહે છે. (કારણ કે વિપ્રદ્-શરીર-પરિમિત છે) તેની નેત્રાદિ મનુષ્યના નેત્રાદિ કરતાં અધિક પ્રવલ્લ હોવાથી તે વ્યવહિત અર્થને પણ જાણી શકે છે એમ સર્જીએ તો તે અનુમાનમા હેતુ નહિ મળે. દટને આધારે અદટનુ અનુમાન થાય છે, અને વ્યવહિત અર્થ નેત્રાદિથી જાણાય છે એમ દટ નથી ત્યાસુથી તે કોઈનેપણ જાણાય એમ માની શકાય નહિ.

૩૦. હવે ધારો કે જૈનો માને છે તેમ યોગાદિથી નેત્રાદિમા કોઈ કોઈ અતિશય ઉત્પન્ન થાય અને તેથી તેમની શક્તિ મનુષ્યનાં નેત્રાદિ કરતા અધિક થઈ શકે, તો પણ તેથી નેત્રનો વિષય તે શ્રોત્રનો વિષય થઈ શકે નહિ અર્થાત્ એક પ્રમાણગોચર અર્થ અન્ય પ્રમાણગોચર થઈ શકે નહિ અને તેથી શબ્દપ્રમાણગોચર અર્થ (જે વેદનો વિષય છે તે) પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ગોચર થઈ શકે નહિ આ પ્રમાણે સ્વીલાવિપ્રહ ધારણ કરનારને પણ અગોચર અર્થનું જ્ઞાન કરનાર જે વેદ તે વગર અન્યથી અગોચર અર્થનું જ્ઞાન થઈ શકે નહિ.

૩૧ પુરુષ સૂક્ષ્મા વેદ પુરુષથી ઉત્પન્ન થયા એમ કહેવામાં આવ્યું છે ત્યાં પુરુષ (પ્રથમ પુરુષ) આ તે પ્રવર્ત્યા એમ અર્થ લેવો કાઠક શ્રુતિનો અર્થ કઠની શ્રુતિ નહિ પણ કઠયા પ્રવર્તાયલી શ્રુતિ આ પ્રમાણે શ્રુતિ તો નિલ છે પણ તેના પ્રવર્તવને સ્વીકે ઔપચારિક રીતે તે ઉત્પન્ન થઈ એમ કહેવાય છે

૩૨. લિખિત ગુકારથી આવળને “ આ તે ગુકાર છે એવું પ્રત્યભિજ્ઞાન થાય છે એમ મીમાસકોએ કહ્યું ત્યાં નૈયાયિકોએ શબ્દસામાન્યની ગુકાર વ્યક્તિ હોવાથી આવળને સવધને સ્વીકે જ્ઞાન થાય છે એમ કહી પ્રત્યભિજ્ઞાનથી સિદ્ધ કરાતા ગુકારો વધેના એકરવનું અને તેથી ગુકારના નિલસ્તવનું સંકેત કર્યું. હવે મીમાસક પૂછે છે કે ગુકાર શબ્દસામાન્યની વ્યક્તિ છે એ મત સ્વીકારવામાં અને સર્વ ગુકાર અભિન્ન છે એમ નહિ માનવામાં હેતુ શું ? એક ઘટનો નાશ થયો અને ધીજો ઘટ આવળે જોયો સોપળ આ ઘટ છે એમ આવળે જાણી ગ્રાહીએ છીએ હવે જો ઘટનું એકત્વ માનવામાં આવે તો તે પણ નિલ થઈ જાય માટે ઘટ ધટ્ત્વસામાન્યની વ્યક્તિ છે એમ માનવું પડે છે તેજ પ્રમાણે (નૈયાયિક કરેશે કે) ગુકાર-મા પણ માનવું જોઈએ. ઘટી નૈયાયિક કહેશે કે સર્વ ગુકાર એક માનતાં કદાચ કહી વાધ આવે માટે પણ સામાન્ય માનવાની આવશ્યકતા છે મી-માસકો પ્રથમ આ ધીજા કારણનો ઉત્તર આપે છે અને કહે છે કે અશક્ત વાધના ભયથી સામાન્યકલ્પના કરવી તે ઓછી પ્રત્યેક સ્થળે સશય કરવા જેવું છે માટે ગ્યાંતુથી વાધ જણાયો નથી ત્યાંતુથી તેને ગળવો નહિ

૩૩. હવે ગુકારનું એકત્વ માનતાં ઘટાદિમાં વ્યભિચાર આવે માટે સામાન્ય સેવાની આવશ્યકતા છે એ પણ સેવામાં આવે છે આ સાથે ઘટી નૈયાયિકો એમ કહે છે કે મિત્ર મિત્ર ચોત્તારા ગુકારનું ઉદ્ધારણ કરે છે માટે વ્યક્તિ પાસે મિત્ર હોવાથી પણ ગુકાર અનેક ટરે છે

૩૩. (વીંજીવારનો ધક) અહીં મીમાસકો જણાવે છે કે પ્રતિપુરુષે ગત્તાર ભિન્ન છે એમ માન્યુ અપ્રમાણ છે, નૈવાયિકો ગત્તવાતિને નિત્ય અને એક માને છે. હવે જે કહેને આ ગત્તવાતિના યિદ્વાન્તનુ જ્ઞાન નથી તે ભિન્ન દેશાદિના ઉપાધિથી ગત્તવને ભિન્ન ભિન્ન માને છે, નૈવાયિકો કહે-શે કે આ પ્રમાણે ગત્તવ ભિન્ન શિશ્ન જગ્યાય છે પણ ઘસ્ટતુતઃ તો તે એકજ છે આજ પ્રમાણે મીમાસકો પણ કહી શકે કે પ્રતિપુરુષના ભેદે ગત્તારનુ મિત્તલ જગ્યાય છે પણ તે ઘસ્ટતુત એક છે અને ઉપાધિભેદથી અનેક છે.

૩૪. પ્રત્યેક ગત્તાર ભિન્ન ભિન્ન છે એમ કહેનાર તેમા જે પ્રતિવ્યક્તિપરત્વે વિરુદ્ધ ધર્મનુ આરોપણ કરે છે તે સ્વાભાવિક છે કે ફેવલ આપણને પ્રસીત થાય છે ૨ પ્રત્યેક ગત્તારમા વિરુદ્ધ ધર્મ સ્વાભાવિક હોય તો અમુક માણસ દશ ગત્તાર ઘોંચ્યો એમ આપણાથી કહેવાય, પણ એકનો એક ગત્તાર દશવાર ચોક્ક્યો એમ કહેવાય નહિ. આ પ્રમાણે જોતા ગત્તારમા ભેદ સ્વાભાવિક નથી પણ કાલ્પ ઉપાધિથી તે માત્ર પ્રસીત થાય છે

૩૫. નૈવાયિકો ગત્તવાતિ સર્વે ગત્તારનુ પ્રત્યભિજ્ઞાન સોપપત્તિક ઠરાવે છે. ગને ઘર્ષ લેતા પણ ગત્તારનુ પ્રત્યભિજ્ઞાન સમન્નાય છે મેદના આરોપથી ન વ્યક્તિ લેવાય છે પણ માદરૂપ ઉપાધિના ભેદથી આ ભિન્ન સ્વ જગ્યાય છે એમ સમન્નાતો ગતુ એકત્વ અને નિલત્વ સિદ્ધ થાય છે

૩૬. જેનુ પ્રત્યભિજ્ઞાન થાય તે ઘસ્ટુ પૂર્ણપર એકજ હોય શબ્દનુ પ્રત્યભિજ્ઞાન થાય છે માટે તેનુ પૂર્ણપર ફેરવ છે અને તેથી તે અનિલ છે એમ કહેવુ હોડુ છે

૩૭ શબ્દ આકાશનો ગુણ છે, ઓત્રેન્દ્રિય આકાશ છે, માટે તે ઓત્રેન્દ્રિયનો ગુણ થયો.

૩૮ ન્યાયવાદી કહે છે કે શબ્દ અનિલ છે, કારણ કે તે હન્દ્રિય વિશેષ-ઓત્રેન્દ્રિય-નો ગુણ છે મીમાસકો કહે છે કે જે હન્દ્રિયવિશેષનો ગુણ હોય તે અનિલ હોય એમ સર્વેન જોવામાં આવતુ નથી. કારણ કે હમે (મીમાસકો) એમ માનીએ છોએ કે શબ્દ ઓત્રેન્દ્રિયનો ગુણ છે તો-પણ તે નિલ છે હવે રૂપ ચક્ષુરિન્દ્રિયનો ગુણ છે અને તે અનિલ છે એમ મીમાસકો પણ માને છે માટે મીમાસક કહે છે કે “ જે હન્દ્રિયવિશેષનો ગુણ હોય અને જે અધાવળ (નહિ સંભવ્યવાપણાવાલુ) હોય તે અનિલ હોય, જેમકે રૂપ ” આ પ્રમાણે અધાવળતા મીમાસકોના માનવા પ્રમાણે

અપાધિ થાય છે અને મીમાંસકોને સમજાવવાનું પ્રયોજન છે માટે મીમાંસ-
કોથી અળાતો અપાધિ સહા નિગમન આપવામાં બાધક થાય છે. કોલ-
હલ શાંત થયો એમ કહેવામાં શબ્દનો નાશ થયો એમ સમજાતું નથી પણ
ધ્વન્યંશનો નાશ થયો એમ સમજાય છે. શબ્દને નિત્ય માનતાં તે સર્વદા
અપલબ્ધ અથવા અનુઅપલબ્ધ હોવો જોઈએ એમ કહેનારને એટલું કહેવામાં
આવે છે કે શબ્દ તો નિત્ય છે પણ તેની અપલબ્ધિ ધ્વનિના સંસ્કાર ઉપર
આધાર રાખે છે. ધ્વનિથી વાયુનાં ધ્વાવિરૂપ ગતિ ઉત્પન્ન થતાં શબ્દની
અપલબ્ધિ થાય છે, ધ્વનિ સંસ્કારક છે અને શબ્દ સંસ્કારી છે એમ મીમાં-
સકો માને છે અને તેથી ધ્વન્યાત્મક શબ્દની અપલબ્ધિ સમજાવે છે; પણ નૈ-
યાયિકો કહે છે કે ધ્વનિ અને શબ્દ વચ્ચે આવો જે સંસ્કારસંસ્કારિરૂપ
નિયત સંબંધ ધારવામાં આવે છે તેવો છે જ નહિ. ધ્વનિ ધર્તાંગ શબ્દજ્ઞાન
થાય છે અર્થાત્ ધ્વનિ અને શબ્દનો હૃદયયોગ એકી થાય છે. હવે
જેનો યોગ એકી થાય છે તેની વચ્ચે સંસ્કારસંસ્કારિસંબંધ હોવો
જોઈએ નહિ, પણ જાતિવ્યક્તિસંબંધ હોવો જોઈએ. મોત્તર અને મીનો એકી
થાય છે હૃદયયોગ એકી થાય છે તેથી સંસ્કારસંસ્કારિસંબંધ
નથી પણ જાતિવ્યક્તિસંબંધ છે. મીમાંસકો કહે છે કે જેઓનો યોગ
એક હૃદય યાત્રિ એકી થાય છે તેઓ વચ્ચે જાતિવ્યક્તિસંબંધ હોવો
જોઈએ એમ જો માનીએ તો આત્મા અને જ્ઞાનનો યોગ એકી થાય છે મનસ્ હૃદિ-
ય સાથે છે તેથી તેઓની વચ્ચે પણ જાતિવ્યક્તિ સંબંધ માનવો જોઈએ,
પણ આ પ્રમાણે કંઈ મનાતું નથી.

કદાચ એ માની કે પ્રામાણ્યનો આશ્રય જે જ્ઞાન તેની સામગ્રી જે નેત્રાદિ તેથી જન્મેલું હોવાથી તે સ્વતઃસિદ્ધ. આ પ્રમાણે લેતાં પ્રથમ એક વિચાર કરવાનો છે. પ્રામાણ્ય પૈત્તેવિકૈના ચાત પદાર્થોનાં કોદમાં આવવું જોઈએ. (નદિતો તે પાતલ્યતિરિક્ષ પદાર્થ ઠરે), હવે જો તે દ્રવ્ય ગુણ અને કર્મમાં આવી જતું હોય તો તે જ્ઞાતિ કહેવાય અને સામાન્યાદિમાં આવી જતું હોય તો તે ઉપાધિ કહેવાય. જ્ઞાતિ વિશ્વ હોવાથી “ઉત્પન્ન” કહેવાય નહિ, માટે પ્રામાણ્ય પોતાનો આશ્રય જે જ્ઞાન તેની સામગ્રી જે નેત્રાદિ તેથી “ઉત્પન્ન” થયું એમ કહેવાય નહિ. હવે એમ ત્રીંકે પ્રામાણ્યનો સમાવેશ સામાન્યાદિ ચારમાં થાય છે અર્થાત્ તે ઉપાધિ છે. આ ઉપાધિરૂપ પ્રામાણ્યનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આવવામાં આવે છે: સ્મૃતિ જેનું અધિકરણ નથી એવા જ્ઞાનના વાધનો અત્યન્તભાવ તે પ્રામાણ્ય. આ પ્રમાણે પ્રામાણ્ય અભાવ-રૂપ હોવાથી તે સામગ્રીજન્ય કહેવાય નહિ. હવે ધારો કે પ્રમાણરૂપ મતાનુ-ચાવીથી માને છે તે પ્રમાણે સ્વતઃસિદ્ધ એટલે જ્ઞાનની સામગ્રી જે નેત્રાદિ તેથી ઉત્પન્ન થયેલું જે જ્ઞાનવિશેષ તેથી ઉત્પન્ન થયેલું. પરંતુ અહીં પણ એક અઠગ્ગણ આવે છે. નેત્રાદિથી જ્ઞાન (ચર્ચાજ્ઞાન) ઉત્પન્ન થાય છે તેજ પ્રમાણે અવયાર્થ જ્ઞાન (અપ્રમા) પણ ઉત્પન્ન થાય છે. અને ઉપર પ્રમાણે સ્વતઃસિદ્ધત્વનો અર્થ લેતાં અપ્રમાણથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન વિશેષથી “ઉત્પન્ન” થયેલું અપ્રામાણ્ય પણ પ્રામાણ્ય થઈ જાય છે. હવે કદાચ એમ ધારો કે જે નેત્રાદિ જ્ઞાનસામગ્રીથી પ્રમા ઉત્પન્ન થાય છે તેજ નેત્રાદિ સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનવિશેષમાં રહેવાપણુ તે સ્વતઃસિદ્ધત્વ. આ પ્રમાણે માનતાં પણ અઠગ્ગણ આવે છે. નેત્રાદિ જ્ઞાનસામગ્રીથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન-વિશેષ તે સોપાનાવસદ્કૃત નેત્રાદિથી ઉત્પન્ન થયેલું કે સોપાભાવસદ્કૃત નેત્રાદિથી ઉત્પન્ન થયેલું? ન્યાયવાદ્ય કે જેઓ પ્રામાણ્યને પરતઃ માને છે તે પણ સોપાભાવસદ્કૃત જ્ઞાનસામગ્રીજન્ય જ્ઞાનવિશેષમાં રહેનારા જ્ઞાનને પ્રામાણ્ય માને છે. ચીજો પદ્ધ લેતાં સોપાભાવજ કારણ થઈ પડે છે.

૪૩. ન્યાયવાદ્ય પ્રામાણ્યને પરતઃ સિદ્ધ કેવી રીતે ઠરાવે છે તે અહીં ચતાત્યું છે.

૪૪. પ્રમાનો સંભવ જ્ઞાન સામગ્રીથી છે માટે સોપાભાવ ને કારણ માનવા રૂપ દોષ પૂર્વમાં જણાવ્યો તે અવયાર્થ છે.

૪૫. ૪૬. દોષ અપ્રમાનો હેતુ તો દોષાભાવ પ્રમાનો હેતુ એમ લેતાં ન્યાયનીજ રીતે અલ્લચળ આવે છે તે એ કે દોષાભાવ પ્રમાનો હેતુ (કારણ) નથી પણ તે અપ્રમાનો પ્રતિવધક છે.

૪૮ પ્રવૃત્તિ થવામા ફલનિધયની આપદયકતા છે સશયધી પ્રવૃત્તિ થાય એમ માનીએ તો પ્રવૃત્તિમા પણ (પ્રવૃત્તિના અતમા પણ) પ્રથ્ તે રોટી છે કે રારી એશે નિધય કરવાનુ પ્રયોજન રહે નહિ આ પ્રમાણે ફલનિધય સ્વત્ત સિદ્ધ હોવાથી પ્રામાણ્ય સ્વત્ત સિદ્ધ છે. આપાતરમા આ વિષય વિચાર કરીને ચાનતા સ્પષ્ટ સમજાશે.

૪૯. આ પ્રમાણે જોતા અપ્રામાણ્ય પરત સિદ્ધ છે

૫૦. મટાચાર્ય (કુમારિલ) ના અનુયાયીઓ એમ માને છે કે શબ્દ પોતેજ અમુક નિધિત અર્થનો ઘોષ કરે છે તે વાક્યમાં આવે તોજ અર્થ-ઘોષ થાય એમ આ લોકો સ્વીકારતા નથી પ્રમાકરના મતાનુયાયીઓ વાક્યને અર્થનો ઘોષ કરનાર માને છે અભિહિતાન્વયવાદી એટલે શબ્દની અભિપ્રાયશક્તિને ગાનનારા, અન્વિતાભિધાનવાદીઓ એમ માને છે કે શબ્દ એટલો અર્થ જણાવી શકે નહિ, શીજા શબ્દ સાથેના તેના અન્વયે કરીને તે અર્થ જણાવી શકે.

પાણિનિદર્શન.

૨. થી ૬. આ વિષય કેવલ વ્યાકરણનો હોવાથી તેના સવધમા આ સ્થળે વધારે ચર્ચા કરવામાં આવતી નથી.

૭. થી ૯. અથ વ્યાકરણમ્ નહિ લક્ષતાં અથ શાન્દાનુશાસનમ્ એમ લખ્યું છે તે આ શાસ્ત્રનુ પ્રયોજન જણાવવા માટે છે, શાન્દાનુશાસન વેદાગ દ્વોવાથી તેનુ અભ્યયન કરવુ સહેતુક છે.

૧૦. શબ્દનો સસ્કાર-તેમને શુદ્ધ રૂપમાં સમજવા-વિગેરે તે શાન્દાનુ-શાસનનુ પ્રયોજન છે.

૧૦. (ધીજી વારનો અક). ઉપર વ્યાકરણશાસ્ત્રનુ પ્રયોજન કહ્યુ પણ તે પાર પડે તેમ નથી એમ પૂર્વપક્ષી ચતાવે છે

૧૧. એક સામાન્ય અથવા વિશેષ નિયમ જાણ્યાથી ઘણા શબ્દની શુદ્ધિ અશુદ્ધિનુ જ્ઞાન થાય છે માટે વ્યાકરણશાસ્ત્રથી શબ્દસસ્કારરૂપ પ્રયોજન પાર પડે છે

૧૨ વેદનુ રક્ષણ કરવુ, એક પ્રકારની શબ્દ રચનાને અનુસાર અન્ય શબ્દ કરતાં શિશુવર્તુ, વેદાદિ શાસ્ત્રનો અર્થ જણાવવો, પઠન કર મારને સરલતા કરી આપવી, અને તેને નિ સદેહ કરવો એ વ્યાકરણ-શાસ્ત્રનાં પ્રયોજન છે

૧૩ અચિક્રમત એ સ્તોટુ રૂપ છે જે કોઈ એવો દુષ્ટ શબ્દ વાપરે તે દોષભાક્ષ થાય છે.

૧૪ આ ઋત્વાનો અર્થ માન્યકાર આ પ્રમાણે કરે છે નૈશ્વદેવ ચલિમાં અગ્નિની સ્તુતિનો આ મત્ર છે. જિન્હાની દેવતા આત્મિ છે એમ માનવામાં આવે છે.

૧૫ પદાર્થ માત્ર શબ્દથી અભિધેય હોવાથી તે શબ્દબ્રહ્મનો વિવર્ત છે.

૧૬ શબ્દના કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે નામ અને આહ્વાતં (ક્રિયાપદ) ને ભેદ છે કેટલાક નામ, ક્રિયાપદ, ઉપસર્ગ અને નિ-પાત એ રીત્યા શબ્દના ચાર ભેદ કરે છે અને કેટલાક ઉક્ત ચાર સાથે કર્મપ્રવચનીય સર્વ શબ્દના પાંચ ભેદ કરે છે

૧૭. 'અનુ' જેવા જે ઉપસર્ગ ક્રિયાપદના યોગ વગર એકલા આવી શબ્દોનો સ્વરૂપ કરે છે તે કર્મપ્રવચનીય છે. સૂક્તમનુપ્રાવર્ણ્યત્ એ વાક્યમા સૂક્ત 'પછી' (દ્વે) વર્ણન કર્યું એવો અર્થ છે. પરંતુ અહીં સૂક્ત નિશમ્ય એ રીતે નિશમ્ય (સામઙ્ગીને) ક્રિયાપદ અધ્યાહૂત છે. માટે કર્મપ્રવચનીયનો ઉપસર્ગમા સમાવેશ થાય છે.

૧૮. અહીંથી સ્ફોટાદ્ય શબ્દ નિલ્ય છે એમ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. મીમાંસકો શબ્દને નિલ્ય માને છે પરંતુ આ મત વैयाકરણીઓએ મદુ દહ કર્યું છે માટે માખયાચાર્ય પાણિનિદર્શનમાં તેને લાવે છે.

જેમાંથી અર્થ સ્ફુટ થાય છે અથવા જે વર્ણથી સ્ફુટ થાય છે તે સ્ફોટ. આ સ્ફોટાદ્ય શબ્દ નિલ્ય છે, કારણ કે તેનાથી વર્ણવ્યતિ-રિક્ત અર્થ સમજાય છે. વર્ણથી શબ્દનો અર્થ સમજાય છે એમ લેતાં બાધ નહે છે. વર્ણ સામટા હોય તો અર્થનો બોધ થાય પણ તે ક્ષણિક હોવાથી સામટા (સઘાતે) રહી શકે નહિ. માટે ગૌ શબ્દના લઙ્કારથી ગૌની પ્રતીતિ વર્ણોથી થતી નથી.

૧૯. સ્ફોટથી શબ્દની પ્રતીતિ થતી નથી એમ પૂર્વપક્ષી જણાવે છે. સ્ફોટ નિલ્ય હોવાથી શબ્દની પ્રતીતિનું કારણ સ્ફોટ માનીએ તો શબ્દની પ્રતીતિ પણ નિલ્ય થાય. જો કોઈ કહેશે કે અભિવ્યક્ત સ્ફોટથી શબ્દની પ્રતીતિ થાય છે તો સ્ફોટનું અભિવ્યક્તન જે વર્ણોથી થાય છે તે વર્ણો સઘાતે અભિવ્યક્ત કરે છે કે નહિ? સઘાતે કહેવાય નહિ, કારણ કે વર્ણને ક્ષણિક માત્રી તમેજ તેનો સઘાત અધમવિત ઠરાવો છે. વર્ણને ગમે તે ક્રમમા ઉચ્ચારીએ તો તેથી પણ અર્થનો બોધ થતો નથી, માટે અભિવ્યક્ત સ્ફોટથી શબ્દની પ્રતીતિ અનુપપન્ન છે.

૨૦. વર્ણથી શબ્દની પ્રતીતિ થાય છે એમ માનવામાં જે જે અઢચનો આવે છે તેજ સર્વ વર્ણથી અભિવ્યક્ત સ્ફોટથી શબ્દની પ્રતીતિ થાય છે એમ માનવામાં પણ આવે છે માટે એક પણ વીજા કરતાં વધારે સારો નથી.

૨૧. ઉપર જે વર્ણથી શબ્દની પ્રતીતિ નથી થતી એમ ચતાન્યુ તેજ પ્રમાણે અહીં પણ ચતાવવામાં આવે છે

૨૨. પૂર્વપક્ષી કહે છે કે તેજ અઢચનો અભિવ્યક્ત સ્ફોટને શબ્દની પ્રતીતિ કરાવનાર માનીએ તો પણ આવવાની અને પાછા સ્થાવર

પાણિનિદર્શન.

૨. પી ૬. આ વિષય કેવલ વ્યાકરણનો હોવાથી તેના સ્વપ્રમાં આ સ્પષ્ટે વધારે ચર્ચા કરવામાં આવતી નથી.

૭. પી ૯. અથ વ્યાકરણમ્ નદિ લપતાં અથ શબ્દાનુશાસનમ્ એમ સહ્યુ છે તે આ શાસ્ત્રનુ પ્રયોજન જણાવવા માટે છે. શબ્દાનુશાસન શ્લોકો હોવાથી તેનુ અભ્યયન કરવું હરેતુક છે.

૧૦. શબ્દનો સંસ્કાર-તેમને શુદ્ધ રૂપમાં સમજવા-વિશેરે તે શબ્દાનુ-શાસનનું પ્રયોજન છે.

૧૦. (પીઝી પારનો અઠ). ઉપર વ્યાકરણશાસ્ત્રનુ પ્રયોજન કહ્યુ પણ તે પાર પડે તેમ નથી એમ પૂર્વવક્ષી થતાયે છે.

૧૧. એક સામાન્ય અથવા વિશેષ નિયમ જાણવાથી યજ્ઞ શબ્દની શુદ્ધિ અશુદ્ધિનુ જ્ઞાન થાય છે માટે વ્યાકરણશાસ્ત્રથી શબ્દસંસ્કારરૂપ પ્રયોજન પાર પડે છે.

૧૨. શ્લેષનુ રક્ષણ કરવુ, એક પ્રકારની શબ્દ રચનાને અનુસાર અન્ય શબ્દ કરતાં યિજનવું, શ્લેષાદિ શાસ્ત્રનો અર્થ જણાવવો, પઠન કરનારને સરલતા કરી શાપવી, અને તેને નિ.સંદેહ કરવો એ વ્યાકરણ-શાસ્ત્રનાં પ્રયોજન છે

૧૩. અધિષ્ઠાત એ સ્તોત્ર રૂપ છે. જે કોઈ એનો ડુહ શબ્દ વાપરે તે દોષભાક્ષ થાય છે.

૧૪ આ જુવાનો અર્થ માધ્યકાર આ પ્રમાણે કરે છે વૈશ્વદેવ-ચલિમાં અમિતી સ્તુતિનો આ મત્ર છે. જિઘ્ઘાતી દેવતા આમિ છે એમ માનવામાં આવે છે.

૧૫. પદાર્થ માત્ર શબ્દથી અભિધેય હોવાથી તે શબ્દવજ્ઞનો વિષય છે.

૧૬. શબ્દના કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે નામ અને આહવાત (ક્રિયાપદ) બે ભેદ છે કેટલાક નામ, ક્રિયાપદ, ઉપસર્ગ અને નિ-પાત એ ચાર શબ્દના ચાર ભેદ કરે છે. અને કેટલાક ચત્ત ચાર સાથે કર્મપ્રવચનીય સર્વ શબ્દના પાંચ ભેદ કરે છે.

મિથ ગાયોને આપણે ગાય એવી સંજ્ઞા લગાડીએ છીએ માટે ગાય જાતિ છે. કેટલાક ગુણને આપણે શુદ્ધ (શ્વેત) કહીએ છીએ માટે શુદ્ધનો અર્થ પણ જાતિ છે. દેવદત્તાદિ સજ્ઞાનો અર્થ પણ જાતિ છે, કારણ કે જુદી જુદી અવસ્થાગત દેવદત્તના શરીરને આપણે દેવદત્ત સજ્ઞા આપીએ છીએ. પઠતિ એ ક્રિયાનો અર્થ પણ જાતિ છે, કારણ કે જે જે પઠનક્રિયા કરતા હોય તે સર્વને આપણે ‘ પઠતિ ’ એમ કહી શકીએ છીએ. જે એક નિત્ય અને અનેક સાથે સમવેત તે જાતિ.

૩૧. ૩૨. વ્યાક્રિ શબ્દનો અર્થ દ્રવ્ય લે છે, જાતિ લેતો નથી, અને તે એમ માને છે કે શબ્દની વ્યક્તિનો પ્રતિભાસ શબ્દની અભિધાશક્તિથી થાય છે. શબ્દનો અર્થ સત્તાજાતિ માનતા જે જે દોષ આવે છે (ઉપર જણાવ્યા છે) તે શબ્દનો અર્થ દ્રવ્ય લેતા આવતા નથી. આ પ્રમાણે શબ્દનો અર્થ જાતિ પણ છે અને દ્રવ્ય પણ છે અને તે બંને પાણિનિએ માન્ય કર્યા છે.

૩૩. સત્તા એમ અર્થ શક્તિના વિભાગે કરાંને અનેક જણાતા શબ્દોમા સર્વત્ર રહેલો છે.

૩૪. અનિકલ્પિત એટલે નિકલ્પરહિત અર્થાત્ નિ સદેદ.

૩૫. આ સ્પષ્ટ છે.

૩૬. શબ્દ પ્રજ્ઞ વસ્તુત્ત એક છે પણ ઉપાધિના ભેદે તે અનેક માણે છે. ભેદ ઉપાધિથી કન્નિત હોવાથી મિથ્યા છે.

પહતા ડ્યાથી નિષ્કલ્યા ત્યાં પાછા આવવાના. ધટ્ટુટી એટલે નાકું ડ્યા કર લેવામા આવે છે તે. કોઈ રાષ્ટ્રીય જનાર કર ન આવવા ઇચ્છીને ઘોડે રસ્તે જાય પણ સવાર થતાં મૂલો પડાને ફરી ફરીને પાછો નાકા આગલજ આવે તે પ્રમાણે પૂર્વપક્ષી કહે છે કે તમે ફરી ફરીને પાછા ત્યાજ આવો છો.

ઘટ્ટુટીપ્રમાતાથિત એટલે ઘટ્ટુટી આગળને આગળ સવાર થઈ જવા જેવું.

૨૩. મીમાંસક કહે છે કે ઘર્ણોથી શબ્દના અર્થની પ્રતીતિ થાય છે અને ઘર્ણોના ઉચ્ચારણથી થતા ધ્વનિથી અભિવ્યક્ત થતા સ્ફોટથી શબ્દની પ્રતીતિ થાય છે એ વે પક્ષ મિત્ર હોવાથી એક પક્ષના દોષ અન્યમા આવતા નથી. પ્રથમ ઘર્ણના ધ્વનિથી સ્ફોટ અભિવ્યક્ત થાય છે જ (જો કે તે અપૂર્ણ સ્વમા), બીજા ઘર્ણના ધ્વનિથી તે વધારે અભિવ્યક્ત થાય છે અને અલ્પ ઘર્ણના ધ્વનિથી તે સપૂર્ણ સ્ફુટ થાય છે. આ પ્રમાણે માનતા ઘર્ણ ક્ષણિક માનીએ તો પણ સ્ફુટને અભિવ્યક્ત થવા મા કાંઈ બાધ આવતી નથી.

૨૪. વૈયાકરણીઓ શબ્દનો અર્થ સત્તાજાતિ લે છે તેનું પૂર્વપક્ષી સહન કરે ને સત્તા એટલે હોવાપણુ હોય તો સર્વ શબ્દનો અર્થ એકજ થાય અને તે તે સર્વ એક બીજાના પર્યાય થાય. આ પ્રમાણે થતા વાચ્ય (અર્થવ્યજકશબ્દસમૂહ) નિરર્થક થઈ જાય.

૨૫. આ બાંહેપણુ નિરાકરણ કરતા કહે છે કે સત્તા તો એક છે પણ સમર્થના ભેદને શોધે તે મિત્ર મિત્ર જગાય છે માટે શબ્દ એક બીજાથી મિત્ર જગાય છે.

૨૬. મોક્ષસત્તા અશ્વત્થસત્તા હ્રસ્વાદિ સત્તાઓ ઉપાધિના ભેદે મિત્ર મિત્ર છે.

૨૭. અસલ્ય ઉપાધિથી સત્ય વસ્તુની અવધારણા થાય છે. દૈવ-વસ્તુ પર એમ કહેવામા આવતા અમુક પુરુષનું પર એવી જે વિશિષ્ટ અવધારણા થાય છે તે દૈવદત્તરૂપ ઉપાધિએ કરીને થાય છે દ્રવ્ય (સજ્ઞા) એમ પ્રશ્ન છે પણ તે પ્રશ્નની વિશિષ્ટ અવધારણા છે અને તે ઉપાધિથી છે.

૨૮. જાતિ, ગુણ, દ્રવ્ય અથવા સજ્ઞા, અને ક્રિયા એ ચાર શબ્દના ભેદ છે અને તે સર્વનો અર્થ સત્તાજાતિ છે એમ અહીં ચતાવ્યું છે મિત્ર

૩૬. અર્થાત્ તેના કારણમા તે સત્ (રહેલું) હોયુ જોઈએ. આ પ્રમાણે જોતાં પ્રધાન તત્ત્વ સ્વીકારવાની આવશ્યકતા જણાય છે.

૧૨. કાર્ય ઉત્પત્તિની પૂર્વે સત્ અર્થાત્ અસ્તિત્વમાં હોયુ જોઈએ. આ પ્રમાણે માનવામાં આવેલા આવેલા હેતુ રહેલા છે.

(૧) જે અસત્ છે અર્થાત્ જે નથી તે થઈ શકે નહિ, એટલે કે તેને માટે કારણનો વ્યાપારજ સંભવે નહિ. ઘટ ઉત્પન્ન થયો તે પૂર્વે મૃત્તિકામા અને કુલાલના મનમાં તે સત્ (અસ્તિત્વમાં) હતો, નહિ તો કુલાલ, મૃત્તિકા, દડ, વજ્ર દિગ્દાદિ સર્વે કારણોનો વ્યાપાર કર્દે વસ્તુને ઉદ્દેશીને થયો તે સમજાતુ નથી. અમુક પ્રકારનોજ વ્યાપાર ઘટ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. ગમે તે પ્રકારનો વ્યાપાર ઘટ ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. અને ઘટ ઉત્પન્ન કરવામા કારણોનો અમુક પ્રકારનોજ વ્યાપાર થયો એ ઘટના કાર્યની પહેલાં ઘટ ના સત્ત્વને લીધેજ થયુ જોઈએ.

(૨) ઉપાદાનના પ્રહણથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે કાર્ય પ્રકટ થયું તે પહેલાં સત્ હોયુ જોઈએ, નહિ તો ઘટના ઉપાદાનરૂપે તત્તુનું પ્રહણ થાય અને ઘટના ઉપાદાનરૂપે મૃત્તિકાનુ પ્રહણ થાય.

(૩) કાર્ય ઉત્પત્તિની પહેલાં હોય નહિ તો ગમે તેમાંથી ગમે તે ઉત્પન્ન થાય. ઘટાભાવ તો તત્તુમા પણ છે અને મૃત્તિકામાં પણ છે. તો મૃત્તિકામાંથી ઘટજ ઉત્પન્ન થાય અને તત્તુમાંથી પદ્મજ ઉત્પન્ન થાય એમ થવામા હેતુ શો? આ પ્રમાણે કાર્યને અસત્ માનતા સર્વનો યમવ સર્વમાંથી ગશે, પણ તે અનુભવવિરુદ્ધ છે

(૪) જેમા જે શક્તિ છે તે શક્તિથી જે શક્ય હોય તેજ ઉત્પન્ન થાય છે; મૃત્તિકામાં ઘટ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે અને આ શક્તિને શક્ય ઘટ ઉત્પન્ન કરવો એ છે, ઘટ ઉત્પન્ન કરવો એ નથી આ પ્રમાણે શક્તિ અને શક્યના નિયત સંબંધથી પણ કાર્ય ઉત્પત્તિની પૂર્વે હોયુ જોઈએ.

(૫) કારણમાત્ર કાર્યમાં જોવામાં આવે છે. જે વસ્તુ જેવી હોય તેમાંથી ઉત્પન્ન થનાર વસ્તુ પણ તેવીજ હોય છે. આથી પણ કાર્ય ઉત્પત્તિની પૂર્વે સત્ ડરે છે

૧૩. ૧૪ પ્રપચ મિપ્યા છે એમ સિદ્ધ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી
સ ૧૫

સાંખ્યદર્શન.

૧. ૨. પ્રકૃતિ ઇટલે જે કોઈથી ઉત્પન્ન નથી પણ જેમાંથી અન્ય ઉત્પન્ન થાય છે. વિટૃતિ ઇટલે જે ધીજાથી ઉત્પન્ન છે. પુરુષ પ્રકૃતિ પણ નથી અને વિકૃતિ પણ નથી. પ્રધાન માત્ર પ્રકૃતિ છે. આકાશાદિ પચમહાભૂત, પંચ કર્મેન્દ્રિય, પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને મનસ્ એ સૌંઢ તત્ત્વ કેવલ વિકૃતિ છે. મદત્, અદ્કાર અને પચ તન્માત્રા એ ચાતપદાર્થ પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ બને છે.

૩. મૂલ પ્રકૃતિ (પ્રધાન) માં ત્રણ ગુણની સામ્યાવસ્થા છે. પુરુષ-સામે પ્રકૃતિનો યોગ થતો પ્રકૃતિમાં શોભ થઈ આ સામ્યાવસ્થા તૂટે છે. વિકૃત અથવા તત્ત્વપ્રધાન અદ્કારમાંથી એકાદસ દ્વિયગણ પ્રવર્તે છે. સામણ અદ્કારમાંથી પચ તન્માત્રા પ્રવર્તે છે. અદ્કારનું સત્ત્વપ્રધાન થઈ અથવા રજઃપ્રધાન થઈ સક્રિય થયું તે રજસ્ (રજોગુણ) ને કહે છે.

૫. ન પ્રકૃતિનું વિકૃતિઃ પુરુષ એ કારિકાનો અર્થ એ છે કે પુરુષ કૃટસ્થ (અવિકારી) નિલ્ય અને અપરિણામી છે.

૬. કાર્યના ધર્મે કારણમાં હોવા જોઈએ માટે અસત્માંથી સત્ની ઉત્પત્તિ સનાય નહિ. અસત્ કારણજ થઈ શકે નહિ, જેમકે ધંધ્યાપુત્ર.

૭. સત્ માંથી અસત્ પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ, કારણ કે વસ્તુનો સ્વભાવ બદલાય નહિ. અશ્વની વી થઈ શકેજ નહિ. ઘડી અસત્ ઉત્પન્ન થયું એમજ કહી શકાય નહિ. ધંધ્યાપુત્ર નથી તો તે ઉત્પન્ન થયો એમ કહેવું અશક્ય છે. ઘડી જેમ તાલમાં તેલ રાખું છે તોજ તે ઉત્પન્ન થાય છે-બહાર આવે છે, તેજ પ્રમાણે જે વસ્તુ હોય (સત્) તેજ ઉત્પન્ન થાય-બહાર આવે, ન હોય (અસત્) તે નજ બહાર આવે.

૧૦. કારણમાં કાર્ય રહ્યું નથી (કાર્ય અસત્ છે) તો પણ કારણ-શત કોઈ શક્તિના ચલથી તે ઉત્પન્ન થઈ શકે એમ જો કોઈ કહેતો તેને કહે છે કે જો તેલ તત્ત્વમાં અસત્ હોય (નજ હોય) તો તલમાં તેલ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે એમ કહીજ શકાય નહિ.

૧૧. કાર્યરૂપ જગત્ જડ, અજ્ઞાન, પુંચી, અને વિનાશી છે તે સચિદાન-ધમાંથી ઉત્પન્ન થાય નહિ, તેને માટે તેના જેવુંજ કોઈ કારણ હોવું જો-

પાતંજલદર્શન.

૧ ૩. યોગવાદ્યા અનુપ્રાદ્યક હૈવરનો સ્વીકાર કરે છે આ પ્રમાણે માનતા આત્મા (પુરુષ) સદ્યારાગારમા તસ અર્થાત્ દુઃખી દેવામા આવે છે હવે પ્રયો શકા થાય છે કે નિર્લેપ શાત્મા દુઃખી શી રીતે હોય ? વ્યાસ પોતાના યોગસૂત્રના ચતુર્થપાદના ચાવીસમા સૂત્રના માધ્યમા આના સ્વપ્નમા પોતાનું નિરાકરણ આવે છે બુદ્ધિ એ સત્ત્વ ગુણનું પરિણામ છે આત્મા નિર્લેપ છે તો પણ સ્તમ્ભગુણને ર્ધિ (અજ્ઞાનથી) તે પોતાને બુદ્ધિથી અભિન્ન માને છે. સ્તમ્ભગુણનો સ્વભાવ તાપ આપવો એ છે અને આ તાપથી સત્ત્વ ગુણ સપતા સત્ત્વનું પરિણામ જે બુદ્ધિ તે પણ તપે છે, અને તેથી આત્મા પોતે સપતો હોય એમ દુઃખાનુભવ કરે છે હૈશ્વરના અનુપ્રદયો જ્યારે આ આત્માને પોતાના પુરુષાર્થથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પોતાને બુદ્ધિથી ભિન્ન જાણે છે આરે બુદ્ધિ તપે સોષણ તેને કંઈ દુઃખાનુભવ થતો નથી સાધારણ શબ્દોમા કહીએ તો દુઃખગુણનો અનુભવ કરનાર વિકારી બુદ્ધિ છે પણ આત્મા પોતે અજ્ઞાનથી પોતાને બુદ્ધિથી અભિન્ન માને છે. આપણને ક્રોધનો આવેશ આવ્યો તો એ કદ આત્મામા આવ્યા નથી, કારણ કે આપણે, ક્રોધનું સ્વરૂપ, વારણ, આદિનો જ્ઞાણે તે આપણાની ભિન્ન હોય એવી રીતે વિચાર કરી શકીએ છીએ, પણ આ વિચાર નથી આવતો તે વસ્તુ ક્રોધના બલ-તતાપાદિ-આપણે જ્ઞાણે ને

તે વિવર્ત (મિથ્યા પ્રતીત થતો ઉદય) છે એમ કહેવાય નહિ. (સાં-
ત્યનો પરિણામ વાદ છે, યેદાન્ત (શાકર યેદાન્ત) નો વિવર્તવાદ છે.
અનુમાન સુસ્પષ્ટ છે.

૧૫. સુત દુ સ મોદ ઇ પ્રણ સત્ત્વ રજસ્ અને તમસનાં પરિણામ છે.

૧૬. સુત દુ સ મોદાત્મક જગત્નુ કારણ પણ ત્રિગુણાત્મક હોય
જોઈએ, આ પ્રમાણે પ્રધાનની ટિદ્ધિ છે.

૧૭. લોહિત દટલે રક્ત; લોહિતધી રજગૂની લક્ષણા થાય છે, વા-
રણ કે રત્નવસ્ત્રનું ઉભય સાથે સાધર્મ્ય છે. આ પ્રમાણેજ શુદ્ધ અને કૃ-
ણધી શત્ત્વ અને તમસની લક્ષણા થાય છે.

૧૮. સાદ્યવાળા પરમેશ્વરને માનતા નથી

૧૯. અચેતન જે પ્રધાન તેની ચેતનતા અધિષ્ઠાતૃત્વ વગર પ્રગતિ
અમ્ભે નહિ માટે ईશ્વરતા સ્વીકારની આવશ્યકતા છે એમ વદેનારને આ
ઉત્તરરૂપ છે.

૨૦. ईશ્વરતા સ્વીકારની આવશ્યકતા અનગીકાર્ય છે એમ જણાવી
હવે તેના અસ્તિત્વનું સ્થાપન કરે છે.

૨૧. પુરુષના સાંનિધ્યથી પ્રધાનની પ્રગતિ છે અને તે પરસ્પર સા-
વેક્ષ છે.

૨૨. પ્રધાન મોગ્ય હોવાથી ભોક્તા જે પુરુષ તેની અપેક્ષા કરે છે.
પુરુષ કૈવલ્યને માટે પ્રધાનની અપેક્ષા કરે છે. પુરુષ પોતે પ્રકૃતિથી
ભિન્ન છે એમ અજ્ઞાનને લીધે જાણતો નથી માટે તે દુઃખી છે અને દુઃરાની
નિશ્ચિત્તિને માટે તેને પ્રધાનની અપેક્ષા છે. આ પ્રમાણે અહીં પણ નિર્વિકારી
કૂટસ્થ અપરિણામી પુરુષમા અજ્ઞાન આળી સૂચવામા આવે છે

૨૩. પુરુષના કૈવલ્યને સાટેના વિચારને માટે પ્રકૃતિની પ્રગતિ છે
પણ પછી પ્રકૃતિની નિશ્ચિત્તિને માટેનું પ્રયોજન જાણવાની અપેક્ષા રહે છે.
તેનો ઉત્તર નીચે નર્તકીના દશાન્તથી આપ્યો છે.

પાતંજલદર્શન.

૧ ૩. યોગવાદ્યા અનુપ્રાહ્લકે ईश्वरનો સ્વીકાર કરે છે. આ પ્રમાણે માનતા આત્મા (પુરુષ) સસારાગારમા તપ્ત અર્થાત્ દુઃખી લેવામા આવે છે. હવે એવી શક્તિ થાય છે કે નિર્લેપ આત્મા દુઃખી શી રીતે હોય ? ધ્યાસ પોતાના યોગસૂત્રના ચતુર્થપાદના ચાવીસમા સૂત્રના ભાષ્યમા આના સચ્ચમા પોતાનું નિરાકરણ આપે છે. બુદ્ધિ એ સત્ત્વ ગુણનું પરિણામ છે. આત્મા નિર્લેપ છે તો પણ તમોગુણને લીધે (અજ્ઞાનથી) તે પોતાને બુદ્ધિથી અભિન્ન માને છે. રજોગુણનો સ્વભાવ તાપ આપવો એ છે અને આ તાપથી સત્ત્વ ગુણ તપતા સત્ત્વનું પરિણામ જે બુદ્ધિ તે પણ તપે છે, અને તેથી આત્મા પોતે તપતો હોય એમ બુદ્ધિનાનુભવ કરે છે. ईश्वરના અનુપ્રાહ્લકી ય્યારે આ આત્માને પોતાના પુરુષાર્થથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પોતાને બુદ્ધિથી ભિન્ન જાણે છે છારે બુદ્ધિ તપે તોપણ તેને કંઈ બુદ્ધિનાનુભવ થતો નથી. સાધારણ શબ્દોમા કહીએ તો બુદ્ધિનાનુભવો અનુભવ કરનાર વિકારી બુદ્ધિ છે પણ આત્મા પોતે અજ્ઞાનથી પોતાને બુદ્ધિથી અભિન્ન માને છે. આપણને ક્રોધનો આવેશ આવ્યો તો એ કંઈ આત્મામા આવ્યો નથી, કારણ કે આપણે, ક્રોધનું સ્વરૂપ, કારણ, આદિનો જાણે તે આપણાથી ભિન્ન હોય એવી રીતે વિચાર કરી શકીએ છીએ, પણ આ વિચાર નથી આવતો તે વખતે ક્રોધના ક્રંદ-સતાપાદિ-આપણને લાગે છે.

૪ વિષય, પ્રયોજન, સચ્ચ, અને અધિકારી એ ચાર અનુવધ કહેવાય છે. જે શાસ્ત્રનો આ અનુવધ ન હોય તે ચધાનામ શાસ્ત્ર કહેવાય નહિ. ફક્ત તથા સાપનસંહિત યોગ તે આ શાસ્ત્રનો પ્રતિપાદ્ય વિષય છે. આ વિષયનું પ્રતિપાદન તે આ શાસ્ત્રનું મુખ્ય પ્રયોજન છે, અને કેવલ્ય તે તેનું પરમ પ્રયોજન છે. યોગ પ્રતિપાદ્ય છે અને શાસ્ત્ર તેનું પ્રતિપાદક છે. આ પ્રમાણે શાસ્ત્ર અને વિષયનો પ્રતિપાદ્યપ્રતિપાદકસંબધ છે, તેમજ યોગ સાધન દોષથી અને કેવલ્ય સાધ્ય દોષથી વિષય અને પ્રયોજનનો સાધ્યસાધનસંબધ છે. જેને જેને મોક્ષની દ્રષ્ટિ છે તે તે આ શાસ્ત્રના અધિકારી છે.

૭ અપનો અર્થ પછીના અર્થમાં લેવો જોઈએ એમ પૂર્વપક્ષી કહે છે, કારણ કે સામાદિ પછી યોગ વાચ્ય છે, માટે 'સામાદિ પ્રાપ્ત થવા પછી' એમ અર્થ સૂચવવાને અર્થ પદ સૂત્રકારે મુક્યુ હોય. ચ્યારા પોતાના માન્યમાં અપનો અર્થ આરંભાર્થ લે છે તે આ પ્રમાણે સીટો વાચ્ય. માપવા-વાર્થ વ્યાપ્તમાણ્ય ઉપરના વાચ્યસ્થિતિના વ્યાપ્તમાણને આધારે કહે છે કે યોગ સામાદિની પછી છે પણ યોગશાસ્ત્ર સામાદિની પછી નથી, અને યોગાનુશાસન ઘટલે યોગ શાસ્ત્ર છે.

૯. પૂર્વપક્ષી કહે છે કે 'અય' પદનો અર્થ 'તત્ત્વજ્ઞાન અને તેને જણાવવાની ઇચ્છા પછી' એમ પછીના અર્થમાં શા માટે ન લેવો? સિદ્ધાન્તી કહે છે કે યોગાનુશાસન ધોત્તાને માટે છે ચત્તાને માટે નથી; અને તત્ત્વજ્ઞાન અને તેને જણાવવાની ઇચ્છા એ ચત્તારાથે સંવધ રાસે છે માટે ધોત્તાને માટે છે અનુપયોગી છે આ પ્રમાણે જોતાં તત્ત્વજ્ઞાન અને તેને જણાવવાની ઇચ્છા એ આ શાસ્ત્રનો વિષય થઈ શકતો નથી માટે અપનો અર્થ આ પ્રમાણે પછીના અર્થમાં લેવાય નહિ.

૧૦. 'શિષ્ય પ્રભાદિના પછી' એમ અપનો અર્થ કૈતાં દેવોપાદેયના વિકલ્પથી તે નિરર્થક ઠરે છે.

૧૧. ઉત્તર મીમાંસાનો પ્રથમસૂત્રગત અપનો અર્થ પછી કરે છે તે વધાર્થ છે, પણ અત્ર તેમ મર્દ શકે તેવું નથી એમ અણાચ્યુ છે.

૧૨. અહીં અપ શબ્દ મગલાર્થે લેવા, કારણ કે મગલનુ પ્રયોજન અર્નીષ્ટની પ્રાપ્તિને માટે છે અને યોગ સુખ દુઃખ ન હોવાથી સુખપ્રાપ્તિ અને દુઃખનિવૃત્તિરૂપ અર્નીષ્ટ યોગાનુશાસનનો વિષય ન હોવાથી યોગાનુશાસનમા મગલની અવેક્ષા નથી. યક્ષી મગલની અવેક્ષા હકદે તો પણ અપ શબ્દના લક્ષ્યાર્થથી તે પ્રાપ્ત છે, કારણ કે જેમ પરદેશ જનારને સ મુજ મલતો અલકુમ પોતે મગલ નથી પણ તેનું વર્ધન પણ મગલ છે તેમ અપ પદનું ઉચ્ચારણ માન મગલ છે આ પ્રમાણે જોતાં અપનો વાચ્યાર્થ મગલ કૈતાં વિષયેવળ વાચ્ય છે.

૧૩. આયુષ્ છે તે ધૃત છે એ વાક્યમાં આયુષ્નો અર્થ આયુષ્પ્રવલ્લ વાક્યનો અર્થ સમજીએ છીએ આ પ્રમાણે વાચ્યાર્થને માટે જેમ લક્ષ્યાર્થ હકદે છીએ તેજ પ્રમાણ વાચ્યાર્થસવધનિત લક્ષ્યાર્થ પણ વાક્યાર્થમાં લઈ શકાય હવે અપનુ અવળમાત્ર મગલ હોવાથી આજ્ઞા

વાક્યનો અર્થ યોગાનુશાસન મંગલ છે એમ ભૂલ શકાય. (આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષીનું કહેવું છે.)

૧૪. શાબ્દી આકાંક્ષા શબ્દ વહે કરીનેજ પૂરવી એ ન્યાયને અનુસાર શબ્દના અર્થનો યોગા શબ્દના અર્થ સાથે સમન્વય કરી વાક્યાર્થ સમજવાનો છે પણ શબ્દના અર્થનો વાચ્યના અર્થ સાથે સમન્વય થતો નથી.

૧૫. રૂઢિનો અર્થ વર્ધન હોવાથી તે મંગલ છે માટે પાણિનિ પોતાની અટ્ટાધ્યાયીના પ્રથમ સૂત્રમાં તેનું ઉપાદાન કરે છે.

૧૬. આરમ્ભના અર્થમાં વપરાયલો અથ શબ્દ પણ પોતાના સામર્થ્યથી મંગલપ્રદ છે તો પછી તે મંગલાર્થે વપરાયો છે એમ લેવું નિરર્થક છે.

૧૭. 'અથવા' માં અથપદ વપરાય છે તે કોઈ પૂર્વ પ્રકૃતની અવેક્ષાએ છે. પરંતુ અહીં કહે પણ પૂર્વ પ્રકૃત ન હોવાથી આ સ્થલે અથ તે અર્થમાં નથી.

૧૮. અથ શબ્દ વાચ્યાર્થથી અધિકાર (આરમ્ભ) ના અર્થમાં લેવો અને સ્વપ્યાર્થથી મંગલતા અર્થમાં લેવો.

૧૯. અથ અધિકાર (આરમ્ભ) ના અર્થમાં લેતાં 'યોગાનુશાસનનો આરમ્ભ થાય છે' એમ વાક્યાર્થ લેવો અને મંગલાર્થે લેતાં 'આ યોગાનુશાસનમાં સુઘ્રાવબોધ પૂર્વક ઓત્તાની પ્રવૃત્તિ યાઓ' એવો અર્થ લેવો. અને અર્થ લેતાં 'શાસ્ત્રરૂપે આરમ્ભાત્તા આ યોગાનુશાસનમાં શાસ્ત્રના વ્યાખ્યાનને કરીને શાસ્ત્રના સુઘ્રાવબોધપૂર્વક ઓત્તાની પ્રવૃત્તિ યાઓ' એવો અર્થ લેવો.

૨૦. પત્તનાલિ શેષનો અવસાર મનાય છે માટે તેમને પળાપતિ કપ્પા છે.

૨૧. ૨૨. મોક્ષની રચના કરનાર સર્વ યોગાનુશાસન (યોગશાસ્ત્ર) માં શ્રવણના અધિકારી છે, વેદાન્તના અધિકારી તો માત્ર કર્મોપાશ્રનાથી શુદ્ધ થયેલાં નિત્યવાચ્ય છે. મદ્ધસૂત્રમાં અયનો અર્થ પછી લેવાથી આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે.

૨૩. કેટલાંક શાસ્ત્રોનો આરમ્ભ તેમાં પ્રતિપાદિત કરાતા પત્તની

इच्छा करना करने माते છે. યોગાનુશાસનનો ધારમ તેમા પ્રતિપાદિત કરાતા કેવલ્યની इच्छा करना करने માટે છે. આ પ્રમાણે અહીં અધિકારી કોને કહેવો. તે લક્ષણાધી (અથનો અર્થ અધિકારાર્થ લેતા થડી લક્ષ-
ણાથી) લેવામાં આવે છે. પરંતુ વેદાન્તના અધિકારીને વેદાન્તનુ જ્ઞાન પ્રણાલિકાદ્વારા આપવું એમ શ્રુતિસિદ્ધ હોવાથી લક્ષણા કરીને અધિકારી-
નું સ્વરૂપનિર્ણય કરવાનું પ્રયોજન નથી. લક્ષ્યાર્થ પ્રકરણાદિથી સમજાય છે પણ શ્રુતિથી અર્થ માત્ર યથો હોય તો પ્રકરણાદિ અનવકાશ છે એવો જૈમિનિનો ન્યાય છે.

૧૪. ૨૫. આ શ્રુતિલિંગાદિ પ્રમાણોના સામેક્ષ થતને જણાવનાર નિયત છે.

શ્રુતિ:—સાક્ષાત્ વેદવચન, જેવું કે જ્યોતિષ્ટોમેન યજૈત સ્વર્ગ કામ (સ્વર્ગને માટે इच्छा करना करने જ્યોતિષ્ટોમ કરવો જોઈએ.

લિંગ —શાન્વનુ અર્થ જણાવવાને સામર્થ્ય તે લિંગ, શબ્દના સામર્થ્યથી ' આ પ્રમાણે અર્થ લેવો ' એવું અનુમાન કરી શકાય છે માટે તેને લિંગ કહે છે, જેમકે યુવેણાવ્યતિ (યુવ (શરવા) વડે ભાગ કરે છે (ચોંટે થોડે લે છે) આ વાક્યમા સુવ શબ્દના સામર્થ્યરૂપ લિંગથી આપણે યમ અર્થ સદં થકીએ છીએ કે ભાગ કરવાનો (ચોંટે થોડે લેવાનો) પદાર્થ બાજ્ય લેવો જવ હોવો જોઈએ, કારણ કે પુરોહિત તેનો ઘન પદાર્થ યુવ વડે ભર શકાય નહિ.

વાક્ય —જેમા એક કરતાં વધારે પદ હોય અને જેનો એક અર્થ હોય તે વાક્ય; અથવા જે પદો એક યોજાના સનિરૂપેથી અર્થનું અભિધાન કરે તે વાક્ય इप्तेवेति छिनत्ति (इप्तेत्वा ए मन्त्र मणोने ते शाशानु छेदन કરે છે) એ વાક્યમાં इप्तेत्वा મન્ત્ર છેદનનું અગ છે.

પ્રકરણ —પરસ્પરાકાશા તે પ્રકરણ. દર્શનપૂર્ણમાસમાં જે પ્રયાજાદિ આવે છે અને જેઓનું કદ વિશિષ્ટ કાલ શ્રુતિમા થતું નથી તે તે પ્રત્યેક અર્પૂર્વ (સ્વર્ગપ્રાપ્તિ કરાવનાર કોઈ શુભ સામર્થ્ય) ઉત્પન્ન કરે છે અને આ સર્વનું સામયુ ફલ દર્શનપૂર્ણમાસ યજનારને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ કરાવેલી છે. આ પ્રમાણે જોતાં આ સર્વે પ્રયાજાદિ પ્રકરણના સામર્થ્ય-
થી દર્શનપૂર્ણમાસનો અગ ઠરે છે.

૩૪. પ્રમાણાદિ વૃત્તિઓ આત્માના ધર્મ નથી પણ ચિત્તના છે એમ સર્વ ઉપરની શંકાનુ સમાધાન કરવામાં આવે છે.

૩૫. ૩૬. ચિત્ત સર્વગત હોવાથી જ્ઞાન નિત્ય થવું જોઈએ પણ તે અનુભવવિરુદ્ધ છે એમ કહેનારને કહે છે કે જે શરીરમાં ચિત્ત વૃત્તિમત્ હોય તે શરીરસાથે સબધમાં આવતા પદાર્થોનું તેને જ્ઞાન થાય.

૩૭. ૩૮. ચિત્તના ધર્મ લક્ષણ અને અવસ્થા એ ત્રણે પ્રકારનાં પરિણામ હોવાથી ચિત્ત પરિણામી છે.

૩૯ ચિત્તની કેટલીક દશાઓમાં તેની વૃત્તિઓનો નિરોધ થાય છે પણ તે વસ્તુતે યોગ થયો એમ કહેવામાં આવતું નથી, માટે ચિત્તવૃત્તિનિરોધ તે યોગ એમ કહી શકાય નહિ.

૪૦. ક્ષિપ્તાદિ વૃત્તિઓ હેય હોવાથી સત્કૃત નિરોધ પણ હેય છે માટે તેને યોગમાં ગણતા નથી.

૪૧.

સમાધિ.

સપ્રજ્ઞાત.

અસપ્રજ્ઞાત.

સવિકાર.

સાવિકાર.

સાનંદ.

સાહમિત.

આ સર્વના લક્ષણ ભાષાત્તરમાં આપ્યા છે.

૪૨. અસપ્રજ્ઞાત સમાધિમાં ચિત્તની સર્વ વૃત્તિઓનો નિરોધ થાય છે, પણ સપ્રજ્ઞાતમાં તો કેટલીક વૃત્તિઓ રહે છે, માટે ચિત્તવૃત્તિ નિરોધ તે યોગ એ લક્ષણ સપ્રજ્ઞાત સમાધિમાં અવ્યાપ્ત છે.

૪૩. ચિત્તવૃત્તિનિરોધનો અર્થ સર્વ ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ નથી, પણ ક્લેશાદિના અટકાવ પૂર્વક જે કંદ નિરોધ તે યોગ છે.

૪૪ અવિચા એ અવ્યચીભાવ સમાસ છે એમ કહેતાં પૂર્વપદ જે ન-અર્થ અ તે પ્રધાન થશે અને તેથી આજો શબ્દ વિચાના અલ્પાન્તાભાવના અર્થમાં લેવો પડશે, પરંતુ આ પ્રમાણે કરતા અવિચા ક્લેશનું કારણ થઈ શકશે નહિ, કારણ કે અલ્પાન્તાભાવ કોણનું કારણ નથી. અવિચા એ કર્મધારણ સમાસ છે એમ લેતા “અ” વિચાનું વિશેષણ થશે હવે વિચા કોણના પણ અભાવે કર્મને વિશિષ્ટ હોય તોપણ તે વિચા તો રહેવાની

જ, અને તેથી તે ક્લેશનુ મૂલ કારણ મનાવાની નહિ. વહુમાંહિ સેતા અ-
વિદ્યા કોઈ અન્યનુ (બુદ્ધિનું) વિશેષણ થશે અને તેથી તે ક્લેશનુ કારણ
રહેશે નહિ (વિશેષણ (ગુણ) કારણ થવા રૂપ દ્રવ્ય (નામ) નો ધર્મ પાર
પાડી શકે નહિ). દ્વદ્વ સમાસ તો નિરવકાશ છે, કારણ કે અવિદ્યા
શબ્દ એ સ્વતંત્ર પદનો થયો નથી. આ પ્રમાણે શક્ય ત્રણ પ્રકારમાના ગમે
તે પ્રકારે અવિદ્યાનો અર્થ લઈએ તો પણ તે ક્લેશનુ મૂલ થઈ શકશે નહિ
અને તેથી અવિદ્યા ક્લેશનુ મૂલ છે એમ કહેવું નિરર્થક થશે.

૪૫ ૪૬. અવિદ્યાના આ લક્ષણનુ સ્પષ્ટીકરણ મૂલમા નીચેજ આ
વેલું છે. અનિલ્યમા નિલ્યબુદ્ધિ, અપવિત્રમા પવિત્રબુદ્ધિ, દુઃખમા સુખબુદ્ધિ
અને અનાત્મમા આત્મબુદ્ધિ એ અવિદ્યાના ચાર ભેદ છે

૪૭. જે તે નથી તેમા તદ્બુદ્ધિ એ અવિદ્યાનુ સામાન્ય લક્ષણ છે

૪૮. અનુશયી પટલે રહેનાર, સુખમા રહેનાર તે રાગ, અર્થાત્ પદા-
ર્થમાં સુખબુદ્ધિ થતા તે ઉપર રાગ ઉત્પન્ન થાય છે એજ પ્રમાણે જેમાં
દુઃખબુદ્ધિ છે તે ઉપર દ્વેષ થાય છે.

૪૯ ૫૦. વૈવાકરણરીત્યા અનુશયી શબ્દ અસાધુ છે એમ પૂર્વપક્ષી
જણાવે છે પરંતુ સિદ્ધાન્તી તેને સાધુ ઠરાવે છે

૫૧. પ્રત્યેક શરીરીને શરીરનો વિયોગ યમતાં નથી તે અભિનિવેશને
લીધે છે. પૂર્વાનુભૂત મરણદુઃખના સદ્દેશરથી મરણમા દુઃખબુદ્ધિ છે

૫૨ નિરોધ યુતિનો અભાવ નથી પણ તે અભાવાશ્રય (અભાવનો
આશ્રય) છે મધુમતી વગેરેના સ્વરૂપ આગલ આવશે.

૫૩. અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી યુક્તિઓનો નિરોધ માનવામા આવે છે
અભ્યાસ અને વૈરાગ્યના સ્વરૂપ આપ્યાં છે.

૫૪ જન્મનાદિ દશ સદ્દેશ નીચે (મૂલ ભાષાતરમાં) આપ્યા છે

૫૫ થી આયુષ્પનુ સાધન છે તો પણ તેને ગુદ્ધસારોપા લક્ષણથી
આયુષ્ કહેવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે રૂઝરપ્રગિધાન જો કે યોગનુ સા
ધન છે તો પણ તેને ચોમ કહેવામા આવે છે લક્ષણના પ્રકાર અને સ્વરૂપ
ભાષાન્તરમાં આપ્યાં છે

૫૬. ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ જગારે એકવિષય હોય અ
ર્થાત્ તે સર્વનો એક વિષય હોય સ્વારે છે ત્રણે તાંત્રિકી પરિમાણમાં સમ
કહેવાય છે

૩૪. પ્રમાણાદિ વૃત્તિઓ આત્માના ધર્મ નથી પણ ચિત્તના છે એમ તર્ક સપરની શંકાનુ સમાધાન કરવામાં આવે છે.

૩૫. ૩૬. ચિત્ત સર્વગત હોવાથી જ્ઞાન નિત્ય થયું જોઈએ પણ તે અનુભવવિહીન છે એમ કહેનારને કહે છે કે જે શરીરમાં ચિત્ત વૃત્તિમય હોય તે શરીરવાળે સર્વથામાં આવતા પદાર્થોનું તેને જ્ઞાન થાય.

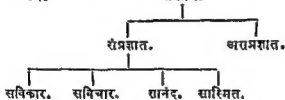
૩૭. ૩૮. ચિત્તના ધર્મ લક્ષણ અને અવરૂપા એ ત્રણે પ્રકારનાં પરિણામ હોવાથી ચિત્ત પરિણામી છે.

૩૯. ચિત્તની કેટલીક દશાઓમાં તેની વૃત્તિઓનો નિરોધ થાય છે પણ તે વચ્ચે યોગ થયો એમ કહેવામાં આવતું નથી, માટે ચિત્તવૃત્તિનિરોધ તે યોગ એમ કહી શકાય નહિ.

૪૦. ક્ષિપ્તાદિ વૃત્તિઓ દેય હોવાથી તત્કૃત નિરોધ પણ દેય છે માટે તેને યોગમાં ગણતા નથી.

૪૧.

સમાધિ.

આ સર્વની લક્ષણ ભાષાતરમાં આપ્યાં છે.

૪૨. અસપ્રજ્ઞાત સમાધિમાં ચિત્તની સર્વ વૃત્તિઓનો નિરોધ થાય છે, પણ સપ્રજ્ઞાતમાં તો કેટલીક વૃત્તિઓ રહે છે, માટે ચિત્તવૃત્તિ નિરોધ તે યોગ એ લક્ષણ સપ્રજ્ઞાત સમાધિમાં અવ્યાપ્ત છે.

૪૩. ચિત્તવૃત્તિનિરોધનો અર્થ સર્વ ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ નથી, પણ ક્ષેપાદિના અટકાવ પૂર્વક જે કંઈ નિરોધ તે યોગ છે.

૪૪. અવિદ્યા એ અવ્યયીભાવ સમાસ છે એમ કહેતાં પૂર્વપદ જે ન-વર્થ અ તે પ્રધાન થશે અને તેથી આવ્યો શબ્દ વિદ્યાના અત્યન્તાભાવના અર્થમાં લેવો પડશે; પરંતુ આ પ્રમાણે કરતા અવિદ્યા ક્ષેપનું કારણ થઈ શકશે નહિ, કારણ કે અત્યન્તાભાવ કોઈનું કારણ નથી. અવિદ્યા એ કર્મધારક સમાસ છે એમ લેતા “અ” વિદ્યાનું વિશેષણ થશે. હવે વિદ્યા કોઈના પણ અભાવે કરીને વિશિષ્ટ હોય તોપણ તે વિદ્યા તો રહેવાની-

૫૭. ૫૮. મધુભૂમિક યોગીને શ્રુતમરાગ્રણ થાય છે તે મધુમતી સમાધિ છે.

૫૯. મનોજવિત્વાદિ મધુપ્રતીક સમાધિની સિદ્ધિઓ છે.

૫૮. સર્વે ભાવ (પદાર્થ) ઉપર આધિષ્ઠાતૃત્વ અને સર્વજ્ઞત્વ એ વિ-
શોકા સમાધિની સિદ્ધિઓ છે.

૫૮. સત્કારણેપતાનુ આ સ્વરૂપ છે

૫૯. ૬૦. તૈત્તિરીય આરણ્યકમાં આ વાક્ય આવે છે. અર્થને મળિ-
પ્રાપ્તિ થવી હચાદિ અશક્ય વાતો જો કારણ વગર કાર્યે ઉત્પન્ન થતું
હોય તો શક્ય થઈ શકે. કવીરની અવલગાણના પદ આ વાક્યની પેઠે
શૌકિક અશક્ય વાતોને જણાવે છે.

૬૨. અદ્વીતજનાવવામા આવતુ શાકરદર્શન તે કોઈ પચદશી કહે
છે અને કોઈ પ્રમેયવિવરણસપદ્ધ કહે છે. પચદશી શૌકવદ્ધ છે અને
તેમા ચાદવિવાદનો વિષય સર્વદર્શનસપદ્ધનો અન્યદર્શનોમા આવે છે છુટ-
છો વધો આવતો વધી. મિ છને જે વધોદરા હાદસ્કુલમા પ્રથમ એક શિ-
ષ્ય હતા અને એમને વેદાન્તનુ અભ્યયન સારુ કર્યું છે તે એક દિવસ
મહારાજ સહુસપરમારમા શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય મગવાળના મદિરમા આઠવા
હતા ત્યારે તેમને આ સવધમા પૂછતા તેમને પણ મને પ્રમેયવિવરણ-
સપદ્ધ એ બન્ધ કહેવામા આવતુ શાકરદર્શન છે એમ કહ્યુ હતુ.